

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
Միջազգային գիտաժողով
4-6 հոկտեմբերի, 2013, Գյումրի

“ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ”
Международная научная конференция
4-6 октября, 2013, Гюмри

“HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE AND CONTEMPORANEITY”
International conference
October 4-6, 2013, Gyumri

Երևան 2013
«Գիտություն»

ՀՏԴ 391/395:93/99:72:06

ԳՄԴ 63.5+63.3+85.11

Պ 300

Տպագրվում է ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների
կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական հանձնախումբ՝

Ս. Հայրապետյան (գլխ. խմբագիր), Հ.Հարությունյան,
Վ. Բեստրով, Ա.Գրիգորյան, Կ.Բազեյան, Ռ.Հովհաննիսյան

Պ 300

«Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային
գիտական նստաշրջանի զեկուցումների դրույթներ /Գյումրի (հոկտեմբեր 04-06)/ ՀՀ
ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոն, Խմբագրական կազմ՝ Ս.Հայրապետյան և ուրիշներ-Եր.:
Գիտություն: 2013.- 410 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է 2013թ. հոկտեմբերի 4-6-ին Գյումրիում «Պատմամշա-
կութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային գիտաժողովին ներկա-
յացված հարյուր քսանից ավելի գիտական զեկուցումների դրույթները՝ նվիրված ԱՊՀ
երկրների պատմության, ազգագրության, բանահյուսության, հնագիտության, ճարտա-
րապետության, բանագիտության և ազգահոգեբանական հիմնախնդիրներին:

Նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 391/395:93/99:72:06

ԳՄԴ 63.5+63.3+85.11

ISBN 978-5-8080-1042-0

© ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2013

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՎԻՍՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
АРХЕОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ, ЛИТОГРАФИЯ

Дурдымурат АННАЕВ (Туркменистан)
Туркменский государственный университет (Ашхабад)

**ЭНЕОЛИТИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ТУРКМЕНИСТАНА И АРМЕНИИ: ОБЩИЕ
ЧЕРТЫ И ОСОБЕННОСТИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ**

Полное и глубокое изучение древней истории невозможно без исследования ценных материалов и данных, содержащихся в древних историко-археологических памятниках, расположенных на территории каждого государства. К настоящему времени накопилось много вопросов, касающихся древнего периода истории Туркменистана и Армении требующих своего разрешения.

Энеолит – это первый период «эпохи металла», охватывающий длительный период с V, до конца IV тысячелетия до н.э. В Туркменистане к периоду энеолита относятся поселения Анауской и Геоксюрской культуры. В Армении к этому периоду относятся поселения Хатунарх, Звартноц и Техут близ города Эчмиадзина (Вагаршапат).

Для выявления особенности и аналогии материальной культуры мы рассмотрим наиболее массовый материал этих поселений – керамику. В Техутском поселении обнаружены многочисленные обломки глиняных передвижных мангалов – жаровень в виде круглых чаш с высоким (до 10 см) бортиком. Они достигают в диаметре 25-30 см. Техутское поселение, таким образом, является единственным пока известным нам энеолитическим памятником Закавказья и Средней Азии, где обнаружены передвижные глиняные мангалы. Наличие в глиняной массе значительных примесей одновременно соломы и песка, характерно и для некоторых сосудов из энеолитических памятников Южного Туркменистана (комплекс Геоксюр I).

В орнаментации керамики Техутского поселения не обнаруживается близость посуде энеолитических памятников Туркменистана. Роспись керамики Техутского поселения выполнена черной или красной красками по розовато-красноватому и преимущественно желтоватому фону. Элементы росписи – горизонтальные и волнистые линии (струйчатая роспись), зигзаги, ромбы, в том числе вписанные друг в друга и др. На территории Туркменистана струйчатая роспись появляется значительно раньше (то есть в эпоху неолита), на что указывает наличие керамики с подобной орнаментацией на памятниках Джейтунской культуры.

Период энеолита в Туркменистане характеризуется также появлением высококачественных изделий гончарного производства. На эти изделия наносились геометрически правильные, равносторонние, удивительно красивые, филигранной выделки, узоры. По своим отличительным особенностям – сложной и вычурной лепке, красоте и изяществу изготовления, типу узоров – керамические изделия энеолита получили название изделий с «ковровым орнаментом». Это название было дано им в связи с тем, что имеющиеся на керамических сосудах того времени узоры встречаются и на современных туркменских коврах. Что, в свою очередь, является неоспоримым доказательством наличия очень древних корней у туркменского национального искусства ковроткачества.

Мы можем, таким образом констатировать сейчас с достаточной определенностью, что рассмотренные группы памятников характеризуют древнейшие раннеземледельческие культуры Средней Азии и Закавказья.

Durdimurat ANNAEV (Turkmenistan)
Turkmenistan State University (Ashkhabad)

THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF EPOCH OF ENEOLIT OF TURKMENISTAN AND ARMENIA: COMMON FEATURES AND PECULIARITIES.

Eneolit- is the first stage of “metal epoch” which dates back to V to IV millennium BC. In Turkmenistan the period of eneolit refers to the settlements which belong to Anayski and Geokyurski cultures. In Armenia the following settlements belong to this period: Khatunarkh, Zvartnots, and Teghut which is near Ej miatsin (Vagharshapat).

In order to study the characteristic features and analogies of material culture, we have observed a lot of ceramical materials from those settlements. In the settlement of Teghut a lot of fragments of clay figures have been discovered in the form of rounded bowl (till 10cm). Their volume is 25-30cm. As we know from eneolitical monuments the settlement of Teghut is considered to be unique, where clay figures have been discovered. In the ornamental ceramics of Teghut there have not been discovered such eneolitical monuments which have their equivalents in Turkmenistan.

The period of eneolit in Turkmenistan is characterized by the emergence of high-qualified clayworking. The stripes and colours of carpets are also interesting. It is known that from ancient times carpets have been the part of national art in Turkmenistan.

We can surely confirm that the observed groups of monuments referred to the land culture of Middle Asia and Transcaucus.

Ինգա ԱՎԱԳՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

ՇԻՐԱԿՈՒՄ ՊԵՂՎԱԾ ՌԻՐԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՏԻՆԵՐԻ ԶԱՐԴԱՍՈՏԻՎՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Շիրակում պեղված են բազմաթիվ տարժամանակյա գոտիներ, սակայն հարկ ենք համարում կանգ առնել ուրարտական մի քանի օրինակների վրա: Ուրարտական գոտիները բաժանվում են հինգ խմբերի: Շիրակյան գոտիները պատկանում են դրանցից առաջին՝ երկրաչափական զարդանախշերով, երկրորդ՝ բջջաձև զարդանախշերով, չորրորդ՝ ծիսական խմբերին (Есаян С., Урартские бронзовые пояса Ширака и их новые параллели в Западной Армении, 2002, с.91):

Առաջին խմբին են պատկանում Լենինականից հայտնի գոտին (49X9սմ), որի մակերեսը զարդարված է յոթ զարդաերիզներով, որոնցից երկուսը կրում են երկու շարքով զուգահեռ դասավորված կետեր: Նմանօրինակը պեղվել է 1952 թ. Լենինականի «Մսի կոմբինատի» թիվ 9 դամբարանում (Мартиросян А., О древнем поселении и могильнике близ Ленинакана, 1952, с. 112): Գոտին ունի ինը զարդերիզ, որոնցից չորսը կրում են չորս զուգահեռ շարքերով դասավորված կետեր: Նմանօրինակները հայտնի են Կարմիր-բլուրից և Արևմտյան Հայաստանից:

Բջջաձև զարդանախշերով գոտիները բաժանվում են երկու ենթախմբի՝ Էլիպսաձև և շեղանկյուն բջիջներով զարդարված նմուշների: Շեղանկյուն բջիջները, որոնք ոճավորված կենաց ծառեր են, լինում են սրածայր և կլորացող գագաթներով: Հայտնի են կլորավուն գագաթներով շեղանկյունաձև բջիջներով շիրակյան երկու նմուշներ Անի-պեմզայի թիվ 6 դամբարանից և Կարսի մարզի Զաքիմ գյուղի գանձից: Գոտիների չորրորդ խմբին են պատկանում ծիսական գոտիները, որոնցից են Լենինական 22 հավաքածուի թիվ 11 գոտին (ՀՊՊԹ), որի կենտրոնական մասում պատկերված են թևավոր անգղառյուծ, ներգծված խաչով արևի սկավառակ և կենաց ծառ: Մոտիվներում կենաց ծառին երբեմն փոխարինում է մարդակերպ աստվածության պատկերը (Kellner Hans-Jørg, G&Stelbleche aus Urartu, 1991, էջ 59): Անգղառյուծի նմանօրինակները պեղված են Արևմտյան Հայաստանում, Տլիի դամբարանադաշտում, մեկը պահպանվում է Ադանայի թանգարանում: Անգղառյուծները տարբերվում են պոչերով. հանդիպում են 1. կարիճի պոչով 2. առյուծի պոչով 3. ձկան պոչով անգղառյուծներ: Լենինականյան գոտու անգղառյուծի պոչը առյուծի է: Անգղառյուծները ուրարտական արվեստում ծառայել են նաև որպես կահույքի, գահավորակի մաս (Hmayakyan S., The study of Urartian monuments in the republic of Armenia (1992-2007), Aramazd, V,2, 2010, pg. 9-18):

Նշենք կենաց ծառի և արևի սկավառակի զուգակցումը, որը սակավ հանդիպող է: Կենաց ծառի և վարդյակի համադրությունը նույնացվում է Կարմիր բլուրից հայտնի գոտուն, Կելերմեսից և Լիտոե դամբարանաբլուրից հայտնի ակինակների պատյանի կենաց ծառերին (Пиотровский Б., Ванское царство, с. 251): Կենաց ծառի վրա պատկերված վարդյակի նմանօրինակները քիչ են: Ուրարտական ժամանակաշրջանով թվագրվող ոճավորված կենաց ծառերի մոտիվը դիտարկվում է նաև խեցեղենի վրա:

Ծիսական մոտիվներով են Սպանդարյանի դամբարանում պեղված գոտու բեկորները (ՀՊՊԹ 49a), որոնք կրում են փորագիր կենդանակերպ և երկրաչափական նախշազարդեր, թվագրվում է Բ.ա. IX-VIII դդ.: Պահպանվել են հինգ գայլերի պատկերներ, որոնցից ամբողջական են միայն երկուսը: Այս էակին ընդառաջ է գալիս երախը

կիսաբաց երկրորդ գայլը, որի պոչը նման է կարիճի պոչի: Նմանօրինակները կան Շիրակավանի թիվ 10, 11 դամբարաններում պեղված գոտիների մոտիվներում (Թորոսյան Ռ., Խնկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ., Հին Շիրակավան, 2002, էջ 98, նկ. 13, 14): Գոտիների մոտիվները մեզ հնարավորություն են տալիս խոսել Լճաշեն-Մեծամորյան գոտիների վրա ուրարտական արվեստի ունեցած ազդեցության մասին: Ուրարտական զարդարվեստի նշանավոր մոտիվներից են կարիճի պոչով, թռչնի ճանկերով օժտված առասպելական կենդանիները: Դա հնարավորություն է տալիս նման զարդատարրերով գոտիները թվագրել Ք.ա. VIII-VII դդ.:

Շիրակավանի գոտիների վրա պատկերված երևակայական կենդանիները առասպելական գայլեր են: Շիրակում առասպելական գայլի պաշտամունքի արմատները ավելի խորն են և հասնում են մինչև վաղ բրոնզիդարյան մշակույթ, օր.՝ Մեծ Մեպասար հուշարձանում պեղված գայլի պաշտամունքային տաճարը, որը թվագրվում է Ք.ա. XXVIII-XXVI դդ. (Եգանյան Լ., Մեծ Մեպասարի վրա սրբարանի կառուցման դիցարանական հենքը, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 13, Եր., 2010, էջ 11):

Инга АВАГЯН (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

О МОТИВАХ УРАРТСКИХ ПОЯСОВ РАСКОПАННЫХ В ШИРАКЕ

Во время раскопок на территории исторического Ширака были раскопаны разновременные бронзовые пояса, среди которых важное значение имеют урартские и датируются VIII-VI вв. до Р.Х. Урартские пояса делятся на пять групп. Ширакские пояса относятся к первой-с геометрическим орнаментом, ко второй-с ромбовидными ячейками и к третьей группе-с культовыми мотивами (Есаян С., Урартские бронзовые пояса Ширака и их новые параллели в Западной Армении, 2002, с.91). К первой группе относятся два пояса из Ленинакана. Орнамент первого пояса (49X9см) состоит из семи горизонтальных полос, два из которых украшены двурядными точечными линиями. Второй пояс раскопан в 1952 г. в погребении ном. 9 Ленинаканского могильника на территории Мясо комбината (Мартиросян А., О древнем поселении и могильнике близ Ленинакана, 1952, с. 112). Орнамент второго пояса состоит из девяти горизонтальных полос, четыре из которых украшены четырехрядными точечными линиями. Аналоги из Западной Армении и Тейшеани. Ячейковидные пояса делятся на две подгруппы: с ячейками ромбовидной и овальной формы. Ромбовидные ячейки-это стилизованные древа жизни, делятся на два варианта-ромбы с округлыми и заостренными вершинами. Два пояса из Ширака относятся к варианту ромбов с округлыми вершинами-это пояс из погребения ном. 6 Анипемзы и пояс из Закинского клада Олгинского округа Карской области.

В четвертую группу с культовыми сценами можно включить фрагмент пояса с крылатым грифоном, деревом жизни и солнечным диском-ном. 11 из коллекции Ленинакан 22 (МИ). В мотивах урартских поясов иногда символ древа жизни заменен обликом человекоподобного божества (Kellner Hans-Jürg, Gÿrtelbleche aus Urartu, 1991, с. 59). Аналоги грифана известны в мотивах поясов из Западной Армении, Тлийского могильника, музея Аданы. Главной отличительной чертой грифона является хвост: известны хвосты напоминающие 1. хвост скорпиона, 2 хвост льва, 3 хвост рыбы. Хвост грифона ленинаканского пояса напоминает хвост льва. В урартском искусстве грифонами украшались троны и мебель (Нмауакян S., The study of Urartian monuments in the republic of Armenia (1992-2007), Aramazd, V,2, 2010, pg. 9-18). Сочетание мотива древа жизни и диска солнца встречается редко, аналоги мотива на поясе из Кармир-блур и на акинаках из Литого и Келермесского курганов (Пиотровский Б., Ванское царство, с. 251). Мотив стилизованного древа жизни встречается на керамике урартского периода. К четвертой группе можно отнести обломки пояса (VIII-VI вв.

до Р.Х.) из погребения раскопанного в селе Спандарян (МИ, 49а), которые украшены гравированным геометрическим орнаментом и фантастическими животными. Сохранились изображения пяти фантастических волков, из которых целыны только два. Навстречу одному волку бежит второй, хвост которого напоминает хвост скорпиона. Аналоги мотива с волками встречаются на поясах из погребений ном 10, 11 могильника Ширакавана (Թրքույան Ռ.Մ., Խնկիկյան Օ.Ս, Պետրոսյան Լ.Ա., Հին Շիրակական, 2002, էջ 98, նկ. 13, 14). Мотивы поясов дают нам возможность посмотреть влияние урартского искусства на пояса Лчешен-мецаморской культуры. Одним из мотивов является мотив фантастического волка с хвостом скорпиона и когтями фантастической птицы, что дает возможность пояса имеющие подобные мотивы датировать VIII-VI вв. до Р.Х. Пояса Ширакаванских погребений тоже относятся к четвертой группе урартских поясов, датируются VIII-VI вв. до Р.Х. и украшены изображениями фантастических волков. В историческом Шираке корни культа фантастического волка уходят в глубь тысячелетий доходя до раннебронзовой эпохи: яркий пример того является раскопанный в селе Мец Сепасар культовый храм волка, который датируется XXVIII-XXVI вв. до Р.Х. (Եզանյան Լ., Մեծ Մեծաշարի վրա արարանի կառուցման դիզայնական հենքը, էջ 11):

Inga AVAGYAN (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies NAS (Gyumri)

ON THE URARTIAN ORNAMENT MOTIVES EXCAVATED IN SHIRAK

There are numerous diachronic belts excavated in Shirak, but we want to focus on some Urartian patterns. The Urartian belts are divided into five groups: Shirakian belts are classified into the following groups: first geometrical ornaments, second cell like ornaments, fourth is the ritual one.

The famous belt from Leninakan belongs to the first group (49x9cm), the surface of which is decorated with seven ornament bands, two of which have marks arranged in two parallel lines. Another pattern of the same kind was excavated in 1952 in number 9 sepulchre of Leninakan's "Mis Kombinat" The belt has nine ornament bands, four of which have marks arranged in four parallel lines. The patterns of the same kind are known from Karmir-Blur and Western Armenia.

The belts with cell like ornaments are divided into two subgroups: oval and rhomb cells which are stylized trees of life, have pointed and rounded tops. Two Shirakian patterns with rounded tops, rhomb like cells are known to us from number 6 sepulchre of Anipemza and Zaqim village of Kars region. The ritual belts belong to the fourth group from which is number 11 belt from the 22 collection of Leninakan, the central part of which is depicted winged griffon-line. The sun's disk interlined with a cross and a tree of life. In the motives sometimes humanlike deity picture stands for the life tree. The motif of the same kind has been excavated in Western Armenia, in the sepulchre of Tli, one of them is in the museum of Adana. The difference of them is their tail, there appears the following ones 1. With scorpion's tail 2. Lion's tail 3. Fish tail. The tail of the griffon in the Leninakanian belt is of a lion. In the Urartian art grifon has served as parts of furniture, litter. The combination of the tree of life and the sun's disk is worth mentioning, which is of rare occurrence. The synthesis of the tree of life and rosette are of the same kind as the belt from Karmir-Blur, the trees of life of instrument-case of Kelermes and Litoe. The patterns of rosette pictured on the trees of life are not rare.

The fragments of the excavated belt are with ritual motives in Spandaryan's sepulchre. which have stone-engraved animal and geometric ornaments and date back to IX-VIIIc BC. There have been preserved pictures of five wolves, two of which are completely preserved. The second wolf with half-open mouth comes to meet this being, its tail is like a scorpion's tale. The patterns of the same kind are excavated in the belts of Shirikian number 10, 11 sepulchres. The motives of belts enhances us to observe the influence of the belts of the Urartian art on the belts of Lchashen-Metsamorian. The mythical animals endowed with a scorpion's tail, bird's flaws are of the Urartian ornament motives which enable us to date the belts of such ornament patterns to VIII-VII BC.

The imaginary animals pictured on the belts of Shirakavan are mythical wolves. The mythical wolf's cult in Shirak is deeply rooted and dates back to early bronze-aged culture, for instance the cult temple of a wolf excavated in Mets Sepasar's monument which dates back to XXVIII-XXVIBC.

Ֆրինա ԲԱԲՍԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՊՏՂԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԴՎԻՆԻ ԿԱՎԱՆՈՒԹՅՆԵՐԻ ՎՐԱ

Միջնադարյան Դվինի պեղումներից հայտնաբերված խեցեղենը ներկայանում է պատկերազրական տարբեր ձևերով և տարբեր բովանդակությամբ: Վարպետ նկարիչը իրեն տրամադրված փոքրիկ կավանոթի մեջ պատկերել է գազաններ, թռչուններ, մարդիկ, ծառ ու ծաղիկ, երկրաչափական տարբեր ձևեր, ռեալիստական և սիմվոլիկ պատկերներ: Հազարամյակների խորքից փոխառնված այս զարդերը մշտապես քննարկման, լուսաբանման, փնտրտուքի ոլորտում են հայտնվել: Եվ բնականաբար նյութին մոտ կանգնած յուրաքանչյուր մասնագետ յուրովի ներդրել է զարդապատկերի էության իր մեկնաբանությունը:

XI – XIII դդ. Դվինում, Անիում և մյուս վաճառաշահ քաղաքներում եկեղեցակա- նության կողքին ձևավորվել է ունևոր քաղաքաբնակների դաս, որը սիրել է վայելչու- թյուն ու շքեղություն: Բնականաբար խնջույքների սեղանին դրված նրանց սպասքը կա- րող էր արտացոլել քաղաքային կյանքից հայտնի իրական դեպքեր կամ առակներից վերցված թեմաներ: Հոգևոր երգերի, մեկնաբանությունների և մյուս արարողություննե- րի կողքին քայլող աշխարհիկ տարրը իր հետ բերել է իր նոր թեման՝ ժամանակի հա- մար նոր երևույթ, որը ծնվել է հնի մեջ, ընդդեմ միջնադարյան ճգնավորական և սխուլաս- տիկական մշակույթի:

Զարգացման այս պրոցեսի վառ արտահայտությունն է իր վրա կրում կավանո- թի (Արդ. 19) վրայի մերկ տղամարդու և կնոջ պատկերը:

Տղամարդու և կնոջ սեռական օրգանները, մարմնի մասերի հիպերտրոֆիան ներկայացնում են երոտիկ մի պատկեր, որի մեջ ամփոփվել է պտղաբերության, կյանքի շարունակության գաղափարը: Բեղմնավորման ընթացք, որտեղ հանդես եկող խաչա- զարդերը այս դեպքում խաչավորման իմաստով են հանդես գալիս, առնչվում կենաց ծառերի հետ: Այս թեմայի շարունակությունն է մայրանալու գաղափարը, որը ցայտուն արտահայտվում է ջնարակված թասի վրա պատկերված թռչունի մանրամասներում: Թևատարած թռչունի որովայնը քառաթև գծերով է ներկայացվել: Ներսում տեղադրված են երկշարք սուր ծայրերը դեպի վեր ուղղված եռանկյունիներ:

Նույն գաղափարի շարունակությունն է մեկ այլ պատկեր, որտեղ թռչունի որովայնում եղևնու՝ կենաց ծառ է պատկերված, որի աջ և ձախ կողմերում ճուտիկներ են կանգնած: Պատկերը լրացնում են շրջանակի մեջ առնված խաչ զարդերը: Մեկ ընդհանուր գաղափարում միավորված այս և բազմաթիվ նման պատկերները միջնա- դարյան Դվինի վարպետ նկարիչների վառ երևակայության արգասիք են: Երևակայու- թյուն, որտեղ նախապատվությունը տրվել է պտղաբերության գաղափարին, որը երկ- նային և երկրային ուժերի անվախճան շարժիչ ուժն է: Համաշխարհային և հայկական զարդարվեստի տարբեր ճյուղերում այս թեմաները իրենց փայլուն արտացոլումն են գտնում:

Фрина БАБАЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ПРОЯВЛЕНИЯ ИДЕИ ПЛОДородИЯ НА СРЕДНЕВЕКОВОЙ КЕРАМИКЕ ИЗ ДВИНА

Поливная керамика, найденная в ходе раскопок в средневековом Двине, представлена в разных иконографических формах и содержании. Небольшие глиняные сосуды с изображениями людей, зверей, птиц, растительности и различных геометрических фигур сознательно или подсознательно расписаны мастерами в реалистической или символической манере. Эти орнаменты, идущие из глубины веков, были предметом постоянного обсуждения, описания и поисков. Естественно, каждый специалист, близкий к материалу, вносил свое оригинальное толкование, не меняющее сути орнамента.

В XI-XIII вв. в Двине, Ани и других торговых городах наряду с духовенством сформировался новый класс зажиточных горожан, любивших удовольствия и роскошь. Посуда на их пиршественных столах изображала реальные случаи из городской жизни или темы притч. Светский элемент, существовавший наряду с духовными песнопениями, проповедями и другими обрядами, привнес новую для того времени тему, зародившуюся еще в древности, как протест против аскетизма и схоластики средневековой культуры.

Ярким выражением такого процесса развития является изображение обнаженных фигур мужчины и женщины на керамическом сосуде.

Гипертрофированное изображение половых органов и других частей тела мужчины и женщины, представляет собой эротическую картину, воплощающую идею плодородия и продолжения жизни. Процесс оплодотворения выражен крестовидным орнаментом, символизирующим в данном случае скрещивание и связанным с деревом жизни. Продолжением этой темы является идея материнства, отчетливо выраженная в деталях птицы на глазурованной чаше. Брюшко распростершей крылья птицы представлено четырехугольником, внутри которого в два ряда, острым концом кверху расположены треугольники.

Продолжает тему другое изображение птицы, в брюшко которой вписана ель – дерево жизни, а по обе стороны от нее – птенцы. Картина дополнена взятыми в круг крестами. Эти и многие подобные изображения, объединенные общей идеей, являются плодом яркой фантазии художников средневекового Двина. Воображения, отдававшего предпочтение идее плодородия – бессмертного двигателя земных и небесных сил – темы, воплощенной в различных отраслях мирового и армянского орнаментального искусства.

Frina BABAYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography of NAS(Yerevan)

MANIFESTATIONS OF THE IDEA OF FERTILITY ON MEDIEVAL POTTERY FROM DVIN

Glazed pottery discovered during the excavations in medieval Dvin displays various iconography and content. Small clay pots with images of people, animals, birds and vegetation are decorated by painters in a realistic or symbolic manner. These ornaments coming from the

depth of centuries have been the subject of constant debate and research. Naturally, each expert, close to the material, contributes his own vision of the topic, which, however, does not change the essence of the ornament.

In the XI-XIII centuries Dvin, Ani and other market towns along with the clergy there appeared a new class of wealthy citizens who loved pleasure and luxury. Dishes on their feasts illustrated the real events of urban life or themes of parables. As a protest against the asceticism and scholasticism of medieval culture the secular element existing along with spiritual songs, sermons and other rites introduced a topic, which was new for the time being though it originated in antiquity.

A clear expression of this development is an image of naked male and female on a ceramic vessel.

An exaggerated representation of the genitals and other parts of the man's and woman's bodies turns to an erotic picture that embodies the idea of fertility and continuation of life. The process of fertilization is expressed through a cruciform ornament associated with the tree of life, symbolizing in this case the crossing. Continuation of this theme is the idea of maternity clearly expressed in the image of the bird on a bowl. The abdomen of the bird with stretched wings is depicted by a quadrangle, inside which there are two rows of sharp, end up positioned triangles.

The theme is continued by an image of another bird with a fir tree or the tree of life in her abdomen and with the chicken on its both sides. The picture is supplemented by circled crosses. These and a number of other images united by a common idea are the result of vivid imagination of medieval artists of Dvin. Fantasy that preferred the idea of fertility – the fearless and immortal motive power of earthly and heavenly forces. The same themes are brilliantly reflected in various branches of the world and Armenian ornamental art.

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

ՎԱՂԲՐՈՆՁԻԴԱՐՅԱՆ ՄԻ ԾԵՄԻ ՇՈՒՐՁ

(ըստ Մեծ Մեպասարի նյութերի)

Մ.թ.ա. XXVIII-XXVIդդ. թվագրվող Մեծ Մեպասարում փաստված է հին տարվա ավարտին և նոր տարվա գալստյանը նվիրված ծիսակարգ: Այստեղ իրականացված գայլերի զոհաբերության ծեսը հաստատում է, որ բնիկները հնդեվրոպական ցեղեր էին, և նոր տարին նշել են գարնանամուտին: Սրբաբանում փաստված նվիրաբերումների և գայլերի զոհաբերությունների մոտ անոթների հարյուրավոր բեկորների հետ գտնվել են նաև բերանքսիվայր դրված կարասով փակված ամբողջական վեց անոթներ:

Անոթների բերանը փակելու ծես փաստված է հնագիտական նյութերում, վկայված է գրավոր աղբյուրներում, արտացոլված է հավատալիքներում և սովորույթներում:

Հայաստանի միջինբրոնզիդարյան և ուշբրոնզիդարյան դամբարաններում փաստված է քարե հղկված կափարիչներով անոթների բերանները փակելու ծես: Արգիշթիխի-նիլիի սարկոֆագում, ինչպես նաև ուրարտական այլ հնավայրերում հայտնաբերված աճյունասափորների բերանները, որպես կանոն, փակված են թասերով, կավանոթների բեկորներով կամ այլ իրերով: Նույն պատկերն է նաև անտիկ թաղումներում:

Խեթթական ծիսակարգում աստվածություններին նվիրված ծեսերին նախորդում էր տաճարում հացահատիկով անոթների բերանների բացումը, որը բնորոշ էր գարնանային ծեսերին, իսկ փակելը կատարվում էր աշնանը: Յորենով անոթները բացում էին Ամպրոպի աստվածները, որոնց իրավասության կամ հսկողության տակ էին անձրևները: Խեթթական ծեսին համադրելի են հայոց ծեսերը, հավատալիքներն ու սովորույթները, ինչպես Վարդավառի խաչ-փնջերը ցորենի կամ այլուրի ամբարի մեջ դնելը և մինչև հաջորդ Վարդավառ պահելը:

Անոթների բերանները բացելու և փակելու ծեսին համադրելի է նաև տաճարների դռները բացելը ու փակելը: Օվկիանոսի դուստր Եվրինոմա աստվածուհու տաճարի դռները բացում էին տարին մեկ անգամ և աստվածուհուն նվիրված տոն էին կատարում: Դերկետոն (Ատարգատիս) պտղաբերության, և ջրի աստվածուհին է, որի տոնը ևս կատարվում էր տարին երկու անգամ: Հավանաբար ծեսը կատարելուց հետո տաճարը փակ էր մնում մինչև հաջորդ տոնակատարությունը: Տարին երկու անգամ՝ գարնանը և աշնանը, Անահիտ դիցուհու տոնի օրը մեծ տոնահանդեսներ էին կազմակերպվում: Տարին երկու անգամ, Համբարձմանը կամ Ջատիկին, կամ՝ Ծննդին (Փոքր Ջատիկին), կամ էլ Վարդավառին, բացվում էին Վանի ժայռի մեջ փակված Մհերի քարանձավի դռները:

Հնագիտական նյութերի, գրավոր աղբյուրների վկայությունների, հավատալիքների, ծեսերի ու սովորույթների համադրումները բերում են այն համոզման, որ նոր տարվա վաղբրոնզիդարյան ծիսակարգում գայլերի զոհաբերության հետ կատարվելու էր նաև աշնանը փակված անոթների բերանները բացելու ծես :

Лариса ЕГАНЯН (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

ОБ ОДНОМ РИТУАЛЕ РАННЕБРОНЗОВОГО ПЕРИОДА (по материалам Мец Сепасар)

Сохранившиеся в святилище, относящиеся к бронзовому веку и датированные XXVIII-XXVI вв. до н.э. *in situ* материалы указывают, что в определенный сезон года - весной совершались ритуальные жертвоприношения волков, которые символизировали конец Старого года и рождение Нового.

Наряду с найденными в различных частях святилища многочисленными фрагментами керамики, было найдено шесть целых чаш, стоявших на полу у южной стены и прикрытых большим кувшином.

Из раскопок некрополей разных эпох известно, что все захоронения, не зависимо от формы и типа, всегда закрыты. Ритуал закрывания сосудов известен из археологических памятников разных эпох. В некрополях средней и поздней бронзы сосуды закрыты каменными крышками. Урартские погребальные урны без исключения закрыты чашами, обломками сосудов или камнями. Раскопанные на северо-западе кувшинные захоронения античного периода Армении закрыты перевернутыми вверх дном сосудами.

В хеттских ритуалах праздникам, посвященным божествам, предшествовало открывание сосудов зерна. Ритуал открывания совершался весной, а закрывание - осенью. На осенних же праздниках совершали запечатывание сосудов. Предполагается, что акты "открытия" - "запечатывания" сосудов символизировали собой "рождение", весны, а "закрытие" - приближение холодов. Ритуалу сопоставим и армянский обычай хранить в амбаре муку или зерно, маленькую охапку колосьев пшеницы до нового урожая.

С археологическим материалом можно сопоставить открывание дверей храмов. Дважды в год: в день богини Деркетто со всех концов в Гераполис собирались полонники на праздник, дважды в год совершались праздники и в честь богини - матери, богини плодородия и любви Анаит. С ритуалом закрывания и открывания можно сопоставить также следующее: Мгер (Михр) в армянской мифологии - бог небесного света и солнца, сын Арамазда. Мгер оказался не в силах истребить несправедливость в мире: его больше не удержит земля. Мгер и его конь удалились в скалу и ждут изменения мира. Миф Мхера связан с ритуалом Нового года.

Сопоставление археологических материалов с вышеприведенными ритуалами и верованиями позволяет утверждать, что открывание сосудов рассматривалось как один из атрибутов основного ритуала-жертвоприношения волков, как необходимый и единственный способ для достижения основной цели - поддержания естественного порядка в природе. Во время праздника должны были открывать сосуды, заполненные еще осенью.

Larisa EGANYAN (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies NAS (Gyumri)

ON AN EARLY BRONZE AGE RITUAL

(According to Mets Sepasar's materials)

A ritual devoted to the end of the old year and the coming of a new one shows proofs which dates back to Mets Sepasar in XXVIII-XXVI BC. The ritual of the wolves sacrifice realized here certifies that the natives were Indo-European tribes, and they have celebrated the new year in the beginning of spring. A complete six jugs closed with a faced down pitcher with hundreds of jug fragments have also been discovered in the sanctuary.

A ritual for closing the neck of jugs is mentioned in archaeological materials and is confirmed in written sources, is reflected in popular beliefs and traditions.

A ritual for closing the neck of jugs with stone grinded lids is certified in the middle bronze age and late bronze age sepulchres in Armenia. As a rule, the necks of cinerarias discovered in Argishtikhinili's sarcophagus as well as in other Urartian old places, are closed with bowls, with clay jug fragments or other things. The picture is the same in antique burials.

The opening of grain jugs' necks in the temple preceded to the rituals devoted to the Hittite deities which was peculiar to springtime rites, and the closing was organized in autumn. The Thunder gods were opening the grain jugs, and the rains were under their control and competence. The Armenian rituals, beliefs and customs are consonant with the Hittite one, as the putting of the cross-bundles of Vardavar in granaries and keeping them till next Vardavar.

The ritual for opening and closing the jugs' necks is also consonant to the temples' doors opening and closing. The temple's doors of Evrinoma goddess, the daughter of the Ocean, were opened once a year and the occasion devoted to the goddess was celebrated. Derceto (Atargatis) is the goddess of fertility and water, whose occasion was marked twice a year. Perhaps after the ceremony the temple remained closed until the next celebration. Twice a year, in spring and in autumn, on the day of Anahit heaven goddess, great festive performances were organized. Twice a year either on Ascension and on Easter day or at Christmas and at Vardavar the doors of Mher's cave were opened, locked in Van's rock.

The syntheses of archaeological materials, written sources, traditions and customs assert the firm belief that together with the sacrifice of wolves in the new year early bronze aged ceremony, a ritual for opening the necks of jugs closed in autumn had to be done.

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ, Համագապ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)
 Շիրակի երկրագիտական թանգարան (Գյումրի)
Պատրիկ ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ, Դամիեն ՄԱՐՏԻՆԵԶ (Ֆրանսիա)
 Էքս-Մարսել Համալսարանի LA3M լաբորատորիա

**ՀԱՅ-ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱԽՄԲԻ
 ԼՈՐ ՊՐՊՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՐԵՐՈՒՅՔ ՀՆԱՎԱՅՐՈՒՄ**

2009 թվից սկսած՝ Շիրակի մարզի Երեբունյք վաղքրիստոնեական ու միջնա-դարյան հնավայրում հնագիտական հետազոտություններ է տանում հայ-ֆրանսիական մի արշավախումբ՝ կազմված ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից՝ Շիրակի Երկրագիտական թանգարանի, իսկ Ֆրանսիայի Էքս-Մարսել համալսարանի ու CNRS-ի կողմից՝ LA3M (Laboratoire d'Archéologie Médiévale et Moderne en Méditerranée – LA3M, UMR 7298) փորձարանի գիտաշխատողներից: Ներկա զեկուցումը նպատակ ունի հակիրճ ձևով ներկայացնել իրագործված պրպտումների նախնական արդյունքները և դեռ չպարզված գլխավոր հարցերը:

Ուսումնասիրությունն ունի միջմասնագիտական ուղղվածություն և միտված է ծառայելու համընդգրկող ու շրջապատային հնագիտությանը (archéologie globale et environnementale): Ուստի այն ընթանում է միաժամանակ մի քանի ուղղություններով: Առաջին անհրաժեշտ քայլը այդ հնավայրի ամբողջական ու մանրամասն հատակագիծը հանելն էր: Այդ նպատակով արվեստի ու ճարտարապետության պատմության զծով հետազոտվում են կառույցների պահպանված մասերը, առաջարկվում են վերակազմության վարկածներ, և կազմվում է հնավայրի տարբեր մասերում գտնվող քանդակազարդ քարերի բազմաթիվ բեկորների սպառիչ կատալոգը:

«Կառուցվածքների հնագիտությունը» (archéologie du bâti) մանրակրկիտ վերլուծում է կառույցների պահպանված պատերի մակերեսները և այդ ճանապարհով փորձում վերականգնել շինարարական գործընթացի պատմությունը: Ուշադրության կենտրոնում է հայտնի եռանակ բազիլիկը, որը բազմակողմանի՝ աղբյուրագիտական, ճարտարապետական, արվեստաբանական քննության է ենթարկվում: Փորձ է արվում ճշտելու հուշարձանի հիմնական և շինարարական պատմության փուլերի համեմատական թվագրումները: Բայց բազիլիկից բացի քննության են արժանանում ընդարձակ համալիրի բազմաթիվ, բազմապիսի ու հաճախ առեղծվածային մյուս շինությունների ավերակները նույնպես:

Երեբունյքի բազիլիկին հարավից հարող գոտին աչքի է ընկնում քառակող կոթողների պատվանդանների մնացորդների բացառիկ քանակով՝ որոնցից պահպանվել է 8-ը: 2011 թվից սկսած՝ արշավախումբը գնում է այդ գոտին և դրանից արևելք տարածքը, ուր մի քանի քարակղզիներ են պահպանվել: Այստեղ կատարված ու դեռ շարունակվող պեղումները հայտնաբերել են մի գերեզմանոց, որի յուրահատկությունները հետզհետե ի հայտ են գալիս. Ա) radiocarbon-ով ստացված 15 թվագրումները ցույց են տալիս, որ գերեզմանոցն անդադար գործել է՝ ուշ անտիկ շրջանից գրեթե մինչև մեր օրերը, թաղման նույն կարգերով: Բ) Բացված թաղումներն արտացոլում են գերեզմանոցի արտասովոր մի «մասնավորեցում» դարերի ընթացքում այստեղ թաղել են հիմնականում կանանց և մանավանդ փոքրահասակ ու նույնիսկ նորածին երեխաների, որը ևս բացատրության կարոտ մի երևույթ է:

Բազիլիկից արևելք՝ փոքր ձորակում կիսաթաղված շենքն ու նրանից հարավ ձորակը հատող պատերի մնացորդները մի շարք հարցեր են հարուցում՝ կապված դրանց թվագրման ու գործառույթի հետ: Պատասխանների մի մասը կարող է տալ ձորակի ստորգետնյա շերտերի ուսումնասիրությունը, որին լծված է արշավախմբի երկրաձևաբանը (géomorphologue):

Կիրառելով այսպիսի բազմակողմանի մոտեցում, արշավախումբը հույս ունի պատասխանելու վերը նշված հարցերից մի քանիսին: Իսկ հնավայրի պահպանումն ու արժևորումը, ինչպես և հարևան գյուղական համայնքի հետ կապի հարցը նույնպես արժանի են ուշադրության: Արշավախումբը սերտորեն համագործակցում է ՀՀ Մշակույթի նախարարության հետ նաև այդ ուղղությամբ՝ մասնակցելով բարեկարգման և արժևորման ծրագրերի մշակմանն ու իրագործմանը:

Лариса ЕГАНЫН, Амазасп ХАЧАТРЯН (Армения)

Краеведческий музей Ширака (Гюмри)

Патрик ДОНАБЕДЯН, Дамиен МАРТИНЕЗ (Франция)

Лаборатория LA3M университета Экс-Марсель

НОВЫЕ ПОИСКИ АРМЯНО-ФРАНЦУЗСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ НА МЕСТЕ ЕРЕРУЙКА

Начиная с 2009-ого года на месте раннехристианского и средневекового ансамбля Ереруйк Ширакской провинции РА ведёт археологические поиски армяно-французская миссия, которая состоит из научных сотрудников Краеведческого музея Ширака со стороны Института археологии и этнографии НАН РА, и лаборатории LA3M (Laboratoire d'Archéologie Médiévale et Moderne en Méditerranée – LA3M, UMR 7298) со стороны университета Экс-Марсель и французского CNRS. Настоящее сообщение имеет целью кратко представить предварительные результаты этого нового исследования, а также ещё не решённые вопросы.

Исследование имеет междисциплинарное направление и намерено служить всеобъемлющей и экологической археологии (archéologie globale et environnementale). Поэтому оно ведётся параллельно в нескольких направлениях. Первый необходимый шаг - был снят общий и подробный план этого ансамбля. На этой основе сохранившиеся части стен исследуются с точки зрения истории искусства и архитектуры, предлагаются гипотезы реконструкции и составляется полный каталог многочисленных фрагментов скульптурно обработанных камней, имеющихся в разных частях территории.

«Археология строительства» (archéologie du bâti) подробно анализирует поверхности сохранившихся стен и таким путём старается восстановить историю строительного процесса. В центре внимания - известная трёхнефная базилика, которая подвергается всестороннему, источниковедческому, архитектурному, искусствоведческому... экзамену. В результате пытаются уточнить основную датировку памятника и относительные датировки этапов его строительной истории. Но кроме базилики, развалины остальных многочисленных, разнообразных и часто энigmatичных построек также достаиваются внимания.

Зона, прилегающая к Ереруйкской базилике с южной стороны, привлекает внимание исключительным числом остатков пьедесталов четырёхгранных стел, из которых

восемь сохранились. Начиная с 2011-ого года экспедиция исследует эту зону и пространство восточнее её, где сохранились несколько саркофагов. Раскопки, проводимые там, которые продолжаются, раскрыли кладбище, чьи особенности постепенно выявляются. А) 15 датировок, полученные радиоуглеродным анализом, показывают, что кладбище действовало непрерывно с поздней античности почти до наших дней, с неизменными похоронными практиками. Б) Раскрытые могилы отражают необычную «специализацию» кладбища: на протяжении веков здесь хоронили в основном женщин и особенно маленьких детей и даже новорожденных, явление, которое также нуждается в объяснении.

Здание, на половину укрытое в маленькой долине к востоке от базилики, и южнее от него, остатки стен, некогда пересекавших долину, также проблематичны, в плане датировки и функции. Часть ответов может дать исследование подземных слоёв долины. Этим занят геоморфолог экспедиции.

Применяя такой разносторонний подход, миссия надеется ответить на некоторые из вышеуказанных вопросов. А охрана и развитие места, а также связь его с населением соседней деревни, равно достойны внимания. Поэтому миссия сотрудничает с Министерством культуры РА и в этом направлении, участвуя в составлении и осуществлении программ по упорядочению и развитию места.

Larisa YEGANYAN, Hamazasp KHACHATRYAN (Armenia)

Regional Museum of Shirak (Gyumri)

Patrick DONABEDIAN and Damien MARTINEZ, (France)

Aix-Marseille University, LA3M laboratory

NEW SURVEY ON YERERUYK SITE BY AN ARMENIAN-FRENCH ARCHAEOLOGICAL MISSION

Since 2009 archaeological investigations are being carried out in the early Christian and medieval site of Yereruyk, in Shirak province of the Republic of Armenia, by a joint Armenian-French expedition, composed of researchers from Shirak Regional Museum of the Institute of Archaeology and Ethnography of the Armenian Academy of Sciences, and from LA3M laboratory (Laboratoire d'Archéologie Médiévale et Moderne en Méditerranée – LA3M, UMR 7298) of Aix-Marseille University and French CNRS. This communication aims to briefly present the preliminary results of this new survey, as well as the questions still unresolved.

The study has an interdisciplinary orientation and intends to serve a comprehensive and environmental archaeology. Therefore it follows simultaneously several directions. The first necessary step was to draw a comprehensive and detailed plan of the site. On this base, the preserved parts of buildings are studied from the point of view of history of art and architecture, reconstruction hypotheses are proposed, and an exhaustive catalogue of the numerous fragments of sculpted stones, spread on different parts of the site is being composed.

Building archaeology (archéologie du bâti) makes a detailed analysis of the surfaces of preserved walls, trying by such a way to reconstruct the history of the architectural process. Being the center of attention, the famous three-nave basilica is submitted to a comprehensive analysis through studies of sources, art history, architecture... As a result, an attempt is made to

precise the date of the monument, and the relative dating of the phases of its architectural history. But besides the basilica, the ruins of the other buildings of the large ensemble, which are numerous, diverse and often enigmatic also need to be examined.

The zone contiguous to the basilica's southern flank holds the attention by the exceptional number of remains of four-sided stelas: eight of them are preserved. Since 2011, the mission investigates this zone, as well as the space more to the East where some sarcophaguses are preserved. The excavations carried out there, which are still going on, have revealed the presence of a cemetery, whose particularities are progressively being elucidated. A) 15 dates obtained by radiocarbon analysis show that the cemetery has continuously functioned, from the late antique period almost until our days, with the same funeral practices. B) Excavated burials reveal an unusual "specialization" of the cemetery: throughout the centuries, mainly women and especially small children, even newborns, were buried there, which is another phenomenon that remains to be explained.

To the East of the basilica, a construction half-buried in a small valley, and, more to the South, remains of a series of walls that once closed the valley pose a number of questions, linked with their date and function. A part of the answers could be given by the study of the underground layers of the valley, carried out by one of the expedition's members, who is a geomorphologist.

By implementing such a multidisciplinary approach, the mission hopes to answer some of the above mentioned questions. As for the preservation and the valorization of the site, as well as the link between it and the neighbor village's population, these are issues which also deserve attention. This is why the mission cooperates with the Ministry of Culture of RA in this field also, by participating in the conception and implementation of the programs of management and development of the site.

Բենիկ ԵՐԻՑՅԱՆ, Անահիտ ԽՈՒԴԱՎԱՐԴՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱԼԵՈԼԻԹ. ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՏԱԾՈՆԵՐԻ ԱԿՆԱՐԿ

Հայկական լեռնաշխարհը Եվրասիայի տարածքում հնագույն մարդկանց ծագման և տարածման կարևորագույն օջախներից մեկն է, որտեղ փաստագրվել է քարիդարյան հուշարձանների բարձր խտություն (Երիցյան 2011, Սայադյան 2011): Սկսած 19-րդ դարի վերջերից ցայսօր Հայաստանի հնագետների կողմից հայտնաբերվել են մի քանի տասնյակ քարայրային տիպի կայաններ, ինչպես նաև բացօթյա կայան-արհեստանոցներ, որոնք պատկանում են աշելո-մուստերյան փուլին: Սույն զեկուցման մեջ մենք կանգ ենք առել այն հուշարձանների վրա, որոնցից հայտնաբերվել են բրածո մարդկանց մնացորդներ: Անցած դարի կեսերին տիրապետում էր այն կարծիքը, որ Homo sapiens-ը առաջացել է մոտ 40-35 հազար տարի առաջ Եվրոպայի տարածքում ապրած նեանդերթալյան տիպի մարդու էվոլյուցիոն փոխակերպման արդյունքում՝ երբ առաջացել է մարդու նոր տեսակ կամ ենթատեսակ: Շատ ավելի ուշ ծագած այլընտրանքային տեսակետի՝ նոր հոմինինդը զարգացել է Առաջվորասիայի և Աֆրիկայի տարածքում, որից հետո տարածվել ողջ Եվրասիայով: Այսպես թե այնպես՝ վերին պալեոլիթի Homo sapiens-ը իր մորֆոլոգիական առանձնահատկություններով գործնականում հավասարեցվում է կրոմանյոնյան մարդու հետ՝ որպես հոմինինդների էվոլյուցիայի առանձին աստիճան (Զուրով 2005):

Երևան I. Քարայրի մուստերյան 4դ շերտի վերին և ստորին սահմանների համար ստացվել են ռադիոածխածնային տվյալներ ավելին քան 47800 և 49000 տարիների մասին: 1973-ին Բ. Երիցյանի կողմից Երևան I քարայրում հայտնաբերվել են մարդու մնացորդներ (զագաթոսկրի հատված և վերին երկրորդ կաթնային մոլյար): Գտածոները պատկանում են 8-12 տարեկան մարդու: Ատամնապսակը ունի այս տեսակի ատամի համար խիստ խոշոր չափեր (VL cor 11,3 mm, MD cor 9,6 mm): Առանձնակի ուշադրության են արժանի անսովոր երկարությամբ (12,1–12,3 mm) տարամետ սրացող արմատները: Արմատների տարամիտման ցածր տեղադրված կետը և արմատային համակարգի ճյուղավորված տեղամասի բարձրությունը վկայում են տավրոդոնտիզմի մասին: Ատամի մաշվածության պատճառով ատամնապսակի բարձրությունը մեծ չէ, այդ իսկ պատճառով էմալային հիպոպլազիայի ներկայությունը որոշելը դժվարանում է: Ատամը առողջ է, կարիեսով վնասված չի, ատամնաքարերը բացակայում են: Բ. Երիցյանի կողմից գտնվել են նաև տարեց անհատի երկու առանձին ատամ (վերին հիմնական առաջին և երկրորդ կտրիչներ):

Երևան II. Հրազդան գետի հոսանքին հակառակ՝ առաջին քարայրից մի քանի տասնյակ մետր հեռավորության վրա, դեպի հյուսիս՝ գետի աջ ափին է գտնվում Երևան II քարայրը: Քարայրի ներսում միջնադարյան խեցեղենի բեկորների հետ համատեղ գտնվել են մուստերյան տիպի քարե առարկաներ: 1971 թ.-ին Բ. Երիցյանի կողմից Երևան II-ում հայտնաբերվել են Homo sapiens-ի ստորին ծնոտ և ողեր: Անհատը մոտ 20-30 տարեկան է: Ստորին ծնոտը ուներ երեքական ատամ՝ երկու կողմերից – M1, M2, M3: Ստորին ծնոտի վրա նկատելի են բորբոքման հետքեր: Նշված ատամների վրա նկատելի են հավասարաչափ մաշվածության հետքեր: Չափս M2-ի վրա հայտնաբերվել է կարիես, էմալի հիպոպլազիայի հետքեր M1-ի և M2-ի վրա, ինչպես նաև ներքին ծնոտի

ծակոտկենություն, որը կարող է հետևանք լինել անհատի բերանի խոռոչում վարակի զարգացման, կամ վիտամին C-ի պակաս նրա օրգանիզմում: 1974 թ.-ին Բ. Երիցյանի կողմից հայտնաբերվել է ևս մեկ առանձին ատամ (վերին հիմնական առաջին մույար):

Կոնդ. 1975-ին Ա.Ասլանյանի և Յու.Սայադյանի կողմից Հրազդան գետի կիրճում հայտնաբերվել են բրածո մարդու գանգի հատվածներ՝ առանց մշակութային համատեքստի: Այստեղ այլուվյալ նստվածքները գտնվում են երկու՝ վերին պլեյստոցենյան դոլերիտային բազալտների և միջին պլեյստոցենյան սյունաձև անդեզիտաբազալտների հոսքի միջև և ձևավորում են Հրազդան գետի 22-25 մ դարավանդը: Նշված գտածոները վկայում են գանգի մորֆոլոգիայի ժամանակակից բնույթի մասին, որոշ պարզունակ գծերի առկայությամբ (Խարիտոնով և այլք, 1979, էջ 41):

Չովունի. Չովունի քարայրում գտնվել են քարե գործիքներ և քարացած ոսկրային մնացորդներ: Homo sapiens-ի ոսկրային մնացորդները պահպանվել են խիստ հատվածաբար և ֆոսիլիզացված են (Ազիզյան և այլք, 1975):

Համո I. Համո I քարայր-կացարանում կավավազային նստվածքներում՝ 150-177սմ խորության վրա հայտնաբերվել են երկու հոմինինիդների կմախքներ, որոնք մասամբ ֆոսիլիզացված են և պատված մարգանեցի դենդրիտով: Այստեղ հայտնաբերվել է նաև մանկական ֆոսիլիզացված անրակոսկր (Ազիզյան, 1979):

Լուսակերտ I. Ներկայումս Լուսակերտ I քարայրում առկա է ինը շերտագրական հորիզոն (A-H): 1977-ին Բ.Երիցյանի կողմից Լուսակերտ I-ում հայտնաբերվել է հասուն անհատի ստորին ծնոտի հատված (B շերտ): Առաջին հայացքից նկատելի է գանգվածեղ պատյանը: Միմֆիզի ձևից դատելով՝ լուսակերտյան ծնոտը պատկանում է Homo sapiens-ին: Ստորին ծնոտի մարմինը բարձր է, սինֆիզի բարձրությունը 30,5 մմ է, իսկ մարմնի հաստությունը այդ տեղամասում 13,5 մմ: Մարմնի ստորին վերջնամասը՝ բարակ ուրվագծերով թամբի տեսքով, դիմացի տեղամասում ունի լավ արտահայտված հարթակ: Ըստ Շուլցի վեց բալանոց սանդղակի՝ ստորին ծնոտի անկյան ձևը մոտ է I տիպին: Ստորին ծնոտի մարմինը դիստալ ուղղությամբ ցածրանում է և դառնում ավելի գանգվածեղ: Լուսակերտյան մարդու կզակի կառուցվածքի տիպը (ըստ Շուլցի) մոտ է III տիպին:

Նորագավիթ I. 1988թ.-ին Բ. Երիցյանը Նորագավիթ I բացօթյա կայանում հայտնաբերել է մարդու ոսկրային մնացորդներ (I ողի մարմնի և աղեղի հատված, ֆալանգ և արմունկոսկրի հատված): Մտի ֆալանգի վրա, մեղիոդիստալ ուղղությամբ առկա է մեխանիկական բեռնվածություն և I ողի ձախ հարթության վրա որոշակի տափակեցում:

Մենք կարող ենք նշել, որ Հայաստանից հայտնաբերված բոլոր վերը նշված մարդաբանական գտածոները պատկանում են ժամանակակից ֆիզիկական տիպի մարդուն (Homo sapiens), որոշ արխաիկ գծերով:

Беник ЕРИЦЯН, Анаит ХУДАВЕРДЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ПАЛЕОЛИТ АРМЕНИИ: РЕТРОСПЕКТИВА АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ НАХОДОК

Армянское нагорье является одним из главнейших очагов первоначального появления и распространения древнейших людей в Евразии, областью высокой концентрации памятников каменного века (Ерицян, 2011; Саядян, 2011). Начиная с конца XIX. и

по сегодняшний день, археологами Армении обнаружено несколько десятков пещерных стоянок, а также стоянок и мастерских открытого типа, мустьерско-ашельской эпохи. В данном докладе мы остановились на тех памятниках, где обнаружены останки ископаемого человека. В середине прошлого века считалось, что *Homo sapiens* впервые появился в Европе примерно 40-35 тыс. лет назад вследствие эволюционной трансформации неандертальца. Согласно возникшей вскоре альтернативной точке зрения новый гоминид развился в Передней Азии и Африке, после чего мигрировал в Евразию. Так или иначе, *Homo sapiens* верхнего палеолита в отношении его морфологической характеристики практически отождествляется с кроманьонцем, как стадия эволюции гоминид (Зубов, 2005).

Ереван I. Для верхнего и нижнего пределов мустьерского слоя пещеры получены радиоуглеродные даты более 47800 и 49000 лет. В 1973г. Б. Ерицяном в пещере Ереван I были обнаружены останки человека (фрагмент теменной кости, второй верхний, правый молочный моляр). Возраст индивида Ереван I примерно от 8-12 лет. Коронка имеет весьма большие для зубов этого типа размеры (вестибуло-лингвальный диаметр 11,3; медио-дистальный – 9,6 мм). Обращает на себя внимание необычайно длинные (12,1 – 12,3 мм) расходящиеся заостренные корни. Низко расположенная точка расхождения корней и большая высота неразветвленного отдела корневой системы свидетельствуют о наличии тавродонтизма. Из-за стертости зуба высота коронки небольшая, поэтому определить присутствие эмалевой гипоплазии затруднительно. Зуб здоров – не поврежден кариесом, зубной камень отсутствует. Б. Ерицяном найдены еще два изолированных зуба взрослого индивида (верхние постоянные первые и вторые резцы).

Ереван II. Севернее, в нескольких десятках метров, выше по течению р. Раздан, на правом берегу, находится аналогичная небольшая пещера Ереван II. В пещере помимо многочисленных фрагментов средневековой керамики, обнаружены мустьерские каменные изделия. В 1971г. Б. Ерицяном в пещере Ереван II обнаружены нижняя челюсть и шейные позвонки *Homo sapiens*-а. Примерный возраст индивида 20-30 лет. Нижняя челюсть содержит по 3 зуба: M₁, M₂, M₃ с обеих сторон. На левой мышелке нижней челюсти фиксируются признаки воспаления. Отмечается равномерная стертость отмеченных зубов. Обнаружены кариес левого M₂, следы гипоплазии эмали на M₁ и M₂ и пороз альвеолярного отростка нижней челюсти (возможно следствие развития инфекции в ротовой полости индивида или дефицита витамина С в организме). В 1974г. Б. Ерицяном был найден еще один изолированный зуб (верхний постоянный первый моляр).

Конд. В 1975г. А. Асланяном и Ю. Саядяном в ущелье р. Раздан найдены фрагменты черепа ископаемого человека, без культурного контекста. Аллювиальные отложения залегают между двумя потоками лав верхнеплиоценовых долеритовых базальтов и среднеплейстоценовых столбчатых андезитобазальтов и образуют террасу высотой 22-25м над уровнем р. Обнаруженные находки свидетельствуют о современном характере морфологии черепа с некоторыми чертами, которые можно считать и как архаичными (Харитонов с соав., 1979, с. 41).

Зовуни. В пещере Зовуни были найдены каменные орудия и окаменелые костные останки. Кости *Homo sapiens*-а сильно фрагментарны и фоссилизированы (Азизян с соавт., 1975).

Амо I. В пещерной стоянке Амо I в суглинистых отложениях на глубине 150-177см обнаружены скелеты двух гоминид, частично фоссилизированные и покрытые

марганцевыми дендритами. Там же была найдена и фоссилизированная ключица младенца (Азизян, 1979).

Лусакерт I. Сегодня памятник Лусакерт I насчитывает девять стратиграфических слоев (А-Н). В 1977г. Б. Ерицяном в Лусакерте I обнаружен фрагмент нижней челюсти взрослого индивида (слой В). Первое, что обращает внимание, это массивный корпус, в форме симфиза. Лусакертская челюсть принадлежит *Homo sapiens*-у. Тело нижней челюсти высокое, имеет высоту симфиза, равную 30,5 мм и толщину тела в этой области – 13,5мм. Нижний край тела в виде тонкого очерченного гребня имеет в переднем отделе хорошо выраженную площадку. По шестибальной шкале Шульца форма угла нижней челюсти ближе к типу I. Тело нижней челюсти в дистальном направлении становится ниже и массивнее. Тип строения подбородка (по Шульцу) у лусакертского человека ближе к типу III.

Норагавит I. В 1998г. Б. Ерицяном на открытой стоянке в Норагавите I были обнаружены фрагменты костей человека (фрагмент тела и дуги I шейного позвонка, фаланга, небольшой фрагмент локтевой кости). Выявлена механическая нагрузка на фаланге пальца в медио-дистальном направлении и некоторая уплощенность левой площадки первого шейного позвонка.

Мы можем отметить, что все перечисленные находки из Армении характерны человеку современного физического типа с некоторыми архаичными признаками.

Benik YERITSYAN, Anahit KHUDAVERDYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

THE PALEOLITHIC OF ARMENIA: THE RETROSPECTIVE OF ANTHROPOLOGICAL FINDINGS

The Armenian Highland is one of the most important centers of early emergence and expansion of ancient people in Eurasia, the region of dense concentration of Stone Age sites (Yeritsyan, 2011; Sayadyan, 2011). Starting from the end of XIX century up to now numerous cave sites, as well as open-air sites and workshops of Mousterian-Acheulean periods were discovered by the archaeologists of Armenia. In this report, we review the sites where human fossils were found. In the middle of past century it was considered that *Homo sapiens* first appeared approximately 40-35 thousand years ago as a result of evolution transformation of the Neanderthal man to the new species (or subspecies). According to alternative viewpoint, the new hominid developed in Western Asia and Africa, and later on migrated to Eurasia. One way or another, *Homo sapiens* of Upper Paleolithic is morphologically equated with Cro-Magnon as a stage of hominid evolution (Zubov, 2005).

Yerevan I. Radiocarbon dates were obtained for upper and lower limits of Mousterian layer of the cave (more than 47800 and 49000 years). Human remnants were found by B. Yeritsyan in the cave Yerevan I in 1973 (fragment of parietal bone, second upper, right deciduous molar). The age of the individual is approximately 8-12 years. The crown of the tooth is big for the teeth of that type (VL cor - 11, 3; MD cor - 9, 6 mm). Curiously long (12,1-12,3 mm), divergent and pointed teeth roots are worth to mention. The low point of furcation of roots and bigger height of non-divergent part of the root system are an evidence of tavadontizm. The crown of the tooth is shorter as it is wear. That's why it is difficult to

distinguish the presence of enamel hypoplasia. The tooth is healthy: no traces of caries and dental calculus. Two isolated teeth of adult individual were found by B. Yeritsyan (upper permanent teeth first and second incisors).

Yerevan II. The second small cave Yerevan II is located to the north of Yerevan I, up the stream of Hrazdan river. Mousterian stone items were found among numerous fragments of medieval ceramics in the cave. Mandible and cervical vertebrae of *Homo sapiens* were found in Yerevan II cave by B. Yeritsyan in 1971. The approximate age of the individual is 20-30 years. There are 3 teeth in both sides of the lower jaw (M_1 , M_2 , M_3). The signs of inflammation are fixed on the left condylus of lower jaw. These teeth are worn uniformly. The caries of left M_2 is detected as well as traces of enamel hypoplasia on M_1 and M_2 and porosis of alveolar bone of the lower jaw (probably, a result of infection in mouth cavity of individual or vitamin C deficiency in organism). Another isolated tooth was found by B. Yeritsyan in 1974 (upper permanent molar).

Kond. The fossilized fragments of a human were found by A. Aslanyan and Yu. Sayadyan in Hrazdan river gorge in 1975, without cultural context. Alluvial sediments are deposited between two lava flows of Upper-Pliocene dolerite basalts and Middle-Pliocene columnar andesitic-basalts and form 22-25m high terrace above river level. The finding witnesses about modern morphology of the cranium with several features which can be considered as archaic (Kharitonov et al., 1979, p. 41).

Zovuni. Stone tools and petrified bone remnants were found in Zovuni cave. The bones of *Homo sapiens* are extremely fragmented and fossilized.

Amo I. The skeletons of two hominids were found in loamy sediments of the cave (150-177 cm deep) which were partly fossilized and covered by manganous dendrites. The fossilized clavicle of an infant was also found there (Azizyan, 1979).

Lusakert I. Currently, there are nine stratigraphical layers in Lusakert I (A-H). A fragment of lower jaw of an adult individual was found in Lusakert I by B. Yeritsyan in 1977 (layer B). It is noteworthy that the body is massive and according to the symphysis form, the mandible from Lusakert belongs to *Homo sapiens*. The corpus of the mandible is high. The height of symphysis is 30,5mm and the thickness of the body is 13,5mm. The delineated and thin edge of the body has a well accentuated part in the front side. According to Schultz scale, the shape of the angle of the mandible is closer to the type I. The body of the mandible in distal direction is lower and more massive. The type of chin structure (according to Schultz) of Lusakert I individual is closer to the type III.

Noragavit I. Human bone fragments were found in open-air site Noragavit I by B. Yeritsyan in 1998 (the fragments of the I cervical vertebrae, phalanx distalis, small fragment of ulna). The phalanx of a finger bears an evidence of certain mechanical impact. Certain flatness of the left surface of the first neck-bone was noted.

It is noteworthy that all above mentioned findings in Armenia are characteristic of the human of modern physical type with several archaic features.

Արմինե ԶՈՀՐԱԲՅԱՆ, Հասմիկ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (Հայաստան)
 Հայաստանի պատմության թանգարան (Երևան)

**ՄԱՀՄԵՂԱԿԱՆ ՄԱԿԱՂՈՇՄՆԵՐՈՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ
 ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՍՏԱՆՈՒՄ XII Դ.**

Դրամի վրա մակադրոշմելն ամենապարզ և հարմար եղանակն է այլ տիրակալի թողարկումը մեկ ուրիշ կառավարչի կողմից «սեփականացնելու»՝ օրինականացնելով այդ դրամների վերաշրջանառությունը: Մակադրոշմ կնիքը, ի տարբերություն դրամի կնիքի, միկոդմանի է և ավելի փոքր դաշտ ունի: Մակադրոշմների կիրառումը ընդունված է եղել բոլոր ժամանակներում: Հայտնի են մեծ թվով հունական, հելլենիստական, հռոմեական, բյուզանդական դրամներ, որոնք մակադրոշմված են: Դրամը «վավերացնելու» այդ եղանակը կիրառվում է մինչև օրս:

Դրամը թողարկողի խորհրդանիշը կամ անունը մակադրոշմի տեսքով հայտնվելը հաճախ պայմանավորված է դրամահատության համար ոչ այնքան բարենպաստ տնտեսական և քաղաքական հանգամանքներով:

Հայաստանի դրամական շրջանառությունը XII դարում ամենախրթին հիմնահարցերից է, որը առաջին հերթին պայմանավորված է բարդ քաղաքական իրավիճակով, երբ Հայաստանը մի կողմից մասնատված էր բազմաթիվ մահմեդական իշխանությունների միջև, սակայն մյուս կողմից՝ հայ առանձին նախարարական տներ շարունակում էին մնալ բավականին հզոր և ազդեցիկ:

Ամբողջ տարածաշրջանը այդ ժամանակ ընդգրկված էր ծանր մակրոտնտեսական ճգնաժամի մեջ, որը տնտեսական պատմության մեջ հայտնի է «արծաթի ճգնաժամ» անունով: Ֆինանսական ճգնաժամին մեծապես նպաստում էր սելջուկյան իշխանությունների, մշտական պատերազմները, որոնք ի վերջո հանգեցրեցին քառսի: Չնայած այդ հանգամանքին՝ ապրանքային շուկան աննախադեպ ծաղկում էր ապրում, մարդկանց մեջ մեծացել էր պահանջարկը շքեղ ապրանքների, ոսկյա զարդերի նկատմամբ, որի պատճառով խախտվել էր տնտեսական հաշվեկշիռը ապրանքաշրջանառության և դրամաշրջանառության միջև:

Մեր ուսումնասիրության առարկան XII դարի մահմեդական իշխանությունների մակադրոշմներն են՝ խփված բյուզանդական XI դարի պղնձե դրամների վրա, որոնց շրջանառության սահմանները տեղայնացվում են հիմնականում Պատմական Հայաստանի տարածքում կամ անմիջապես նրա հարևանությամբ:

Հայաստանի պատմության թանգարանի բյուզանդական դրամների հարուստ հավաքածուի շուրջ 4200 պղնձե դրամներից 300-ը մակադրոշմված են: Հայաստանից հայտնաբերված նման դրամները գրանցվել են միջնադարյան բոլոր հուշարձաններում, սակայն նրանց ամենամեծ խումբը, որը Հայոց մայրաքաղաքի դրամաշրջանառության նոր պատկեր է տալիս, Անի քաղաքի պեղումներից է:

Մեզ հայտնի բոլոր հրատարակություններում քննության առարկա դրամները՝ այսօրվա Թուրքիայի տարածքից հայտնաբերվել են գանձի տեսքով: Անիի տարածքից նման դրամների մեծ քանակությունը հետաքրքիր է նրանով, որ դրանք միջնադարում աշխույժ տնտեսական կյանքով ապրող քաղաքից են և անշուշտ կապվում են ոչ միայն ռազմական ավարի կամ զինվորական վճարի այլ ներքին շուկայական առևտրի հետ:

Դա վկայում է այն մասին, որ Հայաստանը միջազգային առևտրի կարևորագույն կենտրոն էր, որը ոչ միայն ապահովում էր տարանցիկ առևտուր, այլև հանդիսանում էր բարձրարժեք ապրանքների ոչ պակաս սպառող, քան Իրանը և Մերձավոր Արևելքը:

Армине ЗОГРАБЯН, Асмик ОГАНИСЯН (Армения)

Музей истории Армении (Ереван)

ОБРАЩЕНИЕ ВИЗАНТИЙСКИХ МОНЕТ С НАДЧЕКАНКАМИ МУСУЛЬМАНСКИХ ПРАВИТЕЛЕЙ В АРМЕНИИ В XII В.

Надчеканка была способом превращения иностранной монеты в легитимное средство платежа на внутреннем рынке другой страны. Второе значение надчеканки — удлинять срок обращения монеты, которая пользовалась доверием в данном регионе. Надчеканка применялась также в случае нехватки монетного металла. Появление надчеканки на монете, чаще всего, обусловлено неблагоприятными экономическими и политическими условиями для выпуска монет. На монету, обычным штампом, наносился знак, символ или имя правителя.

Денежное обращение Армении в XII в. одна из сложных проблем истории экономики, которая объясняется тяжелой политической ситуацией, когда территория Армении была раздроблена на мелкие государства, где правили мусульманские династии. С другой стороны, армянские отдельные княжества продолжали оставаться достаточно сильными и влиятельными.

В этот период весь регион переживал тяжелый макроэкономический кризис связи с дефицитом серебра. На финансовый кризис влияла амбициозная политика сельджукских правителей по отношению друг к другу, которая сопровождалась многочисленными войнами. Несмотря на такие условия, товарный рынок процветал, увеличился спрос драгоценных и роскошных товаров, особенно, золотых украшений. Такая ситуация привела к нарушению баланса между товарооборотом и денежным оборотом.

Обращение византийских монет XII в. с надчеканками мусульманских правителей XII в. локализуется на территории исторической Армении или непосредственно по соседству с ней. Такие монеты известны из всех средневековых памятников Армении, но самая большая коллекция из раскопок средневековой столицы Ани, что дает возможность по-новому представить денежное хозяйство города. Это позволяет характеризовать город как важный центр мировой торговли с развитым внутренним рынком. Армения была не только страной, обеспечивающей транзитную торговлю, но также являлась крупным потребителем дорогих товаров, в этом отношении не уступая Ирану и Ближнему Востоку.

Armine ZOHRABYAN, Hasmik HOVHANNISYAN (Armenia)

Museum of History of Armenia (Yerevan)

THE CIRCULATION OF BYZANTINE COINS WITH ISLAMIC COUNTERMARKS IN ARMENIA IN XII CENTURY

The countermark is a small stamp which punched after coin had originally been struck. The name or symbol of the ruler stamped on the coin, which is the simplest and most

convenient way for governors to legalize the re-circulation of coins as their own. The practice of countermarking was widespread from ancient times. This was common for Ancient, Medieval coins. An extensive use of countermarking was due to unfavorable economic and political conditions.

Coin circulation of Armenia in XII century is one of the most complicated issues of economic history. This phenomenon is explained by political situation, when the territory of Armenia was divided into small authorities ruling by Muslim dynasties. On the other hand, some Armenian princes continued to be powerful and influential in the region.

The subject of this study is Muslim countermarks, which was stamped on Byzantine copper coins. These coin finds are localized mainly in the historical territory of Armenia or its immediate neighborhood.

Such coins are recorded in all medieval monuments of Armenia. However, the quantity group of countermarked coins has been excavated in the medieval capital Ani. This fact allows us to define the city as an important center of trade with developed inner market.

In XI-XII centuries the whole region involved in a several macroeconomic crisis, which is known as “silver famine” or “silver crisis”. The ambitious policy of the Seljuk rulers was one of the reasons of this financial crisis, which was accompanied by numerous wars. In spite of these conditions, the market trade flourished, increased demand for precious and luxury goods, especially gold jewelry. This has resulted to imbalance between the commodities’ demand and coins’ supply.

Armenia, situating on the important international trade routes, was not only the transit country, but also consumer of luxury goods not less than Iran or Near East.

Աղավնի ԺԱՄԿՈՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԴՎԻՆ ՔԱՂԱՔԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դվին քաղաքի ամրաշինական համակարգի վերաբերյալ նախնական գիտելիքների աղբյուրը ճամփորդական նոթերն են:

XVII դարում Ժ. Շարդինը, Ժ. Բ. Տավերնյեն ու Դյուբուա Դը Մոնպերեն Վերին Արտաշատի մոտ գտնվող Դվինի ավերակներն ու հողաշեն բլուրների տեսքով պարիսպները վերագրել են Արտաշատ քաղաքին: Դյուբուա Դը Մոնպերեն ներկայացրել է նաև պարիսպներով օղակված Դվինի հատակագիծը: 1814 թվականին անգլիացի դիվանագետ Ջեյմս Մորիերը կրկնել է վերոհիշյալ ճամփորդների շփոթը՝ Դվինի պարիսպները վերագրելով Արտաշատին, թեև կառույցը համեմատել է Ռեյ քաղաքի պարիսպների հետ՝ ինչ-որ տեղ միջնադարյան ծագում վերագրելով հուշարձանին: 1817 թվականին անգլիացի գնդապետ Ջոնսոնը, ընդարձակ ամրությունների մնացորդները համարելով Դվինինը, քաղաքն աղավաղված Տիբերիում է անվանել: Իսկ 1817 թվականին անգլիացի հնագետ Կեր-Պորտերը քաղաքի հատակագծի վրա ամփոփել է Դվինի միջնաբերդի գագաթի շինությունները շուրջբոլորող պարիսպները և ստորին բերդը գտնուող պատերը միջնաբերդի հարավարևմտյան և հյուսիսարևելյան մասերում: 1899 թվականին ակադեմիկոս Մառը պեղումներ է իրականացրել Դվինի միջնաբերդի գագաթի և պարիսպների հյուսիսարևելյան հատվածում: Տիրող տեղեկագրական շփոթում նա չի կողմնորոշվել՝ ավերակները պատկանել են Դվինի՞ն, թե Արտաշատին:

1946-1950 թվականներին վերսկսվեցին 1939 թվականից դադարեցված պեղումները՝ ընթացք տալով հնագիտորեն հուշարձանն ուսումնասիրելու գործին: Մինչև օրս հուշարձանը գիտականորեն պեղվում է և հրապարակված են հնավայրի հատակագծերը՝ տարիների ընթացքում վավերացված նոր կառույցների բացահայտումներով:

Դժբախտաբար, քաղաքի ամրաշինական համակարգը չի պեղվել, թեև արշավախմբի բազմամյա ղեկավար Կ.Ղաֆադարյանը, արտաքին նշաններից ելնելով, ընդհանուր դիտողություններ է կատարել ռազմական նշանակության այդ կառույցի պատերի դասավորության, լայնության, բուրգերի դասավորության, ջրային խրամատի, կամուրջների, մուտքերի և այլ շինությունների մասին: Պարիսպների հետազոտության առաջին փորձն իրականացվել է 1961 թվականին, երբ պեղվել է միջնաբերդի հարավային պարսպապատի աշտարակներից մեկը: Երկու տարվա պեղումներով պաշտպանական նշանակության շատ խնդիրներին զուգահեռ, բացահայտվել են աշտարակի չափերը, կառուցվածքային կերպը և շինարարական առանձնահատկությունները: 1977 թվականից ձեռնարկվել է աշտարակի հարևանությամբ տարածքը պեղելու գործը, նպատակ ունենալով հետազոտել մշակութային շերտերի հարաբերակցությունը, ինչպես նաև պարզել միջնադարյան քաղաքաշինության որոշ պրոբլեմներ, որոնք առնչվում էին պատմական իրադարձություններով՝ կապված քաղաքային կյանքի վերելքի ու վայրէջքի հետ: Շուրջ 30 տարվա պեղումների ընթացքում հնագիտական մշակութային արժեքներով բացահայտվեցին ոչ միայն քաղաքի պատմության պարբերացման փուլերը, այլև այդ հատվածում պարսպապատի կառուցման ժամանակագրական սանդղակը, կառուցվածքային առանձնահատկությունները, նորոգման և վերանորոգման փուլերը:

Պայմանականորեն «Հարավային բուրգ» կոչված այս տեղամասը պեղված է 1500 քառ.մ ամփոփող մի տարածքով: Շերտագրական կտրվածքներն սկսվում են XIII դարի վերջերից՝ հասնելով մ.թ.ա. IX դար: Այստեղ կարևոր նշանակություն ունի 2.5 մ լայնությամբ պատերով բացված մոնումենտալ մեծ շինությունը, որ թվագրվում է VI դարով: Առայժմ բացահայտված են 43մ երկարությամբ հարավային, 22 մ երկարությամբ արևելյան, 6 մ երկարությամբ արևմտյան պատերը: Շինությունն ունեցել է վերանորոգման փուլեր և գործառությունից դուրս է եկել 893 թվականի երկրաշարժից հետո: Պեղումներով պարզվեց նաև, որ շինության հարավային և արևմտյան պատերը մնացել են X-XI դդ. կառուցած պարսպապատի տակ, որը մեծ մասամբ քայքայված էր տեղումների ու շրջակա գյուղերի բնակիչների կողմից պարսպապատի հողերը տանելու անարգել գործունեությամբ: Այնուհանդերձ, քայքայված պարսպապատի մի քանի հատվածներում ամրագրվեցին հում աղյուսների մեծազանգված շարվածքները, բացահայտվեցին հիմնախարիսիների կառուցվածքը և ամրաշինական այս պատի կրած հետագա ձևափոխությունները: Պարսպապատի հում աղյուսի մեծազանգված շարվածքները հաջորդել են երկշերտ հորիզոնների տեսքով կրաքարե հիմնախարիսիներին: Քաղաքի գոյության վերջին շրջանում (XIII դ. վերջ) պաշտպանական համակարգի այս հատվածը կորցրել է իր ֆունկցիոնալ նշանակությունը՝ վերածվելով հարմարեցված շինարարակի: Տեղ-տեղ բացված կենցաղային նշանակության կառույցները՝ օջախներ, թոնիքներ, ինչպես և շարքային որակի հասարակ ջնարակած խեցեղենի առկայությունն ապացուցում են, որ պարսպապատի փլուզված ավերակներում բնակություն է հաստատել համեստ կենցաղով ապրող մի խավ:

Ахавни ЖАМКОЧЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ИЗ ИСТОРИИ ОБОРОНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ДВИН

Первые сведения об оборонительной системе города Двин встречаются в записях европейских путешественников Ж.Шардена, Ж.Тавернье, Де.Монпере, Дж.Мориера, Керр-Портера, которые, увидев развалины крепостных стен, ошибочно приняли их за Арташат.

В период раскопок с 1939 года по сей день, с некоторыми интервалами, в Двине были проведены работы для изучения крепостных стен в южной части цитадели. В 1961-1962 гг. в связи с исследованием оборонительной системы Двина были расчищены одна из больших башен и часть мощной стены.

С 1977 г. были развернуты масштабные археологические работы по соседству крепостных стен. Эта территория примыкает с одной стороны к крепостной стене, а с севера к покатому склону вершины холма. Во время расчистки внутренней стороны мощной стены было найдено большое здание датируемое VI веком.

Археологические наблюдения показали, что уже в X веке большое здание утратило свое функциональное значение и были предприняты работы по строительству крепостной стены и башни до 20-х гг. XI века. Эти изменения ясно прослеживаются на южной и западной стенах монументального здания. В течение времени в результате стихийных бедствий и политических событий крепостные стены были разрушены, оставив

под собой застроенную часть большого здания. В последний период существования города (II половина XIII века), оборонительные сооружения потеряли функциональное значение и на территории, ставшей строительной площадкой, были застроены жилые помещения. Об этом свидетельствует простая керамика утилитарного значения и наличие очагов, тоныров.

Aghavni ZHAMKOCHYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

SOME OBSERVATIONS ON THE FORTIFICATION SYSTEM OF DVIN

We obtain background knowledge on the solid fortification constructions of Dvin from the sources of the European travelers' notes (J.Charden, J.B. Tavernier, Ker-Porter, J.Morier and Dupois de Monperaux. The latter presents a layout where the fortification walls are marked approximately as they were preserved at that time. In the early 19 century the diplomat James Morier and Colonel Johnson also have observations on Dvin's fortification walls, but always attributed to Artashat. The same incorrect examinations were noticeable in acad. Mar's information, who researched the citadel.

Since 1946 till nowadays the investigations on the site possess several layouts which do not present the full picture of the city's fortification system, but gives a slight idea on the location of the fortification walls. The first experiment began in 1961, when the archaeological staff researched one of the 44 towers on the south wall. In 1977 continuing the works around the adjacent territory a six century A.D. building was revealed. The results of the excavation cleared up that the strong building was founded at the depth of 7 metres from the surface of the ground. The 43 meter southern wall, 22 meter eastern wall and 6 meter western wall are unearthed the masonry of which is characterized by the use of irregularly worked basalt, sandstone and tufa with 2 sided firm and smooth lime-morter foundation. The earthquake of 893 inflicted damage on Dvin and in particular this huge building. In the 11 century on the south and west walls of the building fortification walls with massive raw bricks and basis of limestones was erected. On a space of 5 metres on the defensive wall are visible 7 levels, containing ashes or clay floors indicating the struggles at the 11 century between Byzantine, the seljouds and Bakradids for the invasion of Dvin.

When the city in 1236 was destroyed by the mongols the fortification walls were in ruins and later people settled there locating the site for dwelt.

Անահիտ ԽՈՒԴԱՎԵՐԴՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

**ՕԻՍԱԿԱՆ ՇԱՀԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ ՖԵՆՈՄԵՆԸ ԳԼՈՒԽՆԵՐԻ ՀԵՏ
 (ըստ Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի նյութերի)**

Մարդու կողմից իր մարմնի գիտակցումը (ընկալումը) որպես աշխարհագրյացման առանցքային տարր, ինչպես նաև շահառական գործունեության հարակից սպեկտրները ուսումնասիրվում են հնէաբանության մեթոդներով, որոնք ֆիքսում են անհատի սոցիալական գործունեության անմիջական հետքերը՝ ըստ նրա արտաքին տեսքի փոփոխության, մարմնի կերպարանափոխության կամ քայքայման: Շիրակի դաշտավայրի անտիկ բնակչության (Բենիամին, Շիրակավան, Կարմրաքար, Վարդաբաղ) առավել հետաքրքիր, ձևաբանական զիծ է համարվում գանգի արհեստականորեն փոխված, դեֆորմացված ձևը: Բենիամինի գերեզմանոցում (4 մեծահասակ և 27 մանկական սուրբեկտների մոտ) դիտվում է դեֆորմացիայի 2 տիպ՝ օղակաձև ճակատածոծրակային, որը արտաքինից նման է կոնի, և օղակաձև ճակատածոծրակային աշտարակաձև: Բենիամինում հայտնաբերվել են տղամարդկանց (դամբ.11, 176) և կնոջ (դամբ. 75) տիպիկ կոնուսաձև գանգեր: Նման դեֆորմացիա դիտվում է նաև մանկական 16 գանգերում: Կոնուսաձև դեֆորմացիա հայտնաբերվել է Շիրակավան I գերեզմանոցից 2 կնոջ մոտ: Բենիամինի գերեզմանոցից 1 կնոջ (դամբ. 142) և 11 երեխայի գանգերի վրա դիտվում է տիպիկ աշտարակային ձևը: Նման դեֆորմացիա հայտնաբերվել է նաև Կարմրաքարի և Վարդաբաղի 2 սուրբեկտների մոտ (կանանց գանգեր 4, 9 դամբ.): Շիրակի դաշտավայրի անտիկ բնակչության գլուխների կանխամտածված դեֆորմացման հեղինակները եղել են, ըստ երևույթին, եկվորներ: Ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակաշրջանում Կովկասում էին գտնվում սակերի, սկյութների, սարմատների ցեղերը, որոնց համար գլխի ճակատածոծրակային դեֆորմացումը ավանդույթ է եղել, ինչը կիրառվել է գանգվածային կերպով: Գլխի արհեստական դեֆորմացման սովորույթը կատարում էր խորհրդանշական գործառույթ՝ սոցիալական կարգավիճակի ընդգծում և տարբերում տեղի բնակչությունից:

Գլուխներ հավաքելու ավանդույթը հայտնի է դեռ նախապատմական ժամանակներից: Որոշ հետազոտողներ համարում են, որ այստեղ խոսքը նախնիների պաշտամունքի մասին է, մյուսները այդ մարդկանց համարում են մարդակերներ, որոնք պաշտամունքային նպատակներով թաղում էին իրենց գոհերի գլուխները: Կան մարդիկ, որոնք համարում են, որ այդ գանգերը ռազմական ավար են՝ թաղված որպես գանձեր: Շիրակավան I-ից ուշագրավ է մի կնոջ գանգ՝ գլխատման հետքերով: Կավային ծածկապատման հետքերը հայտնաբերվել են կնոջ կմախքի դիմային մասում: Հայտնաբերվել են նաև մանր խիտունջներ գանգի հիմնային մասում և քթային միջնապատերի շրջանում: Զոհին գլխատել են հավանաբար թրով:

Գլխամաշկման երևույթը, ինչպես ցանկացած գործողություն, մարդկային մարմնի մասերի ծիսականացված օգտագործմամբ պայմանավորված, իր հանդեպ հատուկ հետաքրքրություն է առաջացնում: Բենիամինից 40-45 տարեկան կնոջ գանգատուփի վրա հայտնաբերվել են սպեցիֆիկ գործողությունների հետքեր: Դրանք արտաքին ոսկրաթիթեղի բազմակի, երկար, նեղ վնասվածքներ են, որոնք արվել են կտրող, սուր ծայր ունեցող գործիքով (հավանաբար մետաղյա դանակով): Հարկ է նշել, որ բոլոր վնասվածքները գտնվում են իրար գուրգուռում: Ֆիքսվել են նաև գանգատուփի ոսկրերի

մակերեսի պաթոլոգիկ փոփոխություններ: Վնասվածքը գտնվում է գագաթոսկրի կողմնային մասում, որը սագիտալ կարանի համեմատ թեք է: Բենիամինից վկայված է կնոջ ոչ ամբողջական գլխամաշկում՝ կտրվածքներ և մազածածկ մաշկի միայն մասնակի անջատում գլխից (գլխամաշկումը, հավանաբար, կապված է եղել գանգի վնասվածքի հետ):

Մարդաբանական պրակտիկայում տրեպանացիաներին են վերաբերում այն անցքերը, որոնք արվել են պաշտամունքային կամ բուժիչ նպատակներով: Տրեպանացիայի հետաքրքիր դեպք է հայտնաբերվել Շիրակական I գերեզմանոցում (8-9 տարեկան երեխա): Անցքը արվել է աջ գագաթոսկրի կողմնային մասում: Ոսկրային թերությունը արտաքին ոսկրաթիթեղի վրա կլորածն է (շառավիղը՝ 8մմ), ուղղահայաց կտրվածքում այդ դեֆեկտը ձագարանման է: Տրեպանացիան արվել է հորատումով: Դիպլոէն փակ է ամբողջ երկայնքով, ինչը վկայում է, որ տվյալ անձը վիրահատումից հետո ապրել է մեկ տարի (Galloway-ի համակարգով, 1999): Վիրահատությունը կարող էր կապված լինել նախաձեռնության հետ:

Խորհրդանշական տրեպանացիա ընդունված է համարել մակերեսային անթափանց մանիպուլյացիաները, որոնք մի փոքր խախտում են գանգատուփի ամբողջականությունը: Բենիամինի գերեզմանոցից երիտասարդ տղամարդու ձախ գագաթոսկրի վրա հայտնաբերվել է կլորավուն վնասվածք: Այն մի փոքր խախտում է արտաքին կոմպակտ շերտի ամբողջականությունը: Նրա ձախ քունքոսկրի վրա կա նաև ձվաձև անցք, որն ունի հարթ եզրագծեր՝ արտահայտված ռեպարատիվ ռեգենեռացիայի հետքերով: Վերլուծելով այդ անհատի վնասվածքների բնույթը՝ կարելի է այն ծիսական համարել: Գանգատուփի նշված վնասվածքները կարող են վկայել Շիրակի դաշտավայրի անտիկ բնակչության ծիսական սովորույթների մասին: Խորհրդանշական տրեպանացիաները կարող են լինել տարիքային արտացոլում կամ զինվորների տղամարդկային միությանը պատկանելու նշան: Հայտնի է նաև, որ որոշ ցեղեր օգտագործել են տրեպանացիան և գլխամաշկումը կրոնական ծիսակատարություններում: Ինչ-որ ենթադրություններ կամ վերականգնում անել շատ դժվար է: Տվյալ գտածոները բացառիկ են Հայաստանի տարածքում: Հարկ է նշել նաև, որ ներկա դրությամբ Շիրակի դաշտավայրի անտիկ բնակիչները Հայաստանի տարածքում գանգերի արհեստական դեֆորմացման ավանդույթի կրողներ են: Այս ամենի հիման վրա կարելի է ենթադրել Հայաստանում գլխի ձևափոխության ավանդույթի հատուկ օջախի գոյության մասին:

Анаит ХУДАВЕРДЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ФЕНОМЕН РИТУАЛЬНЫХ МАНИПУЛЯЦИЙ С ГОЛОВАМИ

(по материалам античных некрополей Ширака)

Осознание человеком своего тела как ключевого элемента мироздания и сопряженные аспекты манипуляторной деятельности изучаются методами палеоантропологии, фиксирующими непосредственные следы социальной деятельности индивида по изменению его внешнего облика, трансформации или деструкции тела. Наиболее интересной морфологической чертой античного населения Ширакской равнины (Бениамин, Ширакаван, Кармракар, Вардбах) является искусственно измененная деформированная форма черепа. В Бениаминском могильнике (у 4 взрослых и 27 детских субъектов) на-

блюдается деформация двух типов: кольцевая лобно-затылочная, приближающаяся по форме к конусу, и кольцевая лобно-затылочная, башенная. В Бениаминском некрополе типичных конусовидных черепов зафиксированы мужские (пог. 11, 176) и женский (пог. 75). Подобная деформация наблюдается и на 16 детских черепах. Кольцевая лобно-затылочная (коническая) деформация также выявлена у 2 женщин из могильника Ширакавана I. На женской (пог. 142) и на 11 детских черепах из могильника Бениамина отмечается типичная башенная форма. Кольцевая лобно-затылочная (башенная) деформация выявлена у субъектов из Вардбаха (женские черепа из погребений 4 и 9) и Кармракара. Носителями идей преднамеренно деформировать голову у античного населения Ширакской равнины, видимо, были пришельцы. Как известно, в этот период на Кавказе присутствовали племена саков, скифов, сарматов, для которых лобно-затылочная деформация головы была установившейся традицией, практиковавшейся в массовом порядке. Обычай искусственной деформации головы выполнял знаковую функцию – подчеркивания социального статуса и отличия от местного населения.

Традиция собирать головы известна с доисторических времен вплоть до наших дней. Некоторые исследователи считают, что речь здесь идет о культе предков, другие видят в этих людях канныбалов, в культовых целях хоронивших черепа своих жертв, третьи вообще считают, что черепа – военные трофеи, закопанные как клад. В выборке из Ширакавана I привлек внимание череп женщины со следами декапитации (отчленения головы). Следы глиняной обмазки обнаружены в лицевой части скелета у погребенной. Обнаружены мелкие ракушки в области основания черепа и носовых перегородок. Голову жертвы отрубили, скорее всего, мечом.

Феномен скальпирования, как любое действие, связанное с ритуализированным использованием частей человеческого тела, привлекает к себе особый интерес. У женщины 40-45 лет из Бениамина на черепной крышке были обнаружены следы специфических действий. Это множественные, длинные узкие повреждения наружной костной пластинки, нанесенные орудием с острым режущим краем. Важно отметить, что все отметки расположены параллельно по отношению друг к другу. Вероятнее всего, для манипуляций над черепом использовался металлический нож. Патологические изменения поверхности костей свода черепа также были зафиксированы. Травма расположена примерно в боковой части темени, имеет косое расположение относительно сагиттального шва. У женщины из Бениамина было проведено неполное скальпирование – произведены надрезы и лишь частичное отделение кожи с волосами от головы (скальпирование, вероятно, было связано с травмой черепа).

В антропологической практике к трепанациям относятся отверстия, сделанные с ритуальной или с лечебной целью. Интересный случай трепанации обнаружен в могильнике Ширакаван I (ребенок 8-9 лет). Трепанационное отверстие произведено в правой латеральной стороне теменной кости. Костный дефект на наружной пластине круглой формы (диаметр 8 мм), в вертикальном разрезе дефект воронкообразный. Трепанация произведена сверлением. Диплоэ замкнуто на всем протяжении, что свидетельствует о том, что данный индивид жил после операции год (по системе Galloway, 1999). Операция могла быть связана с инициацией.

Символическими трепанациями принято называть поверхностные (несквозные) манипуляции, слегка нарушающие целостность свода черепа. На левой теменной кости молодого мужчины из могильника Бениамин выявлена травма округлой формы. Она

слегка нарушает целостность наружного компактного слоя. У данного индивида на левой височной кости наблюдается отверстие овальной формы. Отверстие с гладкими контурами со следами выраженной репаративной регенерации. Анализируя характер повреждений у отмеченного индивида, следует оценить его как ритуальный. Отмеченные повреждения на поверхности свода черепа могут свидетельствовать о бытовании обрядов посвящения у античного населения Ширакской равнины. Символические трепанации могут быть отражением возрастной инициации или знаком принадлежности к мужскому союзу воинов. Известно также, что некоторые племена использовали трепанации и скальпирования для проведения религиозных обрядов. Делать какие-либо предположения и реконструкции очень сложно. Данные находки являются исключительными на территории Армении. Следует также отметить, что на сегодняшний день античные жители Ширакской равнины являются носителями традиции искусственной деформации черепов на территории Армении. Исходя из этого, можно предположить существование особого очага традиции изменения формы головы в Армении.

Anahit KHUDAVERDYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Erevan)

THE PHENOMENON OF RITUAL MANIPULATION OF THE HEADS (on the example of the ancient inhabitants of Shirak)

The aspiration to change appearance is peculiar to mankind in such displays, as, for example, the artificial deformation of a head. The custom of deliberate ring deformation of a head was known in the ancient population of the Shirak plains (Beniamin, Shirakavan, Vardbakh, Karmrakar). In burial ground Beniamin deformation of two types is observed: circular high and low. Accurate traces of deliberate deformation of a head are noted at 4 adults and 27 children's subjects. High ring deformation is found in the woman from burial 142. Similar deformations were observed in 10 children's skulls. Ring deformation is revealed at the subject from burial ground Karmrakar and Vardbakh. In another case (low deformation), pressure was apparently applied continuously to the top of the head, resulting in reduced cranial height and an increase in cranial breadth, which suggests the use of a very different appliance. Deliberate low deformations were noted in two male (burials 11 and 176) and a female skull (burial 75). Similar deformations are observed on 17 children's skulls. As the pressure on the head was sufficiently long enough, it can be assumed that these objects were a form of headdress – an ornament or cult object. Thus, artificial deformation of the skull had been used to denote defined status by its carrier. In the Ancient (Classical) Age in the Caucasus the interaction of different ethnocultural units - Iranian-speaking nomadic (Scythians, Sarmatians, Sauromatians, Saka) and local. Finds of tumuli in the Caucasus show the permanent presence of Scythians in these parts. Artificial deformation was documented and widespread among Saka, Sarmatians and Scythians. Ritual in Shirak plains is being associated with social differentiation.

It is difficult to imagine a more striking archaeological sign than the detached skull of a human. The most common and widely distributed war trophy was the human head. The custom of head taking was a widespread method among many cultures because the head of a vanquished foe represented the most unequivocal symbol of an enemy's defeat. The human

skulls were also believed to have magical and curing effects. The skull of a deceased person was believed to provide a way to communicate with the spirit of the dead and was used in divination. The skull also secured the use of the power to succeeding generations, perhaps it placated the spirit, perhaps controlled it. The Cult of the Skulls was a veneration of fallen defenders of the town against some enemy and that these were war heroes rather than a polite burial service within the walls of the settlement given to the slain enemies. Human head was clearly part of an elaborate ritual complex within Shirakavan I society. Since the detached skulls belong to young female we guess that these were human sacrifices rather than venerated ancestors.

Scalping is a form of trophy taking that can be found in the earliest written records, including the fourth book of Herodotus. Scalping was documented and widespread among Sarmatians and Scythians. Scalping was associated with two forms: mourning war and shame-aggression war. Mourning war was a mechanism developed to externalize grief and hostility. The goal of the war party was to kill the first member of another tribe they encountered. One woman (Beniamin) was found to have undergone two surgical procedures. The defect on skull is not round - it appears round in the upper part and then has straight sides more inferiorly. The hole was in the right parietal bone. Differential diagnosis for this defect include weapon injury (depressed fracture with the section of bone removed surgically). The scalp had been resected; several fine incision marks were observed around the line of the craniotomy cut, some parallel to each other, around the sides of the head. Cuts tended to be short and long, thin and following a characteristically circular patterning on the vault. It is likely then that the scalp from the top of the head was removed by cutting across the front and along the sides, (roughly following the hairline in front but cutting through it posteriorly) and then lifting the scalp back, making subdermal incisions to the back of the head to further the reflection of the scalp.

The classification of trepanations currently in use today includes: surgical trepanation (trepanatio ante mortem), defined as any opening of the skull on a living person; ritual trepanation, any posthumous opening with the aim of obtaining a part of the skull vault to be used as an amulet or other use; symbolic trepanation, an operation on the skull roof of a living person that does not affect the inner compact layer of the bone.

An ancient skull from Shirakavan I showed evidence of trepanation. The individual was a juvenile (8-9 yrs. old). Trepanation, achieved using a drilling technique, created a hole which was noted on the right parietal bone of the funnel-shaped type (diameter = 8 mm). Since there was no evident biological reason to trepan this individual, and given the fact that this individual was quite young, it was possibly part of a ritual or religious ceremony. Perhaps the child died not from the trepanation process, but from complications of the surgery.

Rituals involving the opening of the skull were believed to facilitate the exit of evil spirits that caused epilepsy. It is accepted to name symbolical trepanations superficial (not through) manipulations where there is a slight break of the integrity of the arch of a skull (to injure a bone was accepted in certain specific places to create a certain geometrical pattern on an outer side of a brain capsule). Trepanation not only mentioned integuments, but also extended in a periosteal top layer compact. In Shirak plains (Beniamin) symbolical trepanations are discovered in men on the parietal bone.

Նյութա ՀԱԿՈՒՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ԱՐՏԱՇԱՏՆ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(Ըստ հնագիտական նոր հայտնագործությունների)

1980-ական թվականներին պատմական Արտաշատ մայրաքաղաքի տարածքի հարավարևմտյան հատվածում հողահարթեցումներ կատարելիս բացվեցին ավերակված շինության մնացորդներ: Նորաբաց հուշարձանի կիրառական նշանակությունը ճշգրտելու նպատակով 2003-2004 թվականներին Արտաշատի հնագիտական արշավախմբի կողմից (ղեկ.՝ Ժ.Խաչատրյան) ձեռնարկվեցին հետախուզական պեղումներ հարթավայրի հարավարևմտյան թևում: Աշխատանքները տվեցին անսպասելի արդյունք՝ մշակութային տարբեր դարաշրջաններ ընդգրկող հնագիտական գտածոների հարուստ տեսականի: Առանձնապես ուշագրավ են միջնադարյան նյութերն իրենց տարատեսակ բազմաբանակությամբ: Այդ գտածոները (գերազանցապես խեցեղեն) գրավիչ են ոչ միայն տնտեսական, արհեստային կենցաղա-կիրառական նշանակությամբ, այլև բացառիկ պատմամշակութային արժեքով: Դրանք կարող են պատասխան տալ Արտաշատ մայրաքաղաքի, ապագա «գյուղաքաղաքի», «ավանի», «դաստակերտի» պատմության ժամանակակիցների կողմից լռության, մոռացության մատնված մի խոշոր ժամանակահատվածի վերաբերյալ, երբ քաղաքային տարածքի մի որևէ հատվածում, գուցե և Տափերականի շրջակայքում, ապա և Խոր Վիրապ մեծահռչակ վանքում և նրան կից «Անապատ»-ում կյանքն այնուամենայնիվ շարունակվել է՝ հարկավ որոշ ընդհատումներով: Հիմնարկվելով իբրև Արտաշեսյանների մայրաքաղաք՝ Արտաշատին վերապահված էր բացառիկ դեր մեր ժողովրդի քաղաքական, առևտրա-տնտեսական և մշակութային կյանքի կազմակերպման գործում: Ի սկզբանե նրան վիճարկված էր հանգուցային նշանակություն Արևմուտք-Արևելք բոլոր կարգի հարաբերություններում: Քաղաքի տեղանքն ընտրված էր խելամտորեն և ճշգրիտ հաշվարկով: Օգտագործված էին աշխարհագրական հարմար դիրքն ու բնապաշտպանական առավելությունները: Քաղաքը սփռված էր Արաքս (Երասխ) և Մեծամոր գետերի միջև ընկած բնական եռանկյունաձև թերակղզու տասներկու մեծ ու փոքր բլուրների վրա:

Գտնվելով միջազգային նշանակության ռազմավարական և տարանցիկ քաղաքականային գլխավոր ճանապարհների վրա, Արտաշատը որոշակի մի ժամանակահատված ստացավ արտոնյալ կարգավիճակ՝ դառնալով միջազգային առևտրի գլխավոր կայաններից մեկը Կալիսիկում-Մծբին ճանապարհին:

Արտաշատը քաղաքականային ամենաբանուկ ճանապարհներով, որոնք անցնում էին Տափերականով, կապվում էր հարավում՝ Էկբատանի, հարավ-արևմուտքում՝ արքունական ճանապարհով Տիգրանակերտի, Մծբինի, Եղեախայի, Անտիոքի և ուրիշ այլ քաղաքների, հյուսիսում՝ Վիրքի մայրաքաղաք Արմազ-Մցխեթայի, ապա Սևծովյան նշանավոր նավահանգիստների հետ:

Մեկ այլ՝ Արտաշատ-Սատաղ ճանապարհով էլ Արտաշատը կապվում էր Ատրպատականի մայրաքաղաք Գանձակի և նրան հարևան խոշոր կենտրոնների հետ: Տիգրանակերտում էին խաչվում Միջագետքից և Փոքր Ասիայից եկող ճանապարհները: Արտաշատն այս արտոնյալ կարգավիճակը պահպանեց մինչև 480/81 թվականը, երբ «Տանուտեր Հայոց» Սահակ Բագրատունի մարզպանը պաշտոնապես Հայաստանի մայրաքաղաք հռչակեց Դվինը, ուր մինչ այդ տեղափոխվել էր և Հայոց Հայրապետական Աթո-

որը (Ա.Քալանթարյան, Ն. Հակոբյան, Կաթողիկոսանիստ Դվինը, «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը», Եր., 2000, էջ 79):

Արտաշատն այդ ակտով կորցրեց ոչ միայն մայրաքաղաքի կարգավիճակը, այլև աստիճանաբար վերածվեց երկրորդական կարգի բնակավայրի, թեև որոշ ժամանակ պահպանեց «Արքունի տան» Հայոց գործի կարևոր գորակայան-Ձմեռանոցի նշանակությունը (Տե՛ս Եղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Եր., 1957, էջ 79): Նույն դեպքերի բերումով Ղազար Փարպեցին Արտաշատը կոչում է ոչ թե քաղաք «Մեծն Արտաշատ», այլ գյուղաքաղաք. «և ի գիւղաքաղաքին, որ կոչի Ատաշատ» (Ղազար Փարպեցի, էջ 348): Արտաշատը մեկ անգամ ևս իբրև «գեղեցիկ ու մեծամեծ» հիշատակվում է արաբ ոստիկան Խուզիմայի անօրեն գործողությունների առնչությամբ, որը «տեսեալ զգեղեցկութիւն մեծամեծ դաստակերտիցն տան կաթողիկոսարանին՝ զԱրտաշատն» (Հովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ, էջ 111-112), բռնություններով և խաբէությամբ բռնազավթում է այն (թերևս 774-775 թթ.): Արաբ պատմիչ Բալազորին վկայում է, որ արաբների ժամանակ Արտաշատը եղել է Դվինի արվարձաններից մեկը և կոչվել է ներկարարների քաղաք. "Al Qirmiz"-այսինքն Հովհաննես Դրասխանակերտցին Արտաշատը հիշատակելիս այն կոչում է բերդ. «ի Խոր Վիրապին ի դղեակ բերդին, որ յԱրտաշատ» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, 1912, էջ 154): Արտաշատն իբրև գործող բնակավայր մեր և օտար պատմագիրների կողմից թերևս վերջին անգամ, հիշատակում է Կիրակոս Գանձակեցին. «*ստին* (Ձաքարե և Իվանե Ձաքարյանները) *ի նոցանէ* (պարսիկներից և տաճիկներից) *յինքեանս՝ զգաւանն, որ շուրջ զծովովն Գեղարքունոյ. զԱրտաշիր և զԱյրարատ, և զԴուին...*» (Կիրակոս Գանձակեցոյ Պատմութիւն Հայոց, թիֆլիս, 1912, էջ 191): Այրարատ և Արտաշիր ասելիս պատմիչը հասկացել է համապատասխան նահանգը՝ Արտաշատ կենտրոնով (Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 493): Մակայն մոնղոլական ավերիչ, ամայեցնող արշավանքներից հետո, երբ Դվինը դադարեց գոյություն ունենալուց, դադարեց և Արտաշատ միջանկյալ կայանի գործունեությունը: Թեև չի բացատրվում, որ Տափերականը ժամանակ առ ժամանակ գործել է իբրև կարճ և անվտանգ ճանապարհ Խոր Վիրապի վանք եկող ուխտավորների, ճանապարհորդների, դեսպանորդների ու փոքրաթիվ առևտրականների համար: Հավանաբար պարիսպներից դուրս գտնվող քարավանատունն իր համապատասխան կից կառույցներով հյուրընկալել է շատերին երկար տարիներ: Դրանց ավերակները հետագայում նկարագրում են Եվրոպայի ճանապարհորդներն ու դեսպանորդները. գորինակ Ռոյ Գոնցալեց Դի Կլավիխոն (1403-1406թթ.) «Իգդիրից մեր ճանապարհն ընթանում էր այն լեռան կողքից, որի վրա Նոյան տապանը հանգչած էր...: Լեռան գառիվայրի վրա տեսանք մի ընդարձակ քաղաքի ավերակներ... և մի փարսախ հեռավորությունից ամեն կողմից այս մնացորդները տեսնվում էին» (Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա, Եր., 1932, էջ 113): 1679թ. կործանարար երկրաշարժից ավերակվում են Խոր Վիրապի վանքն ու վանքապատկան կառույցները, այդ թվում և՛ վանքի պարիսպներից դուրս գտնվող անապատական շինությունները՝ ճանապարհային իջևանատները: Վանքը հետագայում Դավիթ Բ վանահոր կողմից վերականգնվում է, իսկ նրա պարիսպներից դուրս ընկած շինությունների վերականգնման վերաբերյալ խոսք չկա: Վերջին անգամ Արտաշար-Արտաշատ անվան հիշատակմանը հանդիպում ենք Միմեռն Կաթողիկոս Երևանցու «Ձամբո»-ում. (Երևան, 2003, էջ 392), իսկ հետայսու նա հիշատակվում է միայն ճանապարհորդների ուղեգրություններում, այն էլ՝ իբրև ավերակ քաղաքատեղի (Կեր-Պորտեր, Ջեյմս Մորիեր, Տոկարն և ուրիշներ):

Нюра АКОПЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

АРТАШАТ В СРЕДНИЕ ВЕКА

Арташат, который был основан как столица Арташесидов, сыграл исключительную роль в организации политической, торгово-экономической и культурной жизни античной Армении. С самого начала возникновения город играл ключевую роль между Востоком и Западом во всех сферах международных отношений. Место для строительства города было выбрано дальновидно и с правильным расчетом. Отлично было использовано географическое положение и преимущества природной защищенности этой области. Город располагался на двенадцати малых и больших холмах природного “полуострова” треугольной формы, между реками Аракс (Ерасх) и Мецамор. Находившись на важнейших военно-стратегических и главных караванных торговых путях, Арташат, в определенный промежуток времени, обрел превалирующий статус в мировой торговле. Вместе с Каллиникумом на Евфрате и Нисибинном, Арташат стал одним из трех городов товарообмена между Римской империей и Персией. Арташат сохранил свой особый статус до 480/81 года, когда “Танутер Айоц” (Правитель Армении) марзпан Саак Багратуни официально провозгласил Двин столицей Армении. Арташат, после этого не только потерял статус столицы, но постепенно превратился во второстепенный населенный пункт. Лазарь Парпеци, описывая вооруженное восстание Ваана Мамиконяна (482-484 гг.), называет Арташат не “Великий город Арташат”, а “поселок с названием Арташат”. Ованнес Драсханакертци упоминает Арташат как красивый и большой город в связи с бесчинствами арабского правителя Армении Хузима, который завоевал армянские города. Драсханакертци упоминает “Хор Вирап в замке крепости, что в Арташате”. Арабские историки (Баладзури, аль-Факих, аль-Муккадаси) называют Арташат пригородом Двина, а так же город или поселок красильщиков кошениля (арм. Вордан кармир; араб. аль-кирмиз). Последний раз Арташат упоминает Киракос Гандзакец, который пишет, что Захариды освободили от таджиков (сельджуков) и персов Двин и Арташир-Арташат. Арташат, как населенный пункт, с монгольского периода больше не упоминается. Позже Арташат встречается только в записях путешественников (К.Гонцало, Ж. Шарден, Дж. Мориер, Керр-Портер, Токарев) как развалины.

Nyura HAKOBYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

ARTASHAT IN THE MIDDLE AGES

The capital of the Armenian royal Artashesid dynasty Artashat in forming the political, commercial, economic and cultural life of the Armenian people played a significance role. From the beginning a decisive importance in the west-east relations Artashat had. To found the city the location was chosen sensibly with exact calculation, taking into account the geographical position of the site.¹² large and small hills on a natural triangle peninsula, between the rivers Arax and Metsamor the city spread. Situated on the international caravan

transit roads Artashat in a certain period had a privilege status, declaring as one of the famous commercial stations-Calinicum Mtsbin.

In facsimile the Armenian historian N.Adonts cites that Artashat for Asia's international trade was the important highway and for the roman and persian merchants as a market for salebale goods served.This privilege status until 480/481 for Artashat was preserved. Afterwards the Armenian marzpan Sahak Bagratounie officially announced Dvin as the capital of Armenia where sooner the seat of the Armenian catholocos was transferred.So Artashat lost the importance of the capital and was acknowledged as a secondly class residence.Certainly for a period Artashat retained the role as a fortress. According to the Armenian historian Ghazar Parpetsi's information during the rebellion of Vahan Mamiko-nyan Artashat was not a city but a settlement of urban type. Later the arab police Khouzima mentions Artashat as a great and nice city, when in 774/5 he took it away. Meantime other arab historiographers-Baladsori Al-Fakih, Moukadasi mentioned Artashat as a suberb and centre of red dye(stuff colouring material-kirmiz).Hovhannes Draskhanakertsi lays special emphasis on Artashat as a castle. Even more important are Kirakis Kandzaketsis notes. According to the Zakarians' achievements against the Persians he makes references how they retook Dvin and Artashat. The catholicos Semyon Yerevantsi mentions Artashat as an eparchy. Finally the European travellers' notes refer to Artashat (Klavicho, Charden, Ker-Porter, James Morier, Tokarov and e.t.c.)

Աշոտ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՆՈՐ ՎԻՍԱԳՐԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԱՎԱՆՔԻՑ

Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր հոգևոր կենտրոն Հովհաննավանքը, որի թեմական իրավասությունը XIV դ. սկզբին բացի Նիգ, Ամբերդ և Արագածոտն գավառներից տարածվում էր նաև Շիրակի վրա, հարուստ է վիմական ժառանգությամբ: Վանքի վիմագրերը, թվով 80 հատ, գիտական ամենաբարձր մակարդակով ընդօրինակել և հրատարակել է հնագետ Կարո Ղաֆադարյանը («Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները», Երևան, 1948): Դրանք ոչ միայն կարևոր սկզբնաղբյուրներ են այդ նշանավոր մենաստանի, այլև հայոց պատմության ուսումնասիրության համար:

Մեր կողմից Հովհաննավանքում ընթերցվել են ավելի քան 1,5 տասնյակ նոր վիմագրեր, որոնց մի մասը Կ.Ղաֆադարյանի գործունեության ընթացքում ծածկված է եղել ձեփի, հողի շերտերով, մյուս մասն էլ հազիվ նշմարելի և այլուստ բերված հիշատակագրություններ են: Նորահայտ վիմագրերից ամենահինը Հովհաննավանքի գավթում դրված 1033թ. փոքրիկ խաչքարի արձանագրությունն է: Դա այդ մենաստանի հնագույն վիմագիրն է:

Նոր հայտնաբերված վիմագրերում հիշատակվում են նշանավոր իշխաններ, իշխանուհիներ, բարձրաստիճան զինվորական և հոգևոր գործիչներ, վանքի առաջնորդներ: Նորահայտ արձանագրություններն էլ ավելի են հարստացնում Հովհաննավանքի վիմական վիթխարի ժառանգությունը:

Ашот МАНУЧАРЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

НОВЫЕ ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ ИЗ ОВАНАВАНКА

Известный духовный центр средневековой Армении Ованаванк, чье епархиальное правомочие в начале XIV в. распространялось кроме провинций Нига, Амберда и Арагацотна также на Ширак, богат лапидарным наследием.

Лапидарные надписи монастыря, общей численностью 80, на высоком научном уровне копировал и опубликовал археолог Каро Кафадарян («Ованаванк и её надписи», Ереван, 1948). Эти надписи являются важнейшими первоисточниками изучения не только истории монастыря Ованаванк, но и армянского народа.

В Ованаванке нами были расшифрованы более 1,5 десятка надписей, часть которых во время деятельности К. Кафадаряна была покрыта слоями штукатурки и грунта, часть из них была слегка видима, а некоторые с памятными записями были приведены из других мест.

Самая древняя надпись - это памятная запись на маленьком хачкаре (крестокамне), расположенная в притворе Ованаванка. Она датируется 1033 г. и является самой древней надписью монастыря.

В вновь найденных лапидарных надписях упоминаются известные князья, княгини, высокопоставленные военные и духовные деятели, главы епархии. Эти вновь найденные надписи ещё более обогащают огромное наследие Ованаванка.

Ashot MANUCHARYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

NEW LITHOGRAPHS FROM HOVANNVANK

Hovhannavank-famous spiritual center of medieval Armenia, which diocesan competence at the beginning of XIV century besides Nig, Amberd and Aragatsotn regions also extended over Shirak, is rich in lithographic heritage. Lithographs the number of which is 80, at the highest scientific level imitated and published an archaeologist Karo Ghafadaryan (“Hovhannavank and Its Inscriptions“, Yerevan, 1948). They are not only important sources of that famous monastery, but also for the study of Armenian history.

We have read more than 1.5 dozens of new lithographes in Hovhannavank, some of which during the activity of K. Ghafadaryan were covered with plaster, soil layers, the rest are hardly visible and they are memoirs. The oldest lithograph of the monastery is the small khachkar (cross-stone) inscription put in Hovhannavank church porch in 1033. Famous Princes, Princesses, high-ranking military and religious leaders, church leaders are mentioned in the newly discovered lithographes. Newly found inscriptions enrich lithographic tremendous heritage of Hovhannavank even more.

Владимир ПЛОСКИХ, Василий ПЛОСКИХ (Кыргызстан)

Кыргызско-Российский (Славянский) университет (Бишкек)

**АРМЯНСКИЙ ХРИСТИАНСКИЙ МОНАСТЫРЬ
НА ТРАССЕ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ
(поиски на берегу и под водой Иссык-Куля)**

1. *Источники*. Вначале была *Каталанская* карта (Из Каталанского атласа 1375 года, известного своей географической точностью). На карте схематически изображено озеро Иссык-Куль и монастырь с крестом на куполе. Надпись гласит: (*цитируем*) – «Это место называется Ysikol. В этой местности расположен монастырь армянских братьев, где как говорят, находятся останки Святого Апостола и Евангелиста Матфея».
2. Второе свидетельство нахождения армянской колонии на Тянь-Шане – каменное надгробие с эпитафией на армянском и сирийском языках, датировано 1323 годом (*цитируем*): «Иисус Христос. Господь Бог. Настоятель Иоанн, армянский епископ. (находка 1893 г. Н. Марр)».
3. В 1885 г. на берегу Иссык-Куля был основан Свято-Троицкий монастырь. Митрополит Бишкекский и Среднеазиатский Владимир в своей книге о христианском наследии в Кыргызстане отмечал: (*цитируем*) «Поразительно, что избранное для монастыря место оказалось поблизости от затонувшей древней армянской обители, где хранились мощи Святого Апостола и Евангелиста Матфея».
4. Известный русский путешественник П.П. Семенов Тянь-Шанский, обнаруживший в свое время Каталанский атлас в Италии, в своем путешествии искал на берегу озера Иссык-Куль остатки монастыря. Не нашел их, но указал, что этим местом может быть Курментинская бухта в восточной части озера.
5. С началом XXI в. по инициативе Кыргызско-Российского славянского университета регулярно работает на Иссык-Куле, при участии Конфедерации подводной деятельности России, международная историко-археологическая разведывательная экспедиция. Но, к сожалению, стационарных, постоянных раскопок на берегу и под водой не проводилось, хотя примерный район объекта намечен: это Курментинское побережье и бухта, место Ак-Булун.
6. Проведенная на Иссык-Куле международная конференция в 2006г. историков, археологов, аквалангистов, ученых-экспертов по средневековому христианству из Кыргызстана, Казахстана, Армении и России пришла к заключению о необходимости проведения здесь крупномасштабных археологических раскопок.
7. В нашу задачу в перспективе входит организация такой международной *стационарной* экспедиции и возвращение в число памятников мирового культурного наследия христианского армянского монастыря на Иссык-Куле.
8. За предшествующие годы нами на берегу и на дне озера собрано довольно значительная коллекция археологических артефактов с христианской символикой (в керамике, бронзе), которая экспонируется в Центральном музее Кыргызско-Российского славянского университета.

Vladimir PLOSKIKH, Vasili PLOSKIKH (Kirgizstan)

Kirgizian-Russian(Slavonic) University (Bishkek)

**ARMENIAN CHRISTIAN MONASTERY ON THE
ROUTE OF THE GREAT SILK ROAD**

(Search on the shore and in the water of Issyk-Kul)

1. Sources: In the beginning there was a map (from the Catalan Atlas of 1375, known for its geographical accuracy).
The map shows schematically Lake Issyk-Kul and the monastery with a cross on the dome.
The inscription reads (quote): "This place is called Isikol. In the area of the monastery of Armenian brethren, which is said to contain the remains of Saint Matthew the Apostle."
2. The second witness - finding Armenian columns in the Tien Shan stone tombstone with an epitaph in the Armenian and Sirian language, dated 1323 year. Quote: Jesus Christ, the Lord God. Abbot John, Armenian bishop." (find1893,N.Mar)
3. In 1885, on the shore of Lake Issyk-Kul was founded Holy Trinity Monastery. Metropolitan of Bishkek and Central Asia Vladimir, in his book on the Christian heritage in Kyrgyzstan there is (quote): "It is conceivable that the place chosen for the monastery was near the wreck before the ancient Armenian monastery, where the relics of the Apostle Matthew the Evangelist."
4. The famous Russian traveler Semenov-Tyan-Shan, who found in his time in the Catalan Atlas of Italy, during his travels was looking at the lake Issyk-Kul, the remains of the monastery, but did not find them, and pointed out that this place can be Kurmenty bay in the eastern part of the lake .
5. In the early 21 th century, on the initiative of the Kyrgyz-Russian Slavic University, regularly works in Issyk-Kul, with the participation of the International Confederation of Underwater Activities Russia of historical and archaeological reconnaissance expedition, but, unfortunately, stationary scientific an archaeological site on the bank and in the water was conducted. This Kurmenty coast, a place of Ak-Bulun.
6. Carried out by us, back in 2006, on Lake Issyk-Kul International conference of historians, archaeologists and divers attracted, academic experts on the history of medieval Christianity. Among the participants were representatives of Kyrgyzstan, Kazakhstan, Armenia and Russia. The conference was the conclusion of the need to conduct on the lake a few large-scale archaeological excavations.
7. Our task in the future is to organize an international expedition stationary and the inclusion of medieval Armenian monastery on Lake Issyk-Kul in the number of world cultural heritage.
8. Over the years we have collected from the shore and the bottom of Lake Issyk-Kul, a considerable collection of archaeological artifacts from the Christian symbolism of pottery and bronze, which is exhibited in the Central Museum of the Kyrgyz-Russian Slavic University.

Նորայր ՊՈՂՈՍՅԱՆ (Հայաստան)
 Երևանի պետական համալսարան

**ԱՆՂՐԱԴԱՐՁ ԱՆԻՒ ՎԻՄԱԳԻՐ
 ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼԵԶՎԻՆ**

Գիտական գրականության մեջ 19-րդ դարի վերջից և 20-րդի սկզբից մի վարկած է շրջանառվում, ըստ որի՝ Ղրիմի հայերի նախնիները սերում են քաղաքամայր Անիից: Ղրիմի հայերի մոտ պահպանված մի ավանդություն ասում է, թե իրենց նախահայրերը այստեղ են գաղթել Անիից ու Շիրակից: Ղրիմահայերի՝ Անիից գաղթած լինելը ունի նաև մատենագրական վկայություն. Ղրիմը Ռուսաստանին միացրած Եկատերինա կայսրուհու հրահանգով գրված պատմության հեղինակ Բոգուշ Սեստրենցնիչը, որոշակիորեն օգտվելով նաև Հովսեփ Երկայնաբազուկ Արղությանի տվյալներից, նշում է, որ հայերը Ղրիմ են գաղթել Անիից 1330թ. (Յովհաննես Տեր-Աբրահամեան, Պատմութիւն Խրիմու, Թեոդոսիա, 1865, էջ 97-105): Թեև ապացուցված է, որ հայերի հետքերը Ղրիմում հասնում են մինչև 10-րդ և ավելի վաղ դարերը, սակայն դա չի ժխտում Անիից ավելի ուշ շրջանի մեծ գաղթի իրական լինելը: 1331 թ. Ղրիմից հայերի մեծ հոսք է եղել դեպի Լեհաստան (Կամենից, Լվով, Գալիցիա): 1778 թ.-ին ղրիմահայերի մեծագույն մասին վերաբնակեցրել են Նոր Նախիջևանում:

Անեցիների «մեծ գաղթի» մասին բանահյուսական և պատմական այս փաստերը մենք փորձել ենք հազեցնել լեզվական տվյալներով: Հնարավոր է հետահայաց կերպով կապ գտնել Անիի հայերի և հետագայի Նոր Նախիջևանի կամ լեհահայերի խոսվածքների միջև: Համեմատության եզրը մի կողմից Անիի վիմագիր արձանագրություններն են, մյուս կողմից՝ Նոր Նախիջևանի ու լեհահայերի բարբառները:

Ակադ. Հ. Օրբելու հրատարակած Անիի վիմագիր արձանագրությունների (Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ.Օրբելի, Եր., 1966) մեջ քիչ չեն եթադրյալ գաղթի շրջանին՝ 13-14-րդ դդ. վերաբերող հիշատակները: Դրանցում իբրև ընդհանուր օրինաչափություն հանդիպում են բաղաձայնների ձայնեղացման բազմաթիվ փաստեր, ինչպես՝ ցանճացող, խաշանե, ընձա և այլն: Հանդիպում են նաև խլացման դրսևորումներ՝ գանկակատուն, կանկնեցաւ, Սմւշատ և այլն: Ընդհանուր առմամբ՝ սրանք միջին հայերենին բնորոշ իրողություններ են:

Նոր Նախիջևանի բարբառն ուսումնասիրել է Հ.Աճառյանը, ըստ որի՝ «Նոր-Նախիջևանի կամ Ղրիմի բարբառը (Հ.Աճառյանը գործածում է *Խրիմ* ձևով) պատկանում է հայ բարբառների ԿԸ ճիւղին: Առանձնապես մօտենում է արևմտեան բաժնի բարբառներին, ինչպես Եղոկլիոյ, Պօլսի, Ռոտոսոյի և Աւսարօ-Հունգարիոյ բարբառներին» (Հ.Աճառեան, Զննութիւն Նոր-Նախիջևանի (Խրիմի) բարբառի, Եր., 1925, էջ 14-15): Մեզ հետաքրքրող հնչյունական կողմով այն նմանվում է Կ.Պոլսի բարբառին: Բայց որոշակի նմանություն ունի նաև լեհահայոց (նաև հունգարահայոց) բարբառի հետ, օրինակ ո-ի փափկացում՝ աշնել (առնել), դաշնալ (դառնել), հեշի (հեռու):

Այս քննությունից բխող նախնական եզրակացությունները կարելի է շարադրել հետևյալ կերպ:

1. Դատելով Անիի 13-14-րդ դարերի վիմագիր արձանագրությունները լեզվից՝ միջնադարում քաղաքամայր Անիում և բնականաբար շրջակա գավառներում տարածված խոսակցական լեզվում նկատելի են եղել բաղաձայնների ձայնեղացման երևույթները,

- որը նկատում ենք ուշ միջնադարի աղբյուրների մեծ մասում, այսինքն՝ Անիի խոսվածքը պարունակում էր համընդհանուր բնույթ կրող լեզվական իրողություններ:
2. Նոր Նախիջևանի բարբառը, դատելով վիմագրերի ու հետազայի բարբառի համեմատությունից, չի պահպանել այնպիսի գծեր ու փաստեր, որ բնորոշ լինեին միայն Անիի, Շիրակի տարածքին:
  3. Թեև խիստ հեռավոր աղերս նկատելի է Անիի վիմագրերի և դրիմահայերի (նաև լեհահայերի) ուշ շրջանի խոսածքների միջև, սակայն դրանք այնքան ստվարաթիվ չեն, որոնց միջոցով հնարավոր լիներ ուղղակի կապ նկատել անեցիների ու դրիմահայերի միջև:

Норайр ПОГОСЯН (Армения)

Ереванский государственный университет

ВЗГЛЯД НА ЯЗЫК ЛИТОГРАФИЧЕСКИХ НАДПИСЕЙ АНИ

Существует научная гипотеза, согласно которой крымские армяне эмигрировали в 13-14 веках в Крым из средневековой столицы Армении Ани. Об этом известны фольклорные и литературные данные. Большинство крымских армян позже переехали в Россию (Ново-Нахичевань), Польшу (Львов, Галиция) и другие места. Диалекты последних известны и изучены.

Сравнивая с одной стороны языковые данные средневековых литографических надписей Ани, а с другой стороны Ново-Нахичеванский диалект, мы попытались выяснить, есть ли сходство между ними, эти языковые данные дают ли необходимые факты, чтобы доказать, что действительно крымские армяне выходцы из Ани.

Сравнение показывает, что языковое сходство не достаточно, чтобы сделать определенные выводы, хотя между литографическими надписями Ани и Ново-Нахичеванским диалектами можно найти некоторые далекие сходства.

Norayr POGHOSYAN (Armenia)

Yerevan State University

REFERENCE TO THE LANGUAGE OF ANI'S LITHOGRAPHIC INSCRIPTIONS

According to the scientific hypothesis, the Crimean Armenians were derived from the medieval capital of Armenia, Ani and migrated in the 13-14 centuries. There are folklore and literary data concerning this. The Crimean Armenians later moved to Nor Nakhichevan (Russia), Lvov (Poland), Galicia (Spain), etc. Latters' dialects are known and have been studied.

By comparing the medieval lithographic inscriptions with some data of the Nor Nakhichevan dialect, we tried to find out whether there are similarities between them or not, whether we can prove by linguistic means that the Crimean Armenians indeed, migrated from Ani or not.

The comparison shows that the linguistic similarities are not enough to make a definite conclusion, though there are some further relations between Nor Nakhichevan dialect and Ani lithographies.

**ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԺՈՂՈՎԴՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ИСТОРИОГРАФИЯ, ДЕМОГРАФИЯ**

Գևորգ ԱՅՎԱԶՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

«ՄՇԱԿ»- ԱԼԵՔՊՈԼՅԱՆ ԹՂԹԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1870-1890-ԱԿԱՆ ԹԹ.

«Մշակ»-ին Ալեքսանդրապոլից ուղարկված թղթակցություն-նամակները կարևոր և թույլ լուսաբանված կամ չլուսաբանված սկզբնաղբյուրներ են Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և գավառի տնտեսական կյանքի, Ալեքսանդրապոլի հասարակական կեցության, համայնքի պատմության ուսումնասիրման համար: Արդիական հնչեղություն ունեն դրանցում արծարծված մի շարք հարցադրումները՝ ազգային միաբանություն, թատրոնի դաստիարակչական նշանակություն, մանր արտադրողական խավի պաշտպանություն, բարոյական այլասերվածության վտանգներ և այլն:

«Մշակ»-ն անդադար բարձրաձայնել է ալեքպոլցի առևտրականի, արհեստավորի և գյուղացու հոգսերի մասին: Ալեքսանդրապոլի տնտեսական կյանքի կարևորագույն բաղադրիչի՝ առևտրի ճիշտ կազմակերպման և զարգացման հիմնախնդիրները, ապրանքների շուկայական գների տատանումները պատշաճ են ներկայացված պարբերականի նյութերում:

Ժամանակի հասարակական միտքը հատուկ գուրգուրանք էր տաձում հայ գյուղի և գյուղացու նկատմամբ: Նրան պետք էր պաշտպանել կապիտալիստական տնտեսաձևի հարվածներից: «Մշակ»-ի ալեքսանդրապոլցի «զինվորներն» այդ ազգապահպան գործից անմասն չմնացին: «Մշակ»-ի թղթակիցների կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառի հայկական գյուղերի խիտորոշումը բազում ցավեր է հայտնաբերում՝ վարելահողերի և խոտհարքների սակավություն, տգիտություն, անհամերաշխություն, վաշխառու կապիտալի ավերիչ ներգործություն և այլն: «Մշակ»-ի աշխատակից Պողոս Բեբուրյանը (Պ. Բ.) ծանրակշիռ և համոզիչ կերպով առաջ է քաշում գյուղերում արհեստների տարածման հարցը՝ դառնալով Ալեքսանդրապոլում արհեստների արդիականացման և արհեստագործական դպրոց բացելու ջատագովը թերթի էջերում:

«Մշակ»-ի ալեքպոլյան թղթակիցներին լրջորեն զբաղեցրել են 1877-1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմին, Արևմտյան Հայաստանին ու արևմտահայությանը վերաբերող հարցերը: 1878-1883 թվականներին հայրենասիրական կրթերի հրավառությունից լուսավորվել էր ամբողջ Հայաստանը: Հայ կամավորների զենքերի վառողի հոտը պատել էր հայկական երկնակամարը: Ուժեղացել էր հայության փոխադարձ ձգողականությունը: Ալեքպոլցիները հաղորդակից էին ազգասիրական այդ շարժմանը: Նրանք մասնակցում էին հոգուտ արևմտահայերի «Մշակ»-ի կազմակերպած հանգանակություններին, սիրով ընդունում այդ նպատակով Ալեքսանդրապոլ եկած արևմտահայ հոգևորականներին:

1880-1881 թվականներին խղճի ազատության և ազգության հատկանիշների վերաբերյալ «Մշակ» և «Մեղու Հայաստանի» թերթերի բանավեճում «Մշակ»-ը կարևորում էր ազգային պատկանելության գործոնը՝ մերժելով առաքելական, կաթոլիկ, բողոքական և մահմեդական հայերի միջև տարբերություն դնելու մասին «Մեղու»-ի կարծիքը: «Մշակ»-ի ալեքպոլցի տեսաբաններ Պետրոս Բեբուրյանը, Սմբատ Պարսամյանը, Աղեքսանդր Ափրիկյանը գրոհում են թերթի առաջին էջերը: Չժխտելով հայ եկեղե-

ցու ազգապահպան դերը և իրենց խոսքը համեմելով հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի դառը փորձով՝ նրանք ազգության հատկանիշներից առաջնային էին համարում լեզուն և հայրենիքը: Պետրոս Բերուրյանը (Հայ-Հռովմեական, Հայ-Վաթօրիկ, Ոմն Հայ-Վաթօրիկ) պարբերաբար անդրադառնում էր Ալեքսանդրապոլի և ընդհանրապես Անդրկովկասի հայ կաթոլիկ համայնքին հուզող խնդիրներին՝ դպրոց, ազգային ոգով դաստիարակություն, մայրենի լեզվով ծիսակատարություն, արարողակարգ և այլն:

Геворг АЙВАЗЯН (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

АЛЕКПОЛЬСКИЕ КОРРЕСПОНДЕНЦИИ «МШАКУ» В 1870- 1890гг.

Отправленные из Александрополя письма-корреспонденции «Мшаку» являются важными и мало освещенными или неосвещенными первоисточниками для изучения экономической жизни города Александрополь и уезда, общественного быта Александраполя, истории армянской католической общины. Актуальную значимость имеют целый ряд вопросов, поднятых в этих письмах: о национальном единстве, воспитательном значении театра, защите малого производственного слоя, угрозе морального разложения и пр.

В центре внимания «Мшака» постоянно находились вопросы, волнующие александропольского купца, ремесленника и крестьянина. Проблемы правильной организации и развития важнейшей составляющей хозяйственной жизни Александрополя-торговли, а также колебания рыночных цен товаров, достойным образом представлены в материалах издания.

Общественная мысль того времени с особой заботой относилась к армянской деревне и армянскому крестьянину. Он нуждался в защите от ударов капиталистического строя. Александропольские «воины» «Мшака» не оставались в стороне от этого важного (с точки зрения сохранения нации) дела. Диагностирование армянских деревень Александропольского уезда корреспондентами «Мшака» выявляла множественные проблемы, в том числе, нехватку пахотных земель и сенокосов, неграмотность, отсутствие солидарности, разрушительное воздействие ростовщического капитала и пр. Сотрудник «Мшака» Погос Бебурян («П.Б.», «Ширакеци», «Ш.») самым ответственным и убедительным образом поднимает вопрос распространения ремесел в деревнях-становясь на страницах газеты поборником процесса модернизации ремесел и открытия ремесленной школы в Александрополе.

Александропольских корреспондентов «Мшака» самым серьезным образом занимали вопросы, касающиеся русско-турецкой войны 1877-1878гг., Западной Армении и западных армян. В 1878-1883гг. от фейерверка патриотических страстей сияла вся Армения. В армянском небосклоне витал пороховой запах оружия армянских ополченцев. Усилилось взаимное притяжение между армянами. Александропольцы стали неотъемлемой частью общенационального движения. Они участвовали в организуемых «Мшаком» пожертвованиях в пользу западных армян, с любовью принимали приезжающих с этой целью в Александрополь духовенство из Западной Армении.

В разгоревшейся между газетами «Мшак» и «Меху Айастани» дискуссии о свободе совести и признаков национальности «Мшак» ставил во главу угла фактор национальной принадлежности, отвергая мнение «Меху» о необходимости ставить различия между армянами-католиками, армянами-мусульманами, протестантами и апостольскими армя-

нами. Алекпольские теоретики «Мшака» Петрос Бебурян, Смбат Парсамянц, Александр Африкянц штурмовали первые страницы газеты. Не отвергая роли церкви, как хранителя нации, и ссылаясь на горький опыт исторической судьбы армянского народа, первичными признаками национальности они считали язык и родину. Петрос Бебурян («Армянский-римлянин», «Армянин-католик», «Некий армянский католик») периодически обращался к вопросам, волнующим армянскую католическую общину Александрополя и, вообще, всего Закавказья: школам, воспитанию в национальном духе, ритуалы и церемонии на родном языке и пр.

Gevorg AYVAZYAN (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies NAS (Gyumri)

THE ALEKPOLIAN CORRESPONDENCES OF “MSHAK” IN THE 1870-1890S

The correspondence- letters sent from Alexandrapol to “Mshak” are important and weakly elucidated or non-elucidated sources for the investigation of the economic life of Alexandrapol town and province, of the social state of Alexandrapol, of the history of the Armenian Catholic community. A number of issues stated in them are on modern lines: national order, theatre’s educational significance, protection of small productive stratum, dangers of moral degeneration and others.

“Mshak” has actively touched upon the concerns for the Alekpolian tradesman, artisan and peasant. The issues of correctly organizing and developing the important part of Alexandrapol’s economic life, the hesitations of the goods’ market price are properly presented in the periodicals.

The social idea of today paid special caress to the Armenian country and peasants. The Alexandrapolian ‘soldiers’ of “Mshak” were not deprived of that beneficial to the nation. The diagnosis of the Armenian villages of Alexandrapol province by the correspondents of “Mshak” exposes numerous sufferings: lack of arable lands and hayings, illiteracy, discord, destructive influence of usurer capital and so on. The contributor of “Mshak”, Poghos Beburyan arouses the issue of spreading trades in villages in impressive and convincing ways.

The Alekpolian correspondents of “Mshak” were seriously interested in the issues of Russian-Turkish war of 1877-1878, Western Armenia and Western Armenians. Armenia was shining from the patriotic passions of 1878-1883. The smell of gunpowder of Armenian volunteers had covered the Armenian firmament. The mutual gravity among the Armenians had strengthened. The Alekpolians were concerned in that patriotic movement. They had their part in the sacrifices, were admitting Western Armenian clergymen with pleasure.

“Mshak” in the debate of newspapers of Mshak” and “Meghu of Armenia” devoted to the features of liberty of conscience and nationality gave importance to the factor of national belonging denying the opinion of “Meghu” as putting any kind of difference between Apostolic, Catholic and Moslem Armenians. “Mshak’s” Alekpolian inhabitants Petros Beburyan, Smbat Parsamyants, Alexander Aprikyants attack the paper’s first pages. Not denying the patriotic role of the Armenian church and embellishing their speech with the severe experience of historical fate they gave significance to the nation’s language and motherland. Petros Beburyan dealt with the issues of the Armenian Catholic society of Alexandrapol and Transcaucasus: school, education with national spirit, ritual with a native language and ceremony and others.

Կարինե ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱԼՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 1918-1921ԹԹ.

Հայոց մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցի նախօրյակին հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հարցը առանձնակի հնչեղություն է ստացել: Տարածաշրջանում ընթացող քաղաքական բարդ ու հակասական գործընթացներին և Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականությանն ի տես՝ հայոց մեջ բացակայում է միասնական մոտեցումը Թուրքիայի հետ հարաբերություններում: Մինչդեռ թուրքական վտանգն այսօր նույնքան իրական է, որքան 20-րդ դարի սկզբին: Թուրքերն այսօր էլ շարունակում են ցեղասպանությունը՝ ժխտելով այն: Ցեղասպանության հարցին համահայկական մոտեցում որդեգրելը և, ընդհանրապես, թուրքական խարդախ և երկդիմի քաղաքականությանը դիմակայելը լուրջ մարտահրավեր են համայն հայությանը:

Թուրքական վտանգին դիմակայելու և նրանց հետ տարվելիք քաղաքականության արդի սկզբունքները ճշտելու, դրանք գիտական հիմքի վրա խարսխելու անհրաժեշտությամբ է պայմանավորված թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918-21թթ.՝ հայոց ցեղասպանության քաղաքականությունը վերջնագծին հասցնելու շրջանում հայ-թուրք հարաբերությունների գիտական ուսումնասիրության կարևորությունը:

Թուրքերը մի կողմից ստիպված էին թուրքական բռնագրավումներից դուրս մնացած մասերում հաշտվել հայկական անկախ պետության գոյության փաստի հետ, մյուս կողմից՝ թուրքական ռազմակալման տակ գտնվող շրջաններում, մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի գավառում, իրականացնում էին հայ բնակչության թալանի և կոտորածի քաղաքականություն: Մինչդեռ մեր պատմական գրականության մեջ առկա են ոչ այնքան թուրքական նման քաղաքականության և Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության ապրած ողբերգության իրական պատճառների բացահայտման, որքան հենց հայ բնակչությանը մեղադրելու միտումները: Ավելին, նշված ժամանակաշրջանում թուրքական ռազմակալման տակ գտնվող տարածքներում հայ-թուրքական հարաբերություններին առնչվող հարցերը հայոց պատմագիտության, ինչպես նաև հասարակական գիտակցության մեջ կարծես վերածվել են կարծրատիպերի:

Զեկուցման մեջ արխիվային նոր փաստաթղթեր շրջանառության մեջ դնելով՝ ձեռնամուխ ենք եղել նշված ժամանակաշրջանում թուրքական ռազմակալման տակ գտնվող տարածքներում հայ-թուրքական հարաբերությունների նորովի ուսումնասիրմանը: Այդ հարաբերությունների մի կողմում Հայաստանը ոչնչացնելու և հայությանը վերջնական ցեղասպանության ենթարկելու թուրքերի նպատակն է, մյուս կողմում՝ հայ բնակչության պայքարը իր ֆիզիկական գոյության ապահովման համար: Ընդ որում, վերջինս ստիպված էր դիմակայել թուրքական պետականորեն մշակված քաղաքականությանը, որը նպատակ ուներ՝

- օգտվելով միջազգային բարենպաստ իրավիճակից, դիվանագիտական խարդավանքներով գրավել հնարավորին չափ շատ հայկական տարածքներ,
- անակնկալ հարձակումներով խուճապ առաջացնել բնակչության մեջ և փախստականներին մեղադրելով բնակավայրերը լքելու համար՝ թույլ չտալ վերադառնալ,
- կոտորել և մինչև վերջին ունեցվածքը թալանել հայ բնակչությանը, մասնավորապես այստեղ ապաստանած արևմտահայ գաղթականությանը,
- հակասություններ սերմանել հայ հասարակության տարբեր խավերի մեջ,

- գրկել նրան դիմադրական կարողությունից,
- այս ամենն անել «օրինականության սահմաններում»՝ հանդես գալով «ժողովուրդների մեջ բարեկամություն, կարգ ու կանոն» հաստատողի դերում,
- խնդիր դարձնելով բռնազավթած տարածքներում իրենց կատարած գործողությունների օրինական տեսք տալը, ամրապնդել Հայոց ցեղասպանության ժխտման քաղաքականության հիմքերը:

Карине АЛЕКСАНИЯН (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

АРМЯНО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ТУРЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ АЛЕКСАНДРАПОЛЬСКОГО УЕЗДА 1918-1921 ГГ.

На пороге 100-летия Геноцида армян вопрос урегулирования армяно-турецких отношений преобрел особую огласку. В аспекте сложных и противоречивых политических процессов в регионе и отрицающей политике Турции, в Армении отсутствует единый подход в отношениях с Турцией. Между тем турецкая угроза сегодня так же актуальна, как в начале 20-го века.

Турция сегодня продолжает политику непризнания факта Геноцида, полностью отвергнув его. Установление единого общеармянского подхода к вопросу Геноцида и, вообще, противостояние турецкой двуликой политики является серьезным вызовом для армян. Для противостояния турецкой угрозе и уточнения проводимой с ними политики необходимы тщательные научные оценки турецкой политики 1918-1921 гг. в Александропольском уезде. Тогда турки с одной стороны вынуждены были смириться с фактом независимого армянского государства в тех местах, которые были за пределами оккупации, с другой стороны в оккупированных районах, в частности в Александропольском уезде проводили политику погромов и расхищения. Тем самым в армянской исторической литературе присутствуют тенденции не столько раскрывающие причины трагедии населения Александропольского уезда, сколько обвиняющие это же население. Последние в армянской историографии и в общественном сознании армян стали стереотипными.

В докладе, в свете многих вновь открытых архивных материалов мы предприняли новое изучение армяно-турецких отношений в упомянутый период турецкой оккупации. В одной стороне этих отношений цель турок уничтожение Армении и истребление армян, в другой стороне – борьба армянского народа за физическое выживание. Впрочем, последние были вынуждены противостоять против турецкой государственно-разработанной политике, которая диктовала:

- воспользовавшись международной выгодной ситуацией, политическими уловками захватить как можно много территорий,
- внезапными нападениями сеить панику среди населения и обвиняя беженцев за покидания своих поселений, не пускать их обратно,
- истреблять и расхищать все имущество армянского населения, в частности приютившегося здесь западноармянского беженства,
- сеить рознь среди разных слоев армянского общества,
- лишить его способности противостояния,
- все это сделать “в границах законности”, выступая в роли блюстителя “дружбы между народами, закона и порядка”,

— с целью придания законности своим деяниям, укрепить основы политики не признания Геноцида армян.

Karine ALEXANYAN (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies NAS (Gyumri)

ARMENIAN- TURKISH RELATIONS DURING THE TURKISH MILITARY OCCUPATION OF ALEXANDRAPOL, 1918-1921

On the eve of the 100th anniversary of the Great Calamity (*Mets Yeghern*), the problem of the resolution of Armenian-Turkish relations has acquired a particular resonance. In view of the complex and conflicting political processes taking place in Armenia and the region and of the denialist policies of Turkey, there is a lack of a united policy among Armenians regarding relations with Turkey, when the Turkish threat is as real today as it was at the beginning of the 20th century. By denying it, Turks are continuing the Genocide today. The adoption of a pan-Armenian approach and, generally speaking, confronting the Turkish knavish and duplicitous policies present a serious challenge to all Armenians.

The importance of the scientific study of Armenian/Turkish relations in Alexandrapol province during 1918-1921--when the genocidal policy was intended to reach its end line-- is conditioned by the necessity to confront the Turkish threat and the need to define the principles of the policies that must be adopted regarding that subject. On the one hand, the Turks were compelled to come to terms with the declaration and organization of an independent Armenian state on territories beyond their control. On the other hand they followed a policy of plunder and massacres of the Armenian population in territories under their military control, especially in Alexandrapol province. Yet what we find in our historical literature is not the exposition of the causes of Turkish genocidal policies and the reasons for the tragedy lived by the Armenian population of Alexandrapol province; what we find, rather, is the tendency to blame that population. Even more, the questions concerning Armenian-Turkish relations in the occupied territories during the period in question seem to have been reduced to stereotypes in Armenian historiography and collective memory. By placing in circulation new archival documents, we have undertaken the scientific study of Armenian-Turkish relations in territories under Turkish military occupation.

Armenian-Turkish relations revolve around the following axis: the goal to exterminate Armenia and the Armenian people on the one hand and on the other, the struggle to secure the physical survival of the Armenian people. Accordingly, during the period in question the Armenian population has had to confront state sponsored Turkish policy. That policy consisted of occupying as much Armenian territory as possible by using diplomatic ruses; producing panic amongst the population by organizing surprise attacks; not allowing refugees to return to their homes while blaming them for having left their homes; massacring and plundering the Armenian population—especially the Western Armenian survivors who had found refuge in this area; sowing dissent between the different segments of the Armenian people; reducing their ability to resist; achieving all of this “within the limits of the law,” coming forth in the role of the “institutors of friendship and of law and order between peoples;” and finally, consolidating the foundations of their denialist politics by making the legitimization of their military occupation of these territories the fundamental issue of Turkish diplomacy.

Дженнет АЛЛАБЕРДЫЕВА (Туркменистан)

Институт истории АН (Ашхабад)

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ТУРКМЕНСКОГО И АРМЯНСКОГО НАРОДОВ В XIV-XV ВЕКАХ (на примере торговли)

В XI веке с приходом туркменских племён на территорию Армении, распространяется культура скотоводства, которая считалась основной частью быта тюркских народов.

Венецианский путешественник Марко Поло (1271 г.) в своей книге «Путешествие» осветил жизнь и быт туркменского народа в средние века и отметил, что туркмены жили здесь «...в горах и равнинах, повсюду, где знают, что есть привольные пастбища, так как занимаются скотоводством. Водятся здесь, скажу вам, добрые туркменские лошади...».

В весенние и осенние периоды скотоводы устраивали торговлю по продаже своего скота. Этот обычай сохранился у туркмен и по сей день. Например: “Mal bazary” (ярмарка скота), “Guş bazary” (птичья ярмарка) и т.д.

По мнению известного учёного В.В. Бартольда “Самая оживлённая торговля проходила в пограничных пунктах, там, где проходила торговля между кочевниками и осёдлыми народностями. Эта торговля была необходима кочевникам, которые сами пригоняли свои стада в пограничные пункты, не дожидаясь, пока купцы не приедут за ними”.

На ярмарках большим спросом пользовались боевые кони. Описания верховых коней туркмен содержатся в ряде средневековых источников. Такие кони именовались по огузски (туркменски) «югрук ат» и «чапар». Именно так называл своего верного коня туркменский правитель государства Ак-коюнлы Узын Хасан. В битвах надёжный конь был защитой и оплотом воина. При падении всадника он останавливался возле хозяина, ложился возле раненого и помогал сесть в седло, выносил хозяина из боя и т.д. Порожденные, обученные военным сноровкам и отличающиеся выносливостью кони, ценились гораздо дороже, чем обычные: «Обученному коню цены нет» гласит туркменская пословица. Турецкий учёный Тези-Казим Пайдаш отмечает, что “в государстве Ак-коюнлы с каждой проданной лошади взимали налог (тамга) стоимостью 18 кара акче,” которая превышала в 8,5 раз цену хорошего барана. Автор так же отмечает, что туркменский правитель Узын Хасан любил дарить боевого коня воинам, особо отличившихся на турнирах. На многолюдных ярмарках устраивались туркменские национальные игры на конях. Об этом свидетельствуют туркменские дестаны «Касым оглан», «Кероглы», «Коркут Ата».

Армянский историк XI века Аристакес Ластиверци отмечал, что у туркменских коней твёрдые копыта, они стремительны и быстры, как орлы в полёте.

На стихийных ярмарках большим спросом пользовались и обычные кони, необходимые местным жителям. Эти кони выполняли перевозки различных товаров и продуктов, их использовали при выполнении сельскохозяйственных работ и т.д. Следует отметить, что лошади были полезны и для почтовой службы.

Оживлённая торговля часто организовывалась в приграничных районах, например, в Гюмри. Являясь поселением-крепостью, он выполнял функцию пограничного

пункта. Древнегреческий историк Ксенофон пишет о Гюмри как о “большом, богатом и многолюдном крае”. Город быстро разрастался и стал важным экономическим центром разнообразного ремесленного производства. По мнению академика Я.Манандяна (XI-XV вв.) города Армении Двин, Арцн, Ван, Вастан и Беркри были центрами международной торговли между Трапезунтом, Иберией и Абхазией. На организуемые в этих городах многолюдные ярмарки, торговцы поставляли свои лучшие товары и получали большую прибыль.

Известный этнограф Д.Еремеев, считает что, кони, о которых свидетельствуют средневековые источники, «были привезены туркменами из-за Каспия».

Венецианский посол Иосафат Барбаро (XV в.) в своих путевых записях отмечал, что “туркменские лошади из степей направлялись на юг (вероятно, через Дербент), и ... продавались на шумных и оживленных ярмарках. Продавцы-табунщики вылавливали арканом из табуна тех коней, которых выбирал покупатель». “При покупке коня –осмотри его, при выборе-бери поджарого с втянутым животом, с небольшой головой и как яблоки глаза»- гласит туркменский дестан “Кероглы”.

Особое значение в торгово-экономических связях, развитии и изучении истории, культуры, языка, искусства и обычаев тюркских народов, приобщении нового поколения к духовным ценностям, как части мировой культуры, имел Великий Шёлковый путь.

Таким образом, в XIV-XV веках с развитием и расширением внутренней и внешней торговли интенсивно развивались дружественные, добрососедские взаимоотношения туркменского и армянского народов.

Jennet ALLABERDIYEVA (Turkmenistan)

Institute of History AS (Ashkhabad)

MUTUAL RELATIONS OF THE TURKMEN AND ARMENIAN PEOPLE IN XIV-XV CENTURIES (on a trade example)

In XI century with the arrival of the Turkmen tribes on the territory of Armenia, the culture of cattle breeding, which was considered as the basic part of life of the Turkic people, extends.

Venetian traveller Marco Polo (1271) in his book "The Journey" has illuminated the life of the Turkmen people in the Middle Ages and has noticed, that Turkmens lived here «... in mountains and plains, everywhere, where know, that there are free pastures as they were engaged in cattle breeding. I will tell to you, that kind Turkmen horses are found here ...».

During the spring and autumn periods cattlemen arranged trade on sale of the cattle. This custom has remained at Turkmen to this day. For example: “Mal bazary” (cattle fair), “Gush bazary” (the bird's fair) and etc. .

According to a known scientist V.V.Bartold “the most brisk trade passed in frontier points, there, where trade between nomads and settled nationalities passed. This trade was necessary for the nomads, which drove the herds in frontier points, not waiting while merchants will arrive behind them”.

At fairs by a great demand fighting horses were used. Descriptions of riding horses of the Turkmens are covered in a number of medieval sources. Such horses were called in oguz (in Turkmen) «yugruk at» and «chapar». The Turkmen governor of the state of Ak-koyunlu Uzyn Hasan named his reliable horse just like this). In fights the reliable horse was protection

and a stronghold of the soldier. At falling of the horseman it stopped near the owner, laid down near the wounded man and helped to saddle, took out the owner from fight and etc. Thoroughbred, trained in military skills and horses differing by endurance, were appreciated much more expensively, than usual: «There is no price to the trained horse» the Turkmen proverb says. Turkish scientist Tezi-Kazim Paidash considers that, “in the state of Ak-koyunlu from each sold horse collected the tax (tamga) in cost 18 kara akche,” which exceeded in 8,5 times the price of a good ram. The author also notices, that the Turkmen governor Uzyn Hasan liked to give a fighting horse to the soldiers, which especially caused a stir on tournaments. At populous fairs Turkmen national games on horses were arranged. Such Turkmen destans as «Kasym oglan”, “Keorogly”, “Korkut Ata» are testified.

The Armenian historian of XI century Aristakes Lastivertsi noticed that Turkmen horses have firm hoofs, that they are prompt and fast, as eagles in flight.

At spontaneous fairs by a great demand the usual horses which were necessary for local residents were used. These horses carried out transportations of the various goods and products, they were used at performances of agricultural works and etc. It is necessary to notice, that horses were also useful for post service.

Brisk trade was often organised in frontier areas, for example, in the city of Gyumri, in one of the largest cities of Armenia. Being a fortified city, it carried out frontier point function. Ancient Greek historian Xenophon writes about Gyumri as about “the big, rich and populous edge”. The city quickly expanded and became the important economic centre of various craft manufacture. According to academician J.A.Manandjan (XI-XV centuries) such cities of Armenia as Dvin, Artsn, Van, Vastan and Berkri were world trade centres between Trapezunt, Iberia and Abkhazia. On the populous fairs organized in these cities, dealers delivered their best goods and received the big profit.

Known ethnographer D.E.Yeremeyev, considers that, horses to whom medieval sources testify, «have been brought by Turkmens from the Caspian sea».

Venetian ambassador Iosafat Barbaro (XV century) in his travelling records noticed, that “Turkmen horses from steppes went on the south (possibly, through the Derbent), and... Were sold at noisy and brisk fairs. Sellers-horse herd wranglers caught a lasso from herd of those horses which were chosen by the buyer». “At purchase of a horse-examine it, at a choice - take lean with the involved stomach, with a small head and with eyes as apples», according to Turkmen destan of “Keorogly”.

In trade and economic relations, development and studying of history, culture, language, art and customs of the Turkic people, familiarising of new generation with cultural wealth as parts of world culture, the Great Silk way had special value.

Thus, in XIV-XV centuries with development and expansion internal and foreign trade friendly, good-neighbourhood mutual relations of the Turkmen and Armenian people intensively developed.

Արկադի ԱԿՈՊՈՎ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

ԴԱՎԻԹ ԿՅՈՒՐԱՊԱՂԱՏԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

970-ական թթ. վերջերին ծանրացավ Բյուզանդական կայսրության վիճակը: Վասիլ (Բարսեղ) II-ի (976-1025 թթ.) կառավարման սկզբին նրա դեմ հուժկու ապստամբություն բռնկվեց Վարդ Սկլերոսի գլխավորությամբ: Սկլերոսն իր կողմը թեքեց կայսրության զինված ուժերի մեծ մասը: Ապստամբությունը ճնշելու համար Վասիլ II-ը դիմեց Տայքի տիրակալ Դավիթ Կյուրապաղատին՝ օգնական զորք խնդրելով կայսերական արևելյան բանակի համար, որպես հատուցում խոստանալով ցմահ օգտագործման հանձնել նրան նոր հողային տիրույթներ՝ Խաղտո առիճը, Կղեսուրքը, Չորմայրը, Կարինը, Բասենը, Մարդաղի գավառը (կամ Սևուկ բերդը), Հարքն ու Ապահունիքը: Դավիթն ընդունեց առաջարկը և 979 թ. իշխանաց իշխան Ջոջիկի ու Թոռնիկ Թոռնիկյանի գլխավորությամբ կայսերական բանակին օգնության ուղարկեց 12 հազարանոց մի զորամաս:

Սկլերոսի ապստամբության հետևանքով ծանր վիճակում հայտնված Վասիլ II-ը դիվանագիտական նուրբ քայլի էր դիմել: Դավիթին փաստորեն «տրվել» էին այնպիսի տարածքներ, որոնք Բյուզանդիային չէին պատկանում: Դավիթը կայսրությունից առավելագույնը կարող էր ստանալ միայն Տայքից հարավ ընկած հարևան շրջանները, այսինքն՝ Կարինն ու Բասենը: Վասիլ II-ի այս «դրկտրինով» Բյուզանդական կայսրությունը շատ շուտով այդ հողերը հետ կստանար: Դավիթ Կյուրապաղատը, որը մանրամասն չէր հաշվարկել այդ գործարքի դրական և բացասական կողմերը, երբ փորձեց հաստատվել իր տիրույթներում, անմիջապես հասկացավ, որ իր ծառայության դիմաց ստացել էր ընդամենը այդ տարածքները գրավելու իրավունք: Ուստի երբ 980-ական թթ. Վասիլ II-ի դեմ ապստամբեց Վարդ Փոկասը, Դավիթն այս անգամ աջակցեց վերջինիս: Այդ ընթացքում վատացան նաև Դավիթ Կյուրապաղատի և նրա որդեգիր ժառանգի՝ Բագրատ III-ի (975-1014թթ.) հարաբերությունները: Դավիթը վաղուց արդեն երիտասարդ չէր, և Բագրատն այսպես թե այնպես ժառանգելու էր Դավիթի տիրույթները: Հնարավոր է, որ Բագրատի ելույթը Կյուրապաղատի դեմ կազմակերպված էր Վասիլ II-ի կողմից: Գտնվելով ծանր վիճակում, օգնություն խնդրելով նաև Կիևյան Ռուսիայից՝ Վասիլը կարող էր նմանատիպ խնդրանքով դիմել նաև Բագրատին: Այս վարկածի օգտին են վկայում 1001թ. Դավիթի մահից անմիջապես հետո Բագրատի և նրա հոր՝ Վասիլ II-ին ներկայանալը և նախկինում կատարված ծառայությունների դիմաց մեծ պատիվների արժանանալը:

Վասիլ II-ին հաջողվեց պարտության մատնել Փոկասին: Դա Դավիթ Կյուրապաղատին դժվարին կացության մեջ գցեց: Դավիթն ստիպված ներումով դիմեց Վասիլ II-ին՝ հպատակություն և հնազանդություն խոստանալով: Վասիլ II-ը նրան է թողնում ինչպես Կարինն ու Բասենը, այնպես էլ Հարքն ու Ապահունիքը գրավելու և Կյուրապաղատության սահմանները ընդլայնելու իրավունքը՝ Տայքի Կյուրապաղատից պահանջելով միայն Տայքը կտակել կայսրությանը, քանի որ Դավիթ Կյուրապաղատն անժառանգ էր, իսկ Բագրատ III-ի հետ նրա փոխհարաբերությունները հեռու էին լավ լինելուց: Փաստորեն, եթե Բագրատի և Դավիթի բախումը կազմակերպված էր Բյուզանդիայի կողմից, ապա դրանով կայսրությունը մի կողմից՝ ձերբազատվեց Տայքի ժառանգու-

թյան իրական հավակնորդ Բագրատից, իսկ մյուս կողմից՝ իրավաբանորեն ամրագրեց իր իրավունքները Տայքի նկատմամբ:

Սմբատ II Տիեզերակալի մահից հետո 990թ. Անիում թագավոր է օծվում Գագիկ I-ը (990-1020 թթ.): Հայոց շահնշահի և Տայքի տիրակալի միջև շատ արագ ձևավորվում են ամուր դաշնակցային հարաբերություններ, որոնք դրսևորվում են ընդհանուր թշնամու՝ արաբական ամիրայությունների դեմ պայքարում նրանց սերտ համագործակցությամբ: Դավիթ Կյուրապաղատը քաջ զինակցում էր, որ իր մահից հետո Բյուզանդիան, առանց մի կաթիլ արյան, տիրանալու է այն ամենին, ինչ նա ձեռք էր բերել երկարատև պատերազմների արդյունքում: Սակայն նա հույսը չէր կորցնում, որ կարող է ինչ-որ կերպ փոփոխել Փոկասի պարտությունից հետո իրեն պարտադրված հաշտության համաձայնագրի պայմանները: Այն, որ Բագրատն ու Գուրգենը չէին լինելու Դավիթի ժառանգները, արդեն ակնհայտ էր: 987-988 թթ. վերոհիշյալ իրադարձություններից հետո Դավիթի և նրա նախկին ժառանգների միջև շփումները հասցվել էին նվազագույնի: Ստեղծված քաղաքական իրավիճակում, իբրև Դավիթի տիրույթների ժառանգորդ, կարող էր դիտարկվել նաև Գագիկ I-ը, եթե հաշվի առնենք նաև նրանց միջև ձևավորված դաշնակցային կապերը և Տայքի Կյուրապաղատության՝ գերազանցապես հայկական հողերից կազմված լինելը: Մյուս կողմից, հասկանալով ձևավորված ռազմաքաղաքական իրավիճակի ողջ լրջությունը կամ միգուցե հրահանգավորվելով Վասիլ II-ի կողմից, Դավիթի և Գագիկի ձեռնարկումներին միանալու և ռազմական օգնություն ցուցաբերելու պատրաստակամությամբ է հանդես գալիս Բագրատ III-ը, որը հնարավորություն էր ընձեռում նրան մոտ լինելու Տայքի և Հայոց տիրակալների ներքին խոհանոցին և պետք եղած դեպքում կասեցնելու իր շահերի դեմ ձեռնարկվող ցանկացած միջոցառում:

Ըստ Ասողիկի՝ Դավիթ Կյուրապաղատը մահացել է հայոց 449 թ. Չատկին՝ 1001թ. մարտի 31-ին: Ըստ Լաստիվերցու և Ուռեհայեցու՝ վրաց Իլարիոն արքեպիսկոպոսը, մահաթույն խառնելով պատարագի հաղորդությանը, խմեցրեց Դավիթ Կյուրապաղատին, սակայն տեսնելով, որ թույնը չի ներգործում, խեղդամահ արեց նրան Ավագ հինգշաբթի օրը:

Իրականում, ում էր ձեռնառու Դավիթ Կյուրապաղատի մահը: Ցավոք, սկզբնաղբյուրները խոսում են միայն Մեծ Կյուրապաղատի մահվան մասին և լռության են մատնում այդ ոճրագործության հետ կապված հանգամանքները: Ինչը կարող էր լինել նրանից ազատվելու համար առիթ, եթե ոչ քաղաքական այն մեծ խաղը, որն սկսել էր Վասիլ II-ը 970-ական թթ.՝ Վարդ Սկլերոսի ապստամբության ժամանակ: Վերջին տարիների իրադարձությունները, հատկապես հայոց շահնշահի և Դավիթ Բագրատունու սերտ փոխհարաբերությունները խառնել էին կայսեր՝ Տայքի հետ կապված բոլոր ծրագրերը: Կյուրապաղատի մահից հետո կայսրը օրինական ճանապարհով ստանալու էր իր տիրույթները, հետևաբար ապահովելու համար Տայքի խաղաղ անցումը Բյուզանդիային, կայսրը Դավիթին ճանապարհից հեռացնելով կապահովագրեր ինքն իրեն ավելորդ քաշքշուկներից: Հանգամանքների այսպիսի դասավորության պայմաններում վրացի արքեպիսկոպոս Իլարիոնն ընդամենը գործիք էր Կյուրապաղատի մահը ցանկացողների ձեռքում և անցանկալի վկա, որին շտապեց ասպարեզից հեռացնել Վասիլ II-ը կամ մեկ այլ ոք՝ թաքցնելու համար գործած ոճիրը:

Հնարավոր է նաև, որ Դավիթը հրաժարվել էր Տայքը կայսրությանը թողնելու իր կտակից և իր համար նոր ժառանգ ընտրել: Չի բացառվում նաև, որ Դավիթ Կյուրապաղատը նոր կտակ էր կազմել հոգուտ հայոց շահնշահի: Իրերի նման դասավորության պայմաններում վտանգվում էին նաև Բագրատ III-ի շահերը: Նա Փոկասի ապստամ-

բության ժամանակ գործարք էր կնքել Վասիլ II-ի հետ, որի հետևանքով արդեն տուժել էր՝ զրկվելով Կյուրապաղատի անմիջական ժառանգը լինելու մենաշնորհից: Հետևաբար Բագրատը չէր ցանկանա զրկվել Տայքից իր պատառը ստանալու վերջին հնարավորությունից, որն անմիջականորեն կապված էր Տայքը Բյուզանդիային անցնելու հետ:

Հայտնի է նաև, որ 1001թ. Հայոց շահնշահը զբաղված էր Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Դավիթ Անհողինի ելույթի ճնշմամբ, և չի բացառվում, որ խուսափելու համար Տայքի հարցում Գագիկ I-ի հնարավոր միջամտությունից, Վասիլ II-ի կողմից սպառնեց բերվեց երիտասարդ, փառասեր և հայոց թագավոր դառնալու շատ մեծ ցանկություն ունեցող Դավիթ Անհողինը:

Аркади АКОПОВ (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ДАВИДА КУРАПАЛАТА И АРМЕНИЯ

Во второй половине 10-го века положение Византийской империи начало ухудшаться. В начале правления Василия II (976-1025 гг.) против него восстал один из его военачальников – Вард Склира, который смог к себе приманить большую часть вооруженных сил империи. Для подавления восстания Василий с просьбой о помощи обратился к Тайкскому правителю Давиду Курапалату, взамен обещая новые уделы – Клесуру, Карин, Басен, Халто Арич, Харк, Апахуник и т.д. Давид принял предложение императора и в 979 г. в помощь Василию отправил 12 тысячное войско.

Византийский император, находясь в тяжелейшем положении, сделал дипломатически очень тонкий ход – “уступив” Тайку такие территории, которыми Византия не владела. Тайкский правитель по большому счету мог надеяться только на Карин и Басен, которые располагались южнее Тайка. Доктрина Василия II-го позволяла надеяться Византии, что в ближайшем будущем территории, уступленные Давиду Курапалату на пожизненное владение, вернутся империи. Давид Курапалат в свою очередь прогадал с этой сделкой, поскольку практически получил не земли, а право овладеть ими. И когда в 980-х годах против империи восстал Вард Фока, Давид Курапалат поддержал последнего. В то же самое время резко ухудшились взаимоотношения между Давидом Курапалатом и его наследником – царем Грузии Багратам III-им. Давид был уже давно не молод и Баграт согласно завещанию Курапалата должен был получить его владения. Возможно также, что ссора между Давидом и Багратам была отрежиссирована императором Василием, так как, находясь в тяжелом положении и попросив помощи у Киевской Руси, Василий мог бы подобной просьбой обратиться к Багратам. В пользу этого говорит тот факт, что после смерти Давида Курапалата, первыми, кто представились Василию и были вознаграждены императором за прошлые заслуги – это Баграт и его отец Гурген.

Василий II смог подавить восстание Фоки. Этот факт поставил Давида в трудную ситуацию. Он был вынужден попросить прощения у императора. Последний оставил Давиду Карин и Басен, а так же право овладеть Харком и Апахуником, взамен потребовав у тайкского правителя переписать завещание на имя Византийской империи, поскольку взаимоотношения между Давидом и Багратам были далеки от идеальных, а Давид не имел прямых наследников. Фактически, если ссора между Давидом и Багратам III-м была организована Василием II-м, то этим империя оставила “вне игры” Баграта и юридически оформила свои права на Тайк.

После смерти армянского царя Смбата II-го в 990 г. на Анийский престол взошел Гагик I (990-1020 гг.). Между армянским шахиншахом и Тайкским правителем сразу же формируются крепкие союзнические взаимоотношения, которые выражаются в сотрудничестве против общих врагов – арабских эмиров. Давид Курапалат понимал, что после его смерти Византия, не пролив ни капли крови, станет хозяином всего того, что он приобрел в результате долгих войн. Но он не терял надежду, что сможет как-то изменить условия мира с Византией, которые были навязаны ему после поражения Фоки. То, что Баграт и его отец Гурген не должны были быть его наследниками, было очевидно. В этой обстановке в качестве наследника Давида Курапалата мог рассматриваться также Гагик I, если учесть взаимовыгодное сотрудничество между этими правителями, а так же тот факт, что Тайкское Курапалатство включало в себя армянские территории. С другой стороны, понимая всю серьезность военно-политической ситуации, или, может быть, получив указания от императора Василия, готовность сотрудничать с Давидом и Гагиком I-м, царь Грузии проявил инициативу, что давало ему возможность быть поближе к “общей кухне” Тайкского правителя и армянского царя. Давид Курапалат скончался 31-го марта 1001 г. Согласно Аристакусу Ластиверци и Матевосу Урхаеци, Давид был отравлен, а затем придушен грузинским архиепископом Илларионом.

В действительности кому была выгодна смерть Давида Курапалата? Наши источники об этом молчат, но, по всей вероятности, этот акт был продолжением той “большой игры”, который начал император Василий в недалеких 970-х. Смерть Давида давала возможность императору мирным путем решить вопрос Тайка и избежать непредвиденных ситуаций. В этом случае грузинский архиепископ Илларион стал оружием в руках нежелателей Давида и нежелательным свидетелем, от которого очень скоро избавились. Возможно так же, что Давид отказался от идеи оставить Тайк Византии и выбрал нового наследника. В этом случае больше всех терял Баграт III, который осознавал, что последний шанс получить свою долю от Тайка прямолинейно связан с фигурой императора Василия. Известно также, что в 1001г. армянский шахиншах был занят подавлением мятежа Ташир-Дзорагетского царя Давида, и не исключено то, чтобы избежать возможного вмешательства Гагика I в вопрос наследия Курапалата, было организовано восстание молодого и амбициозного Давида.

Arkadi AKOPOV (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies NAS (Gyumri)

THE FOREIGN POLICY OF DAVID KURAPALAT AND ARMENIA.

In the second half of the 10th century the situation of the Byzantine Empire began to deteriorate. At the beginning of the reign of Basil II (976-1025) one of his generals - Skleros Ward rebelled against him. To suppress the rebellion Basil asked for help to the governor of Tayk David Kurapalat, instead promising new destinies - Klesurk, Karin, Basen, Halto Arich, Hark and Apahunik. Davit accepted and in 979 in aid of Basil sended 12 thousand troops.

The Byzantine emperor is in dire straits, made a very subtle move diplomatically - "leaving" Tayk the territories that Byzantium did not own. Tayk's ruler in the long run could only rely on Karin and Basen, which resides south of Tayk. The doctrine of Basil II let hope the Byzantine Empire, which in the near future, the territory ceded by David Kurapalat in the

life tenancy, return to the empire. David Kurapat in turn miscalculated with this transaction, since almost got no land, but only the right to take possession of them. And when, in 980 Ward Phocas revolt against the empire, David Kurapat supported him. At the same time sharply deteriorated relationships between David and his successor - the king of Georgia Bagrat III. David was no longer young, and according to his will Bagrat had to get his tenure. It is also possible that the quarrel between David and Bagrat was directed by emperor Basil, as being in a difficult situation and asked for help from Kievan Russia, Basil could apply a similar request to Bagrat. This is supported by the fact that after the death of David Kurapat the firsts who introduced to Basil and were rewarded by the Emperor for past services - are Bagrat and his father Gourgen.

Basil II held down the rebellion of Phocas. This fact put David in a difficult situation. He was forced to apologize to the Emperor. Basil left to David Karin and Basen, as well as the right to possess Apahunik and Hark, instead of demanding from Tayks governor to rewrite the will on the name of the Byzantine Empire, as the relationships between David and Bagrat were far from ideal, and David had no direct heirs. In fact, if a fight between David and Bagrat III was organized by Basil II, the Emperor has left "offside" Bagrat and legally formalized his rights to Taik.

After the death of the Armenian King Smbat II in 990 at Ani started to reign King Gagik I (990-1020 gg.). The Armenian shahنشah and Tayks ruler immediately formed strong alliance relationships, which are expressed in co-operation against the common enemy - the Arab emirs. David Kurapat knew that after his death Byzantium without spilling a drop of blood will become the owner of all that he has acquired as a result of long wars. But he never lost hope that he can somehow change the terms of peace with the Byzantine Empire, which had been imposed on him after the defeat of Phocas. The fact that Bagrat and his father Gourgen not have to be his heirs, it was obvious. In this situation, as the heir of David Kurapat could be regarded Gagik I, given the mutually beneficial cooperation between the two rulers, as well as the fact that Tayk included in its statement of Armenian territory. On the other hand, realizing the seriousness of the military-political situation, or may be instructed by the emperor Basil, a willingness to work with David and Gagik I showed the king of Georgia. This gave him the opportunity to be closer to "a common kitchen" of Tayks ruler and the Armenian king.

According to Aristakes Lastivertsi and Matevos Urhaetsi David Kurapat died on 31th March 1001. He was poisoned and then throttled by Georgian Archbishop Hilarion.

In reality, who would benefit from the death of David Kurapat? Our sources are silent on this point, but in all probability the act was a continuation of the "big game", which started the Emperor Basil in the nearby 970-s. David's death made it possible to Emperor peacefully resolve the issue of Taik and avoid unexpected situations. In this case, the Georgian Archbishop Hilarion became a weapon in the hands of Davids enemies and unwelcome witness, from which very soon got rid of. It is also possible that David had abandoned the idea of leaving Taik to Byzantium and chose a new heir. In such a situation the most to lose Bagrat III, who was aware that the last chance to get their share of the Taik was associated with the figure of the Emperor Basil.

We also know that in 1001 the Armenian king was busy by suppressing the rebellion of Tashir-Dzoraget King David Anhoghin, and it's possible that to interference Gagik I in question of Heritage of Kurapat, uprising was organized a young and ambitious David

Нагматылла АМАНЛЫЕВ (Туркменистан)

Институт истории АН (Ашхабад)

ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ПАРФЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА С АРМЕНИЕЙ

Парфянское государство (247 г. до н.э. - 226 г. н.э.), основанное Аршаком в Южном Туркменистане с центром Ниса, расширяется территориально на запад до Месопотамии и становится могущественной империей. В связи с этим изменяются и столицы империи. Поочередно ими были Гекотомпил, Екбатан и Ктесифон. С расширением территории Парфии на восток, установились отношения и с древней Арменией. В докладе будут более подробно изложены, в основном, политические и товарно-денежные отношения Парфии с древней Арменией.

1. В начале II в. до н.э., в период правления одного из могущественных правителей Аршакидов Митридата II (123-88 гг. до н.э.), границы государства Парфии расширились и на запад. Сын правителя Армении Артавазда Тигран попадает в плен. В связи с этим налаживаются тесные контакты Парфии с Арменией. В политические отношения двух государств вмешивалась Римская империя, так как Парфия и Рим были основными государствами античности. В процессе возникали территориальные споры. Соглашения между Парфией и Римом об управлении спорными территориями занимают достойное место в практике предотвращения войн. Царя Армении, государства, пришедшего в упадок из-за перехода из рук в руки, от одной империи к другой, Парфия и Рим назначали по взаимному согласию. В частности, после того, как Парфия назначала царя Армении, церемония инаугурации нового царя проходила в Риме. Несмотря на все сложные политические события, Армения сумела сохранить свою территориальную целостность и национальную культуру. В I веке до н.э. правитель Парфии Волагез I (78-51г. до н.э.) назначает брата Тридата правителем Армении и с этого времени начинается эпоха Аршакидов. Следует отметить, что в Армении в это время наблюдался период мирного развития.
2. На рост и развитие экономики Парфии и сопредельных государств оказал Великий шелковый путь, через который проходили караваны, доставляющие товары из Китая через Парфию и Армению в Рим. При этом на экономическое положение страны огромное влияние имели денежные знаки и денежное обращение. О тесных связях двух государств свидетельствуют парфянские монеты, обнаруженные на территории Армении.

В целом, народы, жившие на территории Туркменистана и Армении, а также отношения между государствами, благодаря сохранившимся культурным традициям, взаимопониманию и взаимообогащению на обширной территории создалась уникальная культурная общность, о чём свидетельствуют исторические связи Парфянского государства с Арменией.

Nagmatylla AMANLYEV (Turkmenistan)

Institute of History AS(Ashkhabad)

HISTORICAL TIES PARTHIAN STATE, WITH ARMENIA STATE

Parthian state (247BC- 226AD), based in Southern Turkmenistan by Arshak with the center of Nisa, expands territorially to the west Mesopotamia and becomes a powerful empire. Due to these changes the capital cities of the empire were alternately Gekotompil, Ekbatan and Ktesifon. With the enlargement the territory of the Parthia to the east established relations with the ancient Armenia. In the report will be more detailed political and commodity-cash nexus Parthia with the ancient Armenia.

1. Early in II. BC during the rule of one of the most powerful governors of Arshakides Mitridat II (123-88years.BC), the boundaries of the state Parthia have also expanded to the west. The son of the governor of Armenia Artavazd Tigran was taken prisoner. In this regard, established close contacts between Parthia and Armenia.

In the political relations of two states interfered Roman Empire, as Parthia and Rome were the main states of antiquity. In result territorial disputes become. Agreement between Parthia and Rome on the management of the disputed territories occupy deserved place in practice of preventing wars. The king of Armenia, state, fallen into decay because of converting from hand to hand from one empire to another, Parthia and Rome appointed by mutual agreement. In particular, once the king of Parthia appointed of Armenia, the inauguration ceremony of the new king was held in Rome. Despite all difficult political events, Armenia has managed to reserve its territorial integrity and national culture. In the I century BC Parthian governor Volagez I (78-51BC) appoints brother Tridat a ruler of Armenia and from that time period begins Arshakids. It should be noted that in Armenia at the time observed a period of peaceful development.

2. The growth and economic development of Parthia and neighboring states had rendered the Silk Road via which caravans passed bringing goods from China across Parthia and Armenia to Rome. In this case, the economic situation of the country had huge influence bank notes and currency. About the close relations between the two countries show Parthian coins found in the territory of Armenia. In all, the people who lived on the territory of Turkmenistan and Armenia, as well as the relations between states, thanks to the preserved cultural traditions, mutual understanding and mutual enrichment of the vast area creates a unique cultural affinity, as evidenced by the Parthian state historical relations with Armenia.

Тимирлан АЙТБЕРОВ (Россия)

Дагестанский государственный университет (Махачкала)

ГОСУДАРСТВО ДАГЕСТАНСКИХ ГОРЦЕВ САРИР И ЕГО МЕСТО В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЕ КАВКАЗА

- 1) В рамках борьбы за политическую власть, которая идет перманентно между кланами Дагестана, делались попытки, в конце эпохи Брежнева, принизить место Сарира в истории Восточного Кавказа. В 60 годы XX века вышла фундаментальная история Сарира (В.Бейлис), написанная на базе работ В. Минорского, однако, самая полная подборка сведений о Сарире сделана была автором этих строк в 1990 году, в рамках научно-популярной работы, посвященной аварскому селению Хунзах, которое столетиями было столицей Сарира. С тех пор увидело свет несколько диссертаций (среди них одна докторская), где ставится в центр история Сарира, однако, это всего лишь попытки "переосмыслить" труды Бартольда, Минорского, Бейлиса и автора этих строк. Ранее неизвестные кавказоведению факты о Сарире, которые обнаружены мной в различных средневековых восточных текстах, но даны в книге о Хунзахе без указания точных ссылок, в упомянутых диссертациях и связанных с ними научных статьях игнорируются, так как они написаны на базе уже давно кем-либо точно документированных фактов.
- 2) Военно-политическое усиление Сарира и, как результат, его популярность в среде восточных мусульман проявляются с X века, когда Халифат распался, а Византия усилилась и стала продвигаться в глубь Кавказа (Сарир и его правители фиксируются в письменных источниках, он попадает в тексты географических сочинений арабов и персов, появляется на восточных картах), причем восточные мусульмане обозначали Сарир в качестве части Византийской империи. Он был в их глазах политической единицей примерно того же уровня что Алания, Армения и государство (кавказских -?) русов. В это время Сарир выступает как активная военно-политическая сила, нападающая на восточнокавказских мусульман, и есть основания думать, что его войска и государственная машина существовали благодаря византийским траншам. Резкое ослабление Сарира, его уход из внешнеполитической деятельности связаны были, как представляется, с потерей интереса Византии к Кавказу после ее разгрома турками-сельджуками при Маназкерт и входа византийцев в западную часть Анатолии.
- 3) Узнав, что в Новое время дагестанцы и прочие мусульмане прекрасно знали термин Авар и обозначали им в арабских текстах Хунзахскую общину, мы получили основание переводить фразу Ибн Русте (IX-Хвека), в главе " Сарир", не как "Их владыку именуют Авар", а как " Их владение именуют Авар". Термин Сарир, вопреки мнению большинства кавказоведов, был известен не только на мусульманском Востоке, но в Горном Дагестане и в Ширване, и употреблялся он там до XIV века как минимум (в дагестанской рукописи от 1288 года говорится, что "хозяин" ее по имени " Мухаммад пришел из Кумуха в Сарир" в 1289 году, в поэме Бадр Ширвани. умершего в 1417 году, есть фраза "табасаранцы всегда в составе Сарира - Авара").
- 4) Первая массовая исламизация сарирцев произошла, примерно, на рубеже XII-XIII веков, но затем сарирцы отказались от мусульманства и тогда получила у них развитие христианская культура - строительство церквей, многочисленные надписи на грузинском языке, иерархия священников во главе с митрополитом аварцев (хунз). После

распада державы Хулагуидов, дагестанские мусульмане начали изгонять со своих земель грузинских феодалов, в рамках процесса разрушения Гурджистанского вилаята Монгольской империи. В это время и произошла окончательная исламизация населения Сарира. Те из аварцев, кто не желали отказываться от христианства, уходили, согласно дагестанским арабоязычным источникам, в Тушетию и в другие грузинские земли.

Timirlan AYTBEROV (Russia)

Dagestan State University (Makhachkala)

SARIR, THE STATE OF DAGESTANI HIGHLANDERS AND ITS PLACE IN MEDIEVAL HISTORY AND CULTURE OF THE CAUCASUS

- 1) In the fight for political power, which is permanently between the clans of Dagestan, at the end of the Brezhnev era there were attempts to belittle Sarir's place in the history of the Eastern Caucasus. In the 60 years of the XX century came out the fundamental story of Sarir (V.M. Baylis), written on the basis of V.F. Minorskiy's works, however, the most complete compilation of information about Sarir was made by the author of these lines in 1990, as part of the popular scientific works devoted to the Khunzakh, the Avar village, which for centuries was the capital of Sarir. Since then there were several dissertations (including one Doctor's of Sciences thesis), where the history of Sarir is placed in the center, however, this is only an attempt to "re-think" works of Barthold, Minorskiy, Baylis and the author. Previously unknown to Caucasus Studies facts about the Sarir, that found by the author in various medieval oriental texts, but are given in the book of Khunzakh without specifying the exact links, in these theses and related scientific articles are ignored, because they were written on the basis of long ago accurately documented facts.
- 2) Military and political gain of Sarir and as a result, its popularity among the Eastern Muslims manifest from the X century, when the Caliphate collapsed and Byzantium intensified and started to move deeper into the Caucasus (Sarir and its rulers are recorded in written sources, it gets to the texts of geographical works of the Arabs and the Persians, appears on the eastern maps), and besides, eastern Muslims designated Sarir as part of the Byzantine Empire. It was in their eyes a political unit of about the same level as Alania, Armenia and state of (Caucasian -?) Rus's. At this time Sarir acts as an active political and military force, attacks eastern Caucasian Muslims, and there is a warping to think that his troops and state machine existed thanks to the Byzantine tranches. The sharp weakening of Sarir, its departure from the foreign political activity were associated seems to loss of interest in the Byzantine Empire to the Caucasus after its defeat by the Seljuk Turks at Manzikert and the entrance of Byzantines to the western part of Anatolia.
- 3) Having learned that in modern times, Dagestanians and other Muslims knew well the term "Avar" and designated them in Arabic texts Khunzakh's community, we have reason to translate Ibn Rustah's phrase (IX - X century), in the chapter "Sarir", not as "Their lord called Avar" but as "Their possession called Avar". The term "Sarir", contrary to the opinion of the majority of researchers of Caucasus, was known not only in the eastern Muslim, but in the Mountain Dagestan and in Shirvan, and there it was used to at least the XIV century (in Dagestan manuscript from 1288 appeared the states that her "owner" named

"Muhammad" came from Kumukh in Sarir in 1289, in the poem of Badr Shirvani, who died in 1417, there is the phrase "Tabasarans always is a part of Sarir - Avar").

- 4) First mass Islamization of residents of Sarir occurred approximately at the turn of the XII - XIII centuries, but then residents of Sarir abandoned Islam, and then Christian culture got their development - the construction of churches, numerous inscriptions in the Georgian language, the hierarchy of priests, headed by Metropolitan of Avar people (Khunz). After the collapse of Ilkhanate, Dagestanians Muslims began to cast out from the land the Georgian feudal lords in the process of destruction of Gurdzhistan Wilayah by the Mongol Empire. At this time, there was a final Islamization of the population of Sarir. Those of the Avar people, who did not want to give up Christianity, were leaving according to the Dagestani Arabic sources, to Tusheti and other Georgian lands.

Джумадурды АННАОРАЗОВ (Туркменистан)
Туркменский государственный университет (Ашхабад)

ОРГАНИЗАЦИЯ РЕМЕСЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА И ТОРГОВЛИ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДАХ ТУРКМЕНИСТАНА (IX-XII вв.)

Сегодня в исторической науке Туркменистана огромное значение придается изучению истории городов, их административному устройству, организации городского хозяйства, развитию ремесла и торговли, разделению труда и социальным отношениям, городской культуре и быту горожан. В советское время вопросы, связанные с историей древних и средневековых городов Туркменистана и городского хозяйства не стали предметом специального исследования, хотя на развалинах многих городов и городских поселений проводились масштабные археологические исследования, итогом которых стали опубликованные книги и десятки научных статей. Но при этом данная проблема не нашло своего полного отражения даже в двухтомной «Истории Туркменской ССР», опубликованной в 1957 г., хотя город по определению В.Бартольда «как фактор прогресса общества, самостоятельной социальной и экономической силе», играл важную роль в развитии средневекового общества.

В древности и в раннее средневековье на территории современного Туркменистана были десятки городов, которые являлись не только политико-административным и культурным центром, но и местом распространения городского производства и товарно-денежных отношений. С приходом арабов среднеазиатские города становятся важными центрами торгово-экономических и товарно-денежных отношений.

О городском производстве, ремесле и торговле средневековых городов сохранились множество исторических источников. Особенно ценны труды ал-Истахри, Ибн Хаукаля, ал-Мукаддаси (Макдиси) и «Худуд ул-Алем» анонимного автора. Ценные сведения о торговых путях и населенных пунктах средневекового Туркменистана содержатся в сочинениях Ибн Хордадбега, ал-Якуби, Ибн Русте, Кудама, ас-Самани, Якута, Ибн ал-Факиха и др.

Начиная с конца XIX века города Средней Азии, в том числе Туркменистана, стали объектом научного исследования. Так, развалины городов и городских поселений нашей страны были изучены видными учеными-историками и археологами, такими как В.Жуковский, В.Бартольд, С.Толстов, А.Якубовский, А.Марущенко, Б.Литвинский, М.Масон, Г.Пугаченкова, З.Усманова, Е.Заурова, А.Беленицкий, И.Бентович, О.Большаков, В.Сарианиди и др. Свой вклад изучению истории средневековых городов Туркменистана внесли туркменские ученые-археологи Е.Атагарриев, А.Губаев, Х.Юсупов, Т.Ходжаниязов, Г. Ханмурадов и др.

В IX-XII вв. города Туркменистана развивались бурными темпами, чему способствовало их очень выгодное расположение на перекрестках важнейших караванных путей. В этот период окончательно утвердились новые производственные и социальные отношения, дальнейшее развитие получили производительные силы, усилилось разделение труда между городом и деревней и интенсификация обмена между ними.

В исторических источниках того времени в крупных городах упоминаются кварталы гончаров, кирпичников, медников, кузнецов, менял, ювелиров, сапожников; улицы кожевников и сукновалов. Южный Туркменистан являлся крупнейшим производителем

шелка и высококачественного хлопка. Мерв, Ниса и Абиверд славились производством шелка и шелкоткачеством. В указанный период города Туркменистана славились высококоразвитым гончарным производством. Раскопанные в Мерве мастерские по производству гончарных изделий XII-XIII веков свидетельствуют о новом этапе в развитии этого вида ремесленного производства – появление небольших мануфактур, где было занято не менее десяти человек.

В городских кузнечных мастерских изготавливались различные виды железных, бронзовых и медных изделий. Квартал кузнецов зафиксирован в Серахсе, упоминается базар кузнецов и квартал кузнецов в Мерве. Широким спросом пользовались ремесленники, связанные строительством.

В городах, куда стекалась значительная часть продуктов сельского хозяйства, развилось множество ремесел, связанных с их переработкой. Так обширную отрасль составляли ремесла, связанные с обработкой кож и продуктов земледелия, поступавших в большом количестве от кочевников. В городах существовали несколько видов ремесел и профессий, связанные с обеспечением внутригородских потребностей, например в бесперебойном обеспечении города хлебом. Контроль за качеством и стандартностью продукции, производимый в городах, осуществлялся специальным государственным чиновником, мухтасибом. Город не только производил, но и торговал, так как возросшая масса товаров требовала более новых форм ведения и организации торговли. В средневековом городе не было четкой границы между ремесленником и торговцем. Зачастую ремесленники сами продавали свои изделия прямо из мастерской, находящейся на базаре. Но все же между ремесленником-производителем и настоящим купцом была большая разница. Города Туркменистана также участвовали и в международной торговле.

Обобщая сказанное можно заключить, что в IX-XII вв. в городах Туркменистана существовало развитое специализированное ремесленное производство и торговля.

Djumadurdi ANNAORAZOV (Turkmenistan)

Turkmenistan State University(Ashkhabad)

ORGANIZATION OF ARTISAN PRODUCTION AND TRADE IN MEDIEVAL CITIES OF TURKMENISTAN (IX-XII centuries)

Today in the historiography of Turkmenistan the investigation of towns, their administrative structure, urban economy, trade development takes a special place. In the Soviet periods the issues concerning Turkmenistan's towns and urban economies have not been the subject of further investigation. There are many publicated materials which refer to the study of many towns and the ruins of many settlements. In ancient times and in early medieval period there have been many towns on the territory of Turkmenistan, which have been not only the center of administration but a place of urban production as well. From XIX century the towns of Middle Asia and Turkmenistan the towns became the subject of scientific researches. In the given report we have concentrated on the observed analyses which especially refer to the organization of artisan production and trade in medieval cities of Turkmenistan in IX-XII centuries.

Аслан АСАНОВ (Россия)

Кабардино-Балкарский государственный университет (Нальчик)

ПРОБЛЕМА РЕАБИЛИТАЦИИ БАЛКАРСКОГО НАРОДА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАЛКАРСКИХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В КОНЦЕ 20-го – НАЧАЛЕ 21-го ВЕКА

Проблема реабилитации балкарского народа, как фактор формирования исторической памяти и идентичности, стала наиболее актуальной в середине 80-х–начале 90-х гг. XX в. Этот период – один из самых противоречивых периодов отечественной истории. Системные трансформации в политической, экономической, общественной и духовной сферах России привели к усилению национального фактора в общественно-политической и культурно-идеологической жизни страны. Национальные движения начали формироваться в перестроечный период с целью возрождения культуры, языка, традиций. Процесс мобилизации исторической памяти охватил в той или иной степени все народы бывшего СССР.

В конце XX – начале XXI в., в условиях формирования и активной деятельности общественных организаций балкарского народа обозначился процесс мобилизации исторической памяти и идентичности. В этот период стало возможным обсуждение вопросов реабилитации репрессированных народов не только в кругу интеллектуальной прослойки балкарского народа, но и на страницах периодических изданий, в электронных СМИ, а также на различных уровнях государственной власти.

В 80-е–90-е годы XX в. балкарские общественные организации в решении проблем реабилитации, которые в первую очередь ассоциировались с восстановлением упраздненных в 1944 году административно-территориальных районов Кабардино-Балкарии, не испытывали серьезных затруднений в мобилизации исторической памяти. Для подавляющей части балкарцев и других репрессированных народов СССР, депортация и вызванные ею проблемы еще не стали историей. Мобилизующая сила решения этой проблемы для балкарского народа имела большой потенциал.

В конце XX–начале XXI в. в деятельности балкарских общественных организаций «Ныгъыш», «Бирлик», «Тёре», «Женщины Балкарии», «Национальный Совет Балкарского Народа», «Совет Старейшин балкарского народа» рассматривался целый комплекс вопросов, связанный с реабилитацией балкарского народа: политическая реабилитация, территориальная реабилитация, экономическая реабилитация, социальная реабилитация, культурная реабилитация.

Такая постановка проблемы реабилитации балкарского народа в Кабардино-Балкарии не встретила аутентичного понимания у других участников политического процесса. Вовлеченные в процесс этнические общественные организации Кабардино-Балкарии, согласительные комиссии, органы государственной власти и управления, а также СМИ предпринимали попытки комплексного изучения проблемы реабилитации. Однако выводы сторон во многом противоречивы, а трактовка отдельных событий и явлений носит порой взаимоисключающий характер. Можно констатировать, что реформирование политической и социально-экономической системы Кабардино-Балкарии в конце XX – начале XXI в. способствовало появлению целого спектра сложных проблем политического, экономического и социокультурного характера, что оказало значительное влияние на формирование исторической памяти и идентичности народов республики.

Aslan ASANOV (Russia)

Kabardin-Balkar State University(Nalchik)

A PROBLEM OF REHABILITATION OF THE BALKARS IN ACTIVITY OF THE BALKAR PUBLIC ORGANIZATIONS AT THE END OF 20 – THE BEGINNING OF 21 CENTURY

The problem of rehabilitation of the Balkar people as a factor of historical memory formation and identity became the most actual one in the mid-80 – the beginning of the 90 of the XX century. This period is one of the most inconsistent in national history. System transformations in political, economic, public and spiritual spheres of Russia led to strengthening of a national factor in political, cultural and ideological life of the country. National movements started to form during the Perestroika period in order to revive culture, language and traditions. The mobilization process of historical memory captured practically all people of the former USSR.

At the end of XX – the beginning of the XXI century, in the conditions of formation and vigorous activity of public organizations of the Balkar people, the process of historical memory mobilization and identity was designated. During this period a discussion of rehabilitation issues of the repressed people not only in a circle of an intellectual layer of the Balkar people, but also on pages of periodicals, in electronic mass media, and also at various levels of the government became possible.

In the 80 – the 90 years of the XX century the Balkar public organizations in the solution of rehabilitation problems which first of all associated with restoration of the administrative-territorial areas of Kabardino-Balkaria abolished in 1944, didn't pass serious difficulties in mobilization of historical memory. For overwhelming part of Balkars and other repressed people of the USSR, deportation and the problems caused by it, yet didn't become a history. The mobilizing force of the solution of this problem for the Balkar people had a great importance.

At the end of XXth – the beginning of the XXIth century in activity of the Balkar public organizations "Nygjysh", "Birlik", "Tyora", "Women of Balkaria", "National Council of the Balkar People", "Sanhedrim of the Balkar People", the whole complex of questions connected with rehabilitation of the Balkar people was considered: political, territorial, economic, social and cultural rehabilitation.

Such statement of rehabilitation problem of the Balkar people in Kabardino-Balkaria didn't meet authentic understanding at other participants of political process. The ethnic public organizations of Kabardino-Balkaria involved in process, conciliation commissions, state governing bodies and mass media as well made attempts of complex studying of rehabilitation problem. However conclusions of the parties are in many aspects inconsistent, and the treatment of separate events and the phenomena has sometimes mutually exclusive character. It is possible to note that reforming of political, social and economic systems of Kabardino-Balkaria at the end of XX – the beginning of the XXI century promoted appearance of the whole range of complex problems of political, economic, social and cultural characters that considerably influenced on formation of historical memory and identity of the people of the republic.

Լևոն ԱՄՐՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

ԱՆԻ-ԿԱՄԱԽԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԱՅԻՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Վաղուց մասնագետների ուշադրության առանցքում է գտնվում Անի-Կամախի՝ իբրև համահայկական պաշտամունքային կենտրոնի ուսումնասիրությունը (E.Forrer, 1926, 1931; N.Adonts, 1946; J.Garstang, 1942, 1948; Я.Манандян, 1956, A.Goetze, 1940նն): Բայց զուգընթաց նոր տվյալների և փաստերի ի հայտ գալը հետաքրքիր հարցադրումներ ու մոտեցումներ է առաջ բերում (Ա.Քոսյան, 1999, 2002, Ա.Պետրոսյան 2004; Ա.Պետրոսյան, 2006 նն):

Ոչ պատահականորեն հինմիջագետքյան պատկերացումներում աստվածների բնակատեղին գտնվում էր Եփրատի ակունքներում: Ստուգաբանորեն Կամախը (խեթ. KUR^{URU}Kummaḫa) կապվում է Ամպրոպի աստծո (U.GUR, Pirusa նն) պաշտամունքի հետ: Kum-/Kom-արմատով զուգահեռներ ունենք, ոչ միայն վերինեփրատյան երկրներում, այլև Արևելյան Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհի հարավում (Կոմմագենե /KUR/URU Kum(m)uḫ(hu),ուրարտ. Qumaha, Κομμαγενης/, Կումենու/ուրարտ. ^{URU}Qumenu-ni/, Կումմե/ու/ասուր. ^{URU}Kumme/u/, Կոմանա Ոսկե/τά Κόμανα τής Καππαδοκίας, Comana Cataoniae. նախկին Կիցցուվատնա /Կոմանա Պոնտոսի/ Κόμανα Ποντική նախկին Վերին Երկիր/): Անգամ հայկական պետության քաղաքական կենտրոնի՝ Սյրարատ տեղափոխության պայմաններում (հմմտ.Կոմայրի, Անի) Անի-Կամախը պահպանեց գլխավոր պաշտամունքային և արքունի նախնայց ծիսական կենտրոնի դերը:

Հետընթացս էթե նկատենք, ապա դեռևս մ.թ.ա.15-12-րդ դդ. խեթա-հայասական փոլում Կոմմախան եղել է որպես խեթական Վերին Երկրի և Հայասա-Ազգիի շփման գոտում. մերթ այն հանդես է եկել առանձին քաղաքական միավոր, մերթ որպես խեթական հենակետ Հայասայի և Իսուվայի միջև: Այնուհետ, սակայն, ըստ Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի» (III), խալդուների երկրի հարևանությամբ է հիշատակվում հայերի մայրաքաղաքը: Ըստ Էոլոյան, այն Դարանադյաց Անին է, որը մինչև Մեծ Հայքի հետ միավորվելը գտնվել է ն՝ Փոքր Հայքի, և՝ Ծոփքի կազմում: Սա հակասության մեջ չի մտնում Ստրաբոնի բերած լեզենդի հետ(Strabo, XI 4.8, 14.12):

Եթե փորձենք ի մի բերել տարածամանակյա տվյալները, ապա պարզվում է, որ կենտրոնի տերմինաբանական և անվանական զգեստի (խեթա-խուրրիական, հունական) ներքո ժառանգվել են հին հայասական կերպարներն ու պաշտամունքները:

Հետևապես քաղաքական տեսակետից Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան այս անկյունում՝ Փոքր Հայքի և Ծոփքի միջև արքունի այս սրբատեղիի շուրջը, պաշտամունքների այսչափ կենտրոնացումը պայմանավորված էր Մեծ Հայքի գերիշխող և միավորող դերի բարձրացմամբ:

Левон АСРЯН (Армения)

Институт истории НАН (Ереван)

КУЛЬТОВЫЕ КОРНИ АНИ-КАМАХА

Давно в центре внимания специалистов находится изучение Ани-Камеха, как общеармянский религиозный центр (E.Forrer, 1926, 1931; N.Adonts, 1946; J.Garstang, 1942, 1948; Я.Манандян, 1956, A.Goetze, 1940 и т.д.). However, in parallel with the advent of new

data and the facts arouses interesting approaches and issues. Однако параллельно с появлением новых данных и фактов, выявляются интересные подходы и вопросы (Ս.Քոչյան, 1999, 2002, Ա.Պետրոսյան 2004; Ս.Պետրոսյան, 2006 и т.д.). Не случайно в древнемесопотамских представлениях место проживания богов находилось у истоков Ефрата.

По этимологическим данным, Ани-Камах связывается с культом бога Грома.

С суффиксом Kum-/Kom-параллели мы находим не только в Верхнеефратских странах, но и в Восточной Малой Азии, на юге Армянского Нагорья (Коммагене /KUR/URUK um(m)uḥ(hu), urart. Qumaḥa, Κομμαγηνης/, Кумену /urart. URUQumenu-ni/, Кумме/у /assyр. URUKumme/u/, ComanaChryseorAurea/τά Κόμανα τῆς Καππαδοκίας, Команы Каппадокийские. бывший Kizzuwatna/Команы Понтийские /Κόμανα Ποντικής бывший UpperLand/). Даже в условиях перенесения политического центра армянского государства в Айрарат (ср. Ани, Кумайри), Ани-Камах сохранил значение главного культового центра и ритуальное значение царских предков.

При рассмотрении прошлого, еще в 15-12-ых вв. до н.э. хетто-хайасском периоде Куммаха была в контактной зоне между Верхней Страной и Хайаса-Аззи. Иногда оно выступало как отдельное политическое объединение, иногда как хеттская опора между Хайаса и Исува. Но далее, по “Киропедии” Ксенофона(III), по соседству страной халибов упоминается столица армян. По-видимому, это Даранагский Ани, который до соединения с Мец Айком, находился в составе и Покр Айка, и Цопка. Это не противоречит легенде упомянутой Страбоном (Strabo, XI 4.8, 14.12).

Если попробуем обобщить синхронные данные, тогда станет ясно, что под терминологическим и ономастическим одеянием скрыты унаследованные хайасские образы и культуры.

Следовательно, с политической точки зрения, в этом северо-западном уголке Мец Айка, централизация культов вокруг этих царских святых мест, находящихся между Покр Айком и Цопком, обусловлено повышением лидерствующей и объединяющей роли Мец Айка.

Levon ASRYAN (Armenia)

Institute of History NAS(Yerevan)

ANI-KAMAKH'S CULT ROOTS

Long ago in the centre of experts' attention was the study of Ani-Kamah, as all-armenian religious centre (E.Forrer, 1926, 1931; N.Adonts, 1946; J.Garstang, 1942, 1948; Я.Манандян, 1956, A.Goetze, 1940 &etc). However, in parallel with the advent of new data and the facts arouses interesting approaches and issues (Ս.Քոչյան, 1999, 2002, Ա.Պետրոսյան 2004; Ս.Պետրոսյան, 2006 &etc). Not accidentally in Old Mesopotamian conceptions the residence of gods was in the tributaries of the Ephrat.

According to the etymology, Ani-Kamakh was connected with the cult of the God of Thunder(U.GUR, Pirua). With the suffix Kum-/Komparallely, we find other names of places not only the Upper Euphratian countries, but also in East Asia Minor and in the south of Armenian Highland (Kommagene /KUR/URU Kum(m)uḥ(hu), urart. Qumaḥa, Κομμαγηνης/, Kumenu/urart. URUQumenu-ni/, Kumme/u/assyр. URUKumme/u/, ComanaChryse or Aurea/τά Κόμανα τῆς Καππαδοκίας, Comana Cataoniae. former Kizzuwatna /Comana

Pontica/Κόμανα Ποντική former Upper Land/). Even in conditions of moving of the political centre of Armenian state to Ayrarat, Ani-Kamah kept the main significance of the cult and the sense of royal ancestors' ritual centre.

If we turn to the sources of the past in the 15-12th BC in Hittite-Hayasian period Kummahawas in the contact zone between the Upper Country and Haysa-Azzi. Sometimes it appeared as a separate political union, or as a Hittite support between Hayasa and Isuwa. Afterwards, according to "Cyropedia" by Xenophon, the capital of Armenians is mentioned in the vicinity of the country of Chalyb. Perhaps, it was Daranaghian Ani which was founded in the structure of both in lesser Armenia, and in Sophene, before the unification of Great Armenia. It does not contradict to a legend mentioned by Strabo (Strabo, XI 4.8, 14.12).

If we try to generalise the synchronised data, it becomes clear, that under the terminological and onomastic appearance the inherited hayasian forms and cults are hidden.

Hence from political point of view, in the northwest of Great Armenia, being found between Lesser Armenia and Sophene. The centralization around these sacred places is caused by increase in uniting, leadership role of Great Armenia.

Азамат БАШИЕВ (Россия)

Кабардино-Балкарский государственный университет (Нальчик)

БАЛКАРИЯ В СИСТЕМЕ МОДЕРНИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Балкария, состоящая из пяти обществ-Балкарского, Чегемского, Урусбиевского, Хуламского и Безенгиевского, добровольно вошла в состав Российской империи 11 января 1827 года. С этого времени начинается новый период истории Балкарии, тесно связанный с социально-экономическими и общественно-политическими факторами общеимперского развития России в целом. Процесс “добровольного присоединения” на первых порах с 1827 по 1852 гг. не привел к серьезным изменениям во внутреннем развитии балкарских обществ. Большей трансформации подверглась политическая составляющая, что выразилось в потере балкарскими князьями своих функций “народных владетелей”. Кавказская администрация постепенно включала балкарские общества в общеимперское социальное и экономическое пространство. Зачатки административного и судебного управления были заложены в период приставской системы и продолжены в период военно-народного правления.

Эволюции подвергаются традиционные системы ценностных ориентаций, отразившиеся не только в быту и укладе, но и в адаптации норм обычного права и шариата к российской действительности. Изменения социального мира коснулись всех норм поведенческой морали. Феодалное развитие Балкарии с элементами локальности, замкнутость в ущельях-долинах (как географический фактор), степень архаичности и рудиментации патриархально-родовых устоев, создали традиционную форму хозяйствования. Традиционный уклад феодальной эпохи уступает место мирному сосуществованию и симбиозу культур и систем. Подвергается фундаментальной ломке сознание в контексте социума. Через эволюцию и модернизацию шло влияние цивилизационных особенностей установления институтов русской администрации в балкарских обществах.

Период приставства и военно-народного правления подготовил Кавказскую администрацию для проведения более масштабных изменений, что совпало с либеральной модернизацией Российской империи в период правления императора Александра II. Пленение имама Шамиля в 1859 г. и окончание Кавказской войны 1864 г. стали отправными точками изменения административной и судебной системы Кавказа. Проведение административной реформы началось с утверждения в Балкарии 1859 г. первых старшин в обществах, в руках которых было сосредоточена вся власть на местах. В 1866 г. Проведение крестьянской реформы пошатнуло основы социальной иерархии, привнесло в общества принцип гражданственности для всех сословий. Идет постепенное инкорпорирование традиционной элиты в систему социального пространства, путем содержания в аманатах, обучения в военно-учебных заведениях, представлениям к наградам и офицерским чинам, приемом балкарской депутации в 1852 г. императором Николаем I, включением балкарских князей-таубиев в систему управления своими обществами. Земельная и административная реформы привели к образованию «новых аулов» в предгорьях. Судебная реформа коснулась всей судебной системы от аульного суда до Нальчикского Горского словесного суда и его Второго Временного отделения.

Модернизационные аспекты либеральных преобразований в полной мере коснулись и периферии Российской империи. На примере Балкарии можно проследить

процесс интеграции центра и окраин России на протяжении XIXвека, в форме мирной адаптации (в основном), которая привела к социо-культурному прогрессу.

Azamat BASHIEV (Russia)

Kabardin-Balkar State University (Nalchik)

BALKARIA IN THE SYSTEM OF MODERNIZATION PROCESSES OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN EMPIRE

Balkaria, consisted of five societies: Balkar, Chegemsky, Urusbievsky, Hulamsky and Bezengiyevsky, became a part of the Russian Empire on January 11, 1827. From this moment the new period of Balkaria history, closely connected with social, economic and political factors of general and imperial development of Russia as a whole begins. The process of “voluntary accession” for the first time from 1827 to 1852 didn't lead to serious changes in internal development of the Balkar societies. The political component that was expressed in loss of the “national possessors” functions by the Balkar princes underwent bigger transformation. The Caucasian administration gradually included the Balkar societies in all-imperial, social and economic spheres. The rudiments of administrative and judicial management were formed in the system of police officers and continued in military and national board period.

The traditional systems of valuable orientations were reflected not only in a life and way, but also in adaptation of common law and Shariyat norms to the Russian reality, underwent evolutions. Changes of the social world concerned all moral norms. Feudal development of Balkaria with locality elements, isolation in gorges and valleys (as a geographical factor), archaism extent and rudimentation of patriarchal and patrimonial foundations created a traditional manage form. Traditional feudal era gives way to a peaceful co-existence and symbiosis of cultures and systems. The consciousness in a society context is exposed to fundamental changes. Evolution and modernization influenced the civilization features of establishment of the Russian administration institutes in the Balkar societies.

The period of military and national board prepared the Caucasian administration for carrying out more changes that coincided with liberal modernization of the Russian Empire in the period of Emperor Alexander II board. Imam Shamil capture in 1859 and the end of the Caucasian war in 1864 became the starting point of Caucasian management and judicial system changes. Carrying out administrative reform began with the statement in Balkaria 1859 of the first foremen in societies in which hands all local authorities were concentrated. In 1866 carrying out country reform shook bases of social hierarchy, introduced the civil consciousness principles for all estate in societies. There is a gradual incorporation of traditional elite to system of social space, by the contents in amanat, training in military schools, representations to awards and officer ranks, reception of the Balkar deputation in 1852 by emperor Nikolay I and inclusion of the Balkar princes-taubiy in a control system of the societies. Land and administrative reform led to formation of “new auls (villages)” in the foothills. Judicial reform concerned all judicial systems from aul court to the Nalchik Mountain verbal court and its Second Temporary office. Modernization aspects of liberal transformations fully referred to the periphery of the Russian Empire. On the example of Balkaria it is possible to track process of Russian center and suburbs integration through XIX century, in the form of peace adaptation (generally) which led to social and cultural progress.

Наталья БЕРЕЖНАЯ (Украина)
Черкасский национальный университет

АРМЯНЕ УКРАИНЫ ПОСЛЕ РАСПАДА СССР (на материалах Центрального региона)

Заявленная тема очень широка, поскольку включает в себя целый ряд вопросов, которые требуют комплексного решения. Поэтому автор значительно ограничила географию своего исследования. Речь идет об армянской общине Центральной Украины (границы нынешних Киевской, Черниговской, Полтавской и Черкасской областей) в период с конца 1980-х до 2000-х годов.

Проблема пока еще не была достаточно освещена в исторической науке.

База источников научного поиска представлена комплексом нормативно-правовых документов, статистических данных, материалов полевых исследований.

Нормативно-правовые документы можно условно разделить на две группы. К первой группе относятся те официальные бумаги, которые выражают позицию государства относительно всех национальных меньшинств, ко второй принадлежат межгосударственные договоры и региональные деловые бумаги (статуты светских и религиозных общин, частных предприятий и т.д.), которые непосредственно касаются жизни и деятельности граждан армянской национальности. Репрезентативность источников научного поиска, хронологически близкого во времени, усиливается возможностью использования преимуществ устной истории.

Материалы Всеукраинской переписи населения 2001 г. дают возможность проанализировать полученную информацию о демографических и социально-экономических характеристиках армянского населения. Согласно официальным данным от 1989 г. до 2001 г. количество армян в Украине увеличилось в 1,8 раза (точнее с 54,2 тыс. человек до 99,9 тыс.). Тенденцию увеличения наблюдаем во всех регионах, в том числе и Центральном.

Вначале XXI в. больше всего армян Центрального региона проживало на территории Полтавской области. Количественно преобладали представители мужского пола, что является общим для четырех областей.

Оригинальным является возрастной срез армянского населения Центральной Украины. Преобладали представители детского и юношеского, а также первого трудоспособного возраста. Другие возрастные группы уступали им.

Большинство представителей армянской национальности исследуемого региона родились в закавказских государствах (в Армении, Азербайджане и Грузии).

Что касается уровня образования армянского населения, то полное высшее образование имеют лица от 21 года и старше. Отдельные лица от 20 лет и старше не имеют начального общего образования.

Женщины-армянки чаще всего рождали одного, двух или трех детей. Редким явлением можно считать, если женщины рождали пять и более детей.

Согласно данным переписи 2001 г., большинство армянского населения занято на работе предприятий и учреждений государственной собственности. Также представители армянского народа имели возможность создавать собственные предприятия (наименьшее их количество в Черниговской области). Есть основания считать, что в Полтав-

ской области существуют более благоприятные условия для создания собственного сельского хозяйства, в отличие от трех других центральных областей.

Для большинства армян родным языком является армянский, русский или украинский. В 1989 г. армянский язык считало родным приблизительно одинаковое количество армян, проживавшее как в городах, так и в сельской местности. В 2001 г. этот процент увеличился в селах Черкасской области. Что касается русского языка, то количество армян, указывавшее его в качестве родного, резко снизилось в 2001 г. в сельской местности Черкасской области. Процент армян, которые считают родным украинский язык, увеличился среди жителей города и села.

Согласно данным переписи, среди представителей армянского национального меньшинства преобладают зарегистрированные браки.

Исследование армянской общности Центральной Украины постсоветского периода дополнит знания о жизни этого национального меньшинства на территории Украины в целом. Для более глубокого анализа целесообразно использовать материалы полевых исследований, которые часто называют устной историей, а также документальных источников, материалы периодической прессы. Важно проанализировать роль армян в социально-экономических и культурных процессах Центральной Украины, а также вклад отдельных представителей этого национального меньшинства в сохранении традиционных ценностей.

Natalia BEREZHNYAYA (Ukraine)
Cherkassy National University

ARMENIANS IN THE UKRAINE AFTER THE COLLAPSE OF THE USSR (based on the materials of the Central Region)

The stated topic is too broad, since it involves issues that require complex solutions. That is why the author significantly reduced the geographical area covered by the research. This is the Armenian community in Central Ukraine (today's Kyiv, Chernihiv, Poltava and Cherkassy regions) in the period from the late 1980s to the 2000s.

The problem has not been explored thoroughly in historical research.

The source base for the scientific research consists of legal documents, statistical data and materials of the oral history.

The legal documents can be divided into two groups. The first group includes official papers which express the position of the State concerning all national minorities. The second comprises intergovernmental agreements and numerous regional documents (statutes of secular and religious communities, private enterprises, etc.) that directly relate to the life and work of the citizens of the Armenian nationality. The representativeness of the historical research on this period is increased by using the advantages of the oral history.

The materials of the All-Ukrainian population census of the year 2001 make it possible to analyze the obtained information on the demographic and social and economic characteristics of the Armenian population. According to the official data, the number of Armenians in the Ukraine increased from 1989 to 2001 by 1.8 times (or more precisely from 54.2 thousand to 99.9 thousand). The growth is typical for all regions including the Central one.

In the early twenty-first century, most Armenians from the Central region lived on the territory of Poltavaska oblast. It is a common feature of all four central oblasts that men formed the majority of the population.

The age distribution of the Armenian population of Central Ukraine is rather unusual. Children, young people and those who have just started to work dominate. Other age groups are less numerous.

Most of the representatives of the Armenian nationality of the Central region were born in Transcaucasian countries such as Armenia, Azerbaijan and Georgia.

According to the census of the year 2001 individuals who were 21 and older had completed higher education. Some individuals who were 20 and older had no primary general education.

Armenian women usually gave birth to one, two or three children. It was exceptional for women to have five or more children.

According to the population census of the year 2001, most of the Armenian population is engaged in enterprises and institutions of state property. Many Armenians also had their own business.

It is obvious that the most favorable conditions for founding own farms were created in Poltavaska region.

Most Armenians consider Armenian as their native language, together with Russian and Ukrainian. In 1989, Armenian was indicated as a mother tongue by approximately same number of Armenians who lived in town and in the rural region. In 2001, the percentage of Armenians who indicated Ukrainian as a native language increased in the villages (in Cherkaska and Kyivska oblasts).

The purpose of studies of the Armenian community in Central Ukraine in the post-Soviet period is to increase and deepen knowledge of the life of this minority in Ukraine. It will contribute to a better understanding the difficulties and prospects, which almost all the nations of the former Soviet Union after the collapse of the empire had to deal with. For a more in-depth analysis of the problem, fieldwork materials (often called oral history) and documentary source as well as periodicals should be used. It is important to analyze the role and place of the Armenians in the socio-economic and cultural processes in Central Ukraine, as well as the contribution of individual members of this minority to the preservation of traditional values.

Արտաշես ԲՈՅԱԶՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒ-ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ԳԱՎԱՌԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XX Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ

Կապիտալիզմի զարգացումն Ալեքսանդրապոլի գավառում էական փոփոխություններ մտցրեց բնակչության սոցիալական կազմում և կառուցվածքում: Բնակչության ընդհանուր թվում ավելանում է առևտրականների և արհեստավորների, մասամբ բանվորների տեսակարար կշիռը, խորանում է գյուղացիների և քաղաքացիների շերտավորումը, տեղի է ունենում ազգային բուրժուազիայի և բանվոր դասակարգի ձևավորում:

Ալեքսանդրապոլ քաղաքում բանվոր դասակարգի ձևավորման օջախ հանդիսացավ երկաթուղային դեպոյի կառուցումը, իսկ ազգային բուրժուազիան ձևավորվեց պետական պաշտոնյաներից, խոշոր վաճառականներից, ոչ տոհմիկ ազնվականներից և խոշոր հողատերերից: Նախախորհրդային շրջանում Երևանի նահանգի, այդ թվում Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչությունը բաժանված էր արտոնյալ (մուլքադարներ, թիուլներ, բեկեր, աղաներ, պետական պաշտոնյաններ, վաճառականներ, տոհմիկ և ոչ տոհմիկ ազնվականներ, հոգևորականներ և այլք) և ոչ արտոնյալ (բատրակ, աղքատ և միջակ գյուղացի, բանվոր, արհեստավոր և այլք) դասերի: Խորհրդային առաջին տարիներից հասարակությունը կրկին բաժանված էր արտոնյալ (չքավոր և միջակ գյուղացիներ, բանվորներ, մտավորականներ, կոմունիստներ և այլք) և ոչ արտոնյալ (կուլակներ, վաճառականներ, մենատնտեսներ և այլք) դասերի: Այսինքն նրանք ուղքեր նախախորհրդային տարիներին արտոնյալ էին, խորհրդային տարիներին դարձան ոչ արտոնյալ և հակառակը:

Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառը XXդ. առաջին կեսին ագրարային ավանդական մշակույթից անցում կատարեց արդյունաբերական սոցիալիստական մշակույթի: Նախախորհրդային տարիներին գավառի գյուղերում բնակվող հարուստներն ունեին հողամասեր և զբաղվում էին երկրագործությամբ, իրենց վարք ու բարքով, հասարակական զարգացման մակարդակով գրեթե չէին տարբերվում գյուղացիներից: Քաղաքում բնակվող մեծահարուստների մի մասը գյուղում ուներ հողամաս, որը մշակում էին հարազատները կամ վարձակալները: Իսկ նրանք քաղաքում զբաղվում էին պաշտոնավարությամբ, առևտրական գործունեությամբ և այլ աշխատանքներով:

XXդ. սկզբին Ալեքսանդրապոլ-Լենինական գավառում թույլ էր զարգացած արդյունաբերությունը, ինչի արդյունքում բանվոր դասակարգ որպես այդպիսին գոյություն չուներ: Այդ առումով բանվոր դասակարգի ձևավորման տարիները 1920-ական թվականներն են, երբ հաստատվեցին խորհրդային կարգեր: Այդ տարիներին բնակչության սոցիալական կազմում և կառուցվածքում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ: Բնակչության դասային կազմը որոշվել է ըստ զբաղվածության ոլորտի, հասարակական դիրքի և եկամտի չափի: Այդ տեսակետից Հայկական ԽՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչությունը դասակարգմամբ առանձնացվել են բնակչության դասային հետևյալ խմբերը՝ գյուղացիներ, բանվորներ, ծառայողներ, որոնք էլ բաժանված էին հետևյալ ենթախմբերի՝ ազատ մասնագիտության տեր մարդիկ, վարձու աշխատանքը շահագործող գործատերեր, ընտանիքին օգնող անդամներով գործատերեր և արտելի անդամներ, միայնակներ, զբաղմունք չունեցողներ և անգործներ (ՀԱԱ Շիրակի տարածքային մասնաճյուղ ֆ. 7, գ.42, ց1, թ.14): Խորհրդային իշխանությունների ակտիվ

սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության արդյունքում կարճ ժամանահատվածում փոխվեց գավառի բնակչության սոցիալական կազմը: Սոցիալական քաղաքականությունն իրականացվում էր դեռևս դպրոցից, որտեղ աշակերտական կոոպերատիվները, փոխօգնության կոմիտեները, ուսուցչական կոմիտեները, պիոներական և այլ կազմակերպությունները միտված էին ձևավորելու նոր, խորհրդային հասարակարգին բնորոշ անհատ (ՀԱԱ Շիրակի տարածքային մասնաճյուղ ֆ.7, գ.16, ց1, թ.15):

Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառում (1930թ. Լենինականի գավառը լուծարվել է) XXդ. առաջին կեսին տեղի ունեցան բնակչության սոցիալական կազմի և կառուցվածքի արմատական փոփոխություններ: Ագրարային տնտեսահարաբերություններից անցում կատարվեց սոցիալիստական արդյունաբերական արտադրահարաբերությունների, իսկ ազգային բուրժուազիային, չքավոր, միջակ և հարուստ գյուղացիությանը, առևտրականներին, արհեստավորներին փոխարինեցին բանվորները, կոլտնտեսականները, ծառայողները և կուսակցական նոմենկլատուրան:

Артасес БОЯДЖЯН (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

ИЗМЕНЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ АЛЕКСАНДРАПОЛЬ-ЛЕНИНАКАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Развитие капитализма в Александропольском уезде вносило существенные изменения в социальном составе населения. В общей численности населения прибавляются торговцы и ремесленники, отчасти возрастает удельный вес рабочих, углубляется слоение крестьян и горожан, происходит формирование национальной буржуазии и рабочего класса. Очагом формирования рабочего класса в городе Александрополь стало строительство железнодорожного депо, а национальная буржуазия была сформирована из государственных чиновников, крупных торговцев, незнатных дворян и крупных землевладельцев.

В досоветский период население Ереванской губернии, в том числе Александропольского уезда разделилось на привелигированные (мулкадары, тиулы, беки, ага, гос. чиновники, торговцы, знатные и незнатные дворяне, духовенство и др.) и непривелигированные (батрак, бедный и средний крестьянин, рабочий, ремесленник и др.) классы. В начале советизации общество также разделилось на привелигированных (бедный и средний крестьянин, рабочий, интеллигенция, коммунисты и др.) и непривелигированных (кулаки, торговцы, единоличники). То есть те, которые в досоветский период считались привелигированными, в советские годы стали непривелигированными.

Александрополь-Ленинаканский уезд в первой половине XX в. с аграрной традиционной культуры перешел к промышленной социальной культуре. В досоветский период проживающие в селах богачи имели земельные участки и занимались земледелием, укладом жизни, уровень их общественного развития почти не отличалась от крестьян. Часть имущих горожан тоже имели земельные участки, которые обрабатывали их родственники или арендаторы, а они в городе занимали должности, вели торговую деятельность и т.д.

В начале XX в. в Александрополь-Ленинаканском уезде слабо развивалось производство, в следствие чего рабочий класс, как таковой не существовал. В этом смысле годами формирования рабочего класса являются 1920-е гг., когда установилась советская власть.

В эти годы в социальном составе и устройстве населения произошли коренные изменения. Классовый состав населения определился по сфере занятости, общественном положении и по мере дохода. С этой точки зрения по классификации центрального статистического управления Армянской ССР разделились следующие группы населения: крестьяне, рабочие, служащие, которые в свою очередь разделились на следующие подгруппы – люди со свободной специальностью, работодатели эксплуатирующие платную работу, чле-

ны артелей одиночки, не имеющие занятость. В результате активной социально-экономической политики советских властей за короткий срок изменился состав населения уезда.

Artashes BOYAJYAN (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies NAS (Gyumri)

SOCIAL STRUCTURAL CHANGES OF ALEXANDRAPOL –LENINAKAN PROVINCE'S POPULATION IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

The development of capitalism in the province of Aleksandrapol made material changes in the social structure of the population. The specific weight among the tradesmen and craftsmen, partly workers increases, the stratification of the peasants is becoming more profound, there occurs a formation of national bourgeoisie and working class.

The construction of train-depot in Aleksandrapol city became the means of working class formation, and the national bourgeoisie was formed from state officials, great commercials, none noble aristocrats and great landowners. In the Pre-Soviet period the population of Yerevan state, among it the population of Aleksandrapol province was divided into privileged estates (mulqadars, tiuls, beys/, sirs, state officials, commercials, noble and none noble aristocrats, clergymen, etc) and none privileged ones (farm labourers, poor and mediocre peasants, workers, craftsmen, etc). In the beginning of the Soviet years the society was also divided into privileged estates (poor and average peasants, workers, intellectuals, communists, etc) and none privileged ones (kulaks, tradesmen, individual farmers, etc). That is to say, those who were privileged in the Pre-Soviet years became none privileged ones in the Soviet years and on the contrary.

The province of Aleksandrapol in the first half of the XXth century passed from agrarian traditional culture into the industrial socialistic one. In the Pre-Soviet years the rich living in the province's villages had plots and were occupied with agriculture, their way of life, they did not nearly differ from the peasants with their social development level. One part of the opulent living in towns had plots in the village and the relatives or tenants were cultivating it. And they were engaged in officiation in the town, in trade activity and other things.

In the beginning of the XXth century the industry in Aleksandrapol-Leninakan province was weakly developed, as a result of which there has not existed a working class as such. In that sense, the years of working class formation were 1920s, when Soviet orders were established. In those years radical changes were made in the social form and structure of population.

As a result of active social-economic policy of the Soviet power, the social structure of the province's population changes in a short time. The social policy was carried out from school, where school cooperatives, mutual aid committees and Pioneer organizations tended to build up a new individual typical to the Soviet social system. In the first half of the XXth century in the province of Aleksandrapol-Leninakan (in 1930 Leninakan's province was liquidated) radical changes were made in the population's social form and structure. Passes were made from agrarian economic-relationship to socialistic industrial-relations but workers, collective farmers, office workers and party nomenclature stood in for the national bourgeoisie, poor, average and rich peasantry.

Միհրան ԳԱԼՍՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՑԱՆՅԵՐԻ ԴԵՐՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՉՈՍՔԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

Աշխատանքային միգրացիան նոր երևույթ չէ Հայաստանի բնակչության համար: Դեռևս խորհրդային շրջանում Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններից ամեն տարի արտագնացության մեկնողների թվաքանակը կազմում էր շուրջ 25-30 հազար մարդ: Հայաստանի անկախությունից հետո տնտեսական ճգնաժամի, գործազրկության պատճառով նրանց թիվը ավելացավ երեքից չորս անգամ, և ներկայումս որոշ ընտանիքներից այդ գործընթացին մասնակցում են նույնիսկ 2-3 աշխատունակ տարիքի տղամարդիկ: «Որո՞նք են արտագնա աշխատանքի մեկնելու հիմնական պատճառները» հարցի պատասխանները վկայում են, որ հանրապետությունից աշխատուժին դուրս մղող գործոն է համարվում աշխատանքի բացակայության հիմնախնդիրը (81%): Մինչդեռ արտերկրում, մասնավորապես ՌԴ-ում, որպես գրավիչ պայմաններ համարվում են հայկական համայնքների առկայությունը և նրանց ձևավորած ֆորմալ և ոչ ֆորմալ սոցիալական և էթնիկ ցանցերը, որոնց միջոցով նրանք երբեմն կարողանում են գտնել աշխատանք: Ազգակցական, բարեկամական, ընկերային, հարևանային կապերը համարվում են այդ սոցիալական ցանցերի ձևավորման կարևոր գործոն, իսկ փոխադարձ վստահությունը դառնում է հաջողության հասնելու ամենամեծ կապիտալը: Ռիսկի և անկայունության պայմաններում արտերկրի աշխատաշուկայում միգրանտների համար առավել արժեքավոր են դառնում գործատուի հետ երկարատև անձնական կապերը և վերջիններիս կողմից այդ ցանցերում նրանց ունեցած պաշտոնական և ոչ պաշտոնական կապերը: Այդ միջանձնային հարաբերությունները և ցանցային ռեսուրսները նրանց համար կարևոր սոցիալական կապիտալ են: Հետազոտությունից պարզվում է, որ այդ ցանցերի մի մասը ձևավորվել է դեռևս խորհրդային տարիներին, երբ հատկապես Շիրակի, Գեղարքունիքի և Լոռու մարզերից երկար տարիներ ՌԴ և խորհրդային այլ հանրապետություններ սեզոնային աշխատանքի է մեկնել ներկայիս միգրանտների առաջին սերունդը: Նրանց որոշ մասը հետագայում հաստատել է մշտական բնակություն և այլէթնիկ միջավայրում տեղական իշխանությունների հետ ստեղծել ուղղահայաց և հորիզոնական կապերի լայն ցանց: Խորհրդային երկրում ձևավորված «Մի ունեցիր հարյուր ռուբլի, այլ ունեցիր հարյուր ընկեր» հայտնի ասացվածքը դարձել էր կարևոր սկզբունք այդ հարցում: Սոցիալական և էթնիկ այդ ցանցերը 1990-ական թվականներից հետո դարձան Հայաստանում գտնվող նրանց ընտանիքի անդամների և հարազատների միգրացիոն վարքագծի ձևավորման և ուղղվածության հիմնական գործոնը: Այդ ցանցերը դարձան նաև Հայաստանից շրջայական արտագաղթի կարևոր միջոց: Օրինակ, 1960-ական թվականներից մինչև այժմ Շիրակի մարզի Ազատան գյուղի բնակչության երրորդ սերունդը հիմնականում արտագնացության է մեկնում ՌԴ-ի Հեռավոր Արևելք՝ Յակուտիա, որտեղ տարիներ շարունակ մեկնել են նրանց պապերը և հայրերը: Այդ ընտանիքների որոշ մասը ոչ միայն մշտական բնակություն է հաստատել այլև տեղական իշխանությունների և գործարարների հետ ստեղծել է լայն կապեր: Ներկայումս այդ համայնքի յուրաքանչյուր երկրորդ ընտանիք ունի մեկ կամ երկու արտագնաց ՌԴ-ում: Սոցիալական լայն ցանցերի ձևավորման հաջորդ փուլը կարելի է համարել 1990-ական թվականները, երբ աշխատանքային միգրացիան Հա-

յաստանում գրեթե բոլոր մարզերում ընդունեց զանգվածային բնույթ: Օրինակ, Տավուշի մարզից, որ ավանդականորեն չէր առանձնանում արտագնացության բարձր մակարդակով, սկսեցին աշխատանքային միգրացիայի մեկնել Մոսկվա և մերձմոսկովյան շրջաններ՝ Տյումեն, Սամարա, Պենզա, Սարատով, Կազան և այլ վայրեր: Այնտեղ նրանց մի մասը հաստատեց ժամանակավոր և մշտական բնակություն՝ ձևավորելով տավուշցիների նոր համայնք: Այդ ընտանիքները հետագայում կանխորոշեցին նաև մարզում գտնվող նրանց ընտանիքների, հարազատների աշխատանքային միգրացիայի ուղղությունները: Հետազոտությունից պարզվեց, որ այդ ցանցերը միատարր չեն, և Հայաստանից նույն ծագում ունեցող խմբերը (մարտունեցիները, լոռեցիները, շիրակցիները և այլն) ստեղծում են նաև իրենց ներէթնիկ ցանցերը, որոնք զբաղվում են ոչ միայն նոր միգրանտների աշխատանքի տեղավորման, բնակարանային, կենցաղային խնդիրներով, այլև դրանց միջոցով նորեկները ինտեգրվում են այլէթնիկ միջավայրին:

Мигран ГАЛСТЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В ВОПРОСЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПОТОКОВ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ ИЗ АРМЕНИИ

Расширению трудовой миграции, принявшей в постсоветской Армении небывавшие масштабы, способствует также фактор армянской диаспоры за рубежом. Благодаря сформированным армянской диаспорой формальным и неформальным социальным и этическим сетям, мигрантам иногда удается найти работу. Основой формирования этих социальных сетей служат родственные, дружеские, соседские связи, а взаимное доверие мигранты рассматривают в качестве самого крупного капитала на пути к успеху. В условиях риска и отсутствия стабильности на трудовом рынке зарубежья для мигрантов особую ценность представляют длительные личные связи с работодателями, а также наличие официальных и неофициальных связей последних в этих сетях. Эти межличностные отношения и сетевые ресурсы считаются для них важным социальным капиталом. Социологические исследования явствуют, что часть этих сетей сформировалась еще в советские годы, когда первое поколение нынешних мигрантов из Ширака, Гегаркуника и Лори отправлялось на сезонные работы в РСФСР и иные советские республики - часть этих мигрантов обосновалась в этих республиках, создав в иноэтнической среде широкую сеть горизонтальных и вертикальных связей с местной властью. Расхожая в советские годы фраза “не имей сто рублей, а имей сто друзей” имела принципиальное значение в этом вопросе. Эти социальные и этнические сети стали важным фактором формирования и направленности миграционного поведения находящихся в Армении членов их семей и родственников. Эти сети стали также важным средством цепной миграции из Армении. Следующим этапом формирования широких социальных сетей можно считать 1990-е годы, когда почти во всех областях Армении трудовая миграция приняла массовый характер. Проведенные исследования свидетельствуют о том, что эти сети неоднородны, и группы мигрантов из разных областей Армении (к примеру, из Ширака, Лори, Мартуни) за пределами республики создают свои внутренние сети, которые занимаются не только трудоустройством новых мигрантов, вопросами их жилья и быта, но и с их помощью новые мигранты интегрируются в иноэтническую среду.

Mihran GALSTYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

THE ROLE OF SOCIAL NETWORKS IN THE FORMATION OF LABOR MIGRATION FLOWS IN ARMENIA

The existence of Armenian diaspora contributes to the enlargement of labor migration, which has been increased among the post Soviet Armenian population. Parental, friendly, neighbourly relations are the essence of social networks, and the migrants consider mutual trust as the biggest capital to achieve success. In conditions of risk and uncertainty in foreign labor market particular value have personal relations with employers and the presence of formal and informal ties in the network. These interpersonal relations and network resources are important social capital for migrants. The sociological research found out that some of these networks were formed during the Soviet era, when the first generation of current migrants from Shirak, Gegharqunik and Lori left for seasonal work to the USSR and other Soviet republics. Some of these migrants settled permanently and established horizontal and vertical extensive networks with local authorities. “Do not have hundred rubles, but have hundred friends” well known proverb became fundamental principle in this regard. These social and ethnic networks have become important factors for the formation and the direction of migratory behaviour of the relatives of migrants left in Armenia. These networks have also been important as a chain migration tool. The next phase of formation of social networks can be considered 1990s, when labour migration had mass character in almost every region of Armenia. The research indicates that these networks are heterogeneous and the intraethnic networks are being formed abroad (migrants from Martuni, Lori, Shirak etc), which are not only engaged in employment and housing issues, but also help newcomers to integrate in other ethnic environment.

Արշավիր ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

Գյումրու պետական մանկավարժական ինստիտուտ

**ԱՉԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԽՄԲԱԿԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ**

Շիրակի և մասնավորապես նրա կենտրոնի՝ Ալեքսանդրապոլի /Գյումրի/ հետ են կապված ազատագրական պայքարի մի շարք դրվագներ:

Ալեքսանդրապոլ քաղաքը եղել է նաև հայ ազատագրական շարժման նշանավոր կենտրոններից մեկը: 1837-1838թթ. ռուսական ինքնակալության դեմ ուղղված առաջին ելույթները տեղի ունեցան Շիրակում: 1853-1856թթ. Ղրիմի պատերազմի ժամանակ Ալեքսանդրապոլը մարտական գործողությունների կենտրոնում էր, և այստեղ բավակահին ակտիվ էր հասարակական-քաղաքական կյանքը: Վերջինս արևմտահայերին ու արևելահայերին կապող կամուրջ էր, և բնավ էլ պատահական չէր, որ արևելահայ իրականության մեջ ազատագրական առաջին խմբակը կազմավորվեց հենց Ալեքսանդրապոլում: Այդ խմբակը կոչվում էր «Բարենպատակ ընկերություն», որի հիմնադիրն ու ղեկավարն էր տեղի դպրոցի ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանը /1850-1910/: Ընկերության աչքի ընկնող գործիչներից էր նաև Պետրոս Հայկազունին /1839-1927/:

Երևանի նահանգի ժանդարմական վարչության տվյալներով Ալեքսանդրապոլի խմբակն ունեցել է 43 անդամ: Խմբակում ներգրավվել են ուսուցիչներ, արհեստավորներ, աշակերտներ, ծառայողներ: Այն ունեցել է իր կանոնադրությունը: Քաղաքում գումարվել են գաղտնի ժողովներ ու հավաքություններ, որտեղ քննարկվել են հայրենասիրական ու ազատագրական խնդիրների իրականացման ուղիները:

Խմբակի ներկայացուցիչները ժողովրդի ու հատկապես երիտասարդության լայն շրջաններում տարածում էին ազատության մեծ երգիչ Մ. Նալբանդյանի հայրենասիրական ստեղծագործությունները:

Առաջին ազատագրական խմբակն Ալեքսանդրապոլում գործեց 6 տարի: Այն մեծ աշխատանք կատարեց ազգային և սոցիալական ազատագրության գաղափարները ժողովրդի մեջ տարածելու, նրանց ազատագրական պայքարի նախապատրաստելու ուղղությամբ: Խմբակի անդամներն զգալի գործունեություն ծավալեցին հատկապես լուսավորության, կրթության և դաստիարակության բնագավառներում:

Ազատագրական խմբակները հետագայում նախադրյալներ ստեղծեցին ազգային կուսակցությունների ձևավորման համար:

Аршавир ГАСПАРЯН (Армения)

Гюмрийский государственный педагогический институт

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕРВОГО ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО
КРУЖКА В АЛЕКСАНДРАПОЛЕ**

Освободительную борьбу в Шираке, в частности в его центре Александрополе /Гюмри/, можно показать на ряде примеров.

Город Александрополь был одним из известных армянских центров освободительного движения. В 1837-1838 гг. в Шираке прошли первые выступления, направленные против русского самодержавия. Во время Крымской войны 1853-1856гг. Александрополь находился в центре военных действий. Он являлся связующим звеном между западными и восточными армянами, и отнюдь не случайно, что в Александрополе вос-

точные армяне создали первый освободительный кружок. Этот кружок назывался “Товарищество благих намерений”. Его основателем и руководителем был местный учитель Арсен Критян (1850-1910) Среди членов кружка особенно выделялся Петрос Айказуни (1839-1927).

По сведениям жандармерии ереванской губернии александропольский кружок состоял из 43 членов. В кружок входили учителя, ученики, служащие. Он имел свою программу и задачу. В городе проводились тайные собрания, где обсуждались патриотические и освободительные задачи и пути их претворения в жизнь. Члены кружка распространяли среди широкого круга молодёжи листовки с произведениями великого певца свободы М Налбандяна.

Освободительный кружок в Александрополе проработал 6 лет. Он проделал большую работу и оказал влияние на формирование национального и социального сознания народа. Работа кружка оказалась серьёзной по своим результатам в сферах просвещения, образования и воспитания. Освободительный кружок явился предпосылком создания национальных партий.

Arshavir GASPARYAN (Armenia)

Gyumri State Pedagogical Institute

THE ACTIVITY OF THE FIRST LIBERATING SOCIETY IN ALEXANDRAPOL

Some episodes of liberating struggle are connected with Shirak, particularly with its centre Alexandrapol, Gyumri.

Town Alexandrapol has also been one of the famous centres of Armenian liberating movement. The first protests against the Russian autocracy took place in Shirak in 1837-1838. During the Crimea war, from 1853-1859, Alexandrapol was in the centre of military operations and the social-political life was rather active here. The latter was a bridge between Western Armenians and Eastern Armenians and it wasn't accidental that the first liberating society developed just in Alexandrapol.

That society was called “Favourable company”, the founder and the head of which was Arsen Kriyuan (1850-1910). Among the outstanding figures of the company was Petros Haykazuni (1939-1927).

According to the information given by the Gendarmerie office of region Yerevan, the society of Alexandrapol had 43 members. Teachers, workmen, pupils, employees were included in the society. It had its statutes and secret meetings, where the ways of carrying out liberating problems were discussed, were held in the town. The representatives of the society were spreading the great liberate singer M.Nalbandyan's patriotic works to people, especially to the youth. The first liberating society worked for 6 years in Alexandrapol. It did a great job in spreading the ideas of national and social liberation to people, preparing them for liberating struggle.

The members of the society had a great activity especially in the fields of enlightenment, education and upbringing. Later on the liberating societies created the prerequisites for the development of national parties.

Наталья ДЕНИСОВА (Россия)

Институт гуманитарных исследований (Майкоп)

М.Т. ЛОРИС-МЕЛИКОВ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ ДИАЛОГА КУЛЬТУР

Проблема роли личности в истории всегда привлекала внимание исследователей, разрешаясь, однако, с разных методологических позиций. Цель данной работы – анализ деятельности Михаила Тариэловича Лорис-Меликова, выдающегося государственного и военного деятеля России XIX в., в рамках концепции диалога культур. Для современной российской действительности диалогический подход весьма актуален. Обращение к личности Лорис-Меликова вполне оправдано. По факту своего рождения, он – армянин, военной и административной деятельности – «истинный кавказец», государственной службе («императорский распорядитель») – россиянин, государственный. Это человек, хорошо знавший Армению, Кавказ и Россию. Самой исторической ситуацией он был поставлен перед необходимостью «вести» культурный и политический диалог с представителями различных этносов, политическими единомышленниками и оппонентами. Большие способности в этом направлении впервые проявились у него при допросе Хаджи-Мурата (1851 г.). Знание восточных языков и местных обычаев, а также личное обаяние помогли ему установить отношения доверия с предводителем горцев.

В годы Крымской войны Лорис-Меликов сформировал и успешно командовал так называемым «иностранным легионом», состоявшим из армян, курдов, грузин и кавказских татар. Около 1300 османских курдов под его влиянием перешли на российскую службу. Став начальником Карского пашалыка (после взятия Карса русскими войсками), М.Т. Лорис-Меликов постоянно уделял внимание местному населению, за что в июле 1856 г. турецкий султан в благодарность наградил его орденом Меджлиса II степени. Вся последующая военная и гражданская служба подтвердила его незаурядную способность вести диалог, который, однако, всегда имел для него четкие границы и прерывался ровно тогда, когда возникала угроза российским государственным интересам. Так, будучи начальником Терской области, Лорис-Меликов, с одной стороны, стремился заручиться поддержкой и доверием населения, «бережно относясь к народным обычаям», с другой – «любые попытки посягательств на государственные интересы пресекались им быстро и безжалостно». За такой стиль управления он получал прозвища либерального, бархатного и парадоксального диктатора. Игнорируя негативный подтекст, сам он расценивал их как похвалу. Свои принципы Лорис-Меликов, наделенный чрезвычайными полномочиями, реализовывал не только на Кавказе, но и в Астраханской, Самарской, Саратовской и Харьковской губерниях. Последняя оценивалась как самая революционно настроенная. Но и здесь он «избрал единственно верный путь – привлекать на сторону власти оппозиционно настроенную общественность, а не отпугивать ее...», оказавшись в результате единственным генерал-губернатором, не внесенным народо-вольцами в список «приговоренных к смерти».

Умение эффективно налаживать диалог и твердость в реализации задач государственной важности сыграли первостепенную роль при назначении Лорис-Меликова главой «Верховной распорядительной комиссии по охране государственного порядка и общественного спокойствия», когда репрессии «справа» и террор «слева» в России шли к своей критической черте. Вера Александра II в Лорис-Меликова была столь велика, что

ему были предоставлены полномочия, которых до него не имел ни один имперский чиновник – представлять царя во всех делах, применять любые меры по охране порядка на всей территории империи и отдавать приказы представителям государственной власти любого ранга. Такие чрезвычайные полномочия могли бы породить и исключительно чрезвычайные меры. Но М.Т. Лорис-Меликов предпочел обратиться с воззванием «К жителям столицы», в котором высказал твердое намерение «не останавливаться ни перед какими мерами для наказания преступных действий», одновременно—«успокоить и оградить интересы благомыслящей части общества», на которое он возлагал большие надежды, призывая к этому и Александра II. Эти его меры современники назвали политикой «лисьего хвоста». Но именно они привели к спаду волны террора во второй половине 1880 г. Лорис-Меликов продолжал настаивать на необходимости «призвания общества к участию в разработке необходимых для настоящего времени мероприятий», считая, что это и «есть именно то средство, какое и полезно, и необходимо для дальнейшей борьбы с крамолою». Вместе с тем, он предостерегал от двух опасностей, весьма актуальных и для современной России,—«бездумного заимствования» западного опыта и возврата к «старинным» формам российского государства. К разработке реформ, которым Лорис-Меликов отдавал предпочтение перед революционными потрясениями, он предлагал привлечь «сведущих и благонадежных ... лиц, известных своими специальными трудами в науке или опытностью по той или другой отрасли государственного управления или народной жизни». Цель этих мер он видел в том, чтобы «дать правильный исход заметному стремлению общественных сил к служению престолу и отечеству». А роль правительства он видел в поощрении постепенного развития общества и руководстве им в этом направлении.

Таковы некоторые направления деятельности «либерального диктатора», значительно опередившего свое время и предвосхитившего будущее России.

Natalia DENISOVA (Russia)

Humanitarian Research Institute(Maykop)

M.T. LORIS-MELIKOV- THE HISTORICAL INDIVIDUALITY IN THE CONTEXT OF CULTURAL DIALOGUE CONCEPTION

The subject matter of the report – «M. T. Loris-Melikov – historical personality in the context of the concept of the dialogue of cultures». The problem of the role of personality in history has always attracted the attention of Russian researchers, however, they were allowed with various methodological positions. The author made an attempt to analyze the activities of M.T. Loris-Melikov, the outstanding state and military figure of the nineteenth-century Russia in the framework of the concept of the dialogue of cultures, believing that in modern Russian reality this approach is highly relevant. Appeal to the personality of Loris-Melikov, in the author's opinion are to be justified as for objective (life and work in multi-ethnic and difficult politically regions of Russia, joining the Russian state service in the period of aggravation of the political situation in the country)and subjective reasons (the skill, ability and desire to lead the political and cultural dialogue). However, the dialogue of Loris-Melikov was limited to where there was a question about the national interests of Russia, which is important for the modern state.

Разиет ЕМТЫЛЬ (Россия)

Институт гуманитарных исследований (Майкоп)

ПРОБЛЕМЫ СУДОПРОИЗВОДСТВА И СУДОУСТРОЙСТВА В ЭПИСТОЛЯРНОМ НАСЛЕДИИ СУЛТАНА ХАН-ГИРЕЯ

Жизни и деятельности Хан-Гирея посвящена обширная литература. Однако в ней не нашли достаточного отражения вопросы судопроизводства и судоустройства адыгов. А научная значимость изучения данной проблемы очень велика. Без преувеличения следует сказать, что исследование истории адыгов, игнорируя вопросы судопроизводства и судоустройства, невозможно без оценки эпистолярного наследия Султана Хан-Гирея.

Источниками данного доклада являются письма, проекты, записки, повести, очерки и другие работы Хан-Гирея по исследованию вопросов судопроизводства и судоустройства адыгов. Нами выбраны следующие работы: «Проект положения об управлении горскими (адыгскими) народами», состоящий из 54-х пунктов (май, сентябрь 1837г.); «Краткое изложение о предварительных мерах к устройству закубанских племен», содержащий 49 пунктов (1838 г.); «Адыги (черкесы) и все близкие к ним племена»; «Записки о Черкесии» (1836 г.); глава 2 «Права и обязанности классов»; глава 3 «Образ управления»; глава 4 «Образ судопроизводства»; глава 5 Главнейшие законы: «О мерах и средствах для приведения черкесского народа в гражданское состояние краткими мерами с возможным избежанием кровопролития»; «Записки о горских племенах»; «Вера, нравы, обычаи, образ жизни черкесов»; «Черкесские предания»; «Бжедугские племена. Судебное устройство. Управление племенами. Съезды его представителей» и др.

Хан-Гирей в эпистолярном наследии изложил, главным из них является проект «Положения об управлении горскими народами», где он предлагал провести судебную и административную реформы. В 1836 г. Хан-Гиреем было завершено написание труда «Записки о Черкесии». В журнале «Вестник» была опубликована его первая историческая повесть «Черкесские предания», в которой большое место занимали очерки: «Бжедугские племена. Судебное устройство», «Князь Канбулат», «Наездник Кунчука», «Князь Пшьской Аходягоко», «Управление племенами. Съезды его представителей» и др.

Эпистолярное наследие Хан-Гирея, в том числе проекты, являясь интересными беспрецедентными, содержат ряд серьезных высказываний по общественному и правовому переустройству адыгов. У западных адыгов до конца XVII в. не было общечеркесского суда. И до появления ислама в качестве правового и законодательного института господствовал «адат». Разбор дел происходил на основе адата. Но с принятием ислама появляются мусульманское право – «шариат», началом распространения которого принято считать XVII в.

В первой четверти XIX в. (1822 г.) было создано народное собрание «Хоюо-хас», на котором решено ввести судоустройство – «шариат». Но, существуя с адатом, шариат постепенно вытесняет адат и становится в XIX в. главным источником права. На основе мусульманского права, основанного на главных положениях магометанской веры, избирались «кадии» – судьи, осуществляющие судопроизводство. Но шариат не мог полностью вытеснить адат, а только видоизменил его. Для заседания народных судей были учреждены в 5-ти абадзехских обществах в местечке (Пшехе) мехкаме судебные палаты. Хан-Гирей предлагал в своих проектах обратить «величайшее внимание» на духовенство и использовать его влияние. Для этого необходимо было образовать два

духовных управления (муфатства): одно – для княжеских владений, другое – для так называемых «демократических» племен, которые не имели князей. Кадии, назначаемые муфтиями, имели право производить суд по шариату. Хан-Гирей также считал важным, чтобы муфтии, кадии, муллы были заинтересованы в соблюдении религиозных обрядов, чтобы и русское правительство уважало чувства адыгов. По проектам Хан-Гирея духовенство наделялось большими правами, вплоть до отлучения от религии. В княжеских владениях князь (пшы), согласно обычаям, являлся председателем суда. Суду надлежало разбирать спорные дела и приговоры приводить в исполнение в том случае, если они утверждались начальником кордонной линии. Он вправе был решить дело по закону Российской империи.

Хан-Гирей предложил план по административному и судебному устройству адыгов. В проекте «Краткое изложение о предварительных мерах к устройству закубанских мирных племен» содержались меры по судоустройству и судопроизводству адыгов. В записке «Главнейшие законы» Хан-Гирей также объяснял сущность закона.

Хан-Гирей 24 июня 1837 г. писал военному министру о необходимости создания единых судебных органов, надеясь на поддержку кавказской военной администрации. Но они были неприемлемыми в условиях царского режима, хотя Хан-Гирей стоял близко к царскому двору, был обласкан Николаем I, и этот молодой 20-летний юноша, нашел в себе силы и мужество выступить в защиту своего народа, представив документы, которые заставили царских чиновников головы ломать.

Понять и оценить вклад Хан-Гирея в адыгское просветительское движение, в культуру народа можно лишь на основе глубокого анализа его творчества, его наследия, его взглядов, его психологии.

Raziet EMTYL (Russia)

Humanitarian Research Institute(Maykop)

PROBLEMS OF JUSTICE AND THE JUDICIARY SYSTEM IN THE EPISTOLARY HERITAGE OF SULTAN KHAN-GIRAY.

An extensive body of literature exists on the subject of the life and work of Khan-Giray.

However, it does not fully reflect the issues of Justice and the Judiciary System of Circassians. The significant scientific study of this problem is very important. It also should be mentioned, that the study of the history of Circassians, ignoring issues of justice and the judicial system, it is impossible without the epistolary heritage evaluation of Sultan Khan-Giray.

The report draws its data from the letters, drafts, notes, narrative essays and other works of Khan-Giray on the subject of Justice and the Judiciary System of Circassians. We surveyed the following material: “Project of managing Adyghe highlanders consisting of 54 statements” (May, September, 1837). “Summary of the preliminary measures to the settlement of the Kuban peoples”, which contains 49 statements (1838), “Adyghes(Circassians), and all the neighbouring peoples”, “Notes on Circassia” (1836): Chapter 2 – “The rights and obligations of the classes”, Chapter 3 – “The way of Management”, Chapter 4 - “The form of the Judiciary System”, Chapter 5 - Principle laws: “Of measures and means of transforming Circassian people into the civil society by taking precise measures with the possible avoidance of bloodshed”, “Notes on the highlanders”, “Beliefs, customs, habits and lifestyle of Circassians”,

“Circassian legends”, “Bzhedughe tribes”, “Judiciary System”, “Management of tribes”, “Meetings of their presentatives” and others. In his epistolary heritage Khan-Giray wrote that the main one among them is the “Project of the statement of the highlanders management” in which he proposed judicial and administrative reforms. In 1836 Khan-Giray completed writing of his work “Notes on Circassia”. In the journal “The Bulletin” his first historical novel “The Circassian legends” was published, in which such essays were of the great importance: “Bzhedughe tribes”, “Judicial system”, “Duke Kanbulat”, “Horsedriver of Kunchuk”, “Duke Pshskoy Ahodyaghoko”, “Management of tribes”, “Meetings of its representatives” and others.

Epistolary heritage of Khan-Giray, including the projects which are interesting and unprecedented, contains a number of important statements on the social and legal reorganization of the Circassians. Till the end of XVII west Adyghe people had no Common Circassian court. “Adat” as a legal and legislative institution dominated even before the rise of Islam. Investigation of cases was based on adat. But with the rising of Islam Muslim law comes into existence- “sharia” (the XVII century is considered to be the beginning of its spreading).

In the first quarter of XIX century (1822) the National Assembly “Houo-khas” was convened, during which the decision of accepting the Judiciary System known as “Sharia law” was taken. However, during the existence of sharia and adat, sharia becomes gradually replaced by the adat and in the XIX century turns into the main source of law. On the basis of Islamic law, based on the main statements of the Mohammedan faith, “kadi” was chosen - the judge responsible for the Judiciary System. But sharia could not replace adat completely, just influenced it. Court Houses were established in 5 Abadzekhe societies in the town (Pshekhha) mehcame for meetings of judges in the People’s Court. In his projects Khan-Giray suggested paying “the greatest attention” to the clergy and to use its influence. It required the formation of two Religious Boards (muftatstvo) - one for the Duke’s estates, the other - for so-called “democratic” tribes which had no dukes. Kadis appointed by muftis had the right to do justice according to the Sharia. Khan-Giray also considered it important that the muftis, kadis, mullahs were interested in observing the religious rites, in order to make the Russian government respect the feelings of the Circassians. According to the projects of Khan-Giray clergy was entrusted with enormous powers, up to the expulsion from the religion. In the duke’s estates the Duke (pschy), according to the customs, was the chairman of the court. The Court was appointed to investigate the controversial cases and the punishment was carried out only if it was approved by the Chief of Cordon Line. He had the right to decide the case according to the law of the Russian Empire. Khan-Giray proposed a plan for administrative and judiciary system of Circassians. In the “Summary of Preliminary Measures to the Settlement of the Kuban People” such measures were included: measures of justice and the Judiciary System of Circassians. The note “The Principal Laws” of Khan-Giray also explained the essence of the law.

On June 24, 1837 Khan-Giray wrote to the Minister of War about the need of creating an Integrated Judiciary, hoping to have the support of the Caucasian military administration. But they were inadmissible under the tsar’s regime, although Khan-Giray was very close to the royal court, was treated kindly by Nicholas I and the young 20-year-old young man who found the strength and courage to speak out in defense of his peoples, presented documents that puzzled the king’s officials. We can understand and appreciate the contribution of Khan-Giray to the Circassian educational and cultural movement only by analyzing his works, his heritage, his views and his psychology.

Кюри ИБРАГИМОВ (Россия)

Комплексный научно-исследовательский институт РАН (Грозный)

**ПРИЧИНЫ ДЕПОРТАЦИИ ЧЕЧЕНЦЕВ И ИНГУШЕЙ В 1944 Г.: ВЗГЛЯД ИЗ XXI ВЕКА
(70-летию депортации чеченцев, ингушей и других малых невинных народов
посвящается)**

Грядет 2014 год, а, следовательно, и **70-летие** чудовищного геноцида чеченского и ингушского народов – их незаконной депортации в Среднюю Азию. Депортация чеченцев и ингушей Сталиным в 1944 г. в Среднюю Азию является одним из самых трагических событий истории вайнахов (Вайнахами называют себя чеченцы, ингуши, и некоторые ауховцы, кистинцы и другие этносы), оставившем глубокую и трудно заживающую рану в их сознании и материальной жизни. Мы в результате скрупулезного изучения многочисленных архивных материалов, источников прессы тех лет пришли к следующему выводу: «Сталин и Берия депортировали чеченцев по одной, на наш взгляд, главной причине: они, являясь грузинами, не хотели, чтобы по соседству с Грузией существовала нация, которая по силе своей пассионарности, по своей неистовой религиозной самопожертвенности могла бы со временем оказать, как им тогда представлялось, крайне негативное влияние на существование грузинского народа. Действительно, угроза для христианских Грузии и Осетии со стороны сверхэнергичного и быстро растающего чеченского народа, симпатизирующего мусульманской Турции и арабскому Востоку, в случае развала СССР, была весьма реальной. О распаде же, после их смерти, искусственно созданной и насильственно удерживаемой ими системы СССР Сталин и Берия не сомневались». Вот почему, во чтобы, то ни стало, чеченцев и ингушей следовало выселить. Вспомним: в довысылочное время (1944 г.) в приграничных с Грузией семи районах Чечни проживало более 120 тысяч чеченцев, как правило, мало подконтрольных власти, но фанатично охваченных мюридизмом.

Веская причина высылки чеченцев состояла и в следующем. Как известно, в начале войны из-за личных просчетов Сталина погибло огромное множество советского народа–воинов Красной Армии и граждан. Вину нужно было на кого-то свалить, на ком-то следовало сорвать накопившееся в миллионах душах зло. Сталин прекрасно чувствовал психологию русского человека, находящегося в постоянном поиске виноватого в своей нелегкой судьбе. Два-три века назад это были немцы, последние полтора-два века – это обязательно чеченцы и лица кавказской национальности. Теперь на арену постепенно выходят мигранты. Своих грузин, которые массово переходили на сторону немцев, тронуть он, естественно, не мог, украинцев тоже, поскольку в президиуме ЦК были их люди. Единственно, беззащитными народами были чеченцы и ингуши. Сталин прекрасно знал, что высылка их пришлась бы по душе русскому народу, поскольку у него еще свежи были в памяти военные события вековой давности. Пар гнева русского народа необходимо было выпустить из котла, готового разорваться в любую минуту. 23 февраля 1944 г. в праздновании Дня Красной Армии было самым удобным для этого временем и самым дорогим подарком для недругов чеченского народа.

Однако просто так Сталин чеченцев и ингушей депортировать не мог, поскольку с 1917 по 1942 годы, как явствует официальная информация из прессы, чеченцы показали невиданный образец борьбы с деникинкой и белогвардейской контрреволюцией и

примеры самоотверженного трудового героизма в период коллективизации и индустриализации страны. Подтверждением тому стали высшие награды СССР на Знамени республики – Орден Красного Знамени, Орден Ленина, Орден Трудового Красного Знамени и другие награды. Поэтому ярлык врага народа к чеченцам и ингушам сам собой не клеился. Его необходимо было создать.

Отказ в предвысылочный период посылать на войну чеченских мужчин, набеги абреков на приграничные грузинские села с угоном скота, дезертирство чеченцев из армии, предательство, нападения абреков из засад на красноармейцев, сотрудничество абреков с немцами, что можно было решительно пресечь, более раннее выселение других мелких народов, распространение среди чеченского народа слухов об окончательной победе Гитлера к концу 1944 г., сброс с самолетов парашютами ковров и денег в мешках для чеченцев якобы от фашистской Германии – всё это Сталиным и Берией, по-видимому, ради достижения этой исторической миссии, специально провоцировалось через НКВД и подгонялось в заранее разработанную схему депортации чеченского и ингушского народов. Предварительная высылка иных мелких и «не благонадежных» народов вероятно преследовала две цели: первая – психологически подготовить чеченцев и ингушей к депортации, чтобы они не оказали яростное сопротивление, которое, однозначно, сопрягалось бы с массовыми жертвами и позором для СССР в мировом масштабе, возможно, отказом Запада от второго фронта, вторая – наработать на малом опыте организации высылки крупных народов. Поэтому следует полагать, что те же войска НКВД, которые были задействованы в выселении немцев и румын, карачаевцев и балкарцев, были использованы и при депортации чеченцев.

Curie IBRAGIMOV (Russia)

Integrated Science Research Institute of RAS (Hrozni)

**THE REASONS FOR THE DEPORTATION OF CHECHENS AND INGUSH IN 1944:
VIEW OF THE XXI CENTURY
(70th anniversary of the deportation of the Chechens, Ingush, and other small
innocent people dedicated)**

Coming in 2014, and, consequently, the 70th anniversary of the horrific genocide of the Chechen and Ingush peoples - the unlawful deportation to Central Asia. The deportation of the Chechens and Ingush in 1944 by Stalin to Central Asia is one of the most tragic events in the history of the Caucasus. It left a deep and difficult to heal wound in their minds and material life. As a result of careful study of numerous archival materials, sources of media in those years we came to the following conclusion: "Stalin and Beria were deported Chechens, one by one, in our opinion, the main reason that they, being the Georgians did not want next door to Georgia there a nation, which by his strength of drive on his violent religious self-sacrifice could eventually provide as it then seemed, a very negative impact on the existence of the Georgian people. Indeed, the threat to the Christian Georgian and Ossetian side of enormous and rapidly burgeoning Chechen people sympathetic to Muslim Turkey and the Arab East, in the case of the collapse of the Soviet Union, was very real. Decay, after their death, artificially created and forcibly held by them of the USSR, Stalin and Beria had no doubt. "That is why, in order to, at all costs, the Chechens and Ingush should be evicted. Let us recall that in before

deportation time (1944), in the border with Georgia, 7 districts of Chechnya were more than 120,000 Chechens were usually controlled by a little power, but fanatically covered Muridism.

Good reason to expel Chechens and consisted of the following. As you know, at the beginning of the war because of personal mistakes of Stalin killed a great many Soviet people - soldiers of the Red Army and the citizens. The blame must be someone to blame, someone ought to tear accumulated in millions of souls of evil. Stalin felt perfectly psychology Russian man who is always looking for someone to blame in their plight. Two or three centuries ago, it was the Germans, the past two centuries - is necessarily the Chechens and Caucasians. Now gradually moving into the arena workers. His Georgians, who en masse over to the Germans, to touch it, of course, could not, Ukrainians, too, as in the presidium of the Central Committee were their people. The only defenseless people were Chechens and Ingush. Stalin knew that their expulsion would come in on the Russian soul, as it were still fresh in the memory of the military events of a century ago. Russian pairs anger of the people had to be let out of the boiler, ready to burst at any moment. February 23, 1944 in celebration of the Red Army was the most comfortable for this time, and the most expensive gift for the enemies of the Chechen people.

However, just as Stalin deported Chechens and Ingush could not, because from 1917 to 1942 years, as it appears the official information from the press, the Chechens have shown unprecedented sample against Denikin and the White Guard counterrevolution and examples of selfless labor heroism during collectivization and industrialization of the country. Proved by the highest awards of the USSR on the flag of the republic - the Order of the Red Banner, the Order of Lenin, the Order of the Red Banner of Labor, and other awards. So the label enemy of the people to the Chechens and Ingush itself flagged. It had to be created.

Refusal to send in before deportation time (1944) the war Chechen men, outlaws attacks on Georgian villages bordering the theft of cattle, Chechens desertion from the army, betrayal, outlaws ambush attack on the Red Army, outlaws cooperation with the Germans, which could strongly suppress, the earlier eviction other small people, spread rumors among the Chechen people to the final victory of Hitler to the end of 1944, the discharge from the aircraft parachutes carpets and money in the bags for the Chechens allegedly from Nazi Germany - all Stalin and Beria, apparently, in order to achieve this historic mission, especially provoked by the NKVD, and drove in a pre-designed scheme of deportation of the Chechen and Ingush peoples. Pre-expulsion of other small and "not trustworthy" people probably had two objectives: the first - to psychologically prepare the Chechens and Ingush to deportation, so they did not have a strong resistance, which, uniquely, would match with mass casualties and a disgrace to the Soviet Union on a global scale, perhaps, the abandonment of the West on a second front, the second - to turn out on a small experience of the expulsion of large nations. One must therefore assume that the same NKVD troops that were involved in the deportation of Germans and Romanians, Balkar and Karachay, and were used in the deportation of the Chechens.

Руслан КАНДОР (Россия)

Институт гуманитарных исследований (Майкоп)

ЧЕРКЕСО-ГАИ (ЧЕРКЕССКИЕ АРМЯНЕ) В СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ ЧЕРКЕСИИ (1800-1870-е гг.)

Северо-Западный Кавказ-регион расселения западной группы черкесского этноса, отличается значительным разнообразием природно-географических условий, где на протяжении тысячелетий происходило формирование не только черкесских субэтносов, но и многих других народов. Культурная преемственность и непрерывность этнических процессов предопределили образование на территории Закубанья и Причерноморья единого этнического массива, который развивался в рамках столь же единого происхождения, общего самосознания, психического склада и социально-экономических факторов развития. Этнические процессы в Западной Черкесии с изменением исторических условий постоянно трансформировались, являясь во многом уникальным явлением. Своеобразный баланс межэтнических отношений в сфере экономических и общественных отношений в начале XIX в. виден на примере черкесо-гаев (черкесских армян, «гай» – самоназвание армян) проживавших на территории Западной Черкесии.

С XI в. армяне, как этническая группа, переселившаяся на Северо-Западный Кавказ и жившая среди проточеркесов, упоминается во многих источниках. В начале XIX в. черкесо-гаи обитают в Абадзехском, Натухаевском и Шапсугском владениях, а также в Бжедугском, Махошевском и Темиргоевском княжествах Западной Черкесии. Кроме крепости Анапа, где была диаспора черкесо-гаев, в Темиргоевском княжестве был широко известен черкесо-гайский аул Гяур-хабль (Джаур-хабль) на р. Белой («Шхагуаще») и несколько черкесо-гайских аулов на левом берегу р. Лабы, а в Бжедугском княжестве находился черкесо-урумский (греческий) поселок при ауле Едепсукай, где также проживали и черкесо-гаи. Небольшие поселки и отдельные семьи черкесо-гаев были разбросаны по всей территории Черкесии. В социальном отношении черкесо-гаи были равноправны между собой, их фамилии имели родовые черкесские тамги и по праву приравнивались к черкесскому дворянскому сословию, кроме того они владели черкесскими крепостными крестьянами. Черкесские князья и старшие дворяне охотно отдавали своих детей на воспитание черкесо-гаям. Так, известный темиргоевский князь Джамбулат Болотоков был воспитанником семьи черкесо-гаев Джагуповых из Гяур-хабля, семья Аракеловых была таким же образом связана с натухаевскими князьями Заноко, а черкесо-гаи Айвазовы воспитывали детей шапсугских дворян Абатовых.

Одним из главных занятий черкесо-гаев была торговля, а контроль над внешней торговлей и внешними сношениями черкесских княжеств можно рассматривать в качестве устойчивого канала усиления власти старших князей этих владений. В этом смысле большое значение также имело обеспечение транзитной торговли по Большой черкесской дороге, связывающей Анапу с Кабардой, важная роль в которой принадлежала черкесо-гайям и черкесо-урумам (черкесским грекам). Черкесо-гаи находились под покровительством больших черкесских князей, что обеспечивало безопасное нахождение их на всей территории Черкесии.

После заключения Адрианопольского мирного договора в 1829 г. власть черкесских князей постепенно слабеет. Разрушение вассально-иерархической структуры господ-

ствующего сословия превращает покровительство князей, в том числе и над другими этническими группами в чисто символический акт, лишенный былого политического содержания. Некоторые черкесские князья, понимая необратимость упадка своей власти и авторитета, не хотели мириться с этим и выходили из подчинения российской военной администрации, переходя со своими подвластными к «немирным» черкесам.

В 1839 г. черкесо-гаевский аул Гяур-хабль переселяется на левый берег р. Кубань под прикрытием российских войск. Одновременно создаваемая российская Лабинская линия значительно ограничивает хозяйственное использование «мирными» черкесами земель по правобережью Лабы. Действительно, к декабрю 1840 г., от некогда обширного Темиргоевского княжества вновь построенная Лабинская линия отделяет ориентированных на Россию черкесов, расселенных по левому берегу р. Кубани, и, соответственно, выводит их из-под управления нового старшего князя Шеретлука Болотокова.

На р. Кубань вырастает Армянский аул (Ермэль-хабль, как его называют черкесы) позднее названный Армавиrom, где к переселенцам из Гяур-хабля присоединяются и черкесо-гаи, выходцы из других черкесских владений.

Уже после окончания Кавказской войны в 1870 г. на р.Белой («Шагуаше») был основан Бжедугхабль, в котором поселились черкесы, черкесо-гаи и черкес-урумы из Бжедугии и Армавира. Черкесо-гаи всегда оставались неразделимой частью черкесского сообщества, принимая живое участие в общественной жизни черкесов и сохранение этих добрых традиций очень важно для выживания и черкесского этноса.

Ruslan KANDOR (Russia)

Humanitarian Research Institute (Maykop)

CHERKESO-GAI (CIRCASSIAN ARMENIANS) IN THE SYSTEM OF PUBLIC RELATIONS OF CIRCASSIA (1800-1870)

Northwest Caucasus – the region of settling of the western group of Circassian ethnos, is notable for considerable variety of natural-geographical conditions where throughout millenia there was a formation not only for Circassian subethnoses, but also many other peoples. The cultural succession and a continuity of ethnic processes predetermined the formation and Black Sea Coast of uniform ethnic file on territory Zakubanie, which developed within the limits of such uniform origin, general consciousness, mental warehouse and the development of social-economic factors. Ethnic processes in Western Circassia were constantly transformed, the change of historical conditions, being in many respects the unique phenomenon. The original balance of interethnic relations of sphere of economic and public relations in the beginning of XIX century is visible on the example of Cherkeso-gais (Circassian Armenians, «gai» - the self-name of Armenians) living on the territory of the Western Circassia.

It is mentioned in many sources that since XI century Armenians as an ethnic group moved to Northwest Caucasus and lived among Protocircassians which is mentioned in many sources. At the beginning of XIX century Cherkeso-gai lived in Abadzehian, Natuhayian and Shapsugian possession, and also in Bzhedugian, Mahoshian and Temirgoyian princedoms of the Western Circassia. Except the fortress of Anapa where there was a diaspora of Cherkeso-gais, in the Temirgoyian princedom on the river Belaya («Shkhaguashe») were widely known

Cherkeso-gaian aul Gjaur-habl (Dzhaur-habl) and small Cherkeso-gaian auls on the left bank of the river of Laba, and in the Bzhedugian principedom was Cherkeso-urum (Greek) settlement at aul Edepsukai where also cherkeso-gai and lived. Small settlements and separate families of Cherkeso-gai were scattered on all territories of Circassia. In the social relation Cherkeso-gai was equal in rights among themselves, their surnames had patrimonial Circassian tangians and by right were equated to Circassian nobility, besides they owned Circassian serfs. Circassian princes and the senior noblemen willingly gave children for bringing up to Cherkeso-gai. So, well-known temirgoyian prince Dzhambulats Bolotokov was a pupil of the family of cherkeso-gaian Dzhagupovs from Gjaur-habl, the family of Arakelovs were in the same way connected with Natuhyian princes Zanoko, and Cherkeso-Gai the Ivazovs brought up the children of Shapsugian noblemen the Abatovs.

Trade was one of the main employment of Cherkeso-gai, and the control over foreign trade and external relations of Circassian principedoms can be considered as the steady channel of the strengthening of the power of the senior princes of these possession. In this sense the great value also had maintenance of transit trade on the Big Circassian road connecting Anapa with Kabardinian, the important role in which belonged to Cherkeso-gais and Cherkeso-urums (to Circassian Greeks). Cherkeso-gai were under the protection of the big Circassian princes that provided their safe finding in all territory of Circassia.

After the conclusion of the Adrianople peace treaty in 1829, the power of Circassian princes gradually weakens. Destruction of vassal-hierarchical structure of dominating estate transforms protection of princes, including over other ethnic groups into purely symbolical certificate deprived of the former political maintenance. Some Circassian princes, realizing irreversibility of decline of the power and authority, did not wish to be reconciled with it and left submission of the Russian military authorities, passing with subject to "unpacific" Circassians.

In 1839 Cherkeso-gaian aul Gjaur-habl moves on the left bank of the river Kuban under cover of the Russian armies. Simultaneously created Russian Labinsk line considerably limits economic use by "peacefull" Circassians of the earths on a right bank of Laba. Really, by December, 1840, from reconstructed Labinsk line is no time an extensive Temirgoyian principedom separates the Circassians focused on Russia settled on the left coast of the river of Kuban, and, accordingly, deduces them from under management of new senior prince Sheretluk Bolotokov.

On the river Kuban the Armenian aul (Ermel-habl as it names Circassians) later named Armavir grows where immigrants from Gjaur-habl and Cherkeso-gai, natives of other Circassian possession joined.

Already after the termination of the Caucasian war in 1870 on the river Belayia has been based Bzhedughabl in which Circassians have lodged, Cherkeso-gai both the Circassian-urum from Bzhedugian and Armavir. Cherkeso-gai always remained an inseparable part of Circassian community, taking an active part in the public life of Circassians and the preservation of these kind of traditions are very important for the survival and Circassian ethnos.

Заур КАРАКАЕВ (Россия)

Институт гуманитарных исследований (Майкоп)

СЕВЕРО-ЗАПАДНЫЙ КАВКАЗ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ XVI-XVII ВВ.

Во второй половине XVI в. - первой половине XVII в. адыги были вовлечены в сложную систему политических взаимоотношений, участниками которой были многие страны и народы. Сами адыги играли в этих отношениях важную роль.

Из достаточно сильных государств того времени ближайшим для адыгов было Крымское ханство. В своей политике на Северном Кавказе правители Крыма пользовались сравнительной удаленностью региона от более могущественных держав и царившей у населявших его народов феодальной раздробленностью. Военные силы ханства превосходили феодальное ополчение, которое мог выставить любой отдельно взятый адыгский владетель. Это позволяло Крымским ханам вести по отношению к адыгам наступательную политику, совершать на их территорию вооруженные вторжения. Их целью было установление вассально-сеньориальных отношений с адыгскими владетелями. Кроме соображений престижа и стремления увеличить крымское войско за счет дружин вассальных феодалов, ханы были заинтересованы в такого вида отношениях и как в способе получения дани. Внешние источники доходов имели для правителей ханства огромное значение, поскольку доходы их от собственных подданных были весьма ограничены.

Другой причиной агрессивной внешней политики Крыма была заинтересованность как самих ханов, так и всего крымского ополчения, от знатных мурз до рядовых воинов, в прямой военной добыче.

Агрессивная политика Крымского ханства явилась причиной обращения в 50-е гг. XVI в. ряда адыгских владетелей за поддержкой к Русскому государству.

Важным аспектом крымско-адыгских отношений были связи кабардинских и западно-адыгских феодалов с представителями правившей в Крыму династией Гиреев. Они приводили к вовлечению адыгской знати в междоусобные конфликты в Крыму, что увеличивало опасность крымских вторжений. Стремление адыгских князей использовать военные силы ханства для сведения взаимных счетов вело к усилению зависимости от Крыма.

Турецкое государство к середине XVI в. достигло своего наивысшего могущества и наибольшего территориального расширения. В этот период ярко проявилась агрессивная сущность политической системы Османской империи. Однако Северо-Западный Кавказ в завоевательных планах османов занимал скромное место. В то время, когда военная организация Османского государства демонстрировала высокую эффективность и оно имело возможность вести успешные завоевательные войны, его правители находили более выгодные объекты для экспансии. В сравнении с достигавшимися в тот период успехами в Южной Европе и Передней Азии результаты широкомасштабного военного наступления на Северный Кавказ были бы несопоставимы с возникшими бы при этом издержками и трудностями.

Не предпринимая попыток проникнуть вглубь территории адыгов, Османская империя продолжала удерживать на Черноморском побережье Кавказа ряд опорных пунктов, захваченных еще в последней четверти XV в. Они имели для нее значение как

пункты работорговли.

В этой обстановке установившиеся по инициативе некоторых адыгских феодалов их связи с Россией объективно соответствовали общим интересам противодействия политике Крымского ханства и Османской империи.

Взаимоотношения, возникавшие между северокавказскими владельцами и Россией, оформлялись русским внешнеполитическим ведомством в форме их присяг на подданство царю. Фактический характер этих взаимоотношений различался. В случае с западными адыгами в 50-е гг. XVI в. они представляли собой военно-политический союз с примерно равными обязательствами сторон. В то же время связи с русским государством кабардинских владельцев являлись формой реального вассалитета. Данный способ взаимоотношений был осуществим благодаря наличию на Кавказе русского владения-форпоста, Терского города.

Zaur KARAKAEV (Russia)

Humanitarian Research Institute (Maykop)

NORTH-WESTERN CAUCASUS IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS IN XVI-XVII

Circassia is located at the crossroads of Eastern Europe and Western Asia between the Black Sea and the Caspian Sea. Circassia's historical great range extended from the Taman Peninsula in the west, to the town of Mozdokin today's North Ossetia–Alania in the east, with an estimated population of between 1 to 1,5 million. Ruling themselves, Circassians have interchangeably used feudal systems, tribal-based confederacies and monarchies to rule their lands, often incorporating a mix of two or all three. Circassia was generally organized by tribe, with each tribe having a set territory, roughly functioning as greater than a province, but less than completely autonomous.

The rimean Khanate was founded when certain clans of the Golden Horde Empire. The khanate was a protectorate of the Ottoman Empire. The Ottoman sultan enjoyed veto power over the selection of new Crimean khans. The Crimean cavalry became indispensable to the Ottomans' campaigns in Europe (Poland, Hungary) and Asia (Persia).

The Crimeans frequently mounted raids into the Danubian principalities, Poland-Lithuania, and Muscovy to enslave people whom they could capture; for each captive, the khan received a fixed share of 10% or 20%.

The khans continued to have a foreign policy independent from the Ottomans in the steps of Little Tartary.

Little Tartary was a historical region in the northern areas by the Black Sea. It was under the suzerainty of the Crimean Khanate, inhabited by nomadic Tatars. By the late 17th century, Muscovite Russia became too strong power for Crimea. The Cossacks had attacked Azov.

During the 16th and 17th centuries, in particular at the height of its power under the reign of Suleiman the Magnificent, the Ottoman Empire was one of the most powerful states in the world. The Growth of the Ottoman Empire (is the period followed after the Rise of the Ottoman Empire in which the Ottoman state reached the Pax Ottomana. Suleiman the Magnificent were a series of campaigns led by Suleiman, who was the tenth and longest-

reigning Sultan of the Ottoman Empire. In this period, the Ottoman Empire expanded southwestwards into North Africa and battled with the re-emergent Persian Safavid Empire to the east. Attempting to defeat the Shah once and for all, Suleiman embarked upon a second campaign in 1548–1549. As in the previous attempt, Tahmasp avoided confrontation with the Ottoman army and instead chose to retreat, using scorched earth tactics in the process and exposing the Ottoman army to the harsh winter of the Caucasus. Shortly after Suleiman's death, the Ottoman Empire entered a period of stagnation.

The Stagnation of the Ottoman Empire began by the death of the able grand vizier Sokollu Mehmet Pashain 1579 and the peace of Peace of Zsitvatorok in 1606. During this period the empire continued to have military might. Despite a few gains like Crete, there were almost continuous rebellions in Anatolia and vast territories were lost to Safavid Persia. The period is marked by weak and semi mad sultans and incapable grandviziers. The stagnation period was followed by the Decline of the Ottoman Empire. The Ottoman empire, though militarily defeated, insisted on safe passage for Muslim pilgrims and traders from Central Asia as well as the destruction of the Russian's fort on the Terek river.

Russia continued to wage wars and to expand. It grew from 2.8 to 5.4 million km² 1533-84. Ivan defeated and annexed the Khanate of Kazan on the middle Volga in 1552 and later the Astrakhan Khanate, where the Volga meets the Caspian Sea. These victories transformed Russia into a multiethnic and multiconfessional state, which it continues to be today. The tsar now controlled the entire Volga River and gained access to Central Asia. The earliest date of Russian expansion into Circassian land was in the 16th century, under Ivan the Terrible, who notably married a Kabardin wife Maria Temryukovna, the daughter of Muslim prince Temryuk of Kabardia to seal a contract of alliance with the Kabardins, a subdivision of the Circassians. After Ivan's death, however, Russian interest in the Caucasus subsided and they remained largely removed from its affairs; with other states in between Russia and Circassia, notably the Crimean Khanate and the Nogai Horde.

Russia continued its territorial growth through the 17th century. Russia's eastward expansion encountered little resistance.

Desire among Circassians to establish an independent Circassian state with the contours of the former Circassia. Nonetheless, the Circassians generally maintained a high level of autonomy.

Марина КОЛЕСНИКОВА (Россия)

Северо-Кавказский федеральный университет (Ставрополь)

ВКЛАД ИСТОРИКОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА XIX В. В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ РЕГИОНА

В истории формирования и развития отечественного кавказоведения как части российской исторической науки XIX в. занимает особое место. Он совпадает с очередным этапом присоединения и освоения Северного Кавказа, так как сопутствующий ему процесс инкорпорации северокавказской территории создавал необходимость в адекватном знании территории и социума. Это обстоятельство было своеобразным фактором и импульсом для развития науки и научных исследований, расширения деятельности столичных и северокавказских научных учреждений и обществ по изучению региона. Их характеризует различная степень участия в исследовательских работах военных историков, исследователей и местных историописателей. Это было время активизации российской политики на Северном Кавказе, чередование «мирного» и «силового» периодов в освоении региона, накопления сведений о его народах, первых научных исследований в ходе комплексных академических экспедиций, становления северокавказской историографической традиции.

В XIX в. появились и первые исторические сочинения, которые, как и различного рода описания, докладные записки и путевые заметки того времени, принадлежали непосредственным участникам и наблюдателям исторических событий (преимущественно офицерам и чиновникам) и в большинстве своем имели военно-стратегический характер, были выполнены в форме военно-топографических, военно-статистических, статистико-географических и историко-географических описаний. Среди них работы П.Буткова, С.Броневского, И.Бларамберга, И.Дебу, И.Шаховского, Г.Новицкого, П. Зубова, Н.Н. Забудского и др. Определенную роль в изучении региона сыграла российская армия. Военные научные экспедиции (например, генерала Эммануэля в 1829 г. на Эльбрус и в Верхнее Прикубанье) и миссии являлись своеобразным интеграционным механизмом в культурной сфере. Из среды военных вышли многие представители северокавказской интеллигенции, просветители и общественные деятели: Ш.Ногмов, Хан-Гирей, Казы-Гирей, М.Кодзоков, Б.Айдемиров, С.Абаев и др.

Во второй половине XIX в. начинается научное изучение региона силами столичных ученых, сотрудников научных учреждений и обществ и провинциальных исследователей, представителей северокавказских статистических комитетов, Ставропольской губернской ученой архивной комиссии и северокавказских научных обществ. Их деятельность нашла поддержку среди местной администрации, оказавшей финансовую помощь в изучении края, местной интеллигенции и военных, которых активно вовлекали в исторические, археологические и этнографические исследования. Главными центрами по изучению края стали: Русское Географическое общество и его Кавказский отдел, Общество любителей естествознания при физико-математическом факультете Московского университета, и его Этнографический отдел, Московское археологическое общество. Их структура, специфика работы с провинцией, исследовательские программы, направленные на изучение истории, археологии и этнографии Северного Кавказа, а также методы работы способствовали оживлению научного интереса к историческому прошлому края,

консолидации местных исследовательских сил и дальнейшему развитию северокавказской историографической традиции.

Систематическое археологическое обследование региона осуществляла Археологическая комиссия, совмещавшая в себе научно-исследовательские, охранные и реставрационные функции. Члены комиссии А.Бобринский, В.Тизенгаузен, Н. Веселовский, Н.Кондаков, Д.Самоковасов, Н.Макаренко, Н.Марр, Э.Реслер и др., а также любители древности, тесно сотрудничавшие с комиссией, внесли неоценимый вклад в развитие северокавказской археологии. Ими были исследованы и спасены от разрушения многочисленные памятники, сохранены уникальные свидетельства о древностях различных народов Северного Кавказа.

Сохранением историко-документального наследия занимались Кавказская археографическая комиссия, издававшая «Акты» (Тифлис, 1866–1885), имеющие огромное значение для осмысления исторического наследия прошлого. Объединив лучшие силы северокавказской интеллигенции, она сумела скоординировать усилия по изучению региона, спасти от уничтожения значительное число документальных источников, заложив своей деятельностью основы архивного дела в регионе.

Результаты исследований местные историописатели публиковали на страницах региональной периодической печати. Анализ содержания «Ставропольских губернских ведомостей», «Кубанских войсковых ведомостей», «Терских областных ведомостей», «Кубанских областных ведомостей» («Кубанские ведомости»), «Кавказских епархиальных ведомостей», «Ставропольских епархиальных ведомостей», «Владикавказских епархиальных ведомостей» показывает, что провинциальное историописание, приемы и методы работы с источниками, включая устную память, а также сами конструкции исторического нарратива, опубликованных в «Ведомостях» текстов по северокавказской истории, фиксируют различные уровни исторического знания, типы исторического письма, формы и жанры историописания.

Изучение Северного Кавказа в рассматриваемый период явилось определенным шагом по органичному включению его в единое социокультурное пространство страны, способствовало налаживанию межэтнического диалога и взаимопонимания народов Кавказа и России.

Marina KOLESNIKOVA (Russia)

North-Caucasian Federal University (Stavropol)

THE CONTRIBUTION OF THE NORTH- CAUCASIAN HISTORIANS OF THE XIX CENTURY TO THE STUDY OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE REGION

The XIX century takes a special place in the history of the development of domestic Caucasian studies as a part of the Russian historical science. It coincides with the next stage of accession and development of the North Caucasus, as the corresponding process of incorporation of the North Caucasian territory caused the necessity for adequate knowledge about the territory and society. This circumstance was a factor and an impulse for the development of science and research, and the expansion of activities of the capital and the North- Caucasian scientific institutions and societies in exploration of the region. They are

characterized by different degrees of participation of military historians, researchers and local historiographers in research. It was the time of activation of the Russian policy in the North Caucasus, the alternation of «peace» and «power» periods in the development of the region, the accumulation of information about its peoples, the first scientific researches in the course of comprehensive academic expeditions, and the formation of the North Caucasian historiographical tradition.

In the XIX century the first historical works as well as various kinds of descriptions, reports and travel notes belonged to the direct participants and observers of historical events (mainly officers and officials) at that time, and most of them had military-strategic character. They were made in the form of military-topographic, military-statistic, statistical and geographical, historical and geographical descriptions. Among them are the works of P.G. Butkov, S.M. Bronevsky, I.F. Blaramberg, I.D. Debu, I. Shakhovsky, G. Nowicky, P. Zubov, N.N. Zabudsky, etc. The Russian army played an important role in the study of the region. Military scientific expeditions (for example, of General Emanuel in 1829 to the Elbrus and the Upper Kuban) and missions were a kind of integration mechanism in the cultural sphere. Many of the North Caucasian intellectuals, educators and community leaders came of the military: Sh.B. Nogmov, Khan-Giray, Kazi-Giray, M. Kodzokov, B. Aydemirov, S.-B. Abaev, etc.

In the second half of the XIX century capital scholars, researchers of academic institutions and societies, provincial researchers, representatives of the North - Caucasian statistical committees, Stavropol provincial scientific archive committee and scientific societies of the North Caucasus began the scientific study of the region. Their work had found support among the local administration which provided financial assistance in the study of region, the local intelligentsia and the military, which had been actively involved in the historical, archaeological and ethnographic research. The main centers of the study of the region were Russian Geographical Society and its Caucasian Department, the Society of Naturalists of the Physics and Mathematics Faculty at the Moscow University, and its Department of Ethnography, Moscow Archaeological Society. Their structure, the specificity of the province, research programs aimed to the study of the history, archeology and ethnography of the North Caucasus, as well as methods of work had contributed to the revival of scientific interest in the historical past of the region, the consolidation of local researchers and further development of the North- Caucasian historiographical tradition.

The Archaeological Commission, combining scientific research, protection and restoration functions had realized the systematic archaeological survey of the region. The members of this commission, such as A.A. Bobrinsky, V.G. Tizengauzen, N.I. Veselovsky, N.P. Kondakov, D.Ya. Samokvasov, N.E. Makarenko, N.Ya. Marr, E.A. Roesler and others, as well as the antiquity-lovers who worked closely with the Commission, had made an inestimable contribution to the development of the North - Caucasian archaeology. They investigated and saved from destruction numerous monuments, they preserved unique evidence on the antiquities of the various peoples of the North Caucasus.

The Caucasian Archaeological Commission was engaged in preservation of historical and documentary heritage. It issued "the Acts" (Tbilisi, 1866-1885), which had great importance for the understanding of the historical heritage of the past. By combining the best forces of the North Caucasian intellectuals, it was able to coordinate efforts to explore the

region, to save a large number of documentary sources from destruction, laying the foundations of archives in the region.

Local historiographers published the results of research in the regional periodicals. The content analysis of the "Stavropol provincial news", "Kuban army bulletin", "Terek provincial bulletin", "Kuban provincial bulletin" ("Kuban bulletin"), "Caucasian diocesan bulletin", "Stavropol diocesan bulletin", "Vladikavkaz diocesan bulletin" shows that the provincial historiography, techniques and methods of working with sources, including verbal memory, as well as the construction of a historical narrative published in the "Bulletin" of texts on the history of the North Caucasus state different levels of historical knowledge, the types of historical writing, forms and genres of historiography.

The study of the North Caucasus in the period under review was a definite step in the organic insertion of it into a coherent socio-cultural space of the country. It had promoted inter-ethnic dialogue and understanding among peoples of the Caucasus and Russia.

Алла КОНДРАШЕВА (Россия)

Северо-Кавказский федеральный университет (Ставрополь)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-АДМИНИСТРАТИВНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ (КОНЕЦ ХVIII- НАЧАЛО XIX ВВ.)

Государственно-административная политика Российской империи в отношении территорий Северного Кавказа, с середины 70-х гг. XVIII в. по начало 40-х гг. XIX в., основывалась на экспериментальной тактике и постоянном поиске наиболее эффективных средств и методов политического и административного освоения региона, отличавшихся от тех, что применялись в Закавказье. Был накоплен ценный опыт: от попыток переноса на кавказскую почву системы российских управленческих институтов (наместничество и губерния), применения радикальных методов, игнорировавших местные особенности, приводивших к злоупотреблению со стороны российской администрации и, как следствие, порождавших протест горцев, до формирования специфических управленческих структур, адаптированных к интересам империи.

Период с середины 70-х гг. XVIII в. до начала 40-х гг. XIX в. стал временем оформления основополагающих тенденций управленческой стратегии Российской империи: подчинения гражданской формы управления военной, централизация власти, обеспечение лояльности со стороны горской феодальной элиты, сочетание военных методов и планомерных мероприятий политического и экономического характера.

В процессе становления российского государственно-административного аппарата в Северокавказском регионе в пределах указанных хронологических рамок представляется возможным условно выделить три этапа. Они отличались определенными формами и методами управления, чередованием принципов постепенности и невмешательства во внутренние дела местных народов с применением радикальных мер, принципов централизма и регионализма, что во многом определялось позициями высших начальников кавказской администрации и спецификой края:

- а) середина 70-х гг. XVIII в.-1796 г.-от формирования на территориях, населенных кабардинцами, осетинами и ингушами военно-административных центров, роль которых выполняли русские крепости, до учреждения Кавказского Наместничества (1785 г.), включавшего территории Астраханской и Кавказской областей, управление которых было организовано по примеру центральных российских губерний, а Наместнику были предоставлены широкие военные и гражданские полномочия;
- б) 1796-1802 гг.- от преобразования Кавказского Наместничества в Астраханскую губернию, управление которой вверялось военному губернатору и начальнику гражданской частью до введения института главного пристава (1800 г.) с крайне ограниченными полномочиями исполнительной власти, которому принадлежала роль посредника между горским населением и царской администрацией;
- в) 1802-1844 гг. - от раздела Астраханской губернии на две области - Кавказскую и Астраханскую, с уездным делением и губернским правлением на общих для остальной части России положений, а также учреждения должности главноуправляющего Кавказом, наделенного функциями военной и гражданской власти.

В этот период в системе административного строительства на территориях Северного Кавказа четко прослеживается зависимость применяемых методов и средств от колебаний внутриполитического курса самой империи, и от позиций конкретных чиновников, возглавлявших кавказскую администрацию:

- сторонников постепенных и медленных темпов административно-политического управления, принципа «невмешательства» во внутренние дела горцев (П.Цицианов, Г. Розен);
- приверженцев политики лавирования, заигрывания и откровенного подкупа местного населения (Н. Ртищев);
- последователей жестких, радикальных мер, противников принципа «невмешательства» (А.Ермолов, И.Паскевич, Е.Головин);
- тех, кто в силу своей некомпетентности, акцентировали свою деятельность на организации мероприятий военного характера, игнорируя необходимость совершенствования системы управления местным населением (А.И. Нейдгардт).

В целом, в период с середины 70-х гг. XVIII – начала 40-х гг. XIX вв. процесс государственно-административного строительства в Северокавказском регионе характеризуется отсутствием четкой организационной системы. Частые колебания внутриполитического курса империи порождали борьбу регионалистских и централистских тенденций; принципов постепенности, невмешательства во внутреннюю жизнь горцев, нацеленных на медленные темпы администрирования края, и военно-бюрократических методов, которые в совокупности с некомпетентностью определенной части российских чиновников порождали конфликтные ситуации и подрывали доверие горцев к самой российской власти. В данный период основой управленческой стратегии России оставались силовые методы.

К середине 40-х гг. XIX в. остро встал вопрос о коренных преобразованиях всего управленческого аппарата на Кавказе, способного взять под контроль сложную ситуацию, вызванную крупными неудачами проводимой в регионе государственно-административной политики, а также активизацией сопротивления со стороны горцев. Необходимо было объединить усилия военной и гражданской властей, оперативно, минуя административный контроль правительственных ведомств, принимать решения соответствующие интересам Российской империи на территориях Кавказа. Логическим завершением процесса строительства четко налаженной системы управления новыми землями, явилось оформление института Кавказского Наместничества в 1844 г., как высшего государственного органа на Кавказе, наделенного военными, гражданскими и административными полномочиями.

Alla KONDRASHEVA (Russia)

North- Caucasian Federal University (Stavropol)

THE MAJOR TRENDS IN THE RUSSIAN EMPIRE'S PUBLIC AND ADMINISTRATIVE POLICY IN THE NORTH CAUCASUS (LATE XVIII – EARLY XIX CENTURY)

The public and administrative policy that the Russian Empire adopted towards the North Caucasus from the mid 70s of the XVIII Century until the early 40s of the XIX Century were based on an experimental tactics and aimed at a permanent search for the most efficient

means and methods of the political and administrative management that were different from those employed in Transcaucasia. There had been huge experience gained already – from attempted transfers of the Russian governing institutions to the Caucasus (Emperor’s Deputies and Governors) to radical methods that never took into account the local features thus resulting in power abuse from the Russian administration and, therefore, leading to protests among the aboriginal highlanders, as well as to developing special governing bodies that served the interests of the Empire.

The period between the mid 70s of the XVIII century until the early 40s of the XIX century saw the development of the basic governing trends in the Russian Empire’s strategy – suppressing the civil governing by the military type, centralization of power, ensuring loyalty from the urban feudal lords, combining military methods with other political and economic measures.

Three stages can be mentioned in the development of the Russian public and administrative management in the North Caucasus within the time limit mentioned above. These stages differed by certain types and methods of government, interchange of regularity and non-intervention with radical measures applied towards the local peoples, principles of centralism and regionalism, which largely was determined by the stance of the top-ranked leaders of the administration and the regional specifics:

- a) mid 70s of the XVIII –1896–from the development of military-administrative centers (represented by the Russian fortresses) in the territories inhabited by Ossetians and Ingushs up to the establishment of the Caucasian Governor-General Ruling (1785), which embraced the Astrakhan and the Caucasian Areas where governing was arranged as in the central Russian provinces while the Governor-General enjoyed huge military and civil power;
- б) 1796-1802 – from transforming the Caucasian Deputy Ruling into the Astrakhan Province ruled by the military Governor and Head of the Civil Body until establishing the body of the Chief Police Officer (1800) with extremely limited power and who served a go-between for the local population and the Emperor’s administration;
- в) 1802-1844–from dividing the Astrakhan Province into two areas – Caucasian and Astrakhan, with district (uezd) division and Governor’s ruling with rules similar to those in the rest of Russia, as well as introducing the position of the Head Commander of the Caucasus that enjoyed both military and civil power.

This period of establishing administrative power in the North Caucasus shows a clear dependence of the methods employed on the fluctuations in the internal policy of the Empire of that time, as well as on the views of individual politicians who headed the administration in the Caucasus:

- Supporters of gradual and slow pace in administrative-political ruling, observing the principle of non-intervention into the local peoples’ affairs (P. Tsitsianov, G. Rosen);
- Supporters of policy aimed at “maneuvering” and open bribery of the locals (N. Rtsichev);
- Supporters of strict and radical measures, those who opposed the non-intervention principle (A. Ermolov, I. Paskevich, E. Golovin);
- Those who, due to their incompetence, focused on military measures ignoring the need for developing the system of ruling the local population (A.I. Neigardt).

On the whole the public and administrative development in the North Caucasus between the mid 70s of the XVIII century and the early 40s of the XIX century shows lack of a clearly defined system. The frequent variations in the Empire’s internal policy resulted in

opposition between regionalist and centralist tendencies; principles of slow pace, non-intervention into the locals' affairs aiming at slow development of administration, and military-bureaucratic methods, which combined with incompetence of some Russian officials, led to conflicts and disrupted the local Caucasian peoples' trust in the Russian power at large. The major ruling strategy exercised by Russia of that time was coercion.

By the mid 40s of the XIX Century the ruling strategies in the Caucasus needed a significant change, which could help imposing control over the situation that had become complicated due to big failures in the administrative policy and increased opposition from the locals. There was a need for joining the efforts of the military and civil authorities, doing that urgently, avoiding any administrative control from the government's bodies, and making decisions acting in the best interest of the Russian Empire in the Caucasus. The logical completion of developing a new system of managing the new areas was the establishment of the Caucasian Deputy Ruling in 1844, which was regarded the highest governmental body in the North Caucasus enjoying military, civil, and administrative powers.

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

1853-1856թթ. ՂՐԻՄԻ (ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ) ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԸ

XIX դ. 40-ական թվականներին Երուսաղեմի սրբավայրերի շուրջ եվրոպական տերությունների միջև սկսված սուր վեճը 1853թ. աշնանը հանգեցրեց ռուս-թուրքական նոր պատերազմի, որը պատմությանը հայտնի է Ղրիմի կամ Արևելյան անունով:

Ամբողջությամբ վերցրած՝ այս պատերազմի պատմությունը բավականաչափ ուսումնասիրված է, սակայն նույնն ասել չի կարելի Կովկասյան ռազմաճակատի վերաբերյալ: Առայսօր հայ պատմագրությունը հարկ եղած չափով չի անդրադարձել պատերազմի ընդհանուր ելքի վրա ռազմաճակատի ունեցած նշանակության հարցին, լուսաբանված չէ ռուսական զորքի տարած հաղթանակներում հայ ժողովրդի խաղացած դերակատարության հարցը, ինչպես նաև պարզ չէ, թե սահմանամերձ Երևանի նահանգի որ գավառն ինչ աստիճանի ներգրավվածություն է ունեցել ռազմական գործողություններում:

Սույն զեկուցման շրջանակներում մենք կփորձենք արխիվային նորահայտ վավերագրերի հիման վրա պատասխանել այս հարցերին՝ որպես օրինակ ունենալով Ալեքսանդրապոլի գավառը:

Պաշտոնապես պատերազմը սկսվեց 1853թ. նոյեմբերի կեսերին, սակայն Կովկասյան ռազմաճակատում ռազմական գործողություններն ընթանում էին դեռևս հոկտեմբերի 27-28-ից:

Ռուսաստանը պատերազմին պատրաստ չէր: Կովկասյան բանակի հիմնական մասը զբաղված էր լեռնականների շարժումը ճնշելով, սահմաններում չկային անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմական ուժեր, չկային նաև պաշտպանական հուսալի ամրություններ: Ո՛չ Երևանը և ո՛չ էլ Ախալքալակը, թուրքական հարձակման դեմ հուսալի պատվարներ չէին: Հարկ եղածի չափով ամրացված չէր նաև ռուսական գլխավոր հենակետ Ալեքսանդրապոլը: Ստեղծված իրավիճակում ռուսական հրամանատարությանը մնում էր սահմանի վրա շտապ կենտրոնացնել զգալի քանակությամբ մարդկային ուժ՝ թուրքական մոտալուտ հարձակումը կասեցնելու համար: Կենտրոնից անհրաժեշտ քանակությամբ ուժեր չստանալով՝ փոխարքա Վորոնցովը ձեռնամուխ եղավ տեղական բնակչությունից կամավորական ջոկատներ և միլիցիա կազմակերպելու գործին:

Հայ ժողովուրդը, ոգեշնչված թուրքական տիրապետությունից ազատվելու երազանքի իրականացման հեռանկարով, իր գործուն աջակցությունը ցուցաբերեց ռուսական զորքերին: 1853թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում Երևանում, Վաղարշապատում, Մարդարապատում, Շուշիում, Նախիջևանում, Շամախիում, Ելիզավետպոլում, Ղազախում և այլուր ստեղծվեցին կամավորական ջոկատներ, որոնք ամենակտիվ մասնակցությունն ունեցան պատերազմական գործողություններում: Ռուսական զորքերի Կովկասյան ռազմաճակատում տարած հաղթանակներում իր մեծ լուրման ունեցավ նաև ականալից ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձած Ալեքսանդրապոլի գավառը: Գավառի սահմանային դիրքն ստիպեց ռուսական հրամանատարությանն արդեն 1853թ. հունիսի վերջերին (պատերազմից հինգ ամիս առաջ) զինել սահմանամերձ գյուղերի բնակչությանը և փոխգնդապետ Թարխանյանի գլխավորու-

թյամբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և Շորագյալի գավառակի քրիստոնյա ազգաբնակչությունից հեծյալ հարյուրյակներ ստեղծել:

Կովկասյան ռազմաճակատում առաջին հարվածը թուրքերը հասցրեցին հենց Ալեքսանդրապոլի գավառի Բայանդուր գյուղի ուղղությամբ: 1853թ. հոկտեմբերի 31-ին թուրքական 40000-ոց բանակը անցավ Արփաչայը և գրավեց այն: Գեներալ Օրբելիանիի 7000-ոց զորաջոկատը այդ թվում նաև 800 հայ կամավորականներ, նոյեմբերի 2-ին ստիպեցին թուրքերին նահանջել Բայանդուրից, իսկ Շորագյալի միլիցիայի ջոկատները սահմանամերձ Ղափըլի գյուղի բնակիչներին տեղափոխեցին Ալեքսանդրապոլ: Ալեքսանդրապոլի միլիցիայի ջոկատները աչքի ընկան նաև նոյեմբերի 4-ի՝ Ալիքիալիի և նոյեմբերի 19-ի Բաշ Քաղըլլարի ճակատամարտերում:

1854թ. հունիս-հուլիս ամիսներին թուրքերը վերսկսեցին իրենց հարձակումները սահմանամերձ Բայանդուր, Թավշանդշլաղ, Քյալալի և Սվանվերդի գյուղերի վրա, սակայն բոլոր այդ գրոհները Ալեքսանդրապոլի գավառից հավաքագրված միլիցիայի ուժերով հետ շարտվեցին:

Միլիցիայի այս ջոկատներն աչքի ընկան նաև Քյուրուկդարայի ճակատամարտում (1854թ. հուլիսի 24) և Կարսի համար մղվող մարտերում 1855թ. հուլիս-նոյեմբեր):

Մոտ երկուսուկես տարի շարունակվող այս պատերազմում ալեքսանդրապոլցիները ծառայեցին ռուսական բանակում ոչ միայն իբրև կամավորներ ու հետախույզներ, այլև Կովկասյան կորպուսին, մասնավորապես նրա Ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերին ցույց տվեցին հսկայական բարոյական և նյութական աջակցություն: Օրինակ, յուրաքանչյուր անգամ, երբ ռուսական զորքը վերադառնում էր Ալեքսանդրապոլ ձևեռելու, ալեքսանդրապոլցիները ոչ միայն վիրավորներին ու հիվանդներին տեղավորում էին իրենց սեփական տներում, անվճար ապահովում սնունդով, դեղորայքով և հագուստով, այլև հանգանակություններ հավաքում բանակի համար սայլեր գնելու նպատակով: Ի դեպ, Ալեքսանդրապոլի գավառի քրիստոնյա ազգաբնակչության ցուցաբերած ֆինանսական օգնությունը չի սահմանափակվել միայն Կովկասյան կորպուսով կամ ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերով: Պատերազմի ավարտից կարճ ժամանակ անց Երևանի կոնսիստորիայի միջոցով Անաստոպոլի մարտերում ընկած ռուս զինվորների ընտանիքների օգտին գավառից փոխանցվել է 4513 ռուբլի 27 կոպեկ:

Ամփոփելով՝ նշենք հետևյալը. 1853-1856թթ. Ղրիմի պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի բոլոր հատվածները մարդկային ու նյութական նմանօրինակ զոհաբերությունների գնացին լոկ մեկ պատճառով, այն է՝ տեսնել պատմական հայրենիքի զգալի մասը թուրքական տիրապետությունից ազատագրված: Սակայն պատերազմը չլուծեց մեր տարածքային խնդիրները: Ղրիմում դաշնակիցներից կրած ծանր պարտությունն ու Սևաստոպոլի կորուստը ստիպեցին Ռուսաստանին հաշտություն խնդրել, իսկ 1856թ. մարտի 30-ին Փարիզում կնքված պայմանագրով կատարվեց գրավված տարածքների փոխանակում. Ղրիմը հետ ստանալու դիմաց Ռուսաստանը հրաժարվեց Արևմտյան Հայաստանում գրավված տարածքներից:

Армен АЙРАПЕТЯН (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

КРЫМСКАЯ (ВОСТОЧНАЯ) ВОЙНА 1853-1856 ГГ. И АЛЕКСАНДРАПОЛЬСКАЯ ОБЛАСТЬ

Острый спор вокруг иерусалимских святынь, начавшийся среди европейских государств в 40-ых годах XIX века, привело к русско-турецкой войне, которая вошла в историю как Крымская или Восточная война.

В целом история этой войны изучена довольно подробно, что нельзя сказать о действиях на Кавказском фронте. До настоящего времени армянская историография должным образом не обращалась к значению событий на этом фронте для исхода войны, не освещен вопрос об участии армянского народа в победах русских войск, а также какая область приграничной Ереванской губернии и в какой степени была вовлечена в военные действия.

В рамках настоящего доклада на основе нововыявленных архивных материалов мы попробуем ответить на этот вопрос на примере Александропольской области.

Официально война началась в середине ноября 1853 г., но на Кавказском фронте военные действия начались 27-28 октября.

Россия не была готова к войне. Основная часть русских войск была занята подавлением горских народов, на границе не было необходимого количества военных сил, не было и надежных оборонительных сооружений. Ни Ереван, ни Ахалкалаки не были надежной преградой против турецких войск. Должным образом не был укреплен и основной бастион русских войск – Александрополь. В сложившейся обстановке русскому командованию оставалось срочно концентрировать на границе значительные людские ресурсы для отражения ожидавшего нападения турецких войск. Не получив необходимого количества войск из центра, вице-губернатор Воронцов приступил к созданию добровольческих отрядов и милиции из местного населения.

Армянский народ, воодушевленный перспективой осуществления мечты освобождения от турецкого ига, оказал действенное содействие русским войскам. В течение июля-сентября 1853 г. в Ереване, Вагаршапате, Сардарапате, Шуши, Нахиджеване, Шамахе, Елизаветполе, Казахе и других местах были созданы добровольческие отряды, которые приняли самое активное участие в военных действиях. Свою лепту в победы русских войск на Кавказском фронте внесла также и Александропольская область, поневоле ставшая ареной военных действий. Приграничное положение области принудило русское командование вооружить жителей приграничных сел уже с конца июля 1853 г. (за пять месяцев до начала войны) и под руководством подполковника Тарханяна создать отряды конных сотников из местного христианского населения города Александрополя и Шорагяльского района.

Первый удар на Кавказском фронте турки нанесли именно в направлении села Баяндур Адександрапольской области. 31-го октября 1853 года 40-тысячный отряд турецких войск перешел Арпачай и занял его. 7-тысячный отряд генерала Орбелиани, в составе которого были 800 армянских добровольцев, 2-го ноября заставил турецкие войска оставить село Баяндур, а отряды милиции Шорагяла перевели жителей при-

граничного села Хапли в Александрополь. Отряды милиции Александрополя проявили себя в боях при Агилисе 4-го ноября и при Баш Кадэclare 19-го ноября.

В июне-июле 1854 года турки возобновили нападения на села Баяндур, Тавшангшлах, Кялал и Сванверди, но были отброшены силами мобилизованных из Александропольской области отрядов милиции.

Эти отряды милиции проявили себя в битве при Кюрукдара (4 июля 1854 г.) и боевых действиях за Карс (июль-ноябрь 1855 г.).

В этой войне, продолжавшейся около двух с половиной лет, александропольцы служили в русской армии не только в качестве добровольцев и разведчиков, но и Кавказскому корпусу, в частности войскам, расквартированным в Александрополе, оказали огромную моральную и материальную поддержку. Например, каждый раз, когда русская армия возвращалась в Александрополь на зимние квартиры, александропольцы не только помещали раненых и больных в своих домах, бесплатно обеспечивая питанием, лечением и одеждой, но и проводили сбор пожертвований для покупки обоза для русской армии. Кстати, финансовая помощь христианского населения Александропольской области не ограничивалась только Кавказским корпусом или войсками, расквартированными в Александрополе. Спустя некоторое время после окончания войны через Ереванскую консисторию в пользу семей погибших русских воинов были переданы 4513 рублей 27 копеек.

В заключении отметим, что в годы Крымской войны 1853-1856 годов все слои армянского населения пошли на материальные и людские жертвы с одной целью – увидеть значительную часть исторической родины освобожденной от турецкого владычества. Однако война не решила эту территориальную задачу. Тяжелое поражение союзников в Крыму и потеря Севастополя заставило Россию пойти на мир и 30-го марта 1856 года в Париже был осуществлен обмен захваченными территориями. Возвращение Крыма было осуществлено за счет возвращения захваченных в Армении земель.

Armen HAYRAPETYAN (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies NAS (Gyumri)

THE CRIMEAN (EASTERN) WAR IN 1853-1856 AND THE PROVINCE OF ALEXANDRAPOL

In the 40s of the XXth century the hot discussion among the European domains on the sanctuaries of Jerusalem led to a new Russian –Turkish war in autumn, 1853 which in the history is known with its “Crimea” or “Eastern” name.

Totally speaking, the history of this war is somehow investigated but we cannot say the same for the Caucasian battle. Till now Armenian historiography has not properly reacted to the issue of the common exit, the role of the Armenians in the victory of the Russian troops is not elucidated as well as it is not clear what kind of engagement which province of Yerevan had . In the scope of the work, on the basis of new archival materials we shall try to answer these issues having the province of Alexandrapol as an example.

The war officially began in 1853, in the middle of November, but in the Caucasian battle military activities were still going on since October 27-28.

Russia was not ready for the war. The great majority of the Caucasian army was engaged in pressing the highlanders' movement, there were not enough army forces in the boundaries, there were not also reliable defensive fortifications. Neither Yerevan, nor Akhalkalaki had reliable strongholds against the Turkish attack. The main Russian fulcrum of Alexandrapol was not fortified in a proper way.

In that state the Russian command had to quickly mass a great amount of human forces on the borderline. Not getting enough forces from the center, viceroy Voronzov got down to the work of forming voluntary detachments from local population.

The Armenians being inspired by the desire of getting free from the Turkish domain, supported the Russian troops. In the course of 1853, in the months of July-September, voluntary detachments were formed in Yerevan, Vagharshapat, Sardarapat, Shushi, Nakhijevan, Shamakhi, Elizavetpol, Ghazakh and other places which had the most active participation in war actions. The province of Alexandrapol had its great input. The frontier position of the province made the Russian command army the border's population still in the end of June, 1853(5years before the war) and by the guidance of lieutenant-colonel Tarkhanyan create horseman hundreds from the Christian population of Alexandrapol and Shoragyal province.

The Turks in the Caucasian front made the first thrust just in the direction of Bayandur country of province Alexandrapol. On October 31, 1853, the 40000 Turkish army crossed Arpachay and attacked it. General Orbelyan's 7000 troops among them 800 Armenian volunteers, on the 2nd of November urged the Turks to withdraw from Bayandur and Shoragyal's detachments and settled the population of Ghapli village to Alexandrapol. The detachments of forces of Alexandrapol were striking in the battles of Alyqisly(on the 4th of November) and in Bash Qadklar(on the 19th of November).

In 1854, in the months of June-July the Turks restarted their attacks on the villages of Bayandur, Tavshanghshlagh, Qyalal and Svanverd but all those attacks were thrown back with the forces of police recruited from the province of Alexandrapol.

These detachment of forces were also striking in the battles of Qyurukhdara(1854, July 24) and in the battles of Kars(July-November, 1855).

In the course of about 2.5 year long-lasting war Alexandrapol dwellers served in the Russian army not only as volunteers but also for the Caucasian corps and provided the troops of Alexandrapol with huge moral and material support. For instance, at each time when the Russian troop was coming back to Alexandrapol for winter, people of Alexandrapol were giving them lodgings, were providing them with free food, medicine and clothes, were raising money for buying carts for the army. After a short time from the war with the support of Yerevan's consistorium 4513 rouble 27 copeck was transferred to the families of the Russian soldiers who had fallen in action.

To sum up, we can mention the following things: in 1853-1856 in the years of the Crimean war all sections of the Armenain population made a human and materialistic sacrifice of the same kind only for one reason; that is to see the great majority of the historical motherland liberated from the Turkish domain. But the war did not solve our territorial problems. Russia had to offer peace after having sustained a severe defeat from the Crimean ally and after the loss of Sevastopol and on the 30th of March, 1856 there happened a change of occupied areas according to the signed contract in Paris, Russia refused from the occupied areas of Western Armenia in order to get the Crimea back.

Վարդան ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ (Հայաստան)
 Գյումրու պետական մանկավարժական ինստիտուտ

**«ՀԱՎԵՐԺ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ» ԳԱՂԱՓԱՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
 ԻՆՏԵԳՐԱՑԻՈՆ ԳՈՐԾՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀԻՄՔ**

XX դ. կեսերից Եվրոպայում սկիզբ առավ և մինչ այսօր շարունակվում է ինտեգրացիոն միության ձևավորման գործընթաց, որի հիմնական կատալիզատորներ էին համաշխարհային երկու պատերազմները: Գործընթացի հիմնական նպատակն է խաղաղության հաստատումը ու անվտանգության ապահովումը:

Գործընթացի գաղափարական նախադրյալներ հանդիսացան «հավերժ խաղաղության» տեսությունները, որոնք ձևավորվել էին դեռևս միջնադարում՝ որպես պատերազմների այլընտրանք և ներեվրոպական կոնֆլիկտների հաղթահարման մեխանիզմ: Սկսած XV դ. տարբեր քաղաքական, հասարակական և հոգևոր գործիչներ եվրոպացիների դատին էին ներկայացնում «հավերժ խաղաղության» ծրագրեր: Դրանցից էր դեռևս 1462թ. Բոհեմիայի արքա Իրժի Պոդեբրադցու՝ Եվրոպական պետությունների քրիստոնեական լիգայի ստեղծման առաջարկը: Հետագայում նմանատիպ խաղաղարար ծրագրեր առաջարկվեցին այնպիսի ականավոր գործիչների կողմից, ինչպիսիք էին Վիլյամ Պեննը, դուքս Սյուլլին, արքահայր Սեն Պիերը և այլք:

Այս ծրագրերի առանձնահատկությունը և արդիականությունն այն է, որ դրանցում առաջարկվում էր ոչ թե ուղղակի միջպետական դաշինքի ստեղծում, այլ ինտեգրացիոն միավորման ձևավորում՝ գործուն վերազգային կառավարման ինստիտուտներով, ընդհանուր բանակով, կոնֆլիկտների հաղթահարման և կանխարգելման մեխանիզմներով, էներգետիկ անվտանգության ապահովման և ռեսուրսների ընդհանուր կառավարման գործիքներով: Այս գաղափարները տարբեր մեկնաբանություններով ներկայացված են հասարակական զարգացման տարբեր տեսություններում և իրենց գործածումն են գտել ժամանակակից ինտեգրացիոն միավորումների գործունեության տեսության և պրակտիկայի մեջ:

Զեկուցման նպատակն է «հավերժ խաղաղության» որոշ առավել արդիական ծրագրերի ուսումնասիրությունը ժամանակակից ինտեգրացիոն գործընթացների համատեքստում: Կրննարկվի խաղաղարար ավանդույթի դերը ներեվրոպական ինտեգրացիոն գործընթացներում և Եվրոպայից դուրս քաղաքական փոխակերպումների և արդիականացման տեսական հիմնավորումներում:

Вардан МАТЕВОСЯН (Армения)

Гюмрийский государственный педагогический институт

**ИДЕЯ «ВЕЧНОГО МИРА» КАК ОСНОВА СОВРЕМЕННЫХ
 ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ.**

С середины XX века в Европе начался процесс формирования интеграционного союза, основным катализатором которого были две мировые войны, нанешие непоправимый вред развитию общества. Главной целью данного процесса является установление мира, безопасности и развития.

Идейными предпосылками процесса стали теории «вечного мира», зародившиеся еще в средние века как альтернатива войне в целом и внутриевропейским конфликтам в частности. Начиная с XV века, разные политические, общественные и религиозные дея-

тели представляли на суд европейцев свои программы по установлению «вечного мира». Еще 1462г. король Богемии Иржий из Подебрада предложил создать на договорной основе Христианскую лигу европейских государств. В последующие века подобные миротворческие программы создавались такими видными деятелями как Вильям Пенн, герцог Сюлли, аббат Сен-Пьер и другие.

Эти мыслители в своих проектах предлагали не просто создание межгосударственных союзов, которые, как известно, создавались еще в древнем мире и были не долговременны, а создание интеграционных союзов с действенными институтами надгосударственного управления, общей армией и механизмами разрешения и предотвращения конфликтов, инструментами обеспечения энергетической безопасности и совместного использования ресурсов. Эти идеи в разных интерпретациях и трактовках красной нитью проходят через большинство теорий общественного развития и находят свое применение в теории и практике деятельности современных интеграционных структур.

Целью доклада является рассмотрение некоторых наиболее актуальных проектов «вечного мира» в контексте проблем современных интеграционных процессов. В докладе будут рассмотрены роль миротворческой традиции в теоретических обоснованиях

- внутриевропейских интеграционных процессов;
- трансформации и политической модернизации на границах Европы.
-

Vardan MATEVOSYAN (Armenia)

Gyumri State Pedagogical Institute

THE IDEA OF “ETERNAL PEACE” AS A BASIS FOR MODERN INTEGRATION PROCESSES

The process of integration in Europe started from the second half of the XX century; the two World Wars, which cause a huge damage to the development of the societies were the catalyzers for these processes. The main goal of the process was the establishment of peace, security and development. Ideological preconditions of the process were the theories of “eternal peace”, which were originated back in the Middle Ages as an alternative to the wars in general, and Inter-European conflicts in particular.

Since the XV century, different political, social and religious figures put their programs on the establishment of “eternal peace” on the table of European judgment. In 1462 Lord of Bohemia George of Poděbrady proposed to create Christian league of European nations on contract basis. In the following centuries such kind of programs were proposed by such outstanding personalities like William Penn, Duke of Sully, Abbot of Saint-Pierre and others.

These thinkers in their projects suggested not just the creation of inter-state alliances, which are known to be created even in the ancient world and were not long-lived, but they suggest creation of unions with the effective integration of supranational institutions of governance, with common army and mechanisms of conflict resolution and prevention, tools for energy safety and resource sharing. These ideas with different interpretations permeate most theories of social development and are used in the theory and practice of modern integration structures.

The aim of the report is to review some of the most urgent projects of "eternal peace" in the context of the problems of modern integration processes. The report will discuss the role of peace-making tradition in the theoretical justifications; intra-European integration process and problems of political transformation and modernization out of boundaries of Europe.

Белла ЧИЧ (Россия)

Институт гуманитарных исследований (Майкоп)

СЕВЕРО-ЗАПАДНЫЙ КАВКАЗ В СВЕТЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ АРМЯНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ

Одной из наиболее важных задач кавказоведения является изучение этнополитической истории Западного Кавказа в целом и Северо-Западного Кавказа как его части. Сложившаяся в эпоху раннего средневековья этнополитическая ситуация в регионе оказала заметное влияние на формирование и развитие народов Западного Кавказа, в том числе и адыгов.

К одной из основных проблем раннего средневековья относится появление на территории Северо-Западного Кавказа азиатских кочевников и их роли в этногенезе и культуре автохтонных народов Кавказа. Значительный интерес для целостного изучения истории этнополитической ситуации в регионе представляют армянские письменные раннесредневековые источники, существенно дополняющие византийские, русские и арабские хроники. К таковым относятся замечательные памятники средневековой армянской письменной культуры «История Армении» Мовсеса Хоренаци, «Ашхарацуйц» Анания Ширакаци, «История Агван» Моисея Каганкатваци, «История халифов» Гевонда, «История» армянского автора IX века Шапуха Багратуни, «Всеобщая история» Степаноса Таронечи по прозвищу Асохик.

Армянские источники дают довольно полную картину расселения различных этносов на карте Азово-Причерноморского бассейна. При этом значительную трудность в идентификации северокавказских народов представляет использование архаичной этнической номенклатуры. Особенностью армянских средневековых источников является определенная письменная традиция, согласно которой сведения о конкретных исторических событиях накладываются на различные исторические эпохи, что создает определенные трудности в их интерпретации.

В объемном географическом труде Анания Ширакаци широко использованы работы Птолемея, Паппа Александрийского и географические сочинения других авторов, а также мемуары путешественников. К северу от реки Кубани «Ашхарацуйц» помещает «народы турков и болгар, которые именуются по названиям рек: Купибулгар, Дучибулгар, Огхондор, Блкар-пришельцы, Чдарболгар». Перечисляя западных соседей болгар, автор Географии сообщает, что «между болгарами и Понтийским морем живут гарши, куты, и сваны до (города?) Писинун страны Аваза, где живут апшилы и абхазы до приморского своего города Севастополиса и далее до реки Дракона, текущей из Агван и отделяющей Абхазию от страны Егер».

Из перечисленных этнонимов наибольший интерес для нас представляет племенное название гарши, карш в переводе А. Сукри под которым скрываются адыги (кашак, черкесы). Топоним Писинун содержит характерный для местной (адыгской) ономастики корень –пс-вода. А.Сукри и К.П. Патканов видели в топониме Писинун город Питиунт, что по мнению некоторых современных исследователей маловероятно. С точки зрения истории северокавказских народов, интерес представляют книги автора VII в. Мовсес Каганкатваци, содержащие важный материал о нашествиях северных народов в Закавказье. Под северными народами у многих средневековых армянских и грузинских

авторов подразумеваются северокавказские народы, не раз совершавшие походы в Закавказье.

Исторические сказания Гевонда разворачивают перед нами яркую картину арабо-хазарских войн, завоеваний арабами армян и других кавказских народов.

«История Анонимного повествователя» Шапуха Багратуни представляет собой свободное сочетание мотивов исторических сказаний с повестями новеллистического характера. В последней новелле описывает войну царя Смбата I в союзе с грузинским царем Адарнесе против абхазского царя Датоса (абхазский царь Константин III). Вместе с Смбатом на эту войну отправляются и другие армянские князья с многочисленными войсками. Не смотря на то, что события, происходившие в разное время, представлены в источнике слитно они дают возможность воссоздать атмосферу бурных событий IX-X вв. на Северном Кавказе.

В виду малочисленности письменных источников по раннему средневековью Северо-Западного Кавказа, значение данных армянских источников велико. Они проливают свет на многие вопросы истории северокавказских народов, дополняя сведения греко-латинских, византийских и арабских источников.

Bella CHICH (Russia)

Humanitarian Research Institute(Maykop)

NORTHWEST CAUCASUS IN THE LIGHT OF MEDIEVAL ARMENIAN WRITTEN SOURCES

One of the most important tasks of the Caucasian studies is the study of ethno-political history of the Western Caucasus in general and the North-West Caucasus as a part of it. Established in the early Middle Ages ethno-political situation in the region has had a marked influence on the formation and development of the peoples of the Western Caucasus, including Circassians.

For one of the main problems is the appearance of the early Middle Ages in the North-West Caucasus Asian nomads and their role in the ethnogenesis and culture of indigenous peoples of the Caucasus. Considerable interest to the holistic study of the history of ethno-political situation in the region are written early medieval Armenian sources, substantially complementary Byzantine, Russian and Arabic chronicles. These include the great monuments of medieval Armenian manuscripts "History of Armenia" Khorenatsi, "Ashkharatsuyts" Ananias Shirakatsi "History Aghvan" Moses Kaghankatvatsi, "History of the Caliphs" Ghevond, "History" Armenian author IX century Shapuh Bagratouni, "General History" Stephanos Taronetsi nicknamed Asoghik.

Armenian sources give a fairly complete picture of the various ethnic groups settling on the map of the Azov-Black Sea basin. In this case, a significant difficulty in the identification of the North Caucasian peoples is the use of an archaic ethnic nomenclature. Feature of medieval Armenian sources is certain written tradition, according to which information about specific historical events are superimposed on the various historical periods, which creates certain difficulties in their interpretation.

The extensive geographical work Anania Shirakatsi widely used works of Ptolemy, Pappus of Alexandria and geographical works of other authors, as well as the memoirs of

travelers. To the north of the river Kuban "Ashkharatsuyts" puts "the people of the Turks and Bulgarians, who are called by the names of rivers Kupibulgar, Duchibulgar, Oghondor, Blkaraliens Chdarbolgar." Listing the western neighbors the Bulgarians, the author of Geography reports that "between Bulgarians and the sea of Pontus live Garches, Kuta, and Svans to (town?) Pisinun Avaz the country where they live apshily and Abkhazians to their seaside town Sevastopolis and further to the Dragon River, flowing from the Agvans and separating Abkhazia from country Jaeger. "

Of these ethnonyms greatest interest to us is the tribal name Garches, translated by A. Karsh Sucri under which lurk Circassians (Kassak groups, Circassians). The place name Pisinun contains characteristic local (Adyghe) onomastiki root -ps - water. A.Sukri and K.P. Patkanov seen in placenames Pisinun Pitiunt city that according to some modern scholars is unlikely. From the point of view of the history of the North Caucasian peoples interest in the author's book VII. Movses Kaghankatvatsi containing important stuff about invasions of northern peoples in the Caucasus. Under the northern peoples, many of the medieval Armenian and Georgian authors meant North Caucasian peoples, not just go hiking in the Caucasus.

Historical tales Ghevond unfold before us a vivid picture of the Arab-Khazar war, conquest by the Arabs Armenians and other peoples of the Caucasus.

"The story of the narrator Anonymous" Shapuh Bagratouni is a free combination of motives of historical stories with tales of novelistic character. In the latest novel describes the war of King Smbat I allied with the king of Georgia against Abkhazia Adarnese king Datsa (Abkhaz king Constantine III). Together with Smbat go to war and other Armenian princes of the numerous troops. Despite the fact that the events that occurred at different times, are presented in the source together they provide an opportunity to recreate the atmosphere of the tumultuous events IX-X centuries. in the North Caucasus.

In view of the paucity of written sources on the early Middle Ages the Northwest Caucasus, Armenian sources of the data value is large. They shed light on many questions in the history of the peoples of the North Caucasus, complementing the information Greco-Latin, Byzantine and Arab sources.

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

ՍԵՊԱԳՐԱՅԻՆ ՍՄԻՐԱ(ԽԻ) ԵՐԿՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

1. Իշպուրիների և Մենուայի ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված վիտիրուն, լուշան և կաթարզան էթիունի ցեղամիության մեջ մտած ցեղերից էին: Անցնելով Հայկական պար լեռնաշղթան նրանց աշխարհագրը ներխուժել էր ուրարտական տարածք, բայց Ալաշկերտի դաշտում պարտվել էր և հետ շարտվել:
2. Ալաշկերտի շրջանը Վիտիրուխի ցեղային երկրի մասը չի եղել: Այն չի ընդգրկել նաև Հայկական պարին և Արաքս գետին հարող շրջաններ, որովհետև Արգիշտի I-ի Խորխոռյան տարեգրության II տարվա դեպքերի նկարագրությունից պարզ է դառնում, որ Վիտիրուխին գտնվել է Արաքս գետից հյուսիս՝ Ախուրյան գետի ավազանի հարավում՝ ընդգրկելով հետագա Շիրակ գավառի հարավարևմտյան մասը և շրջակա ինչ-ինչ տարածքներ:
3. Սմիրա(խի)/*Ստիրա(խի) ցեղանուն-երկրանվան *uit- հիմքը «եղջերավոր երկկճղականի վայրի կենդանի» նշանակող տոտեմական անվանում է՝ տարբերակը հայերեն *վիթ* «այծյամ», *վթիկ* (<վիթ-իկ) «եղնիկի հորթ», բրբ. *վիտվիտ* (<վիտ-վիտ) «ցատկոտող»// «այծ» բառերի արմատի: Իմաստով նրան է հարում *Տեկոր/Տիկոր* (այժմ՝ *Ղիգոր*) գետանունը Շիրակ գավառի հարավ-արևմուտքում: Գետանվան հիմքում հայերեն *տիկ* «տիկ, տկճոր», «պարկապզուկ» բառն է՝ իր նախնական «այծ» նշանակությամբ (*տիկ*<հ.-ե. *dig- «այծ»): Այս գետի ավազանն է եղել Վիտիրու(խի) ցեղային երկրի կենտրոնը:
4. Հետագա Շիրակի տարածքի հնագույն բնակիչները նույն այս տոտեմն են ունեցել նաև Էրիախի (ձախափնյա Շիրակում) և Բուզունիա (աջափնյա Շիրակում) երկրներում: *Eriachi* ցեղանուն-երկրանվան *Eri-* բաղադրիչը կրկնում է հ.-ե. *er(i)- «մանր եղջերավոր կենդանի» արմատը՝ պահպանված հայերեն *երէ* «որսի վայրի կենդանի» և *երինջ* «եգ հորթ» բառերում: *Buzunia* երկրանվան հիմքում հայերեն *բուծ* «գառ, ուլ» (<հ.ե. *bhug'o-) բառն է կամ նրա հնչյունական որևէ տարբերակը (հմմտ. մանկական *բժոռ-բուժ-ո* բառը և *Բզունիք, Բուժունիք* գավառանունները):
5. Արագած լեռան անունը ևս նույնպիսի տոտեմական պաշտամունքի հետևանք է. *Արագած*<*ragat (այստեղ՝ rag-/h.-ե. *rag- «եղջյուր»): Հայոց հին (հայկական) տոմարի 20-րդ օրը ձևոված էր այս լեռանը, ուստի կրում էր *Արագած* անունը: Արագած լեռան ստորոտին՝ հետագա Արագածոտն գավառում գտնվող *Արտին/սեպագր*. *Artini* լեռան անվան մեջ առկա *արտ- արմատը կրկնում է հայերեն *արտի* և *արտիկ* «վայրի եգ ոչխար» բառերի արմատը (<հ.-ե. *drā- «վազել»):
6. Հետագա Շիրակ գավառի տարածքում գտնված Վիտիրու(խի), Էրիախի, Բուզունիա ցեղային երկրների տոտեմը նաև տոտեմն է եղել Շիրակի բնակչության ավանդական նախնի Շարայի: Դրա արգասիքն է միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ի «*Շարայայ* - հորթոյ պատկեր» բառը: Սրա առաջին բաղադրիչը Շարայի անունն է, իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ *այայ* բառը, որը նշանակում է այն առասպելական էակը, «որ մարդուց է հառաջանում և երեների հետ է արածում»: *Շարայայ* փաստորեն կոչվել է Շարայի հորթատեսք կուռքը (*պատկեր* բառը նաև «արձան, կուռք» է նշանակել):
7. Մովսես Խորենացու բերած հայոց հին ավանդագրույցների համաձայն՝ Շարան թոռն էր Հայկ նախահոր ավագ որդի Արամանյակի, ով համարվել է Արագած լեռան անվա-

նադիրը և Արագածոտնի բնակչության նախնին (Խորենացի, Ա, Ժբ): Եթե Շիրակի և Արագածոտնի հնագույն բնակիչներն իրենց համարել են հայկյան Արամանյակի և Շարայի սերունդները, ուրեմն նրանք հստակ հիշողություններ են պահպանած եղել հայկական էթնոսին՝ իրենց պատկանելու՝ հայախոս լինելու վերաբերյալ: Այդ իրողությունն են գալիս հաստատելու Շիրակ և Արագածոտն գավառների հիշյալ ցեղանունների և տեղանունների հնդեվրոպական-հայկական ստուգաբանությունները:

Саргис ПЕТРОСЯН (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

О ЛОКАЛИЗАЦИИ КЛИНОПИСНОЙ СТРАНЫ УՄԻՐԱ(ՈՒ)

1. В некоторых совместных надписях Ишпуини и Менуа упоминаются этиунийские племена витирухи, луша и катарза, которые вторглись в северные районы Урарту, но у города Анаше (позд. Алашкерт) потерпели поражение и отступили к Этиуни.
2. Район битвы, т.е. район Алашкерта не мог находиться в составе страны Витирухи. В ее состав не входили также районы у реки Аракс. Страна Витирухи включала в себе юго-западную часть гавара Ширак и примыкающие к нему земли.
3. В основе этнонима Витиру(хи) лежит корень *uit-, ср. арм. վիթ “газель, серна”, վթիկ “тенок оленя”, վիտվիտ “прыгающий” > “козел”. Впоследствии в этом же районе находилась река Текор/Тикор и одноименный населенный пункт. В основе топонима *Տեղոր/Տիկոր* лежит и.-е. *dig- “коза, козел” (ср. арм. տիկ “бурдюк, волынка” < *տիկ “коза”).
4. Тотемными животными для древнейших жителей Ширака являлись эти и другие рогатые. Именно они дали свои имена таким племенам и странам, каким являлись и Витирухи, и Эриахи (Eriaḫi ср. арм. երէ “дичь, косуля”, երիւջ “телка” < и.-е. *er- “мелкий скот”), и Бузуниа (Buzunia ср. арм. բուձ “козлик, барашек” < и.-е. *bhuǵ-, а также топонимы Բզունիք и Բուժունիք).
5. Оронимы *Արագա* и *Արтин* также имеют индоевропейское происхождение. Արագա < и.-е. *rag-at-, где *rag- < и.-е. *rag- “рог”, а Արտին < *dren- < и.-е. *drā- “бегать” (ср. фрак. личн. им. Drenis и албан. dreṇi “олень, лань”).
6. Как видно из древнеармянских эпических сказаний, Шара является эпонимом Ширака и его древних жителей. Его имя лежит в основе слова շարաշար “статуя теленка”, которое говорит о том, что и для Шара тотемным животным послужил какой-то рогатый.
7. В древнеармянских эпических сказаниях деда Шара Арамаяка считали эпонимом горы Арагац и гавара Арагацотн. Одновременно он старший сын этнарха армян Хайка. Если древние жители Ширака и Арагацотна считали себя потомками Шара и Арамаяка, значит, они сохранили кое-какие воспоминания о том, что их предки, в том числе и витирихийцы, принадлежали к армянскому этническому обществу. Вышеупомянутые этнонимы и топонимы из Ширака и Арагацотна подтверждают этот факт, так как они этимологизируются на индоевропейско-армянской почве.

Sargis PETROSYN (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies NAS (Gyumri)

ABOUT THE LOCATION OF CUNEIFORM UTTIRU(HI) LAND

1. Virtiru, lusha and katarza mentioned in Ishpiuni's and Menua's Urartian cuneiform records were the tribes belonging to Etiuni tribe union. By passing Armenian mountain range their militia had invaded the Urartian territory but in the field of Alashkert it was defeated and threw back.
2. The district of Alashkert has not been the part of Virtirukhi tribal country. It has not also covered adjoined areas to Armenian Chains and the Araks river, since from the description of the events in the system of Argishti I Khorkhoryan chronology it becomes evident that Virtirukhi was to the north of the Araks river and to the south of the Akhurian river basin by covering Shirak's south-western part and some surrounding areas.
3. Uit basis of U*it*iru(hi)/*U*it*iru(hi) tribal name – country name is the totemic name which means “horned cloven-footed wild animal, the Armenian version is according to the word roots of *վիթ* “roe” and *վթիկ* (<վիթ-իկ) “roe deer”, dial. *վիսվիս* (<վիս-վիս) //vit-vit “jumping”// “goat”. *Տեկոռ/Տիկոռ* (now: *Ղիզոռ*) river name is near to it with its semantic meaning in the south-west of Shirak province. On the basis of the river name is the Armenian word *տիկ* “wineskin, small wineskin”, “bagpipe” with its initial “goat” meaning (*տիկ* <IE. Dig- “goat”). The center of the tribal country Virtiru(khi) has been the basin of this river.
4. The ancient dwellers of Shirak area have had the same totem in the countries of Eriachi(of the left side Shirak) and Buzunia (of the right side Shirak). *Eri* component in *Eriahi* tribal name - country name reduplicates the root *er(i)- preserved in Armenian *բուծ* “lamb, kid”(<IE. bhug'o-) as its any sound version (comp: child's *բժն*<*բուծ*-*n* word and *Բզունիք, Բուծունիք* district names).
5. The name of Mount Aragats is also the result of such totemic cult: *Արագած*<*ragat (here rag-//IE “horn”). The 20th day of the Old Armenian old style was dedicated to this mountain, hence, it bears the name of Aragats, the existing root in the name of Artini mountain keeping in Aragatsotn province reduplicates the Armenian word roots of *արտի* and *արտիկ* “wild ewe” (IE <*drā- “run”).
6. The totem of Virtiru(khi), Eriachi, Buzunia tribal countries found in the territory of further Shirak province has also been the totem of Shara who has been the traditional ancestor of Shirak's population. Its outcome is the word “Sharapay- calf picture” of medieval “Wordbook Armenian's”. Its first component is Shara's name and the second component is the word *յայ*, which means the mythical personage “who comes into existence from a human being and who grazes with erens”. In fact Shara's calf-like idol has been called *Շարայայ* (the word *յայունկեր* has also meant “statue, idol”).
7. According to Movses Khorenaci's old legend, Shara was the grandchild of Hayk forefather's eldest son Aramanyak who was considered the name bearer of Mount Aragats and the ancestor of Aragatsotn dwellers. If the old dwellers of Shirak and Aragatsotn have considered themselves as the generations of Armenian Aramanyak and Aragatsotn, consequently, they have preserved clear memories to the Armenian ethnos referring to its Armenian speaking. This fact states the Indeo-European –Armenian etymologies of the given tribal-names and place names in the provinces of Shirak and Aragatsotn.

Тамаз ПУТКАРАДЗЕ (Грузия)

Батумский государственный университет

Кетеван ПУТКАРАДЗЕ (Грузия)

Технологический Музей братьев Нобелей

ГРУЗИЯ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ МИРОВЫХ ГЛОБАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ

Своим геополитическим расположением, историческим прошлым и богатым культурным наследием Грузия всегда заслуживала особое внимание. Она с древнейших времен явилась связывающим звеном между Западом и востоком, между севером и югом, а также между многоэтническими регионами самого Кавказа. Грузия имеет большое значение с точки зрения диалога между культурами, а также сближения и сотрудничества кавказских народов.

Грузия отличает многонациональность и многоконфессиональность населения, древность культуры, устойчивость национальных традиций. Пестрота национального и религиозного состава населения объясняется как историческими процессами, так и большим разнообразием природных условий.

Так, что Грузинской культуре (в любой национальной культуре) присутствуют элементы вклада в мировую цивилизацию или культуру соседей; знание этого вклада должно стать достоянием массового сознания.

В настоящее время в условиях углубления интеграционных процессов, роль и значение Грузии в сближении кавказских народов и стран, граничащих с этим регионом становится более актуальным.

Евроинтеграционные и глобализационные процессы поставили в порядке дня проблему конкретных цивилизаций. Стало ясно влияние западных цивилизаций на весь мир, что вызвало противостояние «локальных» и «глобальных» цивилизаций. По своим данным –языком, историей, религией, традиционно–бытовой культурой и самоидентификацией людей грузинская цивилизация уникальна. По своему содержанию эта локальная культура составная часть евроазиатской цивилизации. Но какова перспектива этой цивилизации в XXI веке? В отличие от прошлого, в настоящее время, началась война цивилизаций. Евроатлантическая (западная) цивилизация сталкивается с цивилизацией остального мира.

Конкретная цивилизация не может адаптироваться с глобальными версиями цивилизации, но имеет определенный потенциал культурной интеграции.

Глобализационные и евроатлантические процессы коснулись таких деликатных вопросов, как межэтнические отношения, внутриэтнические социально-экономические процессы, традиционное право, быт, культура и т.д. С одной стороны эти процессы происходят внутри Грузии, где каждая этнографическая группа имеет общегрузинский характер и локальную специфику, с другой стороны вышеуказанные процессы имеют место и в общекавказском пространстве.

Под влиянием внешних факторов евроатлантические процессы идут еще более интенсивно. Мы теряем многие феномены, которые сформировались в течении веков и сегодня имеют жизненно важное значение. Вместо производителя продукции деревня превратилась в потребителя. В поисках работы крестьяне уезжают в города. Многие отправились на биржи труда иностранных государств. Исчезли огород, скот, домашняя

птица, традиционные отрасли и уникальная хозяйственная культура, что было основой экономики такого древнего очага земледелия и скотоводства, как Грузия.

Евроатлантические процессы коснулись и вопросов взаимоотношения религии и государства. Ситуацию усугубляют различные религиозные секты (баптисты, свидетели Иегова...), которые в сознании верующих внедряют космополитизм. В определенном смысле создается опасность «коллизии цивилизации» т.е. опасность «мирного сталкивания» ислама и мусульманских сект с одной стороны, и христианства (Православие, Католицизм) христианских сект с другой. Это не будет сопровождаться военными операциями, но такое противостояние может иметь место даже в локальном ареале.

Выход надо искать в сближении и консенсусе этических позиций и моральных ценностей этнических групп. Некоторые общепризнанные стандарты не могут иметь всеобщий характер. Поиск уникального феномена не должен нанести ущерб национальному сознанию. Мы естественно понимаем, что готовый рецепт для решения проблемы противостояния «глобальных» и «локальных» цивилизаций не существует, но параллельно евроинтеграционным процессам надо найти общественно-базовой консенсус, безоговорочную веру, без которого современный плюрализм может превратиться в разрушительную силу.

Tamaz PUTKARADZE (Georgia)

State University (Batumi)

Ketevan PUTKARADZE (Georgia)

Employ of the Nobel Brothers Technological Museum(Batumi)

GEORGIA IN THE CONTEXT OF MODERN WORLD GLOBAL PROCESSES

Having geopolitical arrangement, historical past and a rich cultural heritage Georgia always deserved a special attention. Since its ancient times there was a connecting link between the West and the East, between the North and the South, and also between multiethnic regions of the Caucasus. Georgia has great importance from the point of view of dialogue between cultures, and also rapprochements and cooperation of the Caucasian people.

Georgia distinguishes a multinationality and population multi-confessionality, a culture antiquity, stability of national traditions. Diversity of national and religious structure of the population speaks both historical processes, and a big variety of an environment.

As far as the Georgian culture (at any national culture) is concerned, there are elements of a contribution to a world civilization or culture of neighbors; the knowledge of this contribution has to become property of mass consciousness.

Now in the conditions of deepening of integration processes, a role and value of Georgia in rapprochement of the Caucasian people and the countries adjoining on this region to become more actual.

Euro integration and globalization processes delivered in an agenda a problem of concrete civilization. The influence of western became clear to a civilization for the whole world that caused opposition "local" and "global" civilizations. According to the data – language, history, the religion, traditional – household culture and self-identification of people the Georgian civilization is unique. According to the contents this local culture is component of the Eurasian civilization. But what is the prospect of this civilization in the XXI century?

Unlike the past, now, civilization war began. The Euro Atlantic (western) civilization faces a civilization of other world.

The concrete civilization can't adapt with global versions of a civilization, but has a certain potential of cultural integration.

Globalization and Euro Atlantic processes concerned such delicate questions, as the interethnic relations, the intra ethnic social and economic processes, the traditional right, a life, culture, etc. On the one hand these processes occur in Georgia where each ethnographic group has the all-Georgian character and local specifics, with another hand the above processes take place and in the all-Caucasian space.

Under the influence of external factors the Euro Atlantic processes go even more intensively. We lose many phenomena which were created within centuries and today have the vital value. Instead of the producer of production the village turned into the consumer. In job searches peasants go to the cities. Many went on labor exchanges of the foreign states. The kitchen garden, cattle, the poultry, traditional branches and unique economic culture that was a basis of economy of such ancient center of agriculture and cattle breeding as Georgia disappeared.

The Euro Atlantic processes concerned also issues of relationship of religion and the state. The situation is aggravated by various religious sects (Baptists, witnesses Jehovah ...) which in consciousness of believers introduce cosmopolitanism. Danger of "a civilization collision" i.e. danger of "peace colliding" Islam and Muslim sects on the one hand, and Christianity (Orthodoxy, Catholicism) Christian sects with another is in a sense created. It won't be accompanied by military operations, but such opposition can take place even in a local area.

Solution should be looked for in rapprochement and consensus ethical a position and moral values of ethnic groups. Some conventional standards can't have general character. Search of a unique phenomenon shouldn't cause damage to national consciousness. We naturally understand that the ready recipe for a solution of the problem of opposition "global" and "local" civilizations doesn't exist, but parallel to euro integration processes, it is necessary to find public-basic consensus, unconditional belief without which the modern pluralism can turn into destructive force.

Любовь САБАНЧИЕВА (Россия)

Институт гуманитарных исследований (Нальчик)

ГЕНДЕРНЫЙ ФАКТОР И ЕГО МЕСТО В КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Доклад посвящен региональным особенностям гендерной стратегии в политике женщин Российской Федерации. Отмечаются положительные и отрицательные результаты советской гендерной политики в национальных республиках. Особое внимание уделяется состоянию проблемы в т.н. годы перестройки. Отмечается, что провозглашенный М.С. Горбачевым принцип гласности явился толчком к социальному активизму вообще, к женскому в частности. Перемены, происходившие в политической жизни страны, вселили в людей большие надежды. Одним из средств канализации этих чувств были выборы конца 80-х – начала 90гг. XX в. в представительные органы всех уровней. Тогда впервые в обществе наметились признаки превращения женщин из объекта в субъект политики.

Впоследствии в рамках модернизации политической системы и выборных технологий, осуществленных в РФ в 2000-е гг., потестарные функции женщин были понижены. Особо остро проблема гендерной асимметрии в государственном управлении встала перед женщинами национальных республик РФ, к числу которых относится и Кабардино-Балкария, где в отличие от многих республик, в силу того, что верховную власть в республике продолжительное время (1956-1985гг.) возглавлял гендерно-чувствительный руководитель, в высшем эшелоне власти наблюдалась высокая концентрация женщин. Теперь же 20 лет ни одна представительница республики не может попасть ни в Государственную Думу, ни в Совет Федерации.

Для изменения ситуации в сторону устойчивого развития и стабильности общества можно предпринять некоторые шаги:

- в соответствии с Гендерной стратегией РФ претворить в жизнь положение о создании «дополнительных преимуществ для занятия должностей в органах государственного, муниципального управления и местного самоуправления для представителей того пола, роль которого принижена»;
- изменить отношение женщин к своему активному и пассивному избирательному праву (проявлять открыто волю к власти и высоко ценить свой голос);
- поддержать идею изменения избирательной системы. Поскольку женщины имеют опыт победы в качестве независимых кандидатов, смешанная система приведет к появлению на политической арене независимых женщин-депутатов, которые могут при принятии законов поддерживать те партии, которые наиболее полно учитывают социально-политические запросы женского электората.

Что касается исполнительных органов, то здесь возможны несколько вариантов развития: увеличить женское представительство путем внесения законопроекта по вводу квоты для женщин; предвыборная борьба «высветит» широко и глубоко мыслящих и образованных женщин, получивших широкую поддержку избирателей, но не достаточно для прохождения в законодательное собрание, которых можно пригласить в исполнительные органы. Одним из вариантов является назначение в исполнительные органы уже избранных депутатов, который сегодня практикуется. Возможны и другие

меры. В целом все они не требуют дополнительных материальных затрат, но требуют изменения гендерной психологии общества.

Таким образом, сегодня в РФ есть ряд факторов институционального и индивидуального характера, которые оказывают влияние на право женщин наравне с мужчинами участвовать в управлении делами государства как непосредственно, так и через своих представителей.

Lyubov SABANCHIYEVA (Russia)

Kabardin-Balkar Institute of Humanitarian Researches (Nalchik)

GENDER FACTOR AND ITS PLACE IN THE CONCEPTION OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SOCIETY

The report is devoted to the study of regional features of gender strategy in policy of women of the Russian Federation. Positive and negative results of the Soviet gender policy in the national republics are disclosed. Special attention is paid to the state of this problem during the so-called years of reorganization. It is noted that the principle of publicity proclaimed by M. S. Gorbachev was an impulse to social activism in general, to female in particular. The changes happening in political life of the country, inspired great hopes in the people. Elections to all levels of the representative bodies in the end of the 80th – the beginning of 90th of the 20th century were one of the means of the outpour of these feelings. Then for the first time signs of transformation of women from an object into a subject of politics were outlined in the society.

Subsequently, within the frames of modernization of political system and the elective technologies which have been carried out in the Russian Federation in 2000, potestary (power execution) functions of women were decreased. Especially sharply the problem of gender asymmetry in public administration rose before women of the national republics of the Russian Federation, including Kabardino-Balkaria, where unlike many other republics high concentration of women was observed in the higher echelons of power, because for a long time, from 1956 to 1985 a gender-sensitive leader was in power. Now, for 20 years no one feminine representative of the republic was able to get either to the Parliament (State Duma), or to the Federation Council.

To change the situation towards a sustainable development and social stability, it is possible to take certain steps:

- according to Gender strategy of the Russian Federation to realize the provision on creation "additional benefits for occupation of positions in the State, municipal administration and local governance bodies for representatives of that sex whose role is belittled";
- to change the relation of women to the active and passive electoral right (to express openly their will to power and to appreciate highly their electoral vote);
- to support the idea of change of the electoral system. Since women have experience of winning elections as independent candidates, the mixed system will lead to emergence on political arena of independent female deputies who can support those parties which most fully consider socio-political aspirations of female electorate during the process of laws adoption.

As for executive bodies, different options of development are possible: to increase female representation by introduction of female quota bill; pre-election fight will “highlight” educated, broad-minded and effectively thinking women who have got wide support of voters, but not sufficient for passing the limit level to the legislative assembly; they can be invited to fill the posts in the executive bodies. One of the options that is practiced now is an appointment into executive bodies of those deputies who were already elected. Some other measures are also possible. All of them do not require additional monetary expenditure, but require the change of gender psychology of the society.

Thus, today in the Russian Federation there are a number of factors of institutional and individual character, which have influence on the right of women for equal participation in the state administration with men either directly or through their representatives.

Համլետ ՄԱՐԳՍՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

**ԼՈՌՈՒ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՃԻ ՏԵՄՊԵՐՈԸ ԵՎ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
 ԲՆՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (XIX Դ. ԿԵՍ - 1914 Թ.)**

Լոռին առաջիններից մեկն էր Անդրկովկասում, որ 1801թ. Արևելյան Վրաստանի կազմում անցավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ: XIX դ. վերջերին այն Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի հարավային մասն էր և այդ կարգավիճակում մնաց մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Զեկուցման համար հիմնական նյութ են հանդիսացել Հայաստանի ազգային արխիվի 53 ֆոնդի բնակչության վիճակագրական տվյալները, որոնք վերաբերում են Տաշիրի, Ստեփանավանի, Թումանյանի և Գուգարքի (հյուսիսային մասը) նախկին շրջանների հայ բնակչությանը, նյութերի մեծ մասն առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ. դրանք լույս են սփռում Բորչալուի գավառի Լոռու գավառակի բնակավայրերի ու բնակչության անցյալի պատմության վրա:

Նշված ֆոնդի հարուստ ու բազմաբովանդակ նյութերը եզակի սկզբնաղբյուր են 1840-1914թթ. Վրաստանի և Իմերեթի թեմի հայ բնակչության ժողովրդագրական զարգացումների տեսանկյունից: Զեկուցման նպատակն է նշված ֆոնդի վիճակագրական տվյալների հիման վրա ներկայացնել Լոռու հայ բնակչության թվի շարժընթացը, աճի տեմպերը, վերարտադրության ռեժիմը, դրանց պատճառներն ու զարգացման միտումները:

Անդրադառնալով թեմի հայ բնակչության թվաքանակի փոփոխություններին՝ նշենք, որ ֆոնդի ամենահին ու ամբողջական տվյալները վերաբերում են 1840թ., ըստ որի՝ Լոռու վիճակի հայկական 20 գյուղերում ապրել է շուրջ 4100 մարդ: Հայ բնակչության թվաքանակի ավելի քան 70-ամյա շարժընթացի վերլուծությունը ցույց տվեց, որ բնակչության բացարձակ ցուցանիշները, չնայած աճի տեմպերի տարբերությանը, կայուն աճ են ունեցել: Հաշվարկները ցույց տվեցին, որ 1841-1899թթ. բնակչությունն աճել է շուրջ 5.3 անգամ, կամ տարեկան միջին հաշվով ավելացել է 338 մարդով, իսկ 1901-1914թթ.՝ համապատասխանաբար 1.3 անգամ կամ 735 մարդով: Լոռու վիճակի հայ բնակչության ինչպես աճի տեմպերը, այնպես էլ տարեկան միջին աճի ցուցանիշները 1873-1914թթ. բավականին բարձր էին, դրանք ավելացել էր գրեթե 3 անգամ, կամ տարեկան միջին աճը կազմել է 4.7%: Համեմատության համար նշենք, որ թյուրքալեզու էթնիկ խմբերը աճել են 1.9 անգամ, կամ տարեկան միջին աճը կազմել է 2.3%: Հետաքրքիր է, որ նույն ժամանակահատվածում Հայաստանի բնակչությունն աճել էր 2 անգամ և ուներ 1.8% տարեկան միջին աճ:

Հայ բնակչության աճի տեմպերը հաշվարկելիս նկատեցինք, որ աճի համեմատաբար ցածր տեմպեր են արձանագրվել XIX դ. առաջին կեսին և XX դ. սկզբներին՝ մասնավորապես 1841-1851թթ.՝ 24.8%, կամ տարեկան միջինը՝ 2.5% և 1902-1912թթ.՝ համապատասխանաբար 18% կամ 1.8%: Առավել բարձր տեմպեր են գրանցվել 1851-1873թթ.՝ 125.6%, կամ տարեկան միջին հաշվով՝ 5.7%, և 1874-1902թթ.՝ համապատասխանաբար 122.5% կամ 4.4%: Նշենք, որ XIX դ. երկրորդ կեսին բազմանդամ հայ ընտանիքի անդամների միջին թիվը 10-11 մարդ էր, իսկ XX դ. սկզբներին՝ 8-9 մարդ:

Բնական շարժի ցուցանիշների վերլուծությունից պարզվեց, որ ծնելիության և մահացության ամենացածր գործակիցներ արձանագրվել են 1852թ.՝ համապատասխա-

նախքան 30 և 8%, ամենաբարձր ծնելիությունը բաժին է ընկել 1871թ.՝ 49.4%, իսկ մահացությունը 1910-1912թթ.՝ 21%: Ինչ վերաբերում է բնական աճի գործակիցներին, ապա 1848թ. 1000 բնակչի հաշվով գրանցվել էր ամենացածր, իսկ 1871թ. ամենաբարձր ցուցանիշներ՝ համապատասխանաբար 16 և 33 մարդ, իսկ 1852-1912թթ. բնական աճի գործակիցները 20%-ից բարձր են եղել:

Այսպիսով, Լորու հայ բնակչության ժողովրդագրական զարգացումները հանգեցրին այն հետևության, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում բնակչության վերարտադրության մեջ կարևոր դեր է ունեցել բնական շարժը՝ բարձր ծնելիությունը և մահացությունը պայմանավորել են ոչ բարձր, սակայն կայուն աճ: Չնայած միգրացիայի վերաբերյալ տվյալների բացակայությանը՝ բնակչության վերարտադրության ցուցանիշները վկայում են, որ մինչև XIX դ. կեսերը քաղաքական ու տնտեսական անկայուն իրավիճակի հետևանքով բնակչության արտահոսքը մեծ էր, իսկ աճը՝ անկայուն: 1871-1904թթ.՝ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման տարիներին, բնակչությունը համեմատաբար բարձր աճ է ունեցել թե՛ բնական, թե՛ միգրացիոն շարժերի հաշվին, իսկ աճի հետագա անկում ըպայմանավորված էր մահացության համեմատաբար բարձր ցուցանիշներով:

Гамлет САРКИСЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ТЕМПЫ РОСТА И ОСОБЕННОСТИ ВОСПРОИЗВОДСТВА АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЛОРИ (1840-1914 гг.)

Лори первым в Закавказье в 1801 г. в составе Восточной Грузии перешел под господство России. В конце XIX в. Лори являлся южной частью уезда Борчалу Тифлисской губ., оставаясь в этом статусе до советизации Армении.

На основании анализа статистических данных Национального архива Армении (ф.53), касающихся армянского населения Грузии и Имеретии, представлены материалы о населении Лори (бывшие районы Ташир, Степанаван, Туманян и северной части Гугарка): динамике его численности, темпах роста, режиме воспроизводства, их причинах и тенденциях развития. Основная часть материалов вводится в научный оборот впервые.

Динамика численности армянского населения более чем за 70 лет свидетельствует, что абсолютные показатели, не смотря на определенные различия темпов роста, в целом имели устойчивый прирост. В 1841-1899 гг. население выросло почти в 5,3 раза или ежегодно увеличивалось в среднем на 338 чел., а в 1901-1914 гг. соответственно в 1,3 раза или на 735 чел. В период 1873-1914 гг. население Лори выросло почти в 3 раза или среднегодовой прирост составил 4.7%. Для сравнения отметим, что население Армении в тот же период выросло вдвое и имело ежегодный средний прирост в 1.8%.

Темпы роста армянского населения в исследуемый период были различны: в 1841-1851 гг. они составили 24.8% (среднегодовой прирост 2.5%), а в 1902-1912 гг. - 18% (1.8%). Более высокие темпы зафиксированы в 1851-1873 гг., составив 125.6% (среднегодовой показатель 5.7%) и в 1874-1902 гг. - соответственно 122.5% (среднегодовой 4.4%).

С точки зрения естественного прироста в 1852 г. зафиксированы низкие показатели рождаемости и смертности, соответственно 30 и 8‰; самые высокие показатели рождаемости пришлось на 1871 г., достигнув 49.9‰, а смертности на 1910-1912 гг. - 21‰. В

1848 г. на 1000 чел. населения зафиксированы самые низкие, а в 1871 г. самые высокие показатели, соответственно 16 и 33 чел.; в 1852-1912 гг. показатели естественного роста превышали 20‰.

Таким образом, армянское население Лори имело высокую рождаемость и смертность и как результат - устойчивый рост.

Hamlet SARGSYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

CERTAIN PECULIARITIES OF POPULATION INCREASE AND REPRODUCTION RATES IN LORI REGION OF ARMENIA (1840-1914)

Being in the form of Eastern Georgia, Lori was one of the first Transcaucasian regions that passed unto to rule of the Russian Empire in 1801. At the end of XIXth century Lori was the southern part of Burchalu region of the larger Tbilisi province and it remained such up until Sovietization of Armenia.

Based on statistical data drawn from the National Archive of Armenia 53 referring to the Armenian population of Georgia and Imereti, we have outlined the reasons and development trends for population change, growth rates, reproduction regime, making use of figures most of which are put into scientific circulation for the first time.

The change of the number of Armenian population throughout 70 years suggest that despite varying population increase rates, the population in absolute terms registered steady growth.

The population increased 5.3 times or grew on the average of 338 people between 1841-1899, while for 1901-1914 the figures made 1.3 and 735 respectively. In 1873-1914 the population increased almost thrice or by the annual average of 4.7%. At the same time the population grew only twice in Armenia or by annual average of 1.8%.

The growth rates for Armenian population differ making 24.8% in 1841-1851 (annual average of 2.5%) while between 1902-1912 it was 18% (annual average of 1.8%). Higher rates were registered in 1851-1873 – 125.6% (annual average of 5.7%) and 1874-1902 – 122.5% (annual average of 4.4%).

Birth and death rates for 1852 were registered with low coefficients – 30 and 8‰, the highest birthrate was marked in 1871 – 49.4‰, the highest mortality rate between 1910-1912 – 21‰. 1848 saw the lowest rate of natural increase per 1000 people, while the figures for 1871 mark its highest point – 16 and 33 people. The natural increase coefficients for 1852-1912 were higher than 20‰. Thus, the Armenian population of Lori experienced high mortality and birthrates resulting in steady population growth.

Արմենուհի ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ (հայացք ներսից)

Արդի փուլի շարունակվող արտագաղթը Հայաստանից մասնագիտական բազմակողմանի վերլուծության կարիք ունի:

Զեկուցման մեջ փորձ է արվում ներկայացնել հասարակության (ինչպես արտագաղթողների, այնպես էլ մնացողների) կարծիքն ու վերաբերմունքը ընթացող արտագաղթի վերաբերյալ:

Մոտեցումը հարցին այս տեսանկյունից կնպաստի երևույթի առավել խորքային վերլուծությանը:

Հետազոտության թիրախը Երևանի ներկա բազմաշերտ հասարակությունն է, որը ներկայացնում է ողջ հանրապետության ընդհանուր պատկերը, քանի որ Երևանում են կենտրոնացել և շարունակում են գալ տարբեր մարզերից:

Հետազոտություն է տարվել սեռատարիքային և սոցիալական տարբեր խմբերում, զբաղվածությամբ ապահովված և չապահովված մարդկանց շրջանում: Արդյունքները հետևյալն են.

-Բարձր դպրոցական և ուսանողական տարիքի խմբերում արտագաղթի միտքը շատ տարածված չէ, քանի որ հարցվողներն ունեն հարազատ միջավայր, ընկերներ: Սակայն էթե ծնողները որոշում կայացնեն մեկնելու, իրենք էլ կգնան:

-Ուսանողական տարիքի երիտասարդության խմբում կա և երազանք արտասահմանում սովորելու, հաջող ամուսնության՝ հետագայում վերադառնալու նպատակով: Այդ նպատակների իրականացումը արտագաղթ չեն համարում: Երիտասարդության շրջանում կա նաև արտագաղթի կտրուկ մերժման կարծիք, թե այդ դեպքում «ո՞ւմ ենք թողնելու երկիրը»:

-Նոր ընտանիք կազմած երիտասարդության խմբում գոյատևելու և շատ թե քիչ արժանապատիվ ապրելու մտահոգությունը մեծանում է: Արմատապես երկրից հեռանալը ճիշտ չեն համարում, սակայն ժամանակավոր արտագաղթի կամ աշխատանքային արտագնացության մեջ վատ բան չեն տեսնում, քանի որ դա չեն դիտարկում իբրև արտագաղթ:

-Միջին տարիքի մարդկանց խմբում վերաբերմունքը արտագաղթի հանդեպ միանշանակ չէ: Գնացողներն աշխատում են իրենք իրենց համար արդարացում գտնել (գործազրկություն, ցածր կենսամակարդակ): Առավել շեշտադրվում է հոգեբանական գործոնը (հիասթափություն, հուսախաբություն, որևէ բան փոխելու անկարողություն, հեռանկարի բացակայություն և այլն): Մնացողները մեղադրում են գնացողներին հայրենասիրական զգացմունքների բացակայության մեջ: Կան և արդարացման կարծիքներ՝ «ինչ անեն, որ չգնան, խոսք չեն մեռնելու սովից»: Կան և այլ կարծիքներ:

-Բարձր տարիքային խմբում փոքր-ինչ փիլիսոփայորեն են նայում հարցին՝ ասելով, թե հային հաճախ է վիճակվել թողնել իր հայրենիքը, սակայն վերադարձել են, և երկիրը նորից շենացել է:

-Երկրի մտավորականությունը, անկարող որևէ բան փոխել ու ինքնամեկուսացել է:

Ստեղծված իրավիճակում բոլորը միանշանակ մեղադրում են երկրի իշխանությանը, որը անտարբեր և անհոգ դիրքորոշում է ընտրել, ինչի հետևանքով գնալու րանում է ժողովուրդը – իշխանություններ կապի խզումը:

Арменуи СТЕПАНЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ЭМИГРАЦИЯ ИЗ АРМЕНИИ

(взгляд изнутри)

Продолжающаяся эмиграция из Армении на нынешнем этапе нуждается в разностороннем анализе.

В данном докладе делается попытка представить отношение и мнение общества (как эмигрирующих, так и тех, кто остается) к текущей эмиграции. Подход к вопросу с данной точки зрения может способствовать более глубокому анализу явления.

Объект исследования – многослойное общество Еревана, представляющее общую картину всей республики, так как в Ереване скопились и продолжают пребывать люди из разных регионов страны. Исследование проводилось среди различных половозрастных и социальных групп, а также среди занятого и незанятого населения.

Были получены следующие результаты.

-Среди групп старшеклассников и студенческого возраста идея эмиграции не столь распространена, так как у них тут друзья, знакомая среда. Но если родители примут решение о выезде, то они вынужденно присоединятся к ним.

-В группе студенческой молодежи отмечается мечта выехать за границу с целью учебы или удачного брака с условием вернуться назад, но это не рассматривается ими как эмиграция.

-Среди молодежи отмечается и противоположный подход – однозначное исключение идеи эмиграции, с вопросом-мотивацией: “Кому мы оставим страну?”.

-Среди молодых людей, которые только что создали семью, озабоченность по поводу выживания и обеспечения достойной жизни увеличивается. Оторваться от страны коренным образом оценивают неправильным, но в трудовой эмиграции или во временном отсутствии не видят ничего предосудительного.

-Мнение людей средневозрастной группы по данному вопросу неоднозначно, эмигрирующие находят себе оправдание (безработица, низкий уровень жизни). Больше акцентируется психологический фактор (разочарование, крушение надежд, неспособность что-либо изменить, отсутствие перспективы и т.п.). Те, кто остаются, винят эмигрирующих в отсутствии патриотических чувств. Иные оправдывают выезжающих – “Что делать, не умирать же с голоду?” Есть и другие мнения.

-В старших возрастных группах существует философское понимание вопроса: армянам часто приходилось оставлять родину, но они возвращались, и страна вновь процветала.

-Интеллигенция, будучи не в состоянии что-либо изменить, самоизолировалась.

В создавшейся ситуации все однозначно обвиняют власти, которые приняли безразличную, беззаботную позицию. В итоге углубляется разрыв связи народ – власти.

Armenuhi STEPANYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

EMIGRATION FROM ARMENIA (A LOOK FROM WITHIN)

The first stage of the recent emigration wave from Armenia needs a multidimensional and thorough research. In this report an attempt is made to present the general public's opinion and treatment towards those who emigrate and those who stay behind. The study of this issue would serve to elucidate the fundamental causes and motivations of emigration.

The main target of this study is the multilayered residents of Yerevan who represent the society at large because they have concentrated in the capital city and continue to relocate from outlying regions.

The research covers cross-gender, cross-generational and cross-groups of different social strata with various occupations and financial standing. The results of my study are as follows:

- The intention to emigrate amongst the high school students is low but, if their parents decide to leave, the children will obey;
- Among the age group of students, there is a high hope to study or successfully marry abroad and then return to homeland. Such students do not consider such plans as emigration;
- Among the young people one can find also those who are adamantly against any form of emigration because they ask, "Whom are we safekeeping the Motherland to?";
- For the young families the dream of a prosperous life remains somewhat elusive and worrisome, but these young couples do not consider permanent emigration to be the right choice but temporary relocation for job hunting is not considered as emigration;
- Among the middle age groups, the idea of emigration is not uniform. Those who emigrate, resort to all kinds of excuses to justify their move. Typically they sight lack of employment opportunities, and harsh living conditions. I noticed the psychological factors such as hopelessness and inability to change anything;
- The older generation has a philosophical approach towards the emigration issue. They say that Armenians historically have always been forced to emigrate due to persecutions and repressions, but they have always repatriated and have rebuilt their homeland;
- The intellectual class has turned towards self isolation due to its inability to bring about any real change.

In general, everyone is blaming the government for the current awful situation. They say that the authorities are completely oblivious towards the well-being of the populace which deepens the mistrust and schism between the people and the government.

Андрей СОЛОВЬЯНОВ (Беларусь)

Институт истории НАН (Минск)

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ В СФЕРЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Молодые ученые Института истории составляют наиболее активную часть коллектива учреждения. Руководство Института и Президиум академии наук Беларуси всячески поддерживает инициативу начинающих ученых и уделяет много внимания их научной деятельности, в том числе и в поиске международных контактов.

В целом, на сегодняшний день, молодые исследователи в возрасте до 35 лет составляют 23% от общего количества научных кадров коллектива. Тем не менее, только в 2012 г. они приняли участие в более чем 40 международных конференциях, в их числе 16 за рубежом. Зарубежные конференции молодежи составили примерно 45 % от общего числа заграничных мероприятий. Данные цифры свидетельствуют об энергичности молодых исследователей в деле представления своих наработок, установления контактов и сотрудничества с коллегами из других стран. Наиболее тесное взаимодействие наблюдается с соседними странами, такими как Россия, Украина, Литва и Польша, что обусловлено общей тематикой исследований, работой в архивах и естественно близостью расположения.

Институт истории в прошедшем году организовал ряд специальных мероприятий для молодых ученых. Например, 12–13 июня совместно с Представительством Россотрудничества в Республике Беларусь проводилась Международная конференция «Россия, Беларусь, Украина: история, современность, будущее». Большое количество школьников, студентов, молодых исследователей приняли участие в данном мероприятии. Совместно с Германской службой академических обменов (DAAD) в августе 2012 г. была организована и проведена Международная летняя школа молодых ученых «Центральная и Восточная Европа в Первой мировой войне: взгляд из Беларуси». Студенты и аспиранты из Германии и Венгрии смогли пообщаться с белорусскими молодыми историками и наладить контакты. Продуктивно проходит работа с французскими коллегами. Начинающие археологи Беларуси и Франции проходят стажировку в обеих странах. Молодые ученые Института также активно сотрудничают с коллегами из Сербии, Казахстана, Киргизии, Азербайджана, Монголии, Армении, Вьетнама, США и др.

Отдельно следует сказать о международных школах, проводимых под эгидой Международного фонда гуманитарного сотрудничества. Начиная с 2006 г. практически ежегодно начали проводиться летние школы молодых историков стран СНГ. Данные мероприятия прошли в России (Москва, Санкт-Петербург), Армении, Молдове, Беларуси, Киргизии. Активное участие в их работе приняли и сотрудники Института истории. Помимо этого регулярно проводились школы молодых археологов. Данные мероприятия позволяли начинающим исследователям делиться опытом, мнениями, наработками. Культурная программа позволяла ознакомиться с историко-культурным наследием принимающих стран. В 2010 г. Институту истории была оказана честь провести V-ую Международную летнюю школу молодых учёных-историков стран СНГ. Помимо столицы

участники посетили ряд достопримечательностей Беларуси, например Беловежскую пущу.

Плодотворное сотрудничество между молодыми историками не может быть налажено без совместных мероприятий. Институт истории Национальной академии наук Беларуси продолжит хорошую традицию по организации школ молодых историков и археологов и будет способствовать их участию в зарубежных мероприятиях подобного рода.

Andrey SOLOVYANOV (Belarus)
Institute of History NAS(Minsk)

INTERNATIONAL CO-OPERATION OF YOUNG SCIENTISTS OF THE INSTITUTE OF HISTORY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS IN THE FIELD OF HUMANITIES.

Young scientists of the Institute of History are the most active part of the team of the institution. Administration of our Institute and the Presidium of the Academy of Sciences of Belarus strongly support the initiative of young scholars and pay a lot of attention to their research activities, including seeking international contacts. In general, today, young researchers under 35 years account for 23% of the total number of scientific personnel team. However, just in 2012, they took part in more than 40 international conferences, including 16 abroad. Overseas youth conferences were approximately 45% of the total number of overseas events. These figures illustrate the vitality of young researchers in presenting their developments, establishing contacts and cooperation with colleagues from other countries. The closest interaction is between neighboring countries such as Russia, Ukraine, Lithuania and Poland, due to the overall theme of research work in the archives and of course the proximity of the location. In the past year the Institute of History has organized a series of special events for young scientists. For example, on June 12-13, the international conference "Russia, Belarus, Ukraine: History, Present, Future" was held together with the Russian Cooperation Office in the Republic of Belarus. Many schoolchildren, students, young researchers took part in this event. In cooperation with the German Academic Exchange Service (DAAD) in August 2012, there was organized and held the International Summer School for Young Scientists "Central and Eastern Europe in the First World War: "A View from Belarus". Undergraduate and graduate students from Germany and Hungary were able to communicate with the Belarusian young historians and strengthen contacts. The Institute of History has good contact with our French colleagues. Beginners archaeologists from Belarus and France are trained in both countries. Young scientists of the Institute of History are also actively collaborating with colleagues from Serbia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Azerbaijan, Mongolia, Armenia, Vietnam, USA, etc.

It should be said about international schools, held under the auspices of the International Fund for Humanitarian Cooperation. The summer schools for young historians of the CIS countries are held almost every year, since 2006. These events were held in Russia (Moscow, St. Petersburg), Armenia, Moldova, Belarus, Kyrgyzstan, etc. The staff of the Institute of History took active participation in these summer schools. In addition, on the regular basis there were organized schools of young archaeologists. These activities allow

young researchers to share experiences and opinions. Due to the cultural program participants could see the historical and cultural heritage of the host countries. In 2010, the Institute of History was honored to hold V International Summer School for Young Scientists of the CIS countries. The participants visited not only the capital, but also a number of attractions in Belarus, such as the Bialowieza Puscha.

Fruitful cooperation between young historians can not be established without the joint activities. The Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus will continue the good tradition of organizing schools for young historians and archaeologists, and will facilitate their participation in international events of this kind.

Ամատունի ՎԻՐԱԲՅԱՆ (Հայաստան)
 Հայաստանի ազգային արխիվ (Երևան)

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲՈՆԱՃՆՇՈՒՄՆԵՐՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՆԱԽԿԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
 ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

1920-ական թվականներից խորհրդային երկրում իրականացվում է ընդդիմադիր զանգվածի լայնածավալ մեկուսացում քստորյալ վայրերում և համակենտրոնացման ճամբարներում, սակայն ԽՍՀՄ-ում քաղաքական բռնությունների ալիքը հասնում է գագաթնակետին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին: Ամբողջ երկրով մեկ իրագործվող քաղաքական բռնաճնշումները տնտեսական և քաղաքական խնդիրներ լուծելուց բացի նպատակ ունեին խորհրդային հայրենասիրության գաղափարի արմատավորմամբ միավորել խորհրդային հասարակությանը: 1934թ. օրենսդրական փոփոխություններ կատարելուց հետո սկսված քաղաքական բռնաճնշումների արդյունքում հարյուր հազարավոր մարդիկ հայտնվում են օրենքից դուրս վիճակում:

Հայաստանում զանգվածային քաղաքական բռնաճնշումների սկիզբ են առնում 1936 թվականի կեսերին: Դրանց համար առիթ է ծառայում 1936թ. հուլիսի 9-ին ՀԿ/ԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի խորհրդավոր սպանությունը:

1930-ական թվականների քաղաքական բռնաճնշումների արդյունքում անհիմն բռնությունների են ենթարկվում Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի պետական և կուսակցական բազմաթիվ գործիչներ: Բռնություններն այստեղ իրականացվում էին բազմազան մեղադրանքների հիման վրա, որոնց պակաս չէր զգացվում՝ ազգայնամոլություն, հակահեղափոխական-հակախորհրդային քարոզչություն, 1920թ. թուրքերի հետ համագործակցություն, լրտեսություն, այլ հակահեղափոխական և պաշտոնեական հանցագործություն, վնասարարություն և այլն:

Ալեքսանդրապոլի գավառի մի շարք պետական և հասարակական գործիչներ մեղադրվում են ֆաշիստական գաղափարներ տարածելու և ԽՍՀՄ-ին վարկաբեկելու համար: Մասնավորապես, Լենինականում իբր թե ֆաշիստական կազմակերպություն ստեղծելու, ֆաշիստական գաղափարներ տարածելու, խորհրդային իշխանությունը վարկաբեկելու մեղադրանքով ձերբակալվում և գնդակահարվում են Ալեքսանդրապոլի պետական և հասարակական նշանավոր գործիչներ, այդ թվում Ալեքսանդրապոլի առաջին քաղաքագլուխ Գեղամ Տեր-Պետրոսյանը, Աշոտ Կարանյանը, Գեղամ Գեղամովը, Նիկոլայ Կիրակոսյանը և ուրիշներ: Առաջնորդվելով ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազ Վիշինսկու կարծիքով, որ մեղադրանքի հիմքը կարող էր լինել մեղադրյալի խոստովանությունը՝ «ապացույցների թագուհին», նախ «մեղադրյալին» կտտանքների և տանջանքների միջոցով ստիպում էին ընդունել իր մեղքը, այնուհետև այն հաստատում վկանների ցուցմունքով՝ ստիպելով վերջիններիս գնալ համատարած մատնությունների: Ի դեպ, այդ վկանները ևս մեղադրվում էին նույն գործով և դատապարտվում նույն սկզբունքով: Մեղադրանքը քննարկում էին, այսպես կոչված, «եռյակները» (կենտկոմի առաջին քարտուղար, հանրապետության դատախազ և ներքին գործերի ժողով): Այդպիսի գործերի հետաքննությանը հատկացվում էր 10 օր, դրանք եռյակներում քննվում էին առանց դատապաշտպանի և մեղադրյալի մասնակցության, դատավճիռը ենթակա չէր բողոքարկման և պատժի առավելագույն չափի մասին վճիռները ի կատար էին ածվում անմիջապես:

Ստալինի մահից հետո վերանայվեցին 1930-ական թվականներին բռնության ենթարկվածների գործերը, և նրանք բոլորը արդարացվեցին: Հայ ժողովրդին հասցվեց մեծագույն վնաս, հարուստ փորձ և գիտելիքներ ունեցող բազմաթիվ կուսակցական և պետական գործիչներ ֆիզիկապես ոչնչացվեցին, կասեցվեց հայ ժողովրդի բնականոն զարգացումը:

Аматуни ВИРАБЯН (Армения)
Национальный архив Армении (Ереван)

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ НАД БЫВШИМИ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ И ОБЩЕСТВЕННЫМИ ДЕЯТЕЛЯМИ АЛЕКСАНДРАПОЛЯ В 1920-1930 ГГ.

С 1920-х гг. в Советской стране была осуществлена широкомасштабная изоляция оппозиционной массы в места ссылки и концентрационные лагеря, но пика репрессивная волна в СССР достигала накануне Второй мировой войны. Кроме решения политических и экономических задач, проводимые репрессии проводились с целью консолидации советской общественности путем укоренения идеи советского патриотизма.

В следствие политических репрессий начавшихся после законодательных изменений в 1934 г. тысячи людей оказались вне закона.

В Армении массовые политические репрессии начинаются в середине 1936 г. Поводом для них послужило таинственное убийство Первого секретаря Центрального комитета К/б/ПА Агаси Ханджяна 9-го июля 1936 г.

В итоге политических репрессий 1930-х гг. необоснованным насилиям подвергаются многочисленные политические и партийные деятели Александрополь-Ленинакана. Репрессии здесь осуществлялись на основе различных обвинений, которые отличались обилием: национализм, контрреволюционная-антисоветская пропаганда, сотрудничество с турками 1920 г., шпионаж, различные виды контрреволюционных и должностных преступлений, вредничество и т.д.

Ряд государственных и партийных деятелей Александропольского уезда обвиняются за пропаганду фашистской идеологии и дискредитацию СССР. В частности, в Ленинакане обвинением якобы за создание фашистской организации, распространение фашистской идеологии, дискредитацию советской власти были арестованы и расстрелены государственные и общественные деятели Александрополя, в том числе первый мэр города Гегам Тер-Мартirosян, Ашот Каранян, Гегам Гегамов, Николай Киракосян и другие.

Руководствуясь мнением главного прокурора СССР Вишинского о том, что основой обвинения может послужить признание обвиняемого – “царица доказательств”, с начала путем пыток и мучений заставили признать свою вину, потом это подтверждалось по показаниям свидетелей, заставляя последних идти путем донесений и предательств. Кстати, эти же свидетели потом обвинялись по тем же делам и судились по тому же принципу. Обвинение обсуждали т.н. “тройки” /первый секретарь центрального комитета, прокурор и нарком внутренних дел республики/. Для расследования таких дел уделили 10 дней, они рассматривались членами тройки, без участия адвоката и обвиняемого, приговор не подлежал к обжалованию и приговор высшей меры наказания приводился сразу в исполнение.

После смерти Сталина пересматривались дела репрессированных в 1930-е годы и они все были оправданы. Армянскому народу был нанесен громадный урон, были физически уничтожены партийные и государственные деятели с богатым опытом и знаниями, было приостановлено нормальное развитие армянского народа.

Amatuni Virabyan (Armenia)

National Archive of Armenia (Yerevan)

POLITICAL REPRESSIONS OF ALEXANDRAPOL TOWARDS EX STATE AND SOCIAL FIGURES, 1920-1930

Since 1920-s a great deal of isolation of opposite mass is being carried out in exiled places and concentrated campuses, but in USSR the measure of political violences gets to its climax on the eve of the Second World War. The political repressions, carried out all over the world, aimed at solving not only economical and political problems, but uniting the Soviet society as well with the notion of the Soviet patriotism. As a result of political repressions, after the legislative changes made in 1934, thousands of people remain in the state of out of law.

The beginning of mass political repressions in Armenia is the half of 1936.

As a result of political repressions of 1930-s, a number of state and party figures of Alexandrapol-Leninakan are being violenced without any reason. Here the violences were realized on the basis of numerous blames.

A number of state and social figures in the province of Alexandrapol are blamed for spreading fasist ideas. A number of famous political and social figures of Alexandrapol, among them the first mayor of Alexandrapol Gegham Ter-Petrosyan, Ashot Karanyan, Gegham Geghamov, Nikolay Kirakosyan and others are blamed for spreading fascist ideas and for that they were arrested.

After the death of Stalin the works of the people who had been blamed in 1930-s, violences were overlooked and they all were justified. A danger of considerable extent threatened the Armenians, many party and state figures with rich experience and knowledge were physically destroyed, the natural development of the Armenians began to cease.

Алла ТЕР-САРКИСЯНЦ (Россия)

Институт этнологии и антропологии РАН (Москва)

25 ЛЕТ КАРАБАХСКОМУ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОМУ ДВИЖЕНИЮ: ОСНОВНЫЕ ИТОГИ

20 февраля 2013 г. исполнилось 25 лет с начала национально-освободительного движения карабахских армян, которые, в полном соответствии с нормами и принципами международного права, выступили с мирным требованием о восстановлении исторической справедливости, нарушенной в 1921 г. Тогда часть их территории, где они в то время составляли 94,4% от общего числа населения в 135,5 тыс. чел., волевым решением партийного органа – Кавказским бюро ЦК РКП(б) была присоединена к Азербайджанской ССР, где десятилетиями они подвергались дискриминационной политике ее руководства. Ответом на это мирное требование стали погромы и резня армян как на территории Азербайджана (Сумгаит, Кировабад, Баку), так и в Нагорном Карабахе, затем они подверглись этническим чисткам, депортациям, после которых последовала жесточайшая война, приведшая к многочисленным человеческим жертвам и искалеченным судьбам с обеих сторон. С ноября 1991 по май 1994 г. только на столичный город Степанакерт было брошено свыше 21 000 реактивных снарядов «Град», 2700 ракет «Алазань», более двух тысяч артиллерийских снарядов, 180 шариковых бомб, около ста пятисоткилограммовых авиабомб, в том числе 8 вакуумных. Ценой невероятных усилий и благодаря сплоченности народа армянам удалось одержать победу и отстоять большую часть своей этнической территории. 2 сентября 1991 г. была провозглашена Нагорно-Карабахская республика (сокращенно НКР), которая после состоявшегося 10 декабря 1991 г. референдума была объявлена независимым государством.

Собранные мною в 2000-е гг. полевые материалы показали, что даже в условиях хрупкого перемирия, достигнутого в мае 1994 г., Нагорно-Карабахской республике удалось стать существующим де-факто государством со всеми необходимыми органами власти и управления, в том числе пять раз провести демократичные президентские и парламентские выборы, принять после прошедшего референдума в 2006 г. Конституцию республики. Трудности, связанные с непризнанием до сих пор НКР мировым сообществом, компенсируются социально-экономическими и культурными связями с Республикой Армения, через которую осуществляются и все взаимоотношения НКР с внешним миром. Значительную роль в преобразовании НКР имеет также налаженная связь с армянской диаспорой, при содействии которой в республике были построены сотни километров дорог, десятки зданий, школ, детских садов, медицинских учреждений, комфортабельных гостиниц, открыты новые высшие учебные заведения, благоустраивались города, ремонтировались и строились церкви, жилые и административные здания, развивался туризм, решались проблемы городского и сельского населения, связанные, в частности, с газификацией и водоснабжением. В Степанакерте имеются все учреждения, присущие столицам: здания Правительства и Национального собрания, университет и несколько вузов и колледжей, школы (в том числе музыкальные, спортивные, искусств), действуют Союзы писателей, художников, композиторов, общественные библиотеки, Историко-краеведческий музей, Центральный дом шахмат и шахматная школа, Центральный стадион и 10 спортивных федераций, работают Драматический театр и несколько ансамблей, банки, магазины, рынки, кафе, рестораны, салоны красоты, отели.

После освобождения в мае 1992 г. город Шуши, в котором вскоре был отреставрирован кафедральный собор Сурб Аменапркич, стал административным центром и резиденцией главы Арцахской епархии Армянской апостольской церкви. В последние годы правительство НКР старается восстановить исторический облик этого многострадального города и привлечь сюда иностранных туристов, для чего в 2006 г. была принята специальная программа и создан Фонд «Возрождение Шуши». За прошедшие годы Шуши получил новый герб, флаг и гимн, были реализованы многие социально-экономические и строительные проекты, разработан генеральный план города, в котором новые строения будут гармонично сочетаться с его прежним обликом. Сейчас здесь работают театры, ансамбли, Историко-краеведческий музей, Музей ковра, Центр искусства, ремесел и туризма, Картинная галерея им. Мартироса Сарьяна, стадион, проводятся, как и в Степанакерте, фестивали, концерты, спортивные соревнования, международные научные конференции.

Что касается этнокультурных традиций карабахских армян, то в целом они сохраняются, особенно в пище и в обрядах жизненного цикла. Но из-за того, что народ, особенно в селах, стал жить беднее, ряд обрядов проводится, по словам местных жителей, «по сокращенной программе». Разумеется, в Нагорно-Карабахской республике еще многое предстоит сделать, а для этого важно не только мирное политическое урегулирование азербайджано-карабахского конфликта, но и, наконец, признание мировым сообществом независимости состоявшейся де-факто республики.

Alla TER-SARKISYANTS (Russia)

Institute of ethnology and anthropology of RAS(Moscow)

25 YEARS OF THE KARABAKH NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT: ITS BASIC RESULTS AND CONSEQUENCES

On February 20, 2013, 25 years since the beginning of national-liberation movement of the Karabakh Armenians who, in full accordance with norms and the principles of international law, made the peace requirement about restoration of the historical justice broken in 1921. Then the part of their territory where they at that time made 94,4% from total number of the population in 135,5 thousand people, the strong-willed decision of party body – the Caucasian RKP Central Committee bureau was attached to Azerbaijan Soviet Socialist Republic, where decades they were exposed to a discrimination of its management. In response to this peaceful demand were pogroms and massacres of Armenians on the territory of Azerbaijan (Sumgait, Kirovabads, Baku), and in Nagorno-Karabakh, where they underwent, besides, to ethnic cleanings, deportations, and then the most severe war which has led to numerous loss of human life and crippled destinies from both parties. Since November 1991 till May 1994 only to the capital city of Stepanakert fell over 21 000 rockets "Grad", 2700 Alazan rockets, more than two thousand artillery shells, 180 ball bombs, about hundred five hundred-kilogram air bombs, including 8 vacuum. At the price of incredible efforts and thanks to unity of the Armenian people Armenians managed to win and to defend the most part of their ethnic territory. On September 2, 1991 was proclaimed the Nagorno-Karabakh republic (in abbreviated form NKR) which after the referendum that has taken place on December 10, 1991 was declared itself an independent state.

Collected by me in the 2000th field materials showed, that even in the conditions of the fragile truce reached in May, 1994, the Nagorno-Karabakh republic was succeeded to become the state existing de facto with all necessary bodies of authority and management, including on five times to hold democratic presidential and parliamentary elections, to accept after last referendum in 2006 Republic constitution..The difficulties connected with non-recognition of the NKR by the world community, are compensated by social and economic and cultural ties with the Republic of Armenia through which all relationship of NKR with the outside world is carried out also. Significant role in the NKR transformation also established relation with the Armenian diaspora, with assistance of which in the republic hundreds kilometers of roads were constructed, dozen of schools, `kindergartens, medical institutions, comfortable hotels, new higher educational institutions are opened, the cities equipped with modern conveniences, churches, residential and office buildings were under repair and under construction, tourism developed, the problems of urban and country people were solved, connected, in particular, with gasification and water supply.

In Stepanakert there are all establishments inherent in the capitals: buildings of the Government and National assembly, the University and some higher education institutions and colleges, schools (including musical, sports, arts), work the Unions of writers, artists, composers, public libraries, the Local history museum, the Central house of chess and chess school, the Central stadium and 10 sports federations, work Drama theater and some ensembles, banks, shops, the markets, cafe, restaurants, beauty shops, hotels. After the release in May, 1992, the city of Shusha, in which the cathedral Surb Amenaprkich was soon restored, became an administrative center and the residence of head of the Artsakh diocese of the Armenian apostolic church. In recent years the government of NKR tries to restore historical shape of this distressful city and to attract here foreign tourists for what in 2006 the special program was accepted and the "Shusha's Revival" Fund is created. For the last years Shusha received the new coat of arms, a flag and the anthem, many social and economic and construction projects were realized, the master plan of the city is developed in which new structures will be harmoniously have combined with its former shape.

Now here work theaters, ensembles, the Local history museum, a carpet Museum, the Center of art, crafts and tourism, Art gallery named of Martiros Saryan, stadium. Many festivals, concerts, sports competitions, the international scientific conferences are carried out here as well as in Stepanakert. As for ethnic and cultural traditions of the Karabakh Armenians, as a whole they remain, especially in food and in ceremonies of life cycle. But because the people, especially in villages, began to live more poorly, a number of ceremonies is carried out, according to locals, "according to the reduced program". Certainly, in the Nagorno-Karabakh Republic still a lot of things should be made, and for this purpose it is important not only peaceful political settlement of the Azerbaijan-Karabakh conflict, but also, at last, recognition by the world community of independence of the republic which have taken place de facto.

Фатима ОЗОВА (Россия)

Институт гуманитарных исследований (Черкесск)

РОЛЬ ИНСТИТУТА АМАНАТСТВА В РУССКО-ЧЕРКЕССКИХ ОТНОШЕНИЯХ 1552-1864 ГГ.

1. Дипломатическое заложенничество или аманатство являлось важным аспектом русско-черкесских отношений на протяжении 1552-1864 годы. Эта тема никогда специально не изучалась, она привлекает к себе внимание в связи с назревшей необходимостью системного освещения истории русско-черкесских отношений.
2. Дипломатическое заложенничество практиковалось царским двором в Черкесии непрерывно на протяжении 1553-1864 гг. Его трехсотлетняя история позволяет проследить развитие этой системы со времени ее возникновения и до момента ликвидации. На территории Восточной Черкесии (Кабарды) институт аманатства бытовал в 1553-1828 годы; Западной Черкесии - с 1553 по 1864, но его существование в последнем случае носило спорадический характер. Практика в отношении тех или иных субэтносов Черкесии в этом вопросе имела некоторую специфику. Она определялась тактическими особенностями русской политики в тот или иной отрезок времени. Однако на всей территории Черкесии на протяжении всех этих веков решение вопроса об аманатах регулировалось одними и теми же российскими законодательными актами.
3. Функционирование института аманатства было связано с характером русско-черкесских отношений. Выделяется два этапа (периодизация Г.А. Кокиева) его существования. Первый период для Западной Черкесии приходился на 1553-1561 годы, а для Восточной – на 1552-1589 годы. Он характеризовался отсутствием явно выраженных элементов принуждения, аманаты в это время назывались «воспитанниками» и находились при царском дворе в Москве. Второй этап охватывал 1589-1864 годы. Трансформация положения черкесских аманатов на протяжении 1553-1864 гг. – от почетного положения при царском дворе - до состояния солдат-кантонистов, арестантов - разительна. Причин такой трансформации множество. Одна из них - целенаправленное разрушение правящего сословия страны, в том числе и через систему аманатства. Аманатство способствовало усилению деструктивных тенденций в жизнедеятельности, как политической системы, так и всей общественной жизни страны.
4. Дипломатическое заложенничество, которое по замыслу русской дипломатии должно было обеспечить лояльность правящей аристократии Черкесии к политике Москвы на Кавказе, напротив, в значительной мере способствовало разрушению двусторонних отношений. Его малая эффективность была предметом постоянных полемик в среде высшего военного командования России в годы Кавказской войны. Можно сказать, что институт аманатства стал одним из ряда факторов оказавших существенное влияние на трансформацию содержания русско-черкесских отношений на протяжении XVI–XIX веков в сторону утраты взаимного доверия и взаимопонимания, которыми отличались двусторонние отношения в период установления дипломатических связей в середине XVI века.

Fatima OZOVA

Humanitarian Research Institute (Cherkessk)

THE ROLE OF THE INSTITUTE AMANATSTVA IN THE RUSSIAN-CIRCASSIAN RELATIONS, 1552-1864 YEARS

1. Diplomatic hostage or amanatstvo was an important aspect of Russian-Circassian relations over the years 1552-1864. This topic is never specifically studied, it has attracted attention due to the urgent need for systematic interpretation of the history of Russian-Circassian relations.
2. Diplomatic hostage practiced royal court in Circassia continuously during 1553-1864 years. Three hundred of his story allows us to trace the development of the system from its inception to the time of liquidation. In Eastern Circassia (Kabarda) Institute amanatstva existed in the years 1553-1828; Western Circassia - from 1553 to 1864, but its existence in the latter case was sporadic. Practice relating to certain sub-ethnic groups of Circassia in the matter had some specifics. It was determined the tactical features of Russian policy in a given period of time. However, on the whole territory of Circassia during all these centuries solution to the issue of hostages governed by the same Russian legislation.
3. Amanatstva functioning of the institution was due to the nature of Russian-Circassian relations. It consists of two phases (periodization Kokieva GA) of its existence. The first period for Western Circassia accounted for the years 1553-1561, and for the East - for the years 1552-1589. It was characterized by the absence of clearly expressed - elements of coercion, of hostages at the time were called "pupils" and remained at the royal court in Moscow. The second phase covered the years 1589-1864. Transformation of the provisions of the Circassian hostages during years 1553-1864. - From the honorary position at the royal court - to the state of soldiers cantonists prisoners - is striking. The reasons for this transformation set. One of them - the purposeful destruction of the ruling class of the country, including through amanatstva. Amanatstvo helped strengthen the destructive tendencies in life, as a political system, and the whole social life of the country.
4. Diplomatic hostage-taking, which is intended by Russian diplomacy was to ensure loyalty to the ruling aristocracy Cherkessia to Moscow's policy in the Caucasus, in contrast, has greatly contributed to the destruction of the bilateral relations. Its low efficiency has been the subject of constant controversies among Russian high command during the Caucasian War. It can be said that the institution amanatstva was one of a number of factors had a significant impact on the transformation of the content of Russian-Circassian relations during the XVI-XIX centuries in the direction of loss of mutual trust and understanding, which differed bilateral relations during the period of establishment of diplomatic ties in the middle of the XVI century.

Владимир ФОМЕНКО (Россия)

Институт гуманитарных исследований (Нальчик)

СЕЛЕНИЯ ТАМБИЕВЫХ БЛИЗ ПЯТИГОРСКА И КИСЛОВОДСКА

Фамилия Тамбиевых относится к наиболее знатым дворянским фамилиям Большой Кабарды. Тамбиевы принадлежали к особому сословию тлакотлеш. Однако, согласно старинному преданию, Бий Тамбиев еще во второй половине XVI в., «приняв веру армянскую, женился» на дочери священника. В начале XIX в. потомки Бия Тамбиева (Гауровы или Гяур-Тамбиевы) «оставя Кабарду ... опасаясь за свое спокойствие вследствие принятия... христианской веры», перешли под покровительство России и поселились со своими подданными под Лысой Горой в Пятигорье. В конце 20-х гг. XIX в. был создан хутор Тамбиева близ современного Пятигорска. Это селение Тамбиевых существовало, видимо, до начала 80-х гг. XIX в. Хутор Тамбиева с середины XIX в. существовал и близ абазинского аула Абуково (современное село Первомайское) в окрестностях Кисловодска. На окраине Первомайского сохранилось и христианское кладбище хутора Тамбиева. История Тамбиевых тесно связана и с историей Кисловодска, т.к. они активно занимались предпринимательской деятельностью, и в этом курортном городе им принадлежала некоторая собственность.

Vladimir FOMENKO (Russia)

Humanitarian Research Institute (Nalchik)

TAMBIEV'S VILLAGES NEAR PYATIGORSK AND KISLOVODSK

Surname Tambiev is among the most elite aristocratic surnames of Great Kabarda. Tambiev belonged to a particular caste tlakotlesh. However, according to an old legend, in the second half of the XVI century Bii Tambiev "having Armenian faith, married" the daughter of a priest. At the beginning of the XIX century Bii Tambiev's descendants (the Gaurov or the Gyaur-Tambiev) "leave Kabarda ...fearing for their peace of mind as a result of the adoption of ... Christian faith". They decide to come under the protection of Russia and settle under the Bald Mountain with their subjects in Pyatigorye. At the end of the 20s of the XIXth century Tambiev's farm was established near modern Pyatigorsk. Probably it was there before the 80s of the XIXth century start. In the middle of the XIXth century Tambiev's farm located near the abaza village's Abukovo (modern Pervomayski village) in the vicinity of Kislovodsk. On the outskirts of Pervomayski Christian cemetery of the farm of Tambiev preserved. Tambiev's history is closely connected with the history of Kislovodsk, because they are actively engaged in business activities and in this resort town they owned some property.

Լևոն ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

«ԳՎԱՐՂԻԱԿԱՆՆԵՐԻՑ» ԹԱՂԱՅԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

Երևանի հանրային տարածքի կազմակերպման շուրջ

1950-ականների Երևան քաղաքի հանրային տարածքը դիտարկվում է այդ տարիներին ստեղծված, այսպես կոչված, «գվարդիաների» ուսումնասիրության հիման վրա: «Գվարդիաները», որոնց անվանումը գալիս է Ա. Ֆադեևի «Երիտասարդ գվարդիայից», կոչված էին վարկաբեկելու գողերի հեղինակությունը, առանձնապես «օրենքով գողերի», որոնց թիվը քաղաքում զգալիորեն մեծացավ Ստալինի մահից հետո հայտարարված համաներման հետևանքով: «Գվարդիաներն» ստեղծվեցին իշխանությունների կողմից թաղային սկզբունքով՝ ներգրավելով տեղական խուլիգաններին և կովասեր երիտասարդներին: Ընդհանուր առմամբ իրագործելով դրված խնդիրը՝ երկրորդ պլան մղելով գողերին, «գվարդիաները» շուտով իրենք դարձան թիվ մեկ չարիքը՝ երկպառակտչական մարտեր ձեռնարկելով և դրանց միջոցով քաղաքում ամրապնդելով ազդեցության գոտիները: «Գվարդիաների» դեմ պայքարելու նպատակով Հայաստանի կոմերիտական ղեկավարները՝ իրավապահ մարմինների համագործակցությամբ, կազմակերպեցին հատուկ «դրուժինաներ», որոնք ձևականորեն նման էին նմանատիպ համախոթենական կառույցներին, բայց իրականում մարտական ջոկատներ էին: Դրանք շուտով սկսեցին մրցակցել միլիցիայի հետ՝ վերջինիս գերազանցելով գործնականությամբ և դաժանությամբ: Դրուժինաները, լուծելով «գվարդիաների» խնդիրը, նույնպես փորձեցին ընդլայնել իրենց լիազորությունները, սակայն, լինելով վերահսկվող կառույց, աստիճանաբար կորցրին իրենց ուժն ու վերացան:

Մենք կփորձենք քննարկել նաև ազդեցության տիրույթների բաշխումը «մութ ու ցուրտ տարիներին» (1990-ականների սկիզբ)՝ Արցախյան պատերազմի և էներգետիկ ճգնաժամի տարիներին, երբ թաղային հեղինակություններ որոշ առումով դարձան դեռահաս տղաները, ովքեր «լնի լույտով» իրենց ընտանիքներն էին ապահովում՝ ռազմավարական էներգամատուցվող գծերից դեպի իրենց տուն թաքուն մալուխ անցկացնելով: Երկիրը որոշ չափով ճգնաժամից դուրս գալուց հետո այդ դեռահաս խմբերը, որպես կանոն, չզարգացան չափահաս խմբավորումների, դեռահաս տղաներն ընդամենը հասունացան: Սակայն դրանց մի մասն ակտիվորեն ներգրավվեց 1990-ականների սկզբին ի հայտ եկած «սեղանիկային» առևտրի մեջ, որը հսկվում էր թաղային հեղինակությունների կողմից: Գնորդներ ունենալու անհրաժեշտությունը «օտարների» համար նախկինում դժվարամատչելի թաղերը դարձրեց շատ ավելի թափանցիկ: Հնարավոր դարձան ազդեցության գոտիների վերաբաշխումներ՝ անկախ այն հանգամանքից՝ պատկանում է տվյալ նորահայտ հեղինակությունը տվյալ քաղաքային ենթակառուցվածքին, թե՞ ոչ: Քաղաքային ենթակառուցվածքում իշխանության այսօրվա բաշխվածության առանձնահատկությունն է թաղային հեղինակությունների ներգրավումը ընտրություններին՝ շրջանային ընտրատեղամասերում ընտրակեղծիքներ և անօրինականություններ կազմակերպելու միջոցով:

Երևանյան ներկայացվող հանրային տարածքի և իշխանության կազմակերպման առանձնահատկությունները կարող են համեմատվել թբիլիսյան «ուրանիների» (Ե. Ջախարովա) և լենինականյան «մայլաների» հետ:

Левон АБРААМЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

**ОТ “ГВАРДИЙ” К ГОРОДСКИМ АВТОРИТЕТАМ:
об организации социального пространства Еревана**

Организация городского социального пространства Еревана конца 1950-х прослеживается на основе созданных в эти годы так называемых «гвардий» (от «Молодой гвардии»), которые были призваны опорочить авторитет воров, особенно «воров в законе», которых стало значительно больше в городе после амнистии в связи со смертью Сталина. «Гвардии» были созданы властями по квартальному принципу, их составили местные хулиганы и драчуны. Справившись в целом с поставленной задачей, оттеснив воров на второй план, «гвардии» вскоре сами стали злом номер один, устраивая междоусобные битвы, закреплявшие зоны влияния в городе. Для борьбы с ними были организованы (комсомольскими лидерами в сотрудничестве с правоохранительными органами) специальные дружины, формально по типу общесоюзных, но на деле боевые отряды, которые вскоре стали конкурировать с милицией, превосходя их в оперативности и жесткости. Дружины, решив проблему с «гвардиями», тоже пытались расширить свои властные полномочия, однако, будучи контролируемой организацией, они постепенно сошли на нет.

Мы попытаемся рассмотреть также распределение сфер влияния в «холодные и темные годы» (начало 1990-х) – время карабахской войны и энергетического кризиса. Городскими авторитетами в этот период в некотором роде стали подростки, которые обеспечивали свои семьи «левым светом» – незаконными паразитическими кабелями, тайно отводимыми со стратегических энергоснабжаемых линий. С выходом из кризиса эти подростковые группы, как правило, не развились во взрослые группировки, подростки просто повзрослели. Однако часть подростков активно включилась в появившуюся в начале 1990-х мелкую «столиковую» торговлю, контролируемую квартальными авторитетами. Необходимость в покупателях сделала ранее труднодоступные для «чужих» кварталы города гораздо более прозрачными. Стали возможны перераспределения зон влияния вне зависимости от принадлежности к городской инфраструктуре. Специфика современного распределения власти по городским субструктурам – вовлеченность квартальных авторитетов в институт выборов путем организации фальсификаций и беспорядков на местных окружных выборных участках.

Особенности организации ереванского городского социального пространства могут быть соотнесены с тбилисскими «убани» (Е. Захарова) и ленинканскими «майла».

Levon ABRAHAMYAN

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

FROM “GUARDS” TO WARD AUTHORITIES:

Organizing Social Space in Yerevan

The organization of social space in Yerevan of the late-1950s will be outlined on the materials concerning the so called “Guards,” which were called upon for tarnishing the reputation of “legal thieves,” an institution based on criminal concepts and law, which was said to be initiated in 1930s by the Soviet authorities with the failed plan to gain control in the prison camps. This criminal institution developed into a kind of a parallel world, which looked quite attractive in the eyes of the young generation. “Legal thieves” became even more popular generally in the USSR, and in Yerevan in particular, after a big number of them were amnestied after the death of Stalin. The “Guards” were formed of street hooligans and local young men always ready for a fight. After copying with their task, that is pulling the “thieves” into sidelines, the “Guards” themselves became the prime evil. They organized intestine battles, resulting in establishing and confirming the influence zones in the city. To fight with the “Guards,” special “Druzhinas” were organized by the Komsomol leaders in cooperation with police. Formally they followed the All-union practice of organizing public order squads, though in fact they were real fighting squads, which soon began to compete with the police, excelling it in their efficiency and toughness. Druzhinas, disposing of the “Guards” problem, also tried to widen their powers of authority. However, being a controlled organization, they gradually lost their role and tailed. The late-Soviet ward authorities transform into the first street vendors’ “roof” in post-Soviet times to become the present-day deputies and their semi-criminal guarantors during elections.

We will try to outline also the distribution of spheres of influence during the “cold and dark years” (early-1990s), the period of the Karabagh war and energetic crisis. The ward authorities of this period could be recognized in a sense the teenager-boys who provided their families with the so called “left light” – illegal parasitic cables that were secretly connected to the strategic electricity mains. When getting out from the crisis, these teenage groups, as a rule, did not develop

into grown-ups gangs, teenagers simply grew up. However, in early-1990s, a part of these teenagers actively involved into the petty “table” trading, which was controlled by the ward authorities. The need in customers made the quarters, which were previously difficult of access for the “aliens”, much more transparent. The zones of influence could be redistributed independent of the new authorities’ belonging to the urban infra-structure. The specificity of the modern power distribution in the network of urban sub-structures is the involvement of the ward authorities in the elections by organizing falsifications and disturbances in the regional polling stations.

The Yerevan city social space organizing specificities could be compared with the Tbilisi “ubani” (E. Zakharova) and the Leninakan “mayla” urban structures.

Հասմիկ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ԱՍՏՎԱԾԱՀԱՅՏՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎԱՐՂԱՎԱՌԻ ՀԻՍՆԱԿԱՑ ՊԱՀՔԵՐԸ

Հայ Առաքելական եկեղեցու տոնացույցով ամրագրված պահքերից է Սուրբ Հարության տոնին նախորդող Քառասնօրյա Մեծ պահքը, որն առկա է հայոց տոնացույցի բոլոր խմբագրություններում: Սակայն մատենագրական, վիմագրական, ձեռագրական, կանոնական, ազգագրական սկզբնաղբյուրները փաստում են, որ 8-րդ դարի կեսերից մինչև 19-րդ դարի վերջերն աշխարհիկ և հոգևոր միջավայրերում կենցաղավարել են նաև երկու Հիսնակաց պահքեր՝ նախորդելով Սուրբ Ծննդյան և Աստվածահայտնության և Հիսուսի Պայծառակերպության կամ Վարդավառի տոներին:

Ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ վերջիններս, տարածված լինելով վանական և աշխարհիկ միջավայրերում, եղել են ոչ պարտադիր պահքեր:

Եթե Մեծ պահքն առաքելադիր է և ներդրվել է Սահակ Պարթևի խմբագրած հայոց առաջին տոնացույցում՝ «Կանոնք ընթերցվածոց»-ում, ապա վերոգրյալ պահքերի մասին մեզ հայտնի առաջին գրավոր հիշատակությունը թվագրվում է 8-րդ դարով՝ հանդիպելով Խոսրովիկ թարգմանչի դավանաբանական երկերից մեկում:

8-րդ դարում Աստվածահայտնության հիսնակը կանոնականացնելու միտումներ եղել են, սակայն այն չի կանոնականացվել, այլապես առկա կլինեք Հայոց տոնացույցի՝ Հովհան Ծանեցու կատարած խմբագրության մեջ:

Աստվածահայտնության հիսնակի տարածվածությունը միանշանակ չի եղել, ուստի 10-11-րդ դարերում (ինչպես վկայում են Կանոնագրքի՝ այդ դարին վերագրվող մի քանի կանոններ) հստակեցվել են Ծննդյան պահքի կենցաղավարման շրջանակները՝ հիսնօրյան պարտադիր համարելով վանական միջավայրի, քահանաների և ապա աշխարհոյների, իսկ աշխարհականների համար սահմանվել է ութօրյա պահք:

Ղևոնդ Ալիշանի մի եզակի հիշատակություն (1211-ով թվագրվող) վկայում է կիրիկյան միջավայրում գոյություն ունեցող Ծննդյան 12-օրյա պահքի մասին: Այն թույլ է տալիս ենթադրել, որ միարարական շարժման այդ ժամանակահատվածում Կիրիկիայում հավանաբար Ծննդյանը նախորդող պահքն սկսվել է ոչ թե դեկտեմբերի 29-ի երեկոյից, այլ՝ 25-ից, այսինքն՝ այն օրվանից, երբ Կաթողիկ եկեղեցին նշում էր Ծննդյան տոնը, ըստ ամենայնի, դեկտեմբերի 25-ը բացառելու նպատակով:

Կանոնական և վիմագրական աղբյուրները թույլ են տալիս ենթադրել, որ երկու հիսնակները գատկական Մեծ պահքի նման պարտադիր չեն եղել, սակայն դրանք պահելու դեպքում թելադրվել է նույն խիստ ընթացքը: Այդ հիսնակները պարտադիր չլինելու մասին են վկայում նաև կանոնական աղբյուրները և քարոզիտական բնույթի գործերը, որոնցում հրահանգվում է այդ պահքերը պահել ապաշխարողներին կամ պահոց օրեր խախտած անձնաց՝ որպես հատուցում:

Ծննդյան և Վարդավառի հիսնակները կենսունակ են եղել թե՛ վանական, թե՛ աշխարհիկ միջավայրերում, սակայն կենցաղավարել են վանքի, իսկ աշխարհիկ հատվածում՝ անհատի որոշման համաձայն:

Վարդավառի և Աստվածահայտնության հիսնակների յոթ շաբաթները, համապատասխանաբար 10-11-րդ դարերի կեսերին և 13-րդ դարի վերջերին-14-րդ դարի

սկզբներին մինչև տոնն ընդմիջարկվել են «մեկ շաբաթ պահք, երկու շաբաթ ուտիք» հաջորդական սկբունքով:

Ազգագրական աղբյուրներում արձանագրված Ծննդյան հիսնակի առանձին շաբաթների անվանումները հուշում են, որ այն ոչ միայն ծիսական նշանակություն է ունեցել, այլև տնտեսական՝ ժողովրդական տոմարի համակարգում կարգավորելով երկրագործական աշխատանքների ընթացքը:

Երկու հիսնակների կենցաղավարումը գատկականի նման լայն տարածում չի ունեցել, սակայն ամբողջովին չի կորել: Աստվածահայտնության հիսնակը 13-րդ դարի վերջերին ամրագրվել է տոնացույցում, իսկ Վարդավառի հիսնակը չի կանոնականացվել, սակայն ավանդական կենցաղում պահպանվել է՝ հանդես գալով որպես յոթ տարի շարունակ Համբարձումից մինչև Վարդավառ ընկած Սուրբ Կարապետի կամ «Օխտնանվան պաս», իսկ դարասկզբի պատմական հայտնի անցքերից հետո մոռացվել է: Վերջինս ուղղակի վկայություն է նաև Վարդավառի պահքի՝ զուտ ազգային ծագում ունենալու մասին՝ նկատի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ Կաթուղիկ և Ուղղափառ եկեղեցիները նման պահք չունեն:

Երկու հիսնակների առաջացումը պայմանավորված է զուտ բարեպաշտական նկատառումներով՝ աշխարհիկ, առավել ևս վանական միջավայրերում քրիստոնեական ժուժկալ կենցաղավարությունն ամրապնդելու համար:

Асмик АБРААМЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ИСНАКАЦ ПОСТ ВАРДАВАРА И БОГОЯВЛЕНИЯ

Сорокадневный Большой пост предшествующий Святому Воскресению, установлен Армянской Апостольской церковью и существует во всех редакциях Армянского церковного календаря. Однако летописные, литографические, рукописные первоисточники фиксируют, что с середины 8-ого века до конца 19-ого века в мирских и духовных кругах существовали также два *Иснакац* (пятидесятый дневной или семи-недельный пост), предшествуя праздникам Рождества и Богоявления и Преображению или Вардавара. Исследования показали, что последние не были обязательными постами.

Если Большой Пост является апостольским и был введен в отредактированный Сааком Партевом первый церковный календарь, то про вышеупомянутые посты первые письменные упоминания характеризуются 8 веком в богословных трудах Хосровика Переводчика (Таркманич).

В 8-ом веке были тенденции установить предшествующий празднику Богоявления *Иснакац* пост, что не было сделано, в противном случае он был бы в отредактированном Овнаном Оцнеци Армянском церковном календаре.

Массовость *Иснакац* поста, которая предшествует празднику Святого Рождества Богоявления, была неоднозначна, поэтому в 10-11 веках (как свидетельствуют некоторые каноны Книги церковных кодексов Армянской Апостольской церкви) установили пятидесяти дневный пост для монахов и покаявшихся, а для мирских людей семидневный пост.

Одно из единственных упоминаний Гевонда Алишана свидетельствует о существовании в Киликии Рождественского 12-и дневного поста. С целью исключения празд-

нования дня Святого Рождества Богоявления 25-ого декабря, как отмечала Католическая церковь, 12-и дневный пост решили начинать 29-ого декабря.

Канонические и литографические источники дают возможность предполагать, что две *Иснакац* посты не были обязательными. Однако соблюдая эти посты, придерживались тем же строгим условиям, как и Пасхальный пост. О том, что эти *Иснакац* посты не обязательны, свидетельствуют также канонические и проповеднические источники, в которых говорится, что эти посты должны соблюдать покающиеся или лица, нарушившие другие посты.

Иснакац постов Рождества и Вардавара придерживались не только монахи (по решению монастыря), но и мирские люди (каждый по своему усмотрению).

В середине 11-ого и 12-ого века *Иснакац* пост Вардавара и в конце 13-ого века *Иснакац* пост Богоявления, до начала праздника проходили по принципу: недельный пост, двухнедельная еда.

Этнографические источники напоминают, что названия каждой недели *Иснакац* поста Рождества имеют не только ритуальное, но и экономическое значение, регулируя ход земледельческих работ в народном календаре.

Два *Иснакац* поста, как пасхальный, широкого распространения не имели, однако не потеряли своего значения. *Иснакац* пост Богоявления позже был введен в церковный календарь, а пост Вардавара нет. Однако этот пост сохранился в быту как пост Св. Карапета (“*Охтнанван пас*”), который длился семь лет, начиная со дня Вознесения до Вардавара, что свидетельствует о национальном происхождении поста, которого не имели Католическая и Православная церкви.

Возникновение двух *Иснакац* постов обусловлено чисто благочестивостью, с целью укрепления сдержанного уклада жизни мирских людей и особенно монахов.

Hasmik ABRAHAMYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

THE HISNAKATS FAST OF CHRISTMAS AND TRANSFIGURATION

The Lent is established in all editions of the Armenian Apostolic Holy Church calendar. According to the bibliographic, epigraphical, manuscript, canonical and ethnographic sources, from the middle of the 8th century to the end of the 19th century in secular and sacred frames two *Hisnakats* (fifty days or seven weeks) fasts preceding, the Christmas and Transfiguration coexisted as well.

Our researches show that these fastes weren't compulsory.

The Lent, being established by apostols which is in the first church calendar, edited by Sahak Partev. The first evidence about the above mentioned fasts we find in one of the dogmanic works by Khosrovik the Translator (Targmanitch), in the 8th century.

It is possible that the *Hisnakats* fast of Christmas was intended to be canonized, but it wasn't realized, otherwise it would be in the church calendar, edited by Hovhan Odzneci (8th century).

In the 10-11th centuries the coexisting frames of the *Hisnakats* fast of Christmas were identified (as some canons of the Armenian Canon-book testify): the *Hisnakats* fasts became obligatory for monastics, priests and repentants, and eight-days fast – for seculars.

Ghevond Alishan gives a very important evidence, dated in 1211, about 12 days fast in Cilicia. It allows to assume that in the period of Unitor's movements in Cilicia the fast, preceding the Christmas, was begun from December 25 instead of December 29, probably to exclude the celebration of Christmas with the Catholic church.

According to the canonical and epigraphical sources, we suppose that the two *Hisnakats* fasts weren't obligatory, as the Lent, but the regulation was as strict as in the period of Lent.

Both in monastery, and in secular environments these two *Hisnakats* fasts were kept by internal decision of a monastery or a person.

In 10-11th centuries the *Hisnakats* of Vardavar and in the end of the 13th century the *Histnakats* of Christmas were canonized in this principle: a week - fast, two week – *utik* (eating).

In the ethnographical sources the separate names of weeks of the Christmas *Hisnakats* fast are mentioned. It means that this fast besides the ritual role, had economical importance as well, connected with the regulation of the agricultural works period.

Later Christmas' *Hisnakats* fast was introduced in the Church calendar. The *Hisnakats* fast of Vardavar was not canonized, but it was kept in traditional living as "Seven names" ("Oghtnanvan") or St. Karapet fast, which was lost after the Genocide. This is also a direct evidence that the Vardavar fast has a national origin, inferring the fact that the Orthodox and the Catholic churches don't have such kind of fast.

The origin of these two *Hisnakats* fasts is due to piety considerations with a view to strengthen Christian abstemious life in secular, but more in monastic environments.

Симхан АГЕРЖАНОКОВА (Россия)

Адыгейский республиканский институт гуманитарных исследований (Майкоп)

ՓՈԼՔԼՈՐՈ - ԷՏՈՂՐԱԳԻՇԵՍԿԻԵ ՄՈՏԻՎՅ Վ ԿՐՈՐԵՍՏՎԵ Ի. ՇԵՅԱ

Вопросы взаимовлияния фольклора, этнографии и литературы становятся злободневными, требующими серьезного изучения и исследования. Фольклор для каждого народа неповторим, так же, как его история, обычаи, культура. «Автор подсознательно интуитивно воплощает в своем произведении ту или иную фольклорную модель. Воспринятая как часть культуры народа, она становится органической составляющей художественного мира писателя» и используя этнографические мотивы, раскрывает смысл, назначение, показывает жизнеспособность обычаев во временном пространстве.

Естественно, насыщенность фольклорными или этнографическими мотивами не определяет качество произведений, но делает их доступнее, проще, философичнее.

Исследуя творчество адыгского просветителя И.Цея, изумляешься его начитанности, «наслышанности», и высокой степени интеллектуальности. Надо отметить, что жизнь своего народа в настоящем и прошлом И.Цей знал хорошо, так как, подобно Горькому, в начале XX века скитался в поисках заработка по городам и аулам Кубани и Адыгеи. Прошлое народа ему позволило узнать образование, полученное в реальном училище города Екатеринодара, и отличное знание родного фольклора.

Помимо «идейной общности произведений фольклора и первых писателей... общность... обнаруживалась и на другом уровне – в организации сюжета, реализации композиционных возможностей жизненного материала и освоении продиктованного этим материалом конфликта» (Шаззо К., Художественный конфликт и эволюция жанров в адыгских литературах, Тбилиси, 1978, с. 55). Эта мысль совершенно справедлива применительно к художественной прозе И.Цея, особенно его ранним произведениям: рассказам «Мусса» и «Цаце», повести «Юсуф». И здесь «сюжетная схема напоминает структуру сюжета фольклорных новелл», «событие разворачивается как цепь последовательно раскрываемых фактов в биографии героев» и имеет завершенную концовку; расстановка героев отвечает фольклорной заданности (противопоставление добра злу с победой первого), четкости отнесения героев к определенным социальным типам.

Вместе с тем, в ранних рассказах И.Цея значительную роль играет этнографическое содержание, выражающее повышенное внимание автора к описанию народного быта, традиций, составляющих, как известно, серьезную сторону национальной характеристики народа.

Эта особенность ранней адыгской прозы объяснима, прежде всего, патристическим стремлением авторов, во-первых, запечатлеть для будущих поколений образ жизни предков; во-вторых, открыть не адыгским читателям существенные черты жизни своего народа, познакомить с его историей, бытом, искусством. В этом смысле И.Цей продолжал традиции просветителей XIX века. К примеру, он следовал опыту А. Г. Кешева (Каламбия), создавая очерки и рассказы сюжетного характера. Цею близка и идейная направленность очерков А.К.Кешева – их просветительская идеология, осуждению консервативных понятий и традиций, бытовавших среди всех классов адыгского общества: бесправье женщины, калым. Осуждению пороков человеческого бытия,

философскому осмыслению жизни подчинена вся идейно-художественная концепция в рассказе «Мусса» (Цей И. Мусса. Рукпись. АРХИВ АРИГИ, ф. 1, п. 124, д. 81), написанном в 1913 г. В центре повествования – молодой человек из дворянской семьи, получивший образование, читающий Дарвина, но в обстановке традиционной жизни родного аула подчиняющийся его укладу. Так, он исполняет обязанности молодого ухаживать за гостем, с готовностью собирается с друзьями в наезд. Однако не это подчеркивает автор, а новый образ мыслей своего героя, подвергающего критическому осмыслению понятия, казалось бы, незыблемые: смелость, мужество, воинственность. Смутно мелькнувшая мысль крепнет в дальнейшей цепи рассуждений. Автор мастерски показывает роль в созревании решения Муссы есни – плача («гыбзэ»), воображаемых картин воинского похода наездников. И.Цей, воссоздавая с географической точностью предгорный ландшафт, придерживается фольклорной традиции поэтизации дуба, изображая под его сенью молодых воинов на отдыхе.

Фольклорно-этнографической направленностью, этической целеустремленностью характеризуются не только художественные произведения И.ЦЕЯ, но и его публицистические статьи «Ржавчина», «Обездоленные», «В сумерках», «Первые ласточки» и др. Содержание статьи «Ржавчина» многозначно, но ядро составляют проблемы адыгейской семьи. Автор видит причину ее крепости в национальных традициях: «...уважение женщин, почет старикам, взаимное уважение есть главная красота горских традиций» (Цей И. Ржавчина.// Майкопское эхо, 1916, № 53).

В начале доклада сформулирован и главный тезис автора: утрата семейных этических традиций «будет сигналом к общественному разложению – упадку веков устоев нравственности; развалу нашей... горской культуры», имеющей свои корни в древности. Автор ссылается на кодекс рыцарского поведения мужчины, порой насчитывавшая свыше 50 членов; их образ жизни, взаимоотношения, внутрисемейное распределение ролей и обязанностей подчинялись тем же традициям. И.Цей находит удачный образ для изображения разумного устройства жизни такой семьи, сравнивая ее с «хорошо оборудованным муравейником». Автор сообщает сведения, имеющие не только нравственный, но и этнографический характер, об отношениях старших и младших, свекра и свекрови с невестками, о поведении женатой молодежи в доме родителей и т.д.

Simkhan AHERSHANOKOVA (Russia)

Adygey Republican Institute of Humanitarian Studies(Maykop)

FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC MOTIVES IN THE WORKS OF IBRAHIM TSEYA

The report discusses the use of folklore and ethnographic motives in the works of Ibrahim Tseya - from direct borrowing plots, images, motives of oral folk poetry to a rethinking of the folklore of the ideal and the creation of a new type of hero. In the works I.Tseya folklore and ethnographic motives serve as a means of expressing new ideas and are used to create a new narrative forms. The ethnographic content in the stories of "Moussa," "swell," "Wife Napacha", "skin", "Chapsch" is great and plays a significant role, expressing the author's attention to the description of folk life traditions that form, as it is known, serious side of the national specificity of the people. The content of the article entitled "Rust" has many purports, the bulk of which is the problem of Adygey family.

Аннадурсун АТАЕВА (Туркменистан)

Институт истории АН (Ашхабад)

**ТОРЕВТИКА - ИСТОЧНИК ПОЗНАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
НАСЛЕДИЯ НАРОДОВ В СРЕДНИЕ ВЕКА
(на примере Туркменистана и Армении)**

Характеризируя средневековые города Туркменистана, можно отметить, что некоторые из них, в частности Мерв, Серахс, Новая Ниса и Шехрислам в экономическом отношении стали центрами разнообразного ремесленного производства. Основу экономики Южного Туркменистана составляли земледелие, скотоводство, каменные изделия и металлическое производство.

Бережно хранят народы республик Закавказья памятники художественной культуры средневековья: миниатюры, фрески, произведения торевтики и резьбы по камню.

Города Армении, особенно расположенные в юго-западных областях, находились в тесных связях с эллинистическими городами Сирии и Малой Азии.

Город Гюмри - один из самых крупных городов Армении, быстро развивался в торговле и ремесленном производстве. Многочисленные археологические находки памятников Гюмри и его окрестностей, в период расцвета эпохи бронзы и железа, изящная керамика, украшения, оружие и другие предметы древних ремесленников, являются материальной культурой тех времен.

Торговые связи имели большое значение в жизни древнейших городов Армении и Туркменистана. По данным археологических находок, следует отметить, что металл во всех его проявлениях был предметом торговли или обмена в виде готовых изделий.

Крупнейший исследователь И.Орбели, изучив коллекцию среднеазиатских предметов, хранящихся в Эрмитаже, например, серебряные плоские чаши, блюда, украшенные рельефными сценами охоты мифических существ, пришел к выводу, что они изготовлены на Кавказе. Л.Е.Гюзальян, изучая бронзовые котлы открытого типа мастеров из средневековых городов Хорасана (Мерв и Туса), датирует их XII-XIII вв. и связывает место изготовления котлов с территорией Южного Туркменистана и северо-восточного Ирана.

В крупнейших ремесленных центрах Средней Азии в IX-XII вв. значительную часть изготавливаемой продукции составляли металлические изделия, предназначенные для использования в быту. Среди изделий бытового назначения отметим бронзовые котлы конической, шаровидной и полусферической форм, предназначенные для приготовления пищи (Шахсенем, Шехрислам, Сарыязы, Ясыдепе).

Часто изделия мастеров преподносились в качестве подарков. Все эти предметы отличались необыкновенным разнообразием изобретательной тематики, а также мотивами орнаментации, геометрическими, растительными узорами. Наиболее популярным растительным мотивом является «ислами». Классический вариант этого мотива – волнообразные побеги, поочередно отходящие в свободной симметрии (то сверху, то снизу) в виде переплетающихся трилистников-пальметт, заключенных в узкую кайму. На металлических изделиях широко применялась арабская эпиграфика-стилизованный «куфи», гибкая каллиграфическая вязь «наسخ», со словами здоровья, счастья, богатства, благополучия владельцу, афоризмами, пословицами. Зооморфные сюжеты связаны с отображением

реально существующего и окружающего человека мира с разнообразными животными (птиц, рыб). Часто встречаются сюжеты - со сказочными мифами и фантастическими существами. Встречаются сцены борьбы животных, образы людей в пиршественных позах с чашами в руках, персонажи играющих музыкантов. Изображение звериной охоты характерно для ряда высокохудожественных изделий из металла, сделанных в XII–XIII вв. Например, бронзовое блюдо с пышной растительностью и со сценой охоты зайца, лисицы, собак. Об этом свидетельствует и целый ряд других изделий, изготовленных в Иране, Закавказье и Средней Азии (например, котелок из Шехрислама). На археологических находках с памятников Армении на изделиях мастеров также можно увидеть изображения охоты на фантастических животных (Триалети).

В средние века одной из ведущих художественных школ Центральной Азии была Хорасанская школа металлообработки. Изделия этой школы имели много общего в формах и в орнаментации с изделиями из металла Кавказа. Оригинальная коллекция материалов торевтики из Туркменистана отражает связи с окружающим миром, степень развития и познания духовной культуры, художественные и эстетические взгляды эпохи средневековья.

Таким образом, внутренние и внешние экономические связи Центральной Азии, школа металлообработки мастеров и обмен творческими достижениями в области ремесленного производства между представителями различных культурных центров, распространялись на огромной территории.

Annadursun ATAYEVA (Turkmenistan)

Institute of History AS (Ashkhabad)

TOREUTICS - THE SOURCE OF COGNITION THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE PEOPLES OF THE MIDDLE AGES (ON TURKMENISTAN AND ARMENIAN EXAMPLE)

While describing the medieval city of Turkmenistan, we can note that some of them, in particular Merv, Sarahs, New Nisa and Shehirislam ineconomically diverse became the centers of craft production. The bases of the economy of Southern Turkmenistan were farming, ranching, stone products and metalworking.

Peoples of the Caucasus republics carefully preserve the monuments of art culture of the Middle Ages: miniatures and frescos, toreutic works and stone carving.

Armenian cities, those that especially located in the south-western regions, are closely related to the Hellenistic cities of Syria and Minor Asia.

Gyumri – one of the largest cities of Armenia, grew rapidly in trade and artisan production. Numerous archaeological finds monuments in Gyumri and the surrounding area, in the heyday of the Bronze Age and Iron-exquisite pottery, jewelry, weapons and other items of ancient artisans, are the material culture of those times. Trade relations had the great importance in the life of the most ancient cities of Armenia and Turkmenistan. According to archaeological findings, we should note that metal in all its forms has been the subject of trade orex change form the finished products. The great researcher I.Orbeli has studied a collection of Central Asian objects housed in the Hermitage, for example, silver flat bowl, dish, decorated in relief with scenes of hunting mythical creatures and come to the conclusion that they were

made in the Caucasus. L.E.Gyuzalyan studying bronze cauldron sopen type of masters of medieval cities of Khorasan (Merv and Tus), dates them by XII-XIII centuries and connects place of manufacture coppers with the territory of Southern Turkmenistan and north-eastern Iran.

In the largest craft centers of Central Asia in the IX-XII centuries a significant part of the manufactured products were metal products intended for use in the home. Among the products of household purpose, we note bronze cauldron sconical, spherical and hemispherical forms, intended for cooking (Shakhsenem, Shehirislam , Saryyazy, Yasydepe).

Often products were presented as gifts. All of these items had an extraordinary variety of imaginative themes, motifs and ornamentation: geometric, plant patterns. The most popular vegetable motifs "islami".

The classic version of this motif – wave like shoots in turn departing into the free symmetry (i.e. from the top, bottom) in the shape of intertwined shamrocks, palmetto, enclosed in a narrow hem. On metal products are widely used Arabic epigraphy-styled "kufi" the flexible calligraphy ligature of "nash", with the words health, happiness, wealth and prosperity to the owner, aphorisms, proverbs. Zoomorphic subjects related to the display of real-life people and the surrounding world with a variety of animals (birds, fish). Often stories -with fantastic myths and fantastic creatures. There are scenes of fighting animals, images of people in feasting were gone postures with cups in their hands, the characters are played by a musician. Image of an animal hunting for a number of highly artistic is typical of metal products made in XII-XIII centuries. For example, a bronze dish rich of vegetation and with a scene of hunting hares, foxes and dogs. This is evidenced by a number of other products made in Iran, the Caucasus and Central Asia (pot of Shehirislam). On archaeological finds from the monuments of Armenian jewelry of images can also be seen hunting for imaginary animals (Trialeti).

In the Middle Ages, one of the leading art schools in Central Asia was Khorasan school metal. Products of this school had much in common in the forms and ornamentation on metal Caucasus. Original collection of materials from Turkmenistan toreutic reflects communication with the outside world, the degree of development and learning the spiritual culture, art and an esthetic views of the middle Ages. In such a way, the internal and foreign economic relations in Central Asia, the metal working school masters and exchange of creative achievements in the field of handicraft production between representatives of different cultural centers and spread over vast areas.

Անժելա ԱՄԻՐԻԱՆՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՆՈՐ ԵՐԵՎՈՒՅԹ ԼՈՈՒԵՑԻՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔՉԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ («Շիշկի մեղր»)

Հայոց կենցաղամշակութային համակարգում հավաքչությունը՝ որպես հնագույն տնտեսական օժանդակ զբաղմունք, մինչ օրս պահպանել է իր դերը և որոշակի դրսևորումներով արտահայտվում է նաև մեր ժամանակներում:

2010-2012 թթ.՝ Լոռու մարզի Ստեփանավանի և Տաշիրի տարածաշրջաններում դաշտային ազգագրական նյութեր գրառելիս հանդիպեցինք տեղի հավաքչական ավանդական մշակույթին անձանթ մի երևույթի, որը բնությունից արդյունավետորեն օգտվելու ու բուսական միջավայրում կատարվող փոփոխություններին արագ արձագանքելու օրինակ է, երբ տնկովի նոր ծառատեսակների շնորհիվ սննդի համակարգում ի հայտ են գալիս նորամուծություններ:

Մասնավորապես Լոռու մարզի Գյուլագարակ գյուղում ավանդաբար հավաքվող վայրի բույսերից ու մրգերից, հատապտուղներից բացի, վերջին տարիներին հավաքում են նաև փշատերև ծառերի կոներ, որոնցից, այսպես կոչված, «շիշկի մեղր» և «շիշկի մուրաբա» են եփում:

Հայոց սննդի համակարգում «շիշկի մեղրի» ի հայտ գալուն նպաստեցին հետևյալ հանգամանքները՝

- տնկովի փշատերև անտառների առկայությունը,
- հայերի մեջ զարգացած հավաքչական մշակույթի կենսունակությունը,
- սոցիալական ծանր պայմանները,
- միջմշակութային շփումները, քանի որ այս քաղցրավենիքի պատրաստումը սովորել են տեղացի ռուսներից,
- հայոց մեջ տարածված և հարգի մուրաբայի մշակույթը, որը նպաստեց, որպեսզի հիշյալ երևույթը տեղացիները հեշտությամբ յուրացնեն,
- այն նաև ունեցած միջոցները խնայողաբար օգտագործելու, այդ թվում՝ հավաքչության միջոցով սննդի համակարգում վայրի բույսերն առավելագույնս ընդգրկելու, հնարավորության դեպքում դրանցով որոշ խնայողություններ անելու հետևանք է,
- «Շիշկի մեղրը» տնտեսական ծանր վիճակում գտնվող մարդկանց համար որոշ առումով մեղրին փոխարինող դեղամիջոց և քաղցրավենիք է, այդ իսկ պատճառով տարիներ անց կոմերցիոն նշանակություն ձեռք բերեց: Մակայն մյուս կողմից պետք է նշել, որ թանկ լինելու, մեղրին հավասար գին ունենալու պատճառով գնորդի համար այն միայն դեղամիջոց է և ոչ թե քաղցրավենիք,
- «Շիշկի մեղրը» թանկ լինելու պատճառով կոմերցիոն մեծ պահանջարկ չի կարող ունենալ, հետևաբար այն մեծ տարածում կարող է ունենալ միայն փշատերև անտառների մոտ գտնվող բնակավայրերում, որտեղ զբաղվում են կոների հավաքչությամբ:

Анжела АМИРХАНЫН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

НОВОЕ ЯВЛЕНИЕ В СОБИРАТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЕ ЛОРИЙЦЕВ (“МЕД ИЗ ШИШЕК”)

Изучение нового явления в собирательской культуре армян – “меда из шишек” дает возможность заключить, что эта культурная составляющая имеет некоторую особенность, связанную с эффективным использованием природы, обстоятельством быстрого реагирования на перемены, происходящие в растительной среде, когда благодаря новопосаженным видам деревьев в системе питания возникают нововведения.

В тяжелых социально-экономических условиях люди по возможности максимально используют дикие растения посредством собирательства, таким образом заполняя систему питания и определенным образом экономя. По той же причине в последние годы в марзе Лори кроме дикорастущих растений и фруктов, ягод, собирают также шишки хвойных растений, из которых готовят “шишечный мед” и “шишечное варенье”.

В течение времени эти сладости приобрели еще и коммерческое значение. Однако в связи с их дороговизной продажа “шишечного меда” не может иметь больших масштабов, вследствие чего он может быть широко распространен лишь в населенных пунктах недалеко от хвойных лесов, где занимаются сборанием шишек.

Anjela AMIRKHANYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

A NEW PHENOMENON IN GATHERING CULTURE OF LORI PEOPLE (“CONE HONEY”)

Investigation of a new phenomenon in gathering culture of Armenians – “honey of cones” - leads to conclude that this cultural element has some peculiarities connected with the occasion of effective usage of nature, of quick reacting on changes in plant milieu while due to newly-planted kinds of trees innovations arise in the system of food.

In hard social-economical conditions people try to effectively utilize wild plants through gathering, in that way filling in the system of food and saving in certain way. For the same reason in the last years in Lori district along with wild plants and fruits, berries, cones of coniferous trees are gathered also, of which “cone honey” and “cone jam” is made.

During some period of time those sweets attained commercial significance, too. Nevertheless because of their expensiveness sale of “cone honey” cannot have large distribution, therefore it can be used only in regions not far from pine-tree forests, where people gather cones.

Алим АППОЕВ (Россия)

Институт гуманитарных исследований РАН (Нальчик)

ФОРМЫ ОБРАЩЕНИЯ К РОДСТВЕННИКАМ В КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Согласно примитивным представлениям, человек и его имя нераздельно связаны, поэтому во избежание причинения вреда рекомендовалось не произносить имя близкого человека. Употребление имени в звательной-ласкательной форме особенно характерно для тех терминов, которые обозначают старших родственников.

В современном карачаево-балкарском языке для обращения к матери и бабушке говорящий употребляет термины: *аба, ання, ана, анака, анай, аначыгъым, амма, ынна, ыннака, яя, уллу мама*. Последнее из них образовано описательным путем, в качестве определения выступает прилагательное *уллу* «старшая». Такие номинации-обращения встречаются и в других тюркских языках. Между тем, в карачаево-балкарском языке в настоящее время все чаще встречается при обращении к бабушке номинация *бабуля*, а при обращении к дедушке *деда*. Супруг обращается к супруге *анасы, аналары* (буквально «их (детей) мать»). При почтительном обращении к незнакомой или мало знакомой женщине пожилого возраста используется номинация *анабыз*.

Формы обращений *папа, мама, ата, ана* и др. реализуются в ситуации обращения невестки к родителям супруга. В этом случае они символизируют особую теплоту и признание родственных связей в отношениях между коммуникантами.

Формами обращений детей к родителям служат: *папа* и *мама*. В наше время в городской речи значительно чаще используются *папа* и *мама*, а не традиционные формы *ата, ана* и т.д.

В значении сын более употребимо карачаево-балкарское *жаш*, которое имеет еще значения «мальчик», «парень», «молодой». Для обозначения собственного сына в звательной форме употребляется *жашым* «мой сын». Этот термин в звательной форме иногда применяется и по отношению к ровесникам сына.

В исследуемом языке существует ряд обращений к ребенку: *балачыкъ* «деточка», *жашчыкъ* «мальчик», *къызчыкъ* «девочка», *балам* «дитя мое», *алтыным* «золотко мое» и т.д. Давая поручение младшему, балкарцы и карачаевцы обращаются: *иги жаш кибик* «как хороший мальчик»; *иги къыз кибик* «как хорошая девочка»; *ахшы жаш (улан) кибик* «как добрый (юноша) молодец»; *ахшы къыз кибик* «как добрая девушка»; *иги жаш (къыз) бол да* «будь хорошим мальчиком (девочкой)» и др.

Термины свойства называют лиц по отношениям, возникшим в результате брачного союза. В карачаево-балкарской системе родства брачные отношения между супругами и их родственниками выражаются как специальными обращениями, так и описательными.

Обращаясь к младшему брату мужа, невестка чаще всего обращается по имени или же номинацией *жашчыкъ*.

К зятю балкарцы обращаются словом *киеу*, карачаевцы *кюеу*, а чаще по имени.

Далеко не все обращения, которые подверглись анализу, одинаково употребительны в настоящее время, многие из них не входят в активный словарный запас. Довольно много обращений, принадлежащих к наиболее древнему слою тюркской

лексики.

Обращения в сельской местности сохраняются более стойко и употребляются более последовательно, так как среди сельского населения дольше, чем в городе, сохранились патриархальные отношения.

Alim APPOEV (Russia)

Humanitarian Research Institute RAS (Nalchik)

FORM OF ADDRESS TO RELATIVES IN THE KARACHAI-BALKAR LANGUAGE

According to primitive ideas, the man and his name is inseparably connected, so to avoid harming advised not to utter the name of a loved one. Use of the name in the vocative form of endearment, especially the case in terms that denote older relatives.

In today's Karachay-Balkar language to refer to the mother and grandmother talking uses the terms: aba, annya, ana, anaka, anai, anachygy, amma, ynna, ynnaka, jaja, ullu mama. The last of them formed a descriptive way, as the definition of the adjective appears ullu "elder." Such a nomination-treatment found in other Turkic languages. Meanwhile, in the Karachay-Balkar language is now increasingly common when referring to her grandmother granny nomination, and when referring to the grandfather's grandfather. Spouse refers to the wife of anasy, analary (literally "their (children's) mother"). With a respectful address to an unknown or little known older women used anabyz nomination.

Forms applications papa, mama, ata, ana and etc. are implemented in the treatment situation, daughter to her parents of the spouse. In this case, they represent the special warmth and recognition of relationships between the communicants.

Form of address to the parents of children are: papa and mama. In our time in the city of speech is much more commonly used papa and mama rather than the traditional forms of ata, ana and etc.

In the meaning of the son of a upotrebimo Karachai-Balkar jash, which has more value, "boy", "boy", "young". To indicate his own son in the vocative form used jashym "my son." This term is sometimes used in the vocative form and relative to peers son.

In the test a number of language referring to the child: balachyk "kiddie" jashchyk "boy", kyzchyk "girl" balam "my child," and etc. Giving instruction Balkar and Karachay address: igi jash kibik "like a good boy"; igi kyz kibik "like a good girl"; ahshy jash (ulan) kibik "as a good (young man) done"; ahshy kyz kibik "like a good girl" , igi jash (kyz) over yes "be a good boy (girl)", etc.

Terms of people on the properties referred to relations that have arisen as a result of marriage. In Karachay-Balkar system of kinship marriage between spouses and their relatives are expressed as special handling and descriptive. Turning to her husband's younger brother, daughter often refers by name or zhashchyk nomination. By law Balkarians to address short kieu, Karachai kyeu, and more often by name. Not all the treatment that were analyzed, equally commonplace nowadays, many of them are not part of the active vocabulary. Quite a lot of hits, which belong to the most ancient layer of Turkic language.

Treatment in rural areas remain more firmly, and are used more consistently, as the rural population for longer than in the city, remained patriarchal relations.

Людмила АСЛАНОВА (Россия)

Институт гуманитарных исследований (Черкесск)

СОЛНЕЧНЫЙ КУЛЬТ, КАК ИСТОЧНИК ФОРМИРОВАНИЯ РАННИХ РЕЛИГИОЗНЫХ ВОЗЗРЕНИЙ И ОРНАМЕНТАЛЬНЫХ КАНОНОВ У ЧЕРКЕСОВ (АДЫГОВ)

Генезис орнаментального искусства черкесов не отличим от его генезиса у других народов, как кавказского региона, так и мира. Но каждый этнос переосмысливает символы, знаки, их толкование, изображение в зависимости от своих условий жизни и мироощущений. Обращение к сакрально-культовым основам формирования орнамента черкесов (адыгов) позволяет дать целостное представление о духовно-нравственной культуре народа, как приверженце солярного культа. Многочисленные данные археологии, топонимики, гидронимики, антропологии, лингвистики и других наук доказывают, родственность Майкопской культуры, считающейся протоадыгской, с культурой племен Малой Азии, в частности хатто-хеттов (Бетров Р.Ж. Адыги: возникновение и развитие этноса. – Нальчик.: Эльбрус, 1998. – С.80). Основываясь на этом можно выделить общие моменты проявления солнечного культа:

1. Бог Солнца и Бог Грозы у хатто-хеттов (Наговицын А.Е. Магия хеттов. - М.: Академический Проект. Трикта, 2004.– С.414-415) и Бог Солнца (Дыгъэ-Дыщэ) и Бог Грозы (Шыблэ) у черкесов (Шортанов А.Т. Адыгские культы. – Нальчик.: Эльбрус, 1992, с. 31) по функции и значению идентичны. С возникновением единобожия Бог Солнца у черкесов получает название «Тхъэ» – начало всех начал (Шортанов А.Т. Адыгская мифология. – Нальчик.: Эльбрус, 1982. – С.21). Обозначение Солнца представляют знаки: крест, круг, крест в круге. С Солнцем же связано и обожествление металла - золота.

2. Принесение в жертву - «тхъэлъэу», рогатых животных. Сердце, печень и кровь животных являются важными сакральными частями, которые в первую очередь посвящаются богу. Особое значение придается печени. Название печени «тхъэмщыгъу» переводится с черкесского как «вместе с богом» (Хацукова М.М. Духовная вселенная адыгов. – Нальчик.: Полиграфсервис и Т. 2004. – С.375). Сакрализация овечьего руна, шерстяной нити, процесса прядения и ткачества (Наговицын А.Е. Магия хеттов. - М.: Академический Проект. Трикта, 2004.– С.45) характерны для обеих культур и отражается в народном фольклоре. Отсюда появление роговидного завитка в орнаменте черкесов, а также у большого числа народов, в древности поклонявшихся Солнцу.

3. Почитание женского божества существует во многих традициях мира. У хатто-хеттов – Камрусеп (Наговицын А.Е. Магия хеттов. - М.: Академический Проект. Трикта, 2004, с. 45), а у адыгов (черкесов) – Сатаней-Гуаша, являлись координаторами процессов в социуме и в природе, прядущими «нити судьбы». В ткачестве пересекающиеся нити образуют сеть. Сакральность сети подтверждается в эпосе «Нарты»: «Когда мир создавался сетью», «Накрытая золотой сетью сидит невеста» (Шемиров Х.М. Эволюция художественного сознания//Литературы народов Карачаево- Черкесии. Концепция художественного развития. Черкесск. 1990, с. 80). Эти глубокие семантические истоки в дальнейшем реализовались через синтез многих технологий в золотошвейном искусстве черкесов, а прядение нити можно считать первым шагом к вышивке.

Образ женского божества – «Жыг – Гуаша»¹ - Дерево-Богиня – Древо Жизни, характерен почти во всех традициях мира и у черкесов в том числе. В орнаменте черкесов «Жыг - гуаша», часто стоит в центре композиции, объединяя вокруг себя солярные, зооморфные и растительные элементы орнамента.

Каркас золотошвейного орнамента состоит из солярных символов, ставших каноничными. Это - круг, крест, ромб, роговидный завиток, дерево. Возможно, они символизируют человеческий разум, посланный Богом из тьмы первоосновы – Космоса. В цветовом решении адыгского золотого шитья золотая и серебряная нить светится на темном бархате: черного, темно-синего, бордового цветов. По мнению некоторых исследователей, слово «Дыгъэ» - Солнце и «Дыщэ» - золото, совпадают по своему лексическому содержанию и смыслу: «Можно сказать, что золото как бы солнце в миниатюре». Вторая часть слова «дыщэ» – «щэ» - сто - по содержанию восходит...к Свету Мудрости. Отсюда можно заключить, что название золота - «дыщэ», возникло по определенной аналогии со Светом Мудрости»².

Таким образом, золотое шитье можно считать наиболее культурогенным видом декоративно-прикладной деятельности черкесов, вмещающим в себя духовные, и эстетические потребности народа.

Ludmila ASLANOVA (Russia)

Humanitarian Research Institute (Cherkessk)

THE CULT OF THE SUN AS A SOURCE OF FORMATION OF EARLY RELIGIOUS VIEWS AND ORNAMENTAL CANONS BY CIRCASSIANS (by Adygeis)

The genesis of ornamental art of Circassians isn't different from the genesis of other peoples including the peoples of the Caucasian region as well as the peoples of the world. But every ethnic community reconsiders the symbols, the signs, as well as their interpretation and representation depending on its living conditions and its perception of the world. The appeal to sacral and cult fundamentals of formation of Circassian (Adygei) ornament makes it possible for us to give an integral idea of spiritual and moral culture of the people that adheres to the cult of the sun. The numerous data of archaeology, toponymy, hydronymy, anthropology, linguistics and other sciences prove the relationship between Maikop culture, which is regarded as an earlier Adygei's culture, and the culture of the tribes of Asia Minor, in particular Hittites culture. It is possible to single out the general moments of the manifestation of the sun cult using the following as a basis:

1. The function and the meaning of the Hittites' God of Sun and the Hittites' God of Thunderstorm are identical to the function and meaning of Circassians' God of Sun (namely the Golden Sun) and God of Thunderstorm. The God of Sun got the name that denoted the beginning of all beginnings by the time of emergence of monotheism. The cross, the circle as well as the cross in the circle are the signs that represent the Sun. The deification of metal that is of gold is connected with the Sun.

¹ Хабекирова Х.А., Мусукаев А.И. Мир дерева в культуре адыгов. О Балкарии и балкарцах. – Нальчик.: Эль-Фа. 2001. – 316 с.

² Хацукова М.М. Духовная вселенная адыгов. – Нальчик.: Полиграфсервис и Т.2004. – С.37,258.

2. Sacrificial offering of the horned animals (“asking of God”). The heart, the liver as well as the blood of the animals are important sacral parts to be devoted in the first place to God. A special importance is attached to the liver. The name of liver is translated as “together with God” in the Circassian language. Sacralization of sheep wool, woolen thread, process of spinning and weaving is typical of both cultures and is reflected in folklore. Hence, is the appearance of hornshaped scrolls in the Circassian ornament as well as in the ornament of a great number of peoples that worshipped the Sun in ancient times.

The worship of female deity exists in many world traditions. This female deity was called “Kamrusepa” by Hittites and “Sataney-Guasha” by Adygeis accordingly. It coordinated the processes in society and nature, spinning “the threads of fate”. The intersecting threads form the net in the weaving. The sacral character of the net is confirmed in the epic called “The Narts”, in the epic called “When the world was created by the net” and in the epic called “The sitting bride covered with golden net”. Those deep semantic sources were further realized through the synthesis of numerous technologies in the gold embroidery art of Circassians. The spinning may be considered as the first step to embroidery. The image of the female deity – “The Goddess Tree-The Tree of Life” is typical almost of all the world traditions including the Circassian traditions. The ornament called “The Goddess Tree” often takes the central part of the composition uniting around itself the solar, zoomorphical and vegetation elements.

The golden embroidery framework consists of solar symbols that became canonized. They include the circle, the cross, the rhombus, the hornshaped scroll and the tree. They possibly symbolize the human mind sent by God out of darkness of the fundamental principle – of the space. The gold and silver threads shine on the dark velvet amid the black, dark blue and claret red coloration of the Adygei golden embroidery. According to some investigators, the word “Sun” as well as the word “Gold” coincide semantically. We may speak of the gold as of a sun in miniature. The second part of the word “gold” that means “one hundred” goes back semantically to the ... “Light of Wisdom”. Hence, it follows that the name of “Gold” had appeared by analogy with the Light of Wisdom.

Thus, the golden embroidery may be considered as the most cultural kind of decorative and applied arts of Circassians containing the spiritual and esthetic needs of the people.

населения. Со второй половины XXв. до наших дней они подверглись большим изменениям, что отразилось на количестве и качестве изделий, орнаменте и декоре продукции художественного ткачества. В докладе рассматриваются причины и условия этих изменений, выявляются некоторые инновации и видоизменения в современных художественных ткацких промыслах Ширака.

Karine BAZEYAN (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies NAS (Gyumri)
Folk Art Center after Hovhannes Sharambeyan (Yerevan)

FABRIC OF ART OF SHIRAK IN XX AND THE BEGINNING OF THE XXITH CENTURY

Shirak is one of the ancient centers in the Armenian highland the evidence of which are the findings discovered from the excavations and historically written sources. In the course of time different types of textile and especially artistic embroidery had a great progress by expressing the culture's main features of the given century and the population's world view and taste.

In XIX – in the beginning of the XXth century different types of textile, ie carpet and rug, lace embroidery were widely spread among the people living in Shirak. They were the important and estimated components of the house's inner decoration, they were such until the halves of the XX century.

After the given period the place and role of the separated textile gradually reduced which led to the partially withdrawl of traditional arts and the drastic reduction of art bearers. It was conditioned by a number of factors: the formation of the new way of life in urban areas, the women's employment in the shift of vector. At the same time some foreign types of textile were imported to a lifestyle which had their firm place in the traditional textile.

The observed materials in Shirak (2012) showed the modern state of the mentioned arts by proving that the above mentioned changes and neologisms. The report is devoted to the discussion and analysis of the enumerated changes.

Барасби БГАЖНОКОВ (Россия)

Институт гуманитарных исследований КБНЦ РАН (Нальчик)

К ВОПРОСУ О КУЛЬТУРЕ ЧАШЕВИДНЫХ ЗНАКОВ

Чашевидные знаки - это выбитые или вырезанные в камне углубления - выемки, воронки, лунки, метки разной величины – как правило, от 2-3 до 12 см в диаметре, от 2 до 10 см в глубину. Их обнаруживают в большом количестве не только в Евразии, но и в Австралии, Америке - на скалах, на валунах, на стенах каменных гробниц, на менгирах, на сравнительно маленьких, “ручных” камнях, нередко вперемешку с геометрическими фигурами, с зооморфными и антропоморфными изображениями. Чаше всего выемки располагаются на поверхности камня или скалы малыми или большими группами - от трех-четырех до нескольких десятков. Нередко соединяются друг с другом линиями-желобками, выстраиваются симметричными ровными или дугообразными рядами, кругами с перекрестием, кругами с одной или двумя-тремя чашами в центре и т.д. Все это позволяет говорить о различных видах чашевидной символики. Но самый распространенный способ нанесения чашевидных знаков – вразброс, произвольно, без видимых повторений, хотя общий рисунок производит всегда впечатление сбалансированной структуры из множества чаш или углублений различной, но в целом примерно одинаковой величины и глубины.

Впечатляет долговечность самой традиции чашевидных знаков. Их наносили на камень в палеолите, мезолите, неолите. В железном веке вплоть до позднего средневековья на всем евразийском континенте чашечные камни сохраняют статус культовых объектов с множеством жизненно важных и весьма разнообразных религиозно-магических функций и задач.

В нашем понимании, с самого начала они возникают как первобытное отображение святости и жизненной силы. При этом исторически первая и главная задача чашечных скал и камней – служить материальным, наглядным выражением существования и внутреннего единства (относительной самостоятельности) определенных групп местного населения. Чаши «оживляют» камень, превращают простой булыжник, валун или скалу в элемент религии и культурного ландшафта. Все другие многочисленные версии смысла и назначения чашевидных углублений, так или иначе, обусловлены этим главным, инвариантным значением.

Среди других удивительных свойств данного явления следует назвать еще одно весьма примечательное. Несмотря поистине грандиозный пространственно-временной размах, по размерам, по расположению на поверхности камня, по многим другим характерологическим признакам чашевидные знаки, как правило, поразительно похожи друг на друга. Кажется, порой, что одна и та же рука по одному и тому же замыслу создавала эти петроглифы в течение многих тысячелетий почти на всех континентах нашей планеты. Поражающее воображение масштабы времени и пространства – вот что бросается в глаза при первом знакомстве с хронологией, географией, идеологией чашевидных углублений.

Никто не сомневается, что камни с чашевидными знаками были связаны с ритуальными практиками, а, возможно, и с определенными астрономическими вычислениями и знаниями. Например, изображение созвездия Рыб на камне из Нижне-Азхызского горо-

дища является, быть может, фиксацией знаний о движении звезд, о том, что в данном созвездии находится точка весеннего равноденствия (Бгажноков Б., Чашевидные знаки кавказских дольменов//Археология и этнология Северного Кавказа. вып 2. Нальчик, 2013, с. 18). Но в каждом конкретном случае обследования и оценки этих знаков возникает множество вопросов, на которые иногда невозможно ответить. Обращая на это внимание Г.Вернер, автор недавно опубликованной в США книги (Varner G.R. Portals to Other Realms: Cup-Marked Stones and Prehistoric Rock Carvings. N-Y., 2012), посвященной чашевидным знакам, пишет, что исследователям еще предстоит выяснить, наделяли ли камни с чашевидными углублениями магическими, целебными свойствами? Использовали ли в магических целях воду, скапливающуюся в чашечных углублениях? Можно ли рассматривать их в качестве звездных карт? Имеют ли они какое-то отношение к заупокойным культам, к похоронам великих учителей, воинов, вождей и т.д.

Реакция некоторых исследователей на эти вопросы иногда чрезмерно пессимистичная, звучащая почти как приговор. Так, П.А. Куценков, автор замечательной книги, посвященной первобытному и традиционному искусству, утверждает, что «все попытки дать сколько-нибудь удовлетворительное культурологическое объяснение чашевидным углублениям и отпечаткам рук на скалах успехом, увы, не увенчались» (Куценков П.А. Очерки истории первобытного и традиционного искусства. М., 2001, с. 69). Аналогичные оценки в большом количестве можно найти и в работах других авторов.

Между тем, проблем с общекультурологическим объяснением чашевидных углублений как раз нет. Это знаки, которыми древние люди метили свою территорию и фиксировали таким образом свое присутствие в мире, в данном относительно замкнутом и защищенном пространстве. С другой стороны в преданиях, верованиях, обычаях, ритуалах, связанных с чашечными камнями, они выражали свое видение мира, свою концепцию человеческого существования. Насколько мы понимаем, скалы и камни с чашевидными знаками, в том числе с выемками, заключенными в круг, квадрат, лабиринт были священными центрами территорий, рассматривавшихся как пространство обитания племени. Другими словами, это одна из наиболее древних и первых форм доместификации, «очеловечивания» пространства (Leroi-Gourhan A. Le geste et la parole: Le memoire et le rhytmes. Paris, 1965, Т. 2), одна из первых форм превращения дикой природы в культурный ландшафт. Но освоение экзистенциального пространства сопровождалось, как сказано, и его присвоением - осмыслением как собственной территории, границы которой священны и не могут быть нарушены соседними группами и племенами.

Все это возможно лишь при наделинии камней и нанесенных на них чашевидных знаков какими-то особыми мистическими и символическими (знаковыми) свойствами, заставляющими свято верить в неразрывную связь племени не только с этим центром, но и с подконтрольной данному центру жизненным пространством. Отсюда представления о мегалитических святилищах как о религиозных и административных центрах первобытных племен и народов, как о местах сбора для проведения собраний, для совершения религиозных обрядов и ритуалов (Палагути И., Мир искусства древних земледельцев Европы. СПб., 2011. с. 85).

В различных формах эти собрания и ритуалы сохранялись в период средневековья, а в ряде случаев вплоть до XX в. Принесение жертвы, очищение через молитву, через огонь, через воду, через прикосновение к камню – вот далеко не полный перечень этих действий. Так, в некоторых областях России еще в начале XX в. «у камней устраивались

коллективные молебны. В качестве жертв на камни клали хлеб, ягоды, деньги, воск, лен, овечью шерсть ... части одежды» (Макаров Н., Чернецов А., К изучению культовых камней // Советская археология. №3. 1988. с. 80). По другим данным в чашу возливались или возлагались мед, пиво, яйца, мясо, хлеб и др. В Литве на священных камнях с чашевидными углублениями жгли костры и приносили в жертву телят. Остатки углей и обожженных костей и сейчас находят в грунте вокруг этих камней (Уртанис Ю., Культовые камни с углублениями в Латвии. // КСИА. Вып. 190. 1987. с. 72). Обряды, связанные с возжиганием огня на культовых камнях, с использованием чаш в виде очага сохранялись в ряде районов Северо-Запада России до наших дней (Там же). При этом наиболее крупные чаши использовались как ритуальный очаг.

Не исключено, что в древности и на Западном Кавказе на некоторых скалах и камнях с чашечными углублениями зажигался огонь, символизирующий очищение и освобождение от грехов земной жизни. Следы очищения через огонь в виде остатков золы находят нередко и здесь и в первую очередь в местах расположения дольменов и культовых камней с чашевидными углублениями. По свидетельству Л.Лаврова, в недавнем прошлом шапсуги совершали перед дольменами обряды жертвоприношения, оставляя перед фасадом гробницы, предназначенную для духов предков пищу (Лавров Л. Из поездки в Черноморскую Шапсугию // СЭ, 1936, № 4-5. С.127: Дмитриев В. Дольмены Черноморской Шапсуги и современное этническое сознание // Этюды по истории культуры адыгов. Вып. 1. Майкоп, 1998. С. 52). Сохранялось убеждение в том, что в благодарность за это духи предков, покоящихся в дольменах, покровительствуют местным жителям, спасают их от бед и несчастий. Отсюда забота о сохранности древних гробниц - испунов. А.Ф.Лещенко, который одним из первых описал чашевидные знаки кавказских дольменов, писал о том, как бережно относились черкесы к дольменам, считая, что их разрушение или повреждение повлечет за собой мор и несчастья (Лещенко А. О времени сооружения мегалитических памятников Северо-Западного Кавказа // Известия Общества любителей Кубанского края. Вып. IX. Краснодар, 1925. с. 89).

Поклонение камням с чашечными углублениями приобретало различные формы в зависимости от традиций, складывающихся у местного населения. Например, в Западной Европе они устанавливались перед входом в средневековые церкви и о них натирали (чтобы освятить, сделать более надежным и эффективным) оружие и снаряжение (Forger R. Urganische des Europaers von der Menschwerdung bis zum Anbruch der Geschichte. Stuttgart, 1908. S.245). В Корее бездетные женщины выпивали воду из чашевидных углублений на покровных плитах дольменов, чтобы забеременеть, облегчить роды (Кондряков Н. Тайны сочинских дольменов. Майкоп, 2010. с. 81). У черкесов на Кавказе подозреваемого в каком-либо преступлении приводили к каменному склепу (к дольмену) и заставляли ударить рукой по входу в святилище. Считалось, что если он виновен, то непременно сгорит в огне как клятвопреступник (Челеби Эвлия. Книга путешествия. Вып. 2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. М., 1979, с. 8). Не исключено, что упомянутый Н. Дубровиным «священный камень», у которого по случаю праздника цветов совершались жертвоприношения Богу охоты Мазитха, также был валуном с чашевидными углублениями или величественным дольменным сооружением (Дубровин Н. Черкесы. Краснодар, 1927).

Чаще всего в жертву чашечным камням приносили разного рода железные предметы: стрелы, ножи, подковы и др. Ф.Ф.Торнау сообщает о расположенной в верховьях

Зеленчука скале с круглым углублением в виде котла. Горцы, по его словам, регулярно наполняли это углубление железными предметами (монетами, ножами, стрелами, кинжалами, стволами пистолетов, женскими застежками и кольцами), стремясь таким образом умиловить «духа-покровителя гор» (Торнау Ф. Воспоминания кавказского офицера. М., 2008, с. 251).

Все это позволяет говорить о *культуре чашевидных знаков*, как об универсальной, планетарной и, несомненно, уникальной системе восприятия и освоения мира, объединяющей множество местных традиций, обычаев, ритуалов. Сформировавшись сотни тысяч лет назад, причудливым образом соединяясь с культурой различных эпох и народов, приобретая со временем новые очертания и смыслы, она давала о себе знать в период средневековья и в виде различного рода реминисценций, пережитков дошла до наших дней. Фактически культура чашевидных знаков пронизывает собой всю историю человечества и потому заслуживает особого внимания и специального рассмотрения как один из самых древних и необычайно «живучих» способов «очеловечивания», жизненного пространства.

Barasbi BGAZHNOKOV (Russia)
Humanitarian Research Institute RAS (Nalchik)

ON THE ISSUE OF BOWL LIKE CULTURE

Bowl like marks have been found in different parts of the world, in Australia, America, etc. We can meet such marks on the mountains, stone sepulchers and small stones. Sometimes they are in form of geometric figures. More often they have been located on stones with small groups. They are connected to each other with graved lines, circular figures. All the above mentioned things let us suppose that the symbols of bowl like marks are numerous. The bowl like marks are sometimes arranged equally and sometimes in different ways.

According to our thinking, at first they have served in the panorama of holy and vital power. The result shows that bowl like marks give a new meaning to the stone, they personify it.

As a result of our observations, we can deduce that the culture of bowl like marks is great and needs a thorough and detailed investigation. With the help of them we can speak about the world people, their way of life, traditions, customs, lifestyle. Thus, it gives a new meaning to the system of value. The system allows to speak about the local people's rituals. Being formed in ancient times, about 100000 years ago that system has been synthesized to the system of different people's culture, in the course of time obtaining new ideas and attributes. In fact, the culture of bowl like marks symbolizes the whole history of population and that is why it deserves great attention and observations.

Лиана БЕРБЕРОВА (Россия)

Кабардино-Балкарский государственный университет (Нальчик)

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ БАЛКАРЦЕВ В ВОСПИТАНИИ АЛЬТРУИСТИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ У УЧАЩИХСЯ

Воспитание высокой альтруистической культуры относится к числу фундаментальных проблем современной педагогической науки, где накоплен большой опыт теоретической рефлексии. Однако абстрактная педагогика – нонсенс, если она не подкреплена работами национальной педагогики. Своего рода народным учебником по нравственности можно назвать книгу М.Ч. Джуртубаева «Ёзден адет», где значительное место отводится вопросам воспитания у подрастающего поколения альтруистической культуры. Материал книги специфичен: он целиком состоит из микропритч, пословиц и поговорок, разбитых по тематическим блокам и сопровождаемых авторскими комментариями. Важно, что весь афористический материал приводится на балкарском и русском языках. Полагаем, с большой дидактической целесообразностью его можно использовать в образовательной системе, учитывая, что дети всегда живо реагируют на красочный, выразительный язык народной афористики.

Важное место в балкарской народной педагогике занимает проблема экологического альтруизма. Эпическая песня «Бийногер» учит бережно относиться к флоре и фауне, не брать у природы больше, чем нужно для пропитания. Примечательный эпизод: герой, оказавшийся в скальной западне, охотничьим ножом отрезает куски плоти от собственного тела и кормит ими свою собаку, умирающую от голода. Эпические сказания нартского эпоса изобилуют сюжетами о братстве человека и коня. Мир животных, приближенный к эмоциональному миру ребенка, может стать для него первой «школой» альтруизма. Учитель может с успехом на уроке прочитать стихи К.Кулиева «Никогда не буду охотником» или «О добром псе» Т.Зумакуловой» для «расширения сострадательного сердца» своих воспитанников.

Народный альтруизм у балкарцев напрямую связан с категорией «сууап», являющейся концентрированным выражением таких понятий как «добро», «благодетельство», «душе-спасительный акт». Генетически восходящий к исламской философии, «сууап» прочно укоренился в горском этическом кодексе «Тау адет» и обязывает каждую личность ежедневно творить богоугодные дела. Важно, что эти дела совершаются бескорыстно, без всякого расчета на корысть, воздаяние. Как гласит одна из балкарских поговорок, «Соверши добро и брось его в воду, не народ, так рыба увидит».

В сказках многих народов мира опозитивирован трансфинитный альтруизм, представляющий собой высшую форму разумного альтруизма. В «трансфинитных» сказках с их ноосферным дискурсом, добро передается по цепной реакции от одного субъекта к другому, опоясывая весь мир. Весьма показательна в этом плане карачаево-балкарская сказка «Вошь и блоха», где для спасения маленького насекомого, застрявшего в луже, требуется всемирная доброта, резонансно передающаяся от блохи к кабану, от кабана к яблоне, от яблони к орлу, от орла к цыпленку, от цыпленка к курице, от курицы к мышке, от мышки к кошке, от кошки к старушке.

Таким образом, можно сделать вывод, что в балкарской этнокультуре весьма велик потенциал, нацеленный на воспитание в ребенке альтруистической жизненной установки.

Liana BERBEROVA (Russia)

Cabardino-Balkarian State University (Nalchik)

BALKARIANS' ETHNOCULTURAL LEGACY USING IN ALTRUISTIC CHARACTERISTICS UPBRINGING AMONG THE PUPILS

High altruistic culture upbringing is one of the fundamental problems in modern pedagogics, where enormous experience of theoretical reflection is collected. But abstract pedagogy is nonsense without being supported by the works of national pedagogy. M. Dzhurtubaev's book «Ezden adet» can be called national text book in morality because much attention is paid to the questions of altruistic culture upbringing addressed to young generation. The material of book is specific: it includes short parables, proverbs and sayings divided into thematic blocks and accompanied with the author's comments. It is important that all aphorisms are given in the Balkarian and Russian languages. In our opinion, it can be used in schools with great didactical expediency because children lively react to vivid, expressive language of folk aphorisms.

The problem of ecological altruism takes a significant place in Balkarian folk pedagogy. Epic song «Binoger» teaches to treat carefully to the flora and fauna, take only for subsistence from nature. Remarkable episode: a hero found himself in the rocky trap, cuts his flesh with a knife in order to feed his starving dog. Epic legends of Nart's epos are full of plots about friendship between man and horse. Animals' world close to the emotional world of a child can be the first «school» of altruism to him. A teacher can successfully read K. Kuliev's poem «I'll never be a hunter» or T. Zumakulova's «About a kind dog» for his pupils «compassionate heart extension».

Balkarians' folk altruism is strictly connected with the category of «suap», which is concentrated expression of such concepts as «kindness», «benefit», «edifying act». Genetically going to Islamic philosophy, «suap» deeply rooted in mountain ethic codex «Tau adet» and obliges every person to do kind deeds every day. It is important that these deeds are done selflessly, without waiting for reward. As one of the Balkarian proverb says «Do good and throw it in the water, people will not see it, but fish do».

Tales of the world poeticize transfinite altruism, which is the highest level of reasonable altruism. In transfinite tales, with there noospheric discourse, kindness goes in chain reaction, from one creature to another, girding all the world. For example, in a Balkar tale «Louse and Flea», for the small insect's saving, which stuck in the puddle, worldwide kindness is demanded, resonance from flea to boar, from boar to apple tree, from apple tree to eagle, from eagle to chicken, from chicken to hen, from hen to mouse, from mouse to cat, from cat to old lady.

So, we came to the conclusion that potential aimed at altruistic life purpose upbringing in Balkarian ethnoculture is quite high.

Людмила БОРИС (Россия)

Московский государственный университет М. Ломоносова

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ВЗГЛЯД НА ОБЩЕЕ ПРОШЛОЕ И РАЗДЕЛ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ НА ПРИМЕРЕ РОССИИ И УКРАИНЫ

В национальной культуре одним из приоритетных признаков определения является язык. Оппозиция *взаимопонимание-непонимание* основывается прежде всего на лингвистических критериях, которые, кроме бытового общения, позволяют анализировать корпус официально-деловой документации, исторические труды и произведения художественной литературы на предмет национальной идентичности. Все без исключения виды дискурса содержат *имена* и *наименования*, которые в идеале должны быть максимально точными. Но к лингвистическим критериям добавляются общественно-политические, религиозные и др. Наиболее заметно переименование в периоды разделения или соединения государств: по аналогии со сменой фамилии при вступлении в брак или разводе происходят переименования народов, наций, географических названий – и этот процесс устремлен не только в будущее, но и в прошлое. Сложности при разделе культурно-исторического наследия несопоставимы с трудностями “дележа” совместно нажитого имущества. За годы независимости Украины от России (и наоборот) оба языка перенесли существенные изменения, продолжают развиваться и развивать собственные независимые представления в том числе и об историческом прошлом. И если Россия как преемница СССР и Российской империи придерживается известных наработанных историографических взглядов, то Украина пишет отдельную “украинскую” историю, а также создает собственную мифологию, в которой фигурируют *древние укрь*, “Велесова книга” и тому под.

В обозримом прошлом есть имена и фигуры, которые не поддаются разделу, например, известный писатель Н.В. Гоголь. Обзор статей в “Википедии” дает интересный результат: *русским* он назван в статьях на русском, белорусском, болгарском и польском языках, английский текст дает толерантное “русский, родившийся в Украине”, а украинская сторона считает его «признанным классиком украинской и русской литературы». Историческая справедливость требует уточнения: Украины на тот момент как страны не существовало, а Гоголь писал на русском языке – вклад в украинскую литературу сделали переводчики его произведений. Прекрасно осознавая свое *малороссийское* происхождение, он в то же время не называл себя ни *малороссом*, ни *украинцем*, а только *русским*, подданным Российской империи, к которой и относился его знаменитый призыв: “Русь, куда же несешься ты? Дай ответ!...”.

В докладе будет сделана попытка ответить на один из болезненных вопросов: что такое *русь* и *русские* в известных текстах. Исторические рамки, которые предполагают освещение вопроса с момента самоназвания восточных славян и утраты связи слова *русь* со скандинавской этимологией, будут сдвинуты к 14-16 векам, ко второму этапу национального самоопределения. В это время еще явной представляется восточнославянская общность и вполне обоснованным является обращение «Ко всем народам *русским*», написанное Герасимом Смотрицким в предисловии к “Острожской библии” (1581), которую печатал “друкаръ” из Москвы Иван Федоров под патронатом князя Константина Острожского – воеводы Киевского и сына гетмана Литовского. В то же время, начинается разде-

ление на *великороссов*, *малороссов* и *белорусов* – предполагается проследить контекстуальное употребление данных этнонимов, их хронологические рамки, а затем замену на другие. Понятия *великорусский* и *малорусский* (но не *белорусский*) стали историзмами, а *русские* – приобрело другое наполнение. По возможности этнонимы будут связаны с наименованиями языков, как реальными (*русский*), так и ретроспективными (*староукраинский*).

Lyudmila BORIS (Russia)

Moscow State University

A RETROSPECTIVE LOOK AT THE PAST AND THE GENERAL SECTION OF THE CULTURAL HERITAGE OF THE EXAMPLE OF RUSSIA AND UKRAINE

The priority sign of definition in a national culture is language. Opposition mutual incomprehension-primarily based on linguistic criteria, which in addition to everyday communication, allow to analyze a text of the official business documents, historical works and works of literature on the subject of national identity. Without exception, all kinds of discourse contain the names and names that should ideally be as accurate as possible. But to linguistic criteria are added socio-political, religious, etc. The most significant name change in times of separation or connection: by analogy with the change of name upon marriage or divorce occurs rename the peoples, nations, geographical names - and this process is directed not only at the future but also the past. The complexity of the division of cultural and historical heritage of comparable difficulty like of "divorce" or "partition of property". During the years of Ukraine's independence from Russia (and vice versa), both languages endured significant changes, continue to grow and develop their own independent views including the historical past. And if Russia as the successor to the Soviet Union and the Russian Empire holds to the known-established historiographical views, Ukraine wrote a separate "Ukrainian" story, and creates its own mythology, where there are ancient "ukry", "Veles Book," etc.

In the near past have names and figures that can not be separated, for example, the famous writer, Nikolay Gogol. Browse Articles in "Wikipedia" gives an interesting result: the Russian, he is named in the articles in Russian, Belarusian, Bulgarian and Polish, English text gives tolerant "Russian, born in Ukraine," a Ukrainian side considers it "a recognized classic of Ukrainian and Russian literature". Historical justice requires clarification: Ukraine at that time did not exist as a country, and Gogol wrote in Russian - Ukrainian contribution to the literature by a translator of his works. Well aware of his Little Russian origin, he at the same time did not call himself or Malorus, or Ukrainian and Russian only, subjects of the Russian Empire, to whom concerns a his famous call: "Russia, where are you rushing? Give me an answer! ...".

The report will attempt to answer one of the most painful questions: What is Russia and Russian in certain texts. The historical framework that involve lighting issue since the self-designation of the Eastern Slavs and the loss of connection with the Scandinavian word Russ etymology, will be shifted to the 14-16 centuries, the second phase of national self-determination. At this time, more explicit is the Eastern Slavic generality community and is well-founded appeal "to all Russian people", written by Gerasim Smotrinski in the preface to

the Ostrog Bible (1581), which was printed by "drukar" from Moscow, Ivan Fyodorov under the patronage of Prince Constantine of Ostrog - governor of Kyiv and son of the hetman of Lithuania. At the same time, the separation begins at the Great Russians, Ukrainians and Belarusians - it is supposed to track the use of contextual data ethnonyms their chronological framework, and then change to the other. Definitions *Velikoros* and *Maloros* (but not *Belarus*) became historicism, and Russian - acquired another content. If possible ethnonimus be associated with the names of languages, both - real (Rus) and retrospective (old Ukrainian).

Людмила БУРЫКИНА (Россия)

Адыгейский республиканский институт гуманитарных исследований (Майкоп)

АРМЯНЕ В ЭТНОПАНОРАМЕ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО КАВКАЗА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Крупной этнической группой, переселявшейся во второй половине XIX в. на Северо-Западный Кавказ, были армяне. Однако известны и более ранние поселения армян в данный регион, которые относятся к XI-XII вв. Это так называемые черкесские армяне или черкесогаи, полной ассимиляции которых с черкесами препятствовала приверженность к греко-католической религии.

Своеобразной чертой истории армянского народа является то, что Армения, в течение многих столетий будучи объектом соперничества Турции и Ирана, подверглась опустошению и разорению со всеми вытекающими отсюда негативными последствиями социально-экономического, политического и демографического характера. В создавшихся условиях часть армянского народа вынуждена была покинуть этническую родину и переселяться в разные страны.

27 февраля 1862 г. Александр II утвердил Положение Особого комитета, которым были определены условия переселения христиан из Турции. В частности, комитет разрешил переселяться на Кавказ армянам и грекам с условием, что они «не потребуют никакого способа поселения в России», т.е. без предоставления им гражданства и постоянной оседлости. Кроме того, комитет выделил 10 000 р. наместнику императора на Кавказе для выдачи пособия самым бедным из переселившихся армян и греков.

После окончания Кавказской войны на Северо-Западный Кавказ происходит миграция турецко- и персидскоподданных армян. Одной из первых возникла колония турецкоподданных армян в районе реки Шапсухо, недалеко от Тенгинского укрепления, где уже в 1868 г. проживало 276 армян-амшенцев, а в 1897 г. – 458. В 70-х гг. XIX – начале XX в. в пределах современного Туапсинского района был основан целый ряд армянских поселений – Полковничье, Яйли и др.

После окончания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. в Кубанской области проживало уже 6044 армян, причем большая их часть была сосредоточена в Армавире и Екатеринодаре (от 70 до 80%). В Черноморском же округе армяне проживали на всей его территории. Численность армянского населения здесь стремительно увеличивалась. Если в 1872 г. в районе Вельяминовского укрепления было зарегистрировано 222 армянина, в 1886 г. – 969 (только русскоподданных), а уже в 1895 г. – 374 человек, проживавших в 24 поселениях.

Кульминационным периодом переселенческого движения армян на Северо-Западный Кавказ являются 90-е гг. XIX. Этот процесс был вызван очередной волной репрессий в Турции, где в 1894-1896 гг. по приказу султана Абдул-Гамида Хана II в армянонаселённых вилайетах произошли массовые погромы. По некоторым данным, в пределы Российской империи, главным образом, на Кавказ, бежало до 40 000 армян.

К 1897 г. на Северо-Западном Кавказе насчитывалось в общей сложности до 15 000 армян-беженцев. В связи с этим было дано указание в кратчайшие сроки уточнить списки турецкоподданных армян и организовать их водворение обратно в Турцию. Однако, как свидетельствуют рапорты полицмейстеров городов и атаманов отделов Кубанской

области и Черноморской губернии, многие армянские семьи отказались возвращаться на прежнее место жительства, так как им не гарантировалась безопасность. В итоге местным властям были даны полномочия на принудительное выселение турецкоподданных армян. Но ожидаемых результатов эта мера не принесла. Численность армян в регионе продолжала расти и в конце XIX в. достигла 38 000 человек: в Кубанской области – 13 000 и в Черноморской губернии – 25 000.

Миграционная притягательность Северо-Западного Кавказа для армян стала следствием заинтересованности в этом российского правительства, что явно прослеживается в период с конца XVIII до 50-х гг. XIX в., когда поощрялось расселение черкесогаев из Закубанья в подконтрольные России территории, и в 1860-1880-е гг. – привлечение из Малой Азии армян для освоения Черноморского округа. В результате «дозволенной» миграции в регионе образовались армянские колонии – в Армавире, Екатеринодаре, Майкопе, Сочи, Туапсе, Новороссийске, Адлере, Анапе и в других городах и местностях.

В целом политика царского самодержавия по отношению к «инородцам», национальным окраинам в конце XIX в. была направлена на укрепление унитаристских тенденций, что явно противоречило не только российскому менталитету, но и европейским традициям либерализма.

Lyudmila BURIKINA (Russia)

Adygey State Institute of Humanitarian Studies (Maykop)

ARMENIANS IN THE ETHNOPANORAMA OF NORTH-WESTERN CAUCASUS IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

The report considers the ethnopanorama of the North-West Caucasus in the context of the history of Russian development in the second half of the XIX century, it is noted that the largest ethnic group, in the region, were Armenians. The peculiar feature of the history of the Armenian people was that Armenia for many centuries was an object of rivalry between Turkey and Iran and has undergone devastation and ruin with all the ensuing negative consequences of socio-economic, political and demographic nature. In the current situation, the Armenians were forced to leave the ethnic homeland and resettle in different countries. Migration attractiveness of North-West Caucasus for the Armenians was a result of the interest in the Russian government, which is clearly evident in the period from the end XVIII – to 50 years of XIX century, when encouraged the resettlement of knot of the Kuban region in government-controlled territory of Russia, and in 1860 – 1880 – attract Armenians from Asia Minor for the development of the Black sea district. The author emphasizes that in General the policy of the tsarist autocracy in relation to «aliens», national edges in the late XIX century was aimed at strengthening Unitarian state trends that obviously contradicted not only the Russian mentality, but the European tradition of liberalism.

Վիկտորիա ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան)

ՀԱՅԱԿԱԿԱՆ ԱՎԱՆՂԱԿԱՆ ՏԱՐԱԶԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՊԱՐԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Տարազը, լինելով մարդու կենսակերպի անբաժան մաս, այժմ է ընկել ավանդականությամբ, բայց և քաղաքակրթության զարգացման հետ կրել է փոփոխություններ և արտահայտել է տվյալ ժամանակի նկարագիրը, բարքերը, ինչպես նաև գեղագիտական ճաշակը: Ազգային տարազը, կենսապահովման միջոցից բացի՝ պետք է դիտարկել որպես ազգային մտածելակերպի կարևոր հատկանիշ, ինչպես նաև՝ գեղարվեստական արվեստի նմուշ:

Հայկական ավանդական տարազին անդրադարձել են նշանավոր պատմաբաններ և արվեստի ներկայացուցիչներ: Հայոց տարազի մասին առաջին սովորաձավալ ուսումնասիրությունը պատկանում է Մխիթարան միաբանության գործիչ, մտավորական Ղ. Ինճիճյանին: Նրա գործի շարունակողը եղան Վ. Հացունին, Ա. Պատրիկը, Ն. Ավագյանը, Հ. Փափագյանը, Ս. Պողոսյանը և այլք:

1915 թ. Եղեռնից հետո արևմտահայ գավառների բնակչությունը, կորցնելով իր բնօրրանը, սփռվեց աշխարհով մեկ, որը պատճառ հանդիսացավ տարազի մասնակի կամ լրիվ կորստի: Հայկական տարազը, պատմական Հայաստանի արևելյան հատվածում վերափոխվելով, հարատևեց մինչև 20-րդ դարի կեսերը: Տարազը դարձավ թանգարանային նմուշ, որը կրկնօրինակվում է թատրոնի բեմում կամ ֆիլմերում, սակայն իր առանձնահատուկ տեղը գտավ պարարվեստում և մինչ այսօր կիրառվում է: Բոլոր աուտենտիկ կամ ժողովրդա-բեմական ուղղվածության խմբերը կրում են ժողովրդական հագուստի մոտիվներով կարված բեմական կոստյում, որով և կարևորվում է հայկական ավանդական տարազի և պարարվեստի փոխկապը:

Ազգային տարազի տարբերակիչ հատկություններից են գունապնակը, զարդարումը, ասեղնագործությունը, ձևվածքը, օգտագործվող կտորը և այլ կարևոր օղակներ, որոնց իմացությունը կարևոր նախապայման է բեմական հագուստ ստեղծելիս:

Ավանդական հագուստը բեմից ներկայացնելիս ներկայումս կան տարբեր մոտեցումներ՝ պայմանավորված խմբի պարացանկով: Այդ պարախմբերը ըստ ընդհանուր հատկանիշների բաժանվում են երեք խմբի:

1. Այն պարախմբերը, որոնք կազմվել են որոշակի շրջանի բնակչությունից և ներկայացնում են տվյալ տարածքի ավանդական երգն ու պարը, հիմնականում ինքնագործ խմբեր են և կոչվում են Ավանդական երգի և պարի խմբեր կամ համույթներ: Նրանք ձևավորվեցին ստուդիական և ինքնագործ շարժումներում դեռևս նախորդ դարի առաջին կեսին և մինչ այսօր հանդիսանում են ավանդական մշակույթը կրող և փոխանցող կարևոր որակ, որպես օրինակ՝ Աշնակ, Մուշ-Տարոն, Վասպուրական, Վան, Փերիա, Մասուն, ... Այս դեպքում պարախումբը կրում է նշված տարածքի ավանդական տարազի կրկնօրինակը, շատ հաճախ՝ գեղջկական...:
2. Երկրորդ խմբի մեջ մտնում են այն պարախմբերը, որոնց պարացանկը ավանդական պարի բեմադրական մշակումն է: Այս խմբերում հիմնականում պահպանվում է ժողովրդական ստեղծագործության հիմքը, բայց պայմանավորված բեմական սկզբունքներով՝ փոփոխությունների են ենթարկում և՛ պարը և՛ տարազը: Բեմական հագուստը միանման, է և հայկական ավանդական տարազը համադրվում է նկարչի կողմից առաջարկված լուծմանը. հաճախակի ձևածքը խախտվում է իրանը գրկող կտրվածք-

ներով, որ ավանդականին հատուկ չէ: Լինում են դեպքեր, երբ պարողները հանդես են գալիս գլխաբաց, օգտագործվում են արհեստական, թեթև կտորներ, որոնք հաճախ գունային երանգով նույնպես չեն համապատասխանում ավանդականին....:

3. Երկրորդն այն պարախմբերն են, որոնց մոտ ժողովրդական պարը բեմականացվում է բեմադրողի կողմից, որը, պահպանելով ազգային ժողովրդական պարարվեստի ոճն ու պարաքայլերը, զարգացնում է այն յուրովի մեկնաբանությամբ: Այս դեպքում ավանդական մասը գրեթե չի պահպանվում, քանի որ պարացանկը բազմազան է՝ ժողովրդական պարը զուտ թեմատիկ աղբյուր է, շարվածքը խախտված է, հաճախ դիմում են դասական կամ փոխառված շարժումների, գերակշռում են մենապարերը, որտեղ կատարվում է անհատական մոտեցում թե՛ պարի կատարման, թե՛ բեմական հագուստի ընտրության հարցում, որ հաճախ պատճառ է հանդիսանում տարազի մասնակի կամ լրիվ կորստի՝ բեմական հագուստը ավանդական տարազը հիշեցնում է գույնով, զարդանախշերով:

Ազգային նկարագրի առանձնահատուկ և կարևոր դերը կրում է տվյալ ազգի մշակույթը, որով ազգը նմանվում կամ տարբերվում է մյուս ժողովուրդներից: Մշակութային ենթահամակարգերի բնորոշումներից մեկը՝ Ավանդական տարազը բեմից ներկայացնելու դեպքում պետք է ազգային ճանաչման, ավանդույթների քարոզման ինչպես նաև ճիշտ փոխանցման խնդիր դրվի:

Виктория ГАСПАРЯН (Армения)

Армянский государственный педагогический университет (Ереван)

ПРИМЕНЕНИЕ АРМЯНСКОГО ТРАДИЦИОННОГО НАЦИОНАЛЬНОГО КОСТЮМА В ИСКУССТВЕ ТАНЦА

Будучи нераздельной частью быта, национальный костюм выделялся своей традиционностью, но с развитием цивилизации также пережил некоторые изменения как в представлении образа данного времени, обычаях, так и в художественном вкусе. Национальный костюм надо рассматривать не только как способ бытия, но также как важное свойство национального мышления и образец произведения искусства.

Известные историки и деятели искусств выделяли армянский национальный костюм. Первое значительное исследование армянского национального костюма принадлежит видному мыслителю Мхитарянской конгрегации Г.Инчичяну. Продолжителями его дела стали В. Ацуня, А. Патрик, Н. Авагян, Г. Папазян, С. Погосян и др.

После Геноцида 1915 г. население Западной Армении, потеряв свои исконные земли, было разбросано по всему миру, и это стало причиной частичной или полной утери национального костюма. Видоизменившись в исторической западной части, армянский национальный костюм просуществовал до середины 20-го века. Национальный костюм стал музейным экспонатом, который дублируется на сцене театра или кино, хотя нашел свое место в танцевальном искусстве и применяется во всех национальных или национально-сценических группах. Сценические костюмы, сшитые по национальным мотивам, носятся и до сих пор прослеживается связь между армянским традиционным национальным костюмом и танцевальным искусством.

Доклад посвящен тому, как видоизменился традиционный национальный костюм в сценический. Отличительными чертами традиционного национального костюма

являются цветовая палитра, украшения, вышивка, выкройка, используемый материал и другие звенья, знание которых является важной предпосылкой для создания сценического костюма.

В настоящее время традиционную одежду со сцены представляют по-разному. Это зависит от репертуара данной танцевальной группы. Исходя из общих черт, эти танцевальные группы делятся на три группы:

1. Те танцевальные группы, которые состоят из населения определенного района и представляют традиционные танцы и песни данного региона, в основном являются самодельными группами или ансамблями и называются “группы” или “ансамбли” традиционного танца и песни. Они сформировались в студийном и самодельном движении еще в первой половине прошлого века и до сих пор представляют собой традиционное искусство и передают особенность следующих регионов: Ашнак, Муш-Тарон, Васпуракан, Ван, Периа, Сасун... В данном случае танцевальная группа одета в дубликат традиционного национального костюма этого региона, очень часто сельского.
2. Во вторую группу входят те танцевальные группы, репертуаром которых является обработка традиционного танца. В этих группах в основном сохраняется основа народного творчества, но в соответствии с главными принципами танец и песня подвергаются изменениям. Сценическая одежда однотипна и армянский национальный костюм сопоставляется с предоставляемым художником решением: часто выкройка нарушается прорезами, виднеется бахрома на талии, что не свойственно традиционному костюму. Бывают случаи, когда танцоры выступают с непокрытой головой, используются искусственные и легкие материалы, которые часто по цветовому решению также не соответствуют традиционному....
3. К следующей группе относятся те танцевальные группы, национальный танец которых ставится постановщиком. Сохраняя стиль национального танцевального творчества, он развивает свое оригинальное прочтение. В таком случае традиционная часть почти не сохраняется, так как репертуар разнообразен: народный танец является именно тематическим источником, композиция танца нарушена, часто обращается к классическим или заимствованным движениям, привалируют сольные танцы, где имеет место индивидуальный подход как к выполнению танца, так и в отношении выбора костюма, который очень часто становится причиной частичной или полной утери национального костюма, т.е. сценический костюм напоминает традиционный только лишь цветом и украшениями.

Специфическую и важную роль национального мышления выполняет культура нации, при помощи которой она отождествляется или отличается от других народов. Одно из определений культурной подсистемы – при представлении национального костюма надо учитывать национальное сознание, пропаганду и передачу традиций...

Viktoriya GASPARYAN (Armenia)

Armenian State Pedagogical University (Yerevan)

APPLICATION OF THE ARMENIAN TRADITIONAL NATIVE COSTUME IN THE ART OF DANCING

Being a part of a person's lifestyle, the native costume was distinguished by its traditionality, at the same time, together with the development of civilization, it has undergone changes, demonstrating the picture of the specific time-period, its customs, as well as the aesthetic taste.

Rather than a means of livelihood, the native costume should be observed as an important feature of the national mentality, as well as a sample of art

Famous historians and artists have reflected on the Armenian native costume. The first extensive study on the Armenian native costume belongs to Kh. Inchichyan, the intellectual and figure from the Mkhitarian Unity. The followers of his work were V.Hatsuni, N.Avagyan, H.Papazyan, S.Poghosyan and others.

Following the Genocide of 1915, the population of the Western Armenia provinces, losing their homeland, was spread across the whole world, which resulted in partial or total loss of the native costume. The Armenian native costume, underwent changes in the eastern part of the historical Armenia and survived by mid of the 20th century. The native costume became a museum piece, which is duplicated on the theatre stage or films, yet it found its unique place in the art of dancing and is being applied till nowadays; all the authentic or folk-stage-forward groups wear state costumes sewed under the folk costume motives, which emphasizes the interlink between the Armenian traditional costume and the art of dancing.

The report reflects the topic on how the traditional costume has turned into a stage one. The differentiating features of the national costume are the color box, decoration, embroidery, cutting out, the fabric used and other important stuff, the knowledge of which is an important precondition for creating the stage native costumes.

Currently there are different approaches on presentation of the traditional costumes from the stage, which depends on the dance list of the dance group. Those dance groups, based on general characteristics, are divided into three types:

1. Those dance groups which have been formed across the population of a certain region and represent the tradition songs and dances of the mentioned region, are basically self-operating groups and are called Folk Dance and Song groups or assemblies. They were formed in the first half of the last century, were studio-based or self-operating and continue to operate till nowadays, being an important carrier and transmitter of the native culture; groups such as Ashnak, Mush-Taron, Vaspurakan, Van, Peria, Sasun... in this case, the dance group wears the duplicate of the native costume typical for the mentioned region, quite often being rural.
2. The second type includes those dance groups whose dance list covers the stage elaboration of the traditional dance; in these groups the folk basis of the dance is basically maintained, yet due to the stage principles, both the dance and the native costume undergo changes. The stage costume is identical and the Armenian traditional costume is matched to the solution suggested by the painter, when often the style of the dress is infringed by cut outs, taut waist, hair is noticed across the costume, which is not typical of the traditional type; there are cases when the head is not covered or artificial, light fabric is used, which often does not correspond to the national one by the color.

3. The next group includes those that the folk dance is staged by the director, who maintaining the traditional folk dance art style and the dance steps, develops it under his/her own interpretation. In this case the traditional part is almost totally ignored, since the dance list is diverse; the folk dance is just a mere thematic source, the structure is infringed, often the moves are taken from classical or foreign dances, sole dances prevail, when an individual approach is applied with regards to both the dance performance and the selection of the stage costumes, which often results in partial or total loss of the native costume-the stage costume reminds of the native one by the colour and the ornaments.

The unique and important role in national characteristics is upon the culture of the nation in matter, by which the nation is alike or different from other nations. When staging one of the elements of the cultural subsystems- the native costumes-one should follow the precondition of recognizing, promoting and transmitting the national culture.

Անդրանիկ ԴԱԳԷՍԵԱՆ (Լիբանան)

Հայկազյան համալսարան, Հայկական Սփյուռքի ուսումնասիրության կենտրոն(Բեյրութ)

ՇԻՐԱԿ ՏԵՂԱՆՈՒՆԸ ԻԲՐԵԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ

Հայկական Ցեղասպանությունն մագապործ իլեակներ հաստատուելով Միջին Արևելքի արաբական երկիրներուն մէջ, իրենց առօրեայ կենցաղային ամենատարրական կարիքները հոգալէ ետք լծուեցան իրենց պապենական կեանքը վերակերտելու ճիգին: Անոնք վերակառուցեցին նոր կեանք, նոր առօրեայ, նոր ինքնութիւն, որ նման ըլլալով հանդերձ պապենական հողի նախատեղեւնեան ինքնութեան բնականաբար տարբեր էր անկէ:

Իրենց անցեալի կեանքը վերստին, նորովի ապրելու իրենց ջանքին մէջ, այս իլեակները իրենց նոր բնակավայրերուն տուին իրենց հին, պապենական, անօտարելի ծննդավայրին անունը՝ Նոր Միա, Նոր Ատանա, Նոր Զէյթուն, Նոր Այնթապ, Նոր Հաճըն եւն.: Նոյն ըրին իրենց հայրենակցական թերթերուն՝ Նոր Մալաթիա, Նոր Սեբաստիա, եւն.: Իրենց զուակներուն ևս տուին կորուսեալ ծննդավայրին անունը՝ Տարօն, Մասուն...: Ոմանք իրենց կորուստի ցաւի դրսևորումը տարին ընդհանրացումներու, չտեղայնացուցին չսահմանափակեցին անմիջականօրէն, միայն իրենց վերաբերող իրողութեամբ եւ իրենց զուակներուն տուին Անի, Հայաստան անունները, թերթը կոչեցին Արարատ, Մասիս, Հայրենիք, եւն.:

Տեղանունները անձնանուններու վերածելու ընթացքը դադար չունեցաւ (Այս երևոյթին ժամանակակից դրսևորումներէն են Պէյրութի մէջ տարածում գտած Արին, Արփա, Սեւան, Կարին, Թալին, Արգինա, Վանի, Վանիկ, Լոռի անունները: Իսկ դարաբաղեան ազատագրական պայքարի իբրեւ իւրօրինակ արձագանգ սկսած են ի յայտ գալ Վարանդա, Արցախ, Շուշի եւ նման անձնանուններ): Ան շարունակուեցաւ և սկսան յառաջանալ տեղանուններ, որոնք աւելի առնչուած էին Խորհրդային Հայաստանին, ինչպէս՝ Երևան:

Սակայն, Սփիւռքի առաջին տասնամեակներուն իսկ ծայր առած խորհրդայնասեր և հակախորհրդայնասեր հոսանքներու ծանր պայքարի երևոյթը նոր գունատրում տուաւ տեղանուններու օգտագործումի գործընթացին:

Հայրենասիրութիւնը անտեղիտալի փաստ էր Սփիւռքին մէջ: Միւս կողմէն, սակայն, Արտասահմանը քաղաքականապէս հակախորհրդային էր, կամ կը գտնուէր Արևմուտքի քաղաքական իշխանութեան տակ: Հայրենասեր սփիւռքահայը չուզէր իր հանդերձ համայնավար որակուիլ, չուզէր նաև հրաժարիլ հայրենասիրական դրսևորում հանդիսացող հայկական տեղանունը իբրև անձնանուն գործածելու ձգտումէն:

ԵՎ քանի որ Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաք Երևան անունը կրնար գործածողը կամայ ակամայ, ճիշդ թէ անճիշդ՝ համայնավար որակել, հայրենասեր պէյրութահայը խորհրդայնասեր ըլլալով կամ չըլլալով չուզէր այդպիսի քաղաքական պիտակաւորում ունենալ, մանաւանդ, ինչպէս ըսինք, արևմտեան տիրապետութեան տակ գտնուող արտասահմանի մէջ, չվտանգելու իր ապահովութիւնը, տնտեսական շահերը:

Նոր, ընդհանրացող ուժ ունեցող, հինն ու նորը մէկտեղող, անկողմ հայրենասիրութիւն դրսևորող, անձնանունի գեղագիտական որակ ունեցող, բայց և իբրև տեղանուն քաջածանօթ այս յատուկ անունի որոնումի աշխատանքին մէջ, կարգ մը սփիւռքահայեր կանգնեցան Շիրակ տեղանունին վրայ:

Դժուար է պնդել թե Շիրակ տեղանունը Մփիւքեան տարիներուն է որ ձեռք բերաւ Հայաստանը խորհրդանշող յատկանիշ: Բայց կարելի է պնդել որ Շիրակ տեղանունը ունէր իր մէջ այնքան ուժ և յատկութիւն որ կրցան զինք վերածել Հայաստան աշխարհը խորհրդանշող-դրստորոդ անձնանունի: Պէտք է յստակացնել, որ Շիրակ տեղանունը Մփիւքեան ժամանակահատուածի կեանք մը ունենալէ առաջ ունեցած է նախաեղեռնեան կեանք: Պարզապէս այդ անունին հանրային օգտագործումը վերջին հարիւրամեակին յատկանշական եղափոխութիւն ապրած է և պատեհ առիթին ձեռք բերած նոր յատկութիւն:

Զեկոյցս կը վերաբերի այս եղափոխութեան պէրոպեան դրստորումներէն երկու փաստերու լուսարբանման՝ պատմական համառօտ ենթահողով մը:

Андраник ДАКЕСЯН (Ливан)

Айказян университет. Центр исследования армянской диаспоры (Бейрут)

ТОПОНИМ ШИРАК КАК СИМВОЛ АРМЯН И АРМЕНИИ

Спасенные от Геноцида беженцы армяне после того, как обосновались в арабских странах Ближнего Востока, налаживая новые бытовые условия, в то же время постепенно начали восстанавливать традиционный образ жизни. Естественно, условия были другие и реконструкция традиционного быта привела к новым реалиям.

В стремлении возрождения былой жизни, беженцы своим новым поселениям давали исторические старые названия: Нор (новый) Сис, Нор Адана, Нор Зейтун, Нор Айн-тап, Нор Ачн. Тоже самое они сделали с названиями земляческих газет: Нор малатия, Нор Себастья и т.д. Топонимами утраченной родины они давали имена своим детям: Тарон, Сасун ...

Некоторые обобщая национальную боль и утрату детям дали имена Ани, Айастан, газеты назвали Арарат, Масис, Айреник и т.д.

Процесс превращения топонимов в личные имена не прекратился. Как продолжение процесса стали появляться имена, связанные с Советской Арменией, как например – Ереван.

Однако в первые десятилетия формирования Диаспоры появились течения, симпатизирующие советский строй и не симпатизирующие ему, и это придавало новые окраски процессу использования топонимов.

Патриотизм был неоспоримым фактом в Диаспоре. С другой стороны, однако, граница в основном политически была антисоветским, или находилась под давлением политического давления Запада. Однако патриотичный армянин Диаспоры не желая ассоциироваться с коммунистом, не перестал использовать армянские топонимы в качестве личных имен.

Так как название столицы Советской Армении Ереван больше всех ассоциировался с советской символикой, армяне Бейрута отказались от него, ввиду политических и экономических соображений. Новым, более обобщенным названием, совмещающим старое с новым становился топоним Ширак.

Трудно настаивать на том, что топоним Ширак начал символизировать Армению в Диаспоре именно в этот период. Но именно этот топоним преобрел те качества, которые способствовали восприятию его как такового. Необходимо прояснить, что топоним Ширак использовался также до Геноцида армян, но на протяжении последнего столетия преобрел новое, значительное переосмысление.

Наш доклад относится к двум фактам, способствующим переосмыслению топонима Ширак в последнее столетие в жизни диаспоры Бейрута.

Andranik DAKESSIAN (Lebanon)

Armenian Diaspora Research Center, Haigazian University (Beirut)

SHIRAK AS THE SYMBOL OF ARMENIANS AND ARMENIA

Armenians, victims of the notorious Genocide committed against them between 1915-1923, took refuge in the Arab countries of the Middle East. After attending their basic needs they started reconstructing their identity in the Middle East hostlands. Their new life differed from that in the fatherland, though had similarities too.

In their efforts to reconstruct their pre-Genocide life, these settlers labeled their new residential areas with the names of their birthplaces. Thus, settlements called Nor Sis, Nor Adana, Nor Zeytun, Nor Ayntab, Nor Hadjin, etc. mushroomed in areas close to the shanty towns they had taken refuge in. Soon they published their compatriotic newsletters and, again, gave them the names of their ancestral homeland, Nor Malatya, Nor Sepasdia, etc. Furthermore, they baptized their newborn babies with the names of the cities (Sassun, Daron, Garin, etc.) lost to the Turks. Others tried to give a generic sense to their loss and went beyond the local and the limited loss of their birthplace. Thus they called their children Ani, Masis, Ararad, Hayasdan, etc.

Transforming toponyms to personal names did not stop. It evolved and new names emerged which had to do with different localities of Soviet Armenia. Some called their children Yerevan, the capital of Armenia.

Nonetheless, the conflict between diverse groups in the Diaspora who were politically with or against Soviet Armenia, imposed caution to parents who had to think twice before naming their children in some Soviet Armenian names.

Patriotism was well established in the Diaspora. However, the abroad, the land beyond the Soviet Union politically was by and large anti-Soviet. The nationalist Armenian who avoided from being labeled as communist could not give up any modes of his patriotism. He had to use Soviet Armenian toponyms as proper names to his new born baby, business or newly built home.

Since using the name Yerevan would immediately hint at Communism or intentions or inclinations to Sovietism, the patriotic Armenian had to look for more ‘innocent’, names. Besides, he was not a Communist, but he had special feelings towards Soviet Armenia, i.e. whatever was left of fatherland Armenia. He avoided political labels.

Soon a somewhat novel, fresh name which had generic strength, could express patriotism, could combine the old and the new and at the same time was a well-known name that could be easily circulated emerged: Shirak.

Indeed, Shirak combined the old and the new, it was the second largest city of Soviet Armenia, had a large number of Western Armenians, and by character had a lot in common with the Diaspora Armenians more than Yerevan as such, or any other city in Soviet Armenia.

One barely can argue, however, that the new role given to the name Shirak was totally new. The toponym Shirak was used as a symbol during decades preceding the Genocide.

Անուշավան ԶԱԲԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Պատմաբանասիրական հանդես (Երևան)

ՀԱՅ ԿԱՆԱՅՔ ԲՈՐԻՍ ԼԱԶԱՐԵՎՍԿՈՒ ԲՆՈՒԹԱԳՐՄԱՄԲ

XX դարի 10-ական թվականներին հայ իրականությունն իրենց ստեղծագործություններում արտացոլած ռուս գրական գործիչների շարքում իր արժանի տեղն ունի ժամանակի հայտնի բելլետրիստ *Բորիս Լազարևսկին* (1871–1936): Հայկական միջավայրում ոչ միայն լայն հանրությանը, այլև մասնագետ գիտնականներին քիչ հայտնի ռուս գրողին շատ բան է կապել Հայաստանի և նրա մշակույթի հետ, որն իր արտացոլումն է գտել նրա գրական-հասարակական գործունեության մեջ:

1916թ. գրած «Ռուս գրականությունը և հայ կյանքը» հոդվածում Յու. Վեսելովսկին, խոսելով նորագույն ռուս գրականության մեջ հայ իրականության արտացոլման մասին, հիշատակում է և Բ. Լազարևսկուն՝ նկատելով, որ նա «նույնպես իր պատմվածքներից մեկում մեզ է ներկայացնում կանացի հետաքրքիր կերպար՝ այդ նույն աշխարհից վերցրած»:

1919թ. օգոստոսին Թիֆլիսում հրատարակվող «Кавказское слово» թերթում տպագրվում է Բ. Լազարևսկու՝ «Օտարության մեջ» վերնագրով պատմվածքը, իսկ 1920 թ. ապրիլին «Слово» թերթում՝ «Բրոշկա» պատմվածքը: Այս պատմվածքներում նրա հերոսուհիները հայ աղջիկն ու կինն են:

1919–1920 թթ. Բ. Լազարևսկին Ռուսաստանի քաղաքների՝ Ռոստովի, Արմավիրի, նաև Թիֆլիսի, Երևանի հայության համար հանդես է եկել «Հայաստանի օրիորդները և կանայք» վերնագրով դասախոսություններով, որոնցում հանգամանորեն ներկայացվել են ռուս գրողի հայացքներն ու գնահատականները հայ կնոջ, ամբողջությամբ վերցրած հայ իրականության մասին: Դասախոսությունը մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել հայ հասարակայնության շրջանում: Թիֆլիսում կայացած դասախոսություններից մեկից հետո Լազարևսկին այցելել է հայ մեծ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանին, որի մասին վկայում է բանաստեղծի այբումում նրա թողած գրառումը:

1920-ին Պոլսով Փարիզ մեկնելիս Բ. Լազարևսկին տեղի «Ճակատամարտ» թերթի հոկտեմբերյան մի քանի համարում արևմտահայ թարգմանությամբ տպագրում է «Հայաստանի աղջիկներն ու կինները» վերնագրով ակնարկ-հետազոտությունների շարքը:

Анушаван ЗАКАРЯН (Армения)

Историко-филологический журнал НАН (Ереван)

АРМЯНСКИЕ ЖЕНЩИНЫ ПО ХАРАКТЕРИСТИКЕ БОРИСА ЛАЗАРЕВСКОГО

Среди русских литературных деятелей 10-х годов XX в., отразивших в своих произведениях армянскую действительность, достойное место занимает известный в свое время беллетрист *Борис Лазаревский* (1871-1936). Малоизвестного в армянской среде русского писателя многое связывало с Арменией и ее культурой, что нашло отражение и в его литературно-общественной деятельности.

Ю. Веселовский в статье “Русская литература и армянская жизнь”, написанной в 1916 г., говоря об отражении армянской действительности в новейшей русской литера-

туре, упоминает и Б. Лазаревского, отмечая, что он “также показывает нам в одном из своих рассказов интересный женский образ, взятый из того же мира”.

В августе 1919 г. в тифлисской газете “Кавказское слово” печатается рассказ Б. Лазаревского “На чужбине”, а в апреле 1920 г. в газете “Слово”-“Брошечка”. В этих рассказах его героини – армянская девушка и женщина.

В 1919 – 1920 гг. Б. Лазаревский для армянства городов России – Ростова, Армавира, а также Тифлиса, Еревана выступил с лекциями “Девушки и женщины Армении”, где обстоятельно представлены взгляды и оценка писателем армянской женщины, армянской действительности в целом. Лекции вызвали большой интерес в армянских общественных кругах. После одной из этих лекций в Тифлисе Лазаревский посетил великого армянского поэта Ов. Туманяна, о чем свидетельствует его запись в альбоме поэта. Б. Лазаревский, отправляясь в Париж через Константинополь, в 1920 г. в нескольких октябрьских номерах местной газеты “Чакатамарт” (“Битва”) публикует в переводе на западноармянский цикл очерков-исследований “Девушки и женщины Армении”.

Anushavan ZAQARYAN (Armenia)

Historical and philological journal of NAS (Yerevan)

ARMENIAN GIRLS AND WOMEN BY BORIS LAZAREVSKY'S CHARACTERIZATION

Among Russian literary workers of the 10s of the 20th century that reflected Armenian reality in their works famous novelist of his time Boris Lazarevsky (1871–1936) has a deserving place. A lot connected little known among the Armenians Russian writer with Armenia and its culture, which found reflection in his literary-social activity, too.

Yu. Veselovsky in his article written in 1916 “Russian Literature and Armenian Life”, speaking about the reflection of the Armenian reality in the newest Russian literature mentions also B. Lazarevsky, saying, that he “also shows us an interesting image of a woman, taken from that world in one of his stories”.

In the August of 1919 in Tiflis, in the newspaper “Kav-kazskoye Slovo” (“The Caucasian Word”) B. Lazarevsky's story “On the Strange Land” (“Na Chuzhbine”) was published and in the April of 1920 in the newspaper “Slovo” (“Word”) – the story “The Brooch” (“Broshechka”). In these stories his heroines are an Armenian girl and a woman.

In 1919 - 1920 B. Lazarevsky read lectures entitled “Girls and Women of Armenia” for the Armenians of Russian towns Ros-tov, Armavir, and also for Tiflis, Yerevan, in which writer's views and estimation of an Armenian woman, Armenian reality, on the whole, are thoroughly presented. Lectures caused great interest among the Armenians.

After one of such lectures in Tiflis Lazarevsky visited the great Armenian poet Hovh. Toumanyanyan, illustration of which is his record in poet's album.

Going to Paris via Constantinople in 1920 B. Lazarevsky in some of October numbers of the local newspaper “Chakatamart” (“The Battle”) publishes his series of essays-papers “Girls and Women of Armenia” in the translation into Western Armenian.

Թամար ԶԱՔԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՄՆՈՂՆԵՐԻ ԵՎ ԱՄՈՒՄՆԱՑԱԾ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՂ ԲՆԱԿՎԵԼՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՁ (XXդ. – XXIդ. սկիզբ)

Մտողների և զավակների՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած պարտավորությունների կատարումը, ինչպես ավանդական, այնպես էլ արդի հայ ընտանիքի կայունության հիմքն է: Այդ մասին են վկայում ծնողների և ամուսնացած զավակների՝ համատեղ բնակվելու խնդրի հետ կապված հետազոտական աշխատանքների արդյունքները:

Թե՛ խորհրդային և թե՛ հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում՝ ծնողների հետ համատեղ բնակվելու կողմնակիցների գերակշռող մասը կարևորում է պապերից եկած սովորույթի կիրառումը. ծեր ծնողներին մենակ չթողնելու, նրանց խնամելու և բարոյական աջակցություն ցույց տալու պարտականությունը: Մտողների հետ համատեղ բնակվելու հարցում պատասխանների նմանատիպ մոտեցումները պայմանավորված են ավանդական մտածելակերպով և ազգային սովորույթային նորմերի պահպանման կողմնորոշմամբ:

Համեմատած քաղաքաբնակների հետ գյուղաբնակներն ավելի մեծ ցանկություն ունեն ծնողների հետ միասին ապրելու. այն պայմանավորված է ոչ միայն ավանդական նորմերի նկատմամբ նրանց կողմնորոշմամբ, այլև ներկա սոցիալ-տնտեսական պայմաններով:

Ըստ ընտանիքի կազմի՝ համատեղ բնակվելու առավելագույն արդյունքներ են գրանցվել միայնակ և ամուսնական զույգ ունեցող ընտանիքներում: Վերջիններս հիմնականում տարեց ծնողներն են, որոնք կարիք ունեն ոչ միայն զավակների խնամքի ու նյութական օգնությանը, այլև նրանց բարոյաև հոգեբանական աջակցությանը: Վերջին տասնամյակում, կենսաթոշակառուների սոցիալական ծանր իրավիճակով պայմանավորված, ավագ սերնդի կախվածությունը կրտսեր սերնդից ավելի է մեծացել: Բացի ֆինանսական օգնությունից, տարեց ծնողներն իրենց երջանիկ են զգում, երբ շրջապատված են զավակներով և թոռներով:

Երկրորդ տեղն զբաղեցնում են եռասերունդ ընտանիքի ներկայացուցիչները: Այստեղ, բացի ավանդական մտածելակերպից, որոշիչ նշանակություն ունեն նոր բնակարաններ կառուցելու խնդիրների հետ կապված մտահոգությունները՝ փոխադարձ տնտեսական կախվածությունը, կենցաղային առօրյա դժվարությունները, մսուր-մանկապարտեզների բացակայությունը և այլն:

Հաճախ ծնողները տնային տնտեսությունը վարելու, նախադպրոցական և դպրոցական երեխաներին կրթել-դաստիարակելու խնդրում փոխարինում են կայուն աշխատանք ունեցող երիտասարդ մայրերին: Այս դեպքում նրանք ոչ միայն առօրյակենցաղային խնդիրներ են լուծում, այլև իրենց վարքագծով կարևոր դեր են կատարում՝ մատաղ սերնդին ավանդական նորմերով դաստիարակելու հույժ կարևոր գործում: Եթե ծնողները նույնիսկ առանձին տնտեսություն են վարում նույն բնակավայրում ապրող զավակներից անկախ, ապա օգնության ու բարոյաև հոգեբանական աջակցության գործոնը դարձյալ վճռորոշ դեր է կատարում:

Այն ընտանիքներում, որտեղ ծնողները և զավակները տարբեր բնակավայրերում են ապրում, անմիջական հաղորդակցման խզման պատճառով որոշակի արգելքներ են ստեղծվում՝ ընտանեկան ավանդական նորմերը նոր սերնդին փոխանցելու

խնդրում: Դա հատկապես վերաբերում է արտերկիր տեղափոխված երիտասարդ ընտանիքներին:

Ոչ լրիվ կազմով ընտանիքների թվի ավելացումը նույնպես բացասաբար է ազդում ավանդական նորմերի գործառույթների վրա:

Համեմատելով 1980թ. և անկախության տարիների հետազոտությունների արդյունքները՝ տեսնում ենք, որ խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում վերը նշված արժեքները էական փոփոխությունների են ենթարկվել: Վերջինս պայմանավորված է արդի սոցիալ-տնտեսական պայմանների վատթարացմամբ և դրանց հետ անմիջականորեն առնչվող բարոյահոգեբանական արժեքների որոշակի ձևափոխմամբ:

Тамар ЗАКАРЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ВОПРОСЫ СОВМЕСТНОГО ПРОЖИВАНИЯ РОДИТЕЛЕХ И ЖЕНАТЫХ ДЕТЕЙ СРЕДИ АРМЯН (XX-начало XXI вв)

Взаимные обязательства родителей и детей являются основой стабильности и традиционной, и современной армянской семьи. Об этом свидетельствуют и результаты наших исследований, посвященных вопросам совместного проживания родителей и женатых детей.

И в советский и в постсоветский периоды, большинство сторонников совместного проживания с родителями считают важным сохранение обычаев унаследованных от предков, целью которых являются уход за стареющими родителями и обязательство детей не оставлять их в одиночестве. В вопросе совместного проживания с родителями вышеуказанные ответы обусловлены традиционным мышлением и желанием сохранить нормы национальных обычаев.

Tamar ZAQARYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

THE ISSUES OF CO-RESIDENCE OF PARENTS AND THEIR MARRIED CHILDREN AMONG THE ARMENIANS

The execution of the obligations towards parents and children is the base of the stability of the traditional as well as modern Armenian family. The problem of the residence of the parents with their married children is evidenced by scientific research results.

During the Soviet as well as the post-Soviet periods the majority of the supporters of the co-residence of parents and children highlight the tradition came from forerunners: the obligation not to leave their aged parents by themselves and the obligation of morally supporting them. This kind of approach to the above mentioned problem is based on traditional forms of thinking and on the orientation towards the conservation of national customary norms.

Ժենյա ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՊԱՐԻ ՈՐԱԿԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 XX – XXI ԴԱՐ ԱՆՑՄԱՆ ՄԱՀՄԱՆԱԳԾՈՒՄ**

Դարերի ընթացքում փոխվել են տնտեսական, հասարակական, կրոնա-բարոյական ու ճանաչողական համակարգերը: Փոխվել է հայի կենսակերպը և հասկացությունները ծեսերի, հմայական գործողությունների և կենցաղային վարքագծի շուրջ: Տեղի են ունեցել խորը, արմատական փոփոխություններ, որոնք էլ ծնունդ են տվել մշակութային շատ փոփոխությունների:

Մինչև XIX դ. վերջին տասնամյակները ժողովրդական պարը պահպանվել է անձեռնմխելի սրբազանության կարգավիճակով: XIX դ. II-կեսին տեղի ունեցած շրջադարձերի ազդեցությամբ խախտվել է սրբազանության միջավայրը, որի հետևանքում սկսվել է պարատեսակների ու պարաձևերի փլուզում: Փլուզման ընթացքը գնալով խորացել և տեղի է ունեցել որոշակի որակական փոփոխություններ: XX դարի վերջում այդ փոփոխություններն անցել են մի նոր փուլի:

Հայ ժողովրդական պարը ժամանակների ճնշող համակարգերի ազդեցությամբ հիմնավորապես կորցրել է.

1. պարերի անձեռնմխելի սրբազանությունն ու ծիսական պատկանելությունը,
2. պարատեսակների ու պարաձևերի ամբողջականությունը,
3. Հորիզոնական հարթության վրա ունեցած պարտադիր դասավորումները,
4. սեռով, տարիքով, հասարակական, ընտանեկան դիրքով համապատասխան կատարողին,
5. կտրվել է պարանվան, պարատեսակի ու շարժական, երաժշտական տեքստերի փոխկապակցվածությունը;
6. ձևավորվել են անհամատեղելի պարաքայլերի, պարաձևերի հավաքածուներ կայացնող և ոչ մի գաղափար չարտահայտող շարժական գործողություններ, որոնք հեշտ հավաքվում և հեշտ փլուզվում են,
7. առավելություն են ստացել դասական պարի կատարողական անհամատեղելի՝ ձգված մկանների անբնական համադրությունները,
8. պարերի նորովի հավաքածուները ձեռք են բերել միայն բեմադրական պարի բովանդակություն կամ էլ իրարից անկապ պարաքայլերի հավաքածուների տեսք:
9. ժողովրդական պարաքայլերը կորցրել են իրենց էթնիկ կատարողական ոճը:

Այսպես XXI դարի սահմանագլխին աստիճանաբար հայ ժողովրդական պարն իր տեղը զիջել է դասական պարի ոճով կատարվող բռնազբոսիկ հավաքածու բեմադրական պարին, ասպարեզից դուրս թողնելով մշակութային կարևոր արժեքներ կայացնող հայ ժողովրդական դարերով մշակված ու պահպանված պարը:

Женя ХАЧАТРЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

КАЧЕСТВЕННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДНОГО ТАНЦА НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ ГРАНИЦ XX-XXI ВВ.

На протяжении веков изменились экономические, социальные, религиозные, моральные и когнитивные системы. Были изменения в образе жизни армянина и понятия ритуалов, чарующих и бытовых действий. Произошли коренные изменения, с помощью которых выявилось множество культурных изменений.

До последнего десятилетия XIX-ого века Народный танец сохранялся в статусе неприкосновенности и священства. Под влиянием действий происшедших во второй половине XIX-ого века среда священства была расшатана, в результате чего начался процесс коллапса разновидностей танцев. Процесс коллапса постепенно углублялся, и произошли некоторые качественные изменения. В конце XX-ого века эти изменения вошли в новую фазу.

Армянский народный танец, под подавляющим воздействием различных временных систем основательно потерял;

1. Священное неприкосновенство танцев и ритуальное принадлежность.
2. Целостности разновидностей танцев.
3. Обязательные расположения на горизонтальной плоскости.
4. По половому, возрастному, социальному, семейному положению исполнителя.
5. Была потеряна связь между наименованием и разновидностями танцев, музыкальных текстов.
6. Был сформирован набор несовместимых шагов и видов танцев и движений, не выражающих смысла, которые с легкостью собираются и распадаются.
7. Преимущество получило противоестественное сочетание классического танца и несовместимые подтянутые мышцы.
8. Вновь приобретенные собрания танцев имеют только сценическое содержание, или же независимые друг от друга собрание танцевальных шагов.
9. Народные па потеряли свои этнические исполнительские качества.

Таким образом, в начале XXI-ого века армянский народный танец уступил свое место набору сценическому, исполняемому в стиле классического танца, оставив позади армянский народный танец, сохранённый и обработанный на протяжении веков и представляющий из себя важную культурную ценность.

Jenya KHACHATRYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

QUALITATIVE CHANGES IN ARMENIAN FOLK DANCE WHILE CROSSING XX-XXI CENTURIES

Over the centuries economic, social, religious and cognitive systems have been changed. The changes have also been taken place in the lifestyle of Armenian and concepts concerning rituals, household behavior and sorcery actions. There also have been profound and radical changes, which have given birth to many cultural changes.

Until the last decade of XIX th century folk dance has been kept in the intact sacramental status. Under the influence of the events of the middle of the XIX th century the sacramental status has been intermitted, resulting collapse of types and forms of dances. The process of collapse has been getting deeper and some qualitative changes have taken place. In the end of XX th century these changes have passed into a new phase.

Under the overwhelming influence of different time systems Armenian folk dance thoroughly lost its;

1. Sacred inviolability of dances and ritual affiliations.
2. The integrity of the varieties of dances.
3. Required location on the horizontal plane.
4. Receptivity of the performer by sex, age, social and family position.
5. Name and species of dance, text of music
6. Was formed by a set of disparate types of dances and steps, and do not express the sense of movements, which can be easily collected, and easily collapsed.
7. The advantage gained unnatural combination of classical dance and incompatible tightened muscles.
8. Newly acquired collection of dances has obtained the content of stage dance or the collection of incoherent dance steps.
9. Folk pas have lost their ethnic performance style.

Thus, in the beginning of the XXI st century Armenian folk dance was superseded by a set of scenic dances performed in the style of classical ones, leaving behind the Armenian folk dance, stored and processed for centuries and represents in itself an important cultural value.

Ираида КРОТЕНКО (Грузия)

Кутаисский государственный университет

К ВОПРОСУ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАЦИОНАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ

Начиная с У.Сарояна в американской литературе прочно заявила о себе тема национального самосохранения в другой национальной среде. В начале XX века происходило становление американского национального искусства на основе определения национального самосознания. Многонациональность, пестрота, синтез различных культурных уровней, привнесенных эмигрантами, затрудняли решение этой проблемы. Споры продолжают до сих пор. У.Сароян стоял у истоков создания американской новеллистики нового времени. Рассмотрение художественных текстов Сарояна методами литературоведческой интерпретации дает возможность исследователю раскрыть смыслы, которые не лежат на поверхности, но играют решающую роль в формировании текста как единой системы. Герменевтический анализ новелл помогает реконструировать его место в духовной истории армянского народа, осуществить художественную интерпретацию, определить пространство художественных текстов и принципы его построения. Принципы формирования структуры могут быть многообразными даже в небольших новеллах, при этом они выявляют различные «точки зрения», образуя «семиосферу» (М.Бахтин), которая входит в более обширное пространство культуры. Сароян создает джазовые новеллы, в них с синкопированным ритмом джаза слились воедино блюзовые армянские нотки. Целью данного доклада является определение наиболее ключевых акцентов системы, образующих единый текст. Даже небольшой рассказ настоящего мастера, каковым является американский писатель У.Сароян, ставит насущные проблемы времени, повествует о трагедии армянского народа, о проблеме самосохранения нации, поиска национальной идеи и т.д, тем самым он обладает художественным прогнозированием, поэтому его рассказы актуальны и сегодня. Его новеллы «Джаз», «Фресно–кафе Аракс» принадлежат американской новой прозе, но пронизаны мотивами армянской жизни, ее легендами и мифами. Эти рассказы повествуют и о жизни Америки после Первой мировой войны. Писателя особенно интересовала жизнь в бедных кварталах, борьба за выживание. Его произведения рассматриваются в одном ряду с произведениями Хемингуэя, Стейнбека, Вульфа. Тонким юмором, сочетанием трагического и комического он обязан О' Генри. Писатель неоднократно писал о своем увлечении А.Чеховым. Однако в его творчестве прослеживается совершенно новая струя, которая отличает Сарояна от многих известных прозаиков его времени. Музыка в рассказе «Джаз» представлена так, что она выражает сплав из великой американской депрессии 30-х годов и темы армянской трагедии: «нашего национального горя, отчаяния, одиночества». Этот небольшой рассказ, являющийся одним из самых символических рассказов молодого Сарояна, послужил метатекстом при постановке спектакля-притчи Казахского государственного театра. Импрессионизм повествовательного стиля позволяет автору откликаться на жизненные импульсы, которые исходят непосредственно от действительности. Прослеживается, как из хаоса звуков и ритмических регистров постепенно строится мелодия, которая вначале ассоциируется с американской музыкальной культурой и далее с архитипичной армянской музыкальной традицией.

Творчество Сарояна необходимо рассматривать как иллюстрацию современного подхода к проблеме сохранения культурного наследия. Несмотря на принадлежность к американской новеллистике XX века, он всегда ощущал свою связь с малой родиной, свою национальную принадлежность. Поэтому понятие национальной картины мира для него, как и для многих эмигрантов (С.Довлатов) строилось на перекрестке двух культур: армянской и американской, в тематическом отношении писатели эмигранты подвергались воздействию западно-европейских и американских теоретических школ, потому их творчество отличается самобытностью, новым словом в литературе и искусстве. Понять такую творческую личность сегодня – значит воспроизвести в сознании другой национальной культуры не только логику бытия, систему ценностей, но прежде всего специфическое видение мира, особое мироощущение и контрастируемую ими особую, исторически обусловленную национальную картину мира. Понять такого автора можно только при знании страноведческого слоя, завоеваний современной культурологии при строгом методологическом подходе. Единой же системы, “точки отсчета”, под которую можно было бы подвести все творческие национальные личности как целостное явление, – не существует.

Таким образом, национальная картина мира в современной политической и искусствovedческой ситуации приобретает в странах постсоветского пространства совершенно новое качество, это качество еще неустойчиво, так как, по мнению культурологов (В.Хлебда и др.), еще не установлена “ментальная география” мира. Высказывается мнение, с которым трудно не согласиться, что “языковая картина мира” подвергается в большей степени теоретическому, чем систематическому комплексному описанию. Имеющиеся в нашем распоряжении анализы отдельных понятий фрагментарны и все еще не слагаются в единую картину мира (Т.Цивьян).

Сегодня происходит пересмотр такого неоднозначного понятия как национальный культурный фонд. Все еще продолжаются споры по поводу того, что необходимо включать в этот фонд и каковы критерии отбора. Многие писатели эмигранты находились на разных идеологических позициях и эмигрировали в разное время. До сих пор спорят по поводу интеграции в материковую литературу и искусство литературы эмиграции. Сложность и неоднозначность определения критериев национального фонда культуры основывается на том, что армянское культурно-историческое сознание подверглось в XX веке колоссальной деформации, которая касалась не только материальной и духовной культуры, но и изменившемуся отношению между поколениями, нормами морали. Однако создание подобного фонда актуально, так как сегодня в период полицентризма именно национальной культуре предоставлено право и место в интеграции в мировое культурное пространство. Наследство это всегда память, а память категория историческая. Интеграция в мировую культуру возможна при сохранении трех основных методологических подходов: осознание территориальной целостности, существования национальной идеи и веры. Всеми этими качествами обладал У.Сароян, считавший себя прежде всего армянином, а потом уже американцем. Новое отношение к сохранению культурного наследия возможно только при наличии равноправного диалога между разными культурами. Процесс этот неоднозначный и довольно сложный, однако он необходим для сохранения национальной памяти и своего места в истории мировой культуры.

Iraida KROTENKO (Georgia)

Qutaisi State University

ON THE ISSUE OF THE PRESERVATION OF NATIONAL AND CULTURAL HERITAGE

W. Saroyan's creativity should be viewed as an illustration of the modern approach to the problem of preservation of cultural heritage. Despite the fact that the author belongs to American short story of the twentieth century, he felt his connection with the small homeland, their national identity. As a result, the concept of a national world vision for him, like many emigrants (S. Dovlatov) was built at the crossroads of two cultures: Armenian and American. It is inevitable that emigrant writers were influenced by Western European and American theoretical schools. It should be mentioned that their works have different identity, a new word in literature and art. To understand such a creative person today, means to make other person perceive another national culture, not only the logic of being, value systems, but primarily particular vision of the world, particularly their attitude and historically determined national picture of the world. It is possible to understand the particular author on the basis of the knowledge of country studies and of modern cultural studies with strict methodological approach. As a single system, the "point of reference", under which it would be possible to bring all the creative national identity as a holistic phenomenon – does not exist.

Thus, the national world vision in the modern political and art aspects has obtained a completely new quality in the post-Soviet countries. According to cultural studies researcher (V.Khlebd, etc.) this quality has not been constant because there has not been established a "mental geography" of the world. In our opinion everyone would agree that the "language world is exposed to the theoretical rather than the systematic complex description. The available analyses of the individual concepts are fragmented and still are not composed into a single view of the world "(T.Tsivyan).

Ирина КОКАЕВА (Россия)

Северо-Осетинский государственный педагогический институт (Владикавказ)

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ КАК ОСНОВА ВОСПИТАНИЯ И СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ ДЕТЕЙ

В решении глобальных и региональных проблем особую значимость приобретает взаимосвязь стран и народов, усиление значения образования и науки, повышение роли историко-культурного наследия. Важным ориентиром воспитания выступает нравственная культура, национальные и общечеловеческие ценности.

Человечество вступило в такой период развития, когда воспитание нравственной культуры стало необходимой объективной потребностью, жизненной необходимостью. Неблагополучие, особенно в сфере духовной жизни, коснулась всех детей, оно внутри них. Поэтому духовно-нравственное воспитание приобретает ведущее значение среди глобальных проблем, определяющих будущее человечества.

Совершенно очевидно, что формирование личности возможно только в культуре, только через осмысление исторического опыта различных народов, утверждение нового типа межкультурного взаимодействия. В связи с этим, в последнее время отмечается значительный рост интереса к проблеме нравственной культуры детей.

Чтобы включить в действие новые, соответствующие времени механизмы воспитания, необходимо разобраться в культурно-историческом прошлом, диспозициях молодежи и старшего поколения.

Драматические последствия воспитания обусловлены тем, что происходит отчуждение воспитания от исторической личности и культуры, мы недостаточно используем культурное наследие, национальные традиции, исторически сложившиеся, родовые общественные функции. Деятельные меры по воспитанию нравственной личности будут эффективными только в том случае, если в систему воспитания и учебно-образовательный процесс будут вовлечены традиции и нормы, обычаи, обряды и стереотипы этноса.

Необходимо критически осмыслить и оценить физический дух нации в минувшие века и, при этом, усвоить из жизненного опыта прошлых эпох все прогрессивное, что может служить развитию культуры, сохранению новых поколений молодежи.

Сопоставление национальных традиций кавказских народов показывает, что большинство их настолько близко друг к другу по своему содержанию и духу, что порой их трудно считать продуктом развития одного народа. Это сходство национальных культур объясняется общностью исторических судеб северокавказских народов, их территориальной близостью и отсутствием существенных отличий в природно-географических условиях.

Человек, познавший культурно-историческое прошлое своего народа, способен многое изменить в своем сознании и поведении.

Естественным выходом из создавшегося положения является переход от традиционных воспитательных систем к созданию инновационных духовно-воспитательных пространств, т.е. такое их преобразование, которое направлено на изменение формы бытия воспитания в пространстве и времени.

Irina KOKAEVA (Russia)

North- Ossetian state institute(Vladikovkas)

NATIONAL TRADITIONS AS THE BASIS OF EDUCATION AND THE MEANS OF FORMING OF MORAL CULTURE OF CHILDREN.

Close interaction of countries and peoples, strengthening the importance of education, science and historical of cultural heritage are becoming especially significant for solving global and regional problems. Humanistic principles of spiritual culture, national values and values commons to humanity are significant landmarks of international integration.

It is quite evident that formation of each individual can be realized only with the help of culture through comprehension of spiritual experience of different peoples and establishment of a new type of intercultural mutual cooperation. In connection with it one can not help mentioning the great rise of interest in the polycultural problems which reflect the deep changes in the consciousness of most scientists teacher in particular.

Թամար ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՇԻՐԱԿԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԸ

(ըստ XX դարի սկզբի գրառումների)

«Հայ ժողովրդական հեքիաթների» գիտական հրատարակության IV հատորն ընդգրկում է 65 միավոր հեքիաթ, որից 22-ը գրառվել է Շիրակի՝ այժմյան Գյումրի քաղաքի և նրա շրջակա Ախուրյանի, Ապարանի, Ղուկասյանի, Արթիկի շրջաններից: Վերոնշյալ գիտական հրատարակության համար բնագրեր են ծառայել հիմնականում Երվանդ Լալայանի 1911-1916թթ. ղեկավարած բանահյուսական խմբարշավի նյութերը: Գրառված հեքիաթների ձեռագիր հավաքածուն այժմ պահպանվում է Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի Ե. Լալայանի ֆոնդում:

Շիրակից գրառված ժողովրդական հեքիաթները պատմել են Ս. Միքայելյանը, Ա. Ավետիսյանը, Գ. Հարությունյանը, Ա. Իգիթյանը, Ա. Տեր-Պողոսյանը, Ա. Մելիքը: Շիրակի բանահյուսական ժառանգությունը գրառել և անվերադարձ կորստից փրկել են Ե. Լալայանը, Ա.Մխիթարյանն ու Ա.Ափրիկյանը, Հ.Տեր-Վարդանյանն ու Վ.Բրդյանը: Գերակշիռ մասը հրաշապատում պոեմներ են, որոնք պատկանում են ժանրի հնագույն տիպին և գալիս են հազարամյակների խորքից:

Հայ ժողովրդական հեքիաթների դասակարգումն ըստ տեղագրական և ազգագրական հատկանիշների բխում է մեր ժողովրդի պատմական կյանքի որոշ հանգամանքներից: Հեքիաթների խմբավորման այս սկզբունքի շնորհիվ ի հայտ են գալիս տվյալ խմբի, կոնկրետ դեպքում՝ Շիրակի հեքիաթները միավորող աշխարհագրական, լեզվա-բարբառային, սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկությունները, սովորությունները, կյանք ու կենցաղի բնորոշ գծերը: Շիրակի հեքիաթները Հայաստանի տարբեր շրջաններից գրառված հեքիաթների ազգային երկացանկի բաղկացուցիչ մասն են կազմում և մեր բանահյուսական ավանդության հետ ունեցած մոտիվային բազմազան զուգահեռներով, վառ երևակայությամբ, էթնոմշակութային ինքնատիպ լուծումներով պատմաճանաչողական մեծ արժեք են ներկայացնում:

Тамар АЙРАПЕТЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

НАРОДНЫЕ СКАЗКИ ШИРАКА

(по записям начала XX века)

Четвертый том академического издания «Армянских народных сказок» содержит 65 сказок, из которых 22 записаны в Ширакской долине – нынешнем городе Гюмри (исторический Кумайри, затем Александрополь и Ленинакан) и в окрестных регионах – Ахуряне, Гукасяне, Агине и Артике. Первоисточником для вышеупомянутого научного издания послужили в основном материалы научной экспедиции под руководством Ерванда Лалаяна в 1911-1916 гг. Рукописи собранных материалов в настоящее время хранятся в фольклорном архиве Института археологии и этнографии (фонд Е. Лалаяна).

Народные сказки, собранные в Шираке, были рассказаны С. Микаеляном, А.Аветисяном, Г.Арутюняном, А. Игитяном, А. Тер-Погосяном и А. Меликом. Фольклорное наследие Ширака было записано и сохранено для потомков Е.Лалаяном, А. Мхитаряном и А. Априкяном, Г. Тер-Варданяном и В. Бдосяном. Ширак один из самых древних насе-

ленных провинций Армении. Согласно археологическим раскопкам в Шираке найдены следы человеческого проживания с доисторических времен. По сообщениям историографа Мовсеса Хоренаци, название Ширак произошло от имени традиционного родоначальника Шара. Большая часть сказок записанных в Шираке является волшебными сюжетами – один из древнейших типов нарратива жанра и исходит из глубин тысячелетий.

Классификация армянских народных сказок по локальным и этнографическим признакам связана с некоторыми обстоятельствами исторической жизни нашего народа. Благодаря группированию сказок по данному принципу выявляются отличительные черты обрамляющие сказки группы: по географическим, лингво-диалектным, социально-экономическим признакам, а также представляющие детали, свойственные жизни, быту и традициям региона. Народные сказки Ширака-составляющая часть армянского народного сказочного наследия, со всевозможными мотивными параллелями, ярким воображением, этнокультурными оригинальными решениями, представляющими большое историческое и когнитивное значение.

Tamar HAYRAPETYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

FOLKTALES OF SHIRAK

(On the records of the beginning of the XX century)

Volume 4 of the academic edition of “Armenian folktales” contains 65 tales, 22 of which are collected from Shirak region - current Gyumri (historical Kumayri, later Alexandrapol and Leninakan), and surrounding territories – Akhourian, Aparan, Ghukasyan, Aghini and Artik. For the above mentioned academic publication mainly the materials of folklore expedition supervised by Yervand Lalayan in 1911-1916s were used. The manuscripts of collected materials are now kept in Y. Lalayan fund of folklore archives in the Institute of Archaeology and Ethnography.

The folktales collected from Shirak region were told by A. Mikayelyan, A. Avetisyan, G. Harutyunyan, A. Igityan, A. Ter-Petrosyan, and A. Melik. The folklore heritage of Shirak was collected and saved for generations by E. Lalayan, A. Mkhitarian, A. Aprikyan, H. Ter-Vardanyan and V. Bdoyan. Shirak is one of the ancient habitable regions of Armenia. According to archaeological excavations, human beings inhabited the region since prehistorical period. As Moses Khorenatsi, a prominent Armenian historian writes, the name Shirak derives from the name of Shara forefather. The majority of tales collected from Shirak are tales of magic, which are one of the oldest types in the folktale genre and come from the ancient times.

The classification of Armenian folktales according to regional and ethnographic peculiarities may arise from some circumstances of our nation's historic life. Due to this principle of classification, it is possible to feature some general trends framing the particular group of tales, in this case tales of Shirak, connected with geographical, linguistic and dialectal, social and economic peculiarities and traditions, as well as bearing lifestyle and household characteristics of the region. Folktales of Shirak are inseparable part of Armenian national folktale heritage collected from different regions. They have great historic and cognitive value, carrying parallels on the level of motifs, vivid imagination and representing ethnocultural unique solutions.

Օաննա ՀԱՐՈՅԱՆ (Հայաստան)

Գյումրի քաղաքի երեխաների սոցիալական հոգածության կենտրոն

ՄՍՏԱՂԻ ԱՐԱՐՈՂԱԿԱՐԳԸ ՇԻՐԱԿՈՒՄ 20-ԸՆԴ ԴԱՐԻ 2-ԸՆԴ ԿԵՍԻՆ

Հայոց մեջ կերակուրների մի մասի պատրաստումը կապված է եղել զանազան ծիսակատարությունների հետ: Այդ կերակուրները մեծ մասամբ եփվում են դրսում՝ սրբավայրերի, վանքերի ու եկեղեցիների մոտ: Ծիսական համակարգում մեծ տեղ է տրվել զոհաբերության սովորույթին: Այնքան մեծ էր տնտեսական աշխատանքների ընթացքին որևէ կերպ չխոչընդոտելու երկյուղածությունը, որ պարբերաբար «զոհաբերում» էին իրենց համար կարևոր, թանկարժեք որևէ մթերք՝ բնության ուժերի բարեհաճ վերաբերմունքին արժանանալու նպատակով: Զոհաբերության ծեսի մեջ խտացված է միաժամանակ տալու և ստանալու միտումը: Այդ պատճառով զոհում էին լավագույնը, կարևորագույնը, նույնատիպ վերաբերմունք ստանալու ակնկալիքով» (Ռ. Ծատուրյան, նշվ. աշխ., էջ 22): Հատկանշական է, որ այս առումով մեծ տեղ ունեն կենդանական զոհաբերության (մատաղի) ծեսը: Մատաղը ծիսական հացկերույթի կարևոր բաղադրիչներից է: Այն հայոց մեջ ընդունված էր դեռ դարեր առաջ և շարունակում է մինչև մեր օրերը պահպանել իր սկզբունքները: Մատաղը լինում էր հասարակական և ընտանեկան: Հասարակական զոհաբերությունները կատարվել են ժողովրդական տոներին՝ Զատիկին, Վարդավառին, Համբարձմանը, Մբ Խաչին և այլն, և կապվել են տոնի առապելածիսական բովանդակության և կենսապահովման ոլորտում հաջողություն ապահովելու մտադրության հետ: Մատաղ-զոհ ծեսն իր մեջ պարունակում է համատեղ ուտելու գաղափարի բոլոր առանձնահատկությունները, սակայն առանձնապես ընդգծվում է համայնքի բոլոր անդամների՝ հավասար իրավունքներով զոհը ճաշակելու, համատեղ ուտելու միջոցով վերերկրային ուժերի հետ հաղորդակցվելու գաղափարը: Աստծուն առաքված զոհն ընդունելի է դառնում մարդու կողմից այն ճաշակելու միջոցով: Մատաղի մսից հրաժարվել չէր կարելի, և վերցնելիս ասում են. «Ընդունելի լինի» (Ս. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 124): Ընդհանրացնելով վերոնշյալը՝ կարելի է ասել, որ հայոց մատաղը բարեպաշտական մի սովորույթ է, որը հնարավորություն է տալիս հավատացյալին «աղքատաց հանդեպ ցուցաբերելու կարեկցություն և ողորմածություն»:

Շիրակում ծիսական համարվող այս կերակուրը մինչև այժմ էլ պահպանվում է և մեծ հնչեղություն վայելում: Սովորաբար մատաղի կենդանի է համարվել «բոլոր ընտանի ուտելի չորքոտանիները»՝ եգ, ցուլ, ոչխար, գառ: Ընդգծենք, որ հիշյալ կենդանիներից ամեն մի ընտանիք մատաղ էր անում՝ ըստ իր հնարավորության: Մատաղ անելուց մի քանի օր առաջ բերվում էր մատաղացուն, որին սոված էին պահում, որ ստամոքսը դատարկ լիներ: Մատաղի նախորդ օրը կենդանուն տանում էին եկեղեցի, օրհնել տալիս, հենց այդ ժամանակ կտրում էին ականջից, արյունը խաչաձև քսում ներկաների ճակատին: Երեք անգամ պտտեցնում էին եկեղեցու շուրջը: Օրհնել են տալիս նաև աղը, որը կերցնում էին կենդանուն: Թե ինչու էր կենդանու սրբագործումը կատարվում աղի միջոցով, այս հարցին անդրադարձել են Ս. Ներսես Շնորհալին և Ս. Գրիգոր Տաթևացին: Ըստ այդմ, «աղը մաքրության օրինակ է, ինչպես որ Քրիստոս ասաց իր աշակերտներին. «Դուք եք երկրի աղը (Նոր Կտակարան, Մատթ. 5, էջ 12), մաքրելու աշխարհի ապականությունը խոսքի քարոզչությամբ: Հետևաբար, աղի օրհնությունը կատարվում է, որպեսզի մատաղացուն օրհնված ու սրբված լինի՝ աղն ուտելով: Այնուհետև զոհին բերում են տուն և նախապատրաստվում հաջորդ օրը՝ վաղ առավոտյան

մորթելու: Մատաղի կենդանուն պարտադիր պետք է մորթի արական սեռի աշխարհական ներկայացուցիչ: Կանանց, երեխաներին և քահանայական դասին այն արարվում էր տանը, ուրեմն այն պետք է բաժանեին յոթ ընտանիքի, հետո իրենք ուտեին: Մատաղը վաղ առավոտյան եփում էր տան մեծ կինը, իսկ նրա բացակայության դեպքում՝ հարազատ կամ բարեկամ տարեց կանանցից մեկը կամ հարևանուհին: Մատաղը եփելուց հետո տան հարսը այն բաժանում էր սկետրոջ կամ եփողի ասած ընտանիքներին: Վերցնելիս ասում էին. «Ընդունելի լինի»: Սրա հետ կապված պահպանվել է մի հետաքրքիր պատմություն Իսահակյան գյուղում: Սկետուրը մատաղը բաժանելու համար կանչում է հարսին, որը հղի էր, և լցնում մատաղը թասերի մեջ, ուղարկում տները: Այդպես՝ երկար ժամանակ հարսին ոչինչ չի տալիս ուտելու: Վերջին աման մատաղը հարսը վերցնում է, մտնում դեզի տակ և ուտում: Գիշերը սկետրոջը երազին գալիս է հրեշտակը և ասում, որ «Տիրոջ կողմից ընդունելի է եղել այն մի վերջին ամանը, որ հարսն է կերել»: Գյուղական վայրերում մատաղը սովորաբար անում են սրբավայրերի մոտ, ուր և համատեղ վայելում են գոհի միսը: Գյումրիում որոշ ընտանիքներ արգելում էին մատաղի հետ խմիչք օգտագործել, քանի որ կերակուրը ծիսական բնույթի էր, և այդ արգելքով փորձում էին հացկերույթի սրբազան միտվածությունը ապահովել: Այստեղ գոհի ոսկորները ևս չէին թափում, այլ հավաքում էին, տանում հարմար վայր և թաղում, որպեսզի շներին բաժին չլինի, քանի որ այն սուրբ է (Օ.Հարոյան, ԳԱՆ, Գյումրի, 2009, տետր 1): Բացի կենդանիներից, ինչպես նշվեց, մատաղ էին անում նաև հաց: Այդ նպատակով նոր թխված հաց էին բաժանում: Այժմ ընդունված է եկեղեցու դռան մոտ նստած աղքատներին հաց բաժանել՝ որպես ննջեցյալների բաժին, նրանց հոգու հանգստության համար: Անգամ եթե երազում տեսնում են հարազատ ննջեցյալներին, շատերը պարտադիր եկեղեցի են գնում, մոմ վառում, հանգանակություն անում կամ աղքատներին հաց կամ դրամ տալիս:

Оанна АРОЯН (Армения)

Центр социальной опеки детей города Гюмри

ОБРЯД ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ В ШИРАКЕ ВО 2-ОЙ ПОЛОВИНЕ XX-ОГО ВЕКА

В Армении приготовление различных блюд было связано с различными обрядами. Эти блюда в основном готовились у святынь, церквей и монастырей. В системе обряда большое место уделялось обряду жертвоприношения. Страх, чтобы ничего не препятствовало хозяйственным работам, был настолько большим, что периодически они жертвовали очень дорогой для себя продукт, путем жертвоприношения, с целью удостоиться доброжелательных отношений сил природы. В мотиве ритуала жертвоприношения сплелись одновременно понятия давать и брать, просить что-то в замен. По этой причине жертвовали самое дорогое, самое хорошее, в ожидании схожего отношения. Характерно, что в этом отношении большое место занимал ритуал жертвоприношения животных (матах). Матах – составной компонент ритуального пиршества, который был принят у армян ещё много веков назад, сохранился до наших дней со своими принципами. Матах бывает общественным и семейным. Общественные жертвоприношения совершались во время народных праздников: Пасха, Вардавар, Вознесение и т.д., и его связывали с мифически-обрядовым содержанием праздника, и имела суть обеспечить

жизнеспособность этих праздников. Основной идеей общественного ритуала являлось объединение членов общины за общим делом, каждый из которых имел свой вклад в обряде, резал жертву, мясо варил, после чего все раздавалось поровну между всеми на накрытом столе во дворе церкви.

Матах – жертвоприношение, обряд, включающий в себя всю идею, характерную совместно пиршеству, подчеркивает равенство всех членов общины пиршеством за одним столом и идеей коммуникации со сверхъестественными силами. Преподнесенная Богу жертва, будет принята со стороны человека с помощью причащения к еде. От мяса матаха нельзя было отказаться, и взяв, надо говорить “пусть будет принятым”! Обобщая вышеизложенное, можно сказать, что армянский матах благочестивый обряд, который дает возможность верующему человеку проявить сострадание и милосердие по отношению к бедным Григора Татеваци.

В Шираке матах, считающийся обрядовой едой, все также популярен и сохранил звонкость своей идеи до сих пор. Обычно жертвой для матаха является любой четвероногий домашний скот: вол, бык, овца, ягненок. Отметим, что из упомянутых животных каждая семья приносила в жертву то животное, которое было ей по средствам. За несколько дней до матаха приносили жертвенное животное, которого держали голодным до обряда, чтобы желудок был пустой. В предыдущий день животное вели в церковь, благословляли, подрезали ухо и крестообразно мазали лбы всем присутствующим. Также благословляли соль, которым кормили животное. Почему благословление животного проходило с помощью соли, с толкованием обратились Св. Нерсес Шнорали и Св. Григор Татеваци в своих писаниях, согласно которым, соль – это образец чистоты, как Христос сказал своим ученикам: “Вы соль земли, вы очистите грязь земли проповедованием слова”. Следовательно, освящение солью делается, чтобы жертвенное животное было освящено и очищено, поев освященной соли. После этого животное проводят домой, и готовятся к следующему раннему утру, чтобы зарезать его. Жертвенное животное обязательно должен зарезать представитель мужского светского пола. Женщинам, детям и священникам это запрещалось. Если нож не острый, то он не пригоден, в противном случае животного просто будут мучить. Когда матах делают дома, было принято раздавать семи семьям, потом только члены семьи могут съесть. Матах варит самая старшая женщина дома, а в случае ее отсутствия одна из пожилых родственниц или соседка. После приготовления невеста дома раздавала матах тем семьям, которых указала свекровь или та, которая варила мясо. Брав матах говорили: “Пусть будет принятым Богом”. Одна интересная история в деревне Исаакян связана с этим обычаем. Чтобы раздать матах, свекровь зовет сноху, которая была беременна. Наливает миски матахом и отправляет по домам. Так долгое время снохе ничего не дает поесть. Последнюю миску с матахом невеста взяла, зашла под сток сена и поела. Ночью свекрови во сне приходит ангел и говорит, что “Господь Бог принял только последнюю миску, которую поела невеста”.

В деревнях матах обычно делают у святых мест, где и совместно кушают жертвенное мясо. В городе Гюмри некоторые семьи запрещали вместе с матахом употреблять алкоголь, поскольку матах носит ритуальный характер, а после алкоголя часто начинался переполох, и таким образом пытались сохранить святую тенденцию пиршества. Кости жертвенного животного после поедания не выбрасывали, а собирали и хоронили в удобном месте, чтобы собаки не съели, поскольку это было святое животное. Как было сказано, кроме животных, обряд матаха делали также хлебом. Поэтому раздавали

свежеиспеченный хлеб. Нынче принято раздавать хлеб беднякам, сидящим у дверей церкви, как долю усопшим, за покой их души. Даже если во сне видят родных усопших, многие обязательно идут в церковь, зажигают свечку, делают пожертвование беднякам, дают хлеб или денег.

Oanna HAROYAN (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies(Gyumri)

THE RITUAL OF SACRIFICE IN SHIRAK IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

In Armenia, the preparation of various dishes was associated with various rituals. These dishes are mostly prepared at the holy sites, churches and monasteries. The system of ritual was given a great place rite ritual sacrifice. Fear that nothing prevented the move chores, was so large that periodically they sacrificed themselves for a very expensive product, by sacrifice, in order to be awarded the friendly relations of the forces of nature. In the motive of ritual sacrifice rallied at the same time the concept of give and take, ask for something in return. For this reason, sacrificed the most precious, the most good, in anticipation of a similar relationship. Characteristically, in this respect, more place is taken to a ritual of animal sacrifice (matak). Matak - an integral part of the ritual feast, which was adopted by the Armenians many centuries ago, has survived to the present day with its principles. Matak can be of two kinds public and family. Public sacrifices were made during national holidays: Easter, Vardavar, Ascension, etc., and they were connected with the mythic-ritualistic content of the holiday, and had the essence to ensure the viability of these holidays. The basic idea of public ritual was to bring together members of the community for a common cause, each of which had contributed to the ceremony, carve the victim animal, cooking the meat of the victim animal, and then all was distributed equally among everyone at the set table in the courtyard of the church.

Matak - the sacrifice ritual, which includes the whole idea of a characteristic shared feast, but further emphasizes the equality of all members of the community feast at the table and the idea of communication with the supernatural. The victim animal presented to God, will be taken by if the person will eat the meat. One could not refuse from the meat of matagh , and while taking should say "let it be accepted!" Summarizing the above, it can be said that the Armenian matak is pious ritual that enables the believer to show compassion and mercy to the poor.

Modern dictionaries of the Armenian language with religious significance of the word "matak" gives the following etymology: "... an animal for sacrifice, ritual sacrifices, meat slaughtered animal for ritual sacrifice, which is cooked and distributed free of charge. According to the "root dictionary" Gr. Adzharyana, the word "matak" is etymologically explained, "a young, soft, youthful, young." Adzharyan in his interpretation of the word points out that the word "matak" within the meaning of the sacrifice may be examined in the writings of St. GrigorTatevac.

In Shirak, considered the ritual meal matak, all of is also popular and has kept the aim of its idea so far. Usually the victim for matak is any four-legged livestock - ox, sheep, lamb. We emphasize that, each family sacrificed the animal of these, whichever was to her

possibility. A few days before matak, one should bring the sacrificial animal, which was kept hungry for the ceremony, so that the stomach was empty. The previous day the animal was brought to the church, blessed, cropped ears, and smeared crossways foreheads with the blood all present. Also blessed the salt, which fed the animal. Why blessing animals pass through salt is explained in the interpretation of St. NersesShnorhali and St. GrigorTatevatsi in his writings, according to which the salt - is an example of purity, as Christ said to his disciples: "You are salt of the earth, you will clean the dirt of the earth by preaching the word . Consequently, the consecration with salt is made to the sacrificial animal to sanctified and purified, sanctified by eating salt. After that the animals is carried home, and prepare for the next early morning slaughter him. Sacrificial animal must be slaughtered by the representative of secular male. Women, children and priests is forbidden to do that. It is said that the animal must be slaughtered by a long and sharp metal blade, and no other instrument. If the knife is not sharp, it is not suitable, otherwise the animal will just tormented. When the matak do at home, it was decided to distribute to the seven families, and after only the members of the family can eat. Matak brews the oldest woman of the

house, and if she is missing one of the older relatives or neighbor. After the matak is brewed, the bride of the home should distribute the matak to those families which where pointed out by a mother in-law, or the woman that cooked the meat. Taking the matak one should say: "Let it be accepted by God." One interesting story in the village Isahakyan associated with this custom. To distribute the matak the mother in-law, gives that task to the bride who was pregnant. She pours a bowl of matagh and sent her to distribute to the houses she pointed out. So long the bride does nothing to eat. The last bowl of matak the bride took, went away, and ate the matak behind the hay. At that night mother-in-law in a dream comes an angel and says, "The Lord God accepted only the last bowl, which ate the bride."

In the villages, the matak are usually made at the holy places, and together eat sacrificial meat. In the Gyumri city some families forbidden to drink alcohol with matak because the matak has a ritual character, and after drinking often started a stir, and thus tried to keep the holy feast of the trend. The bones of sacrificial animals after eat were not discarded and collected and buried in a safe place so that the dogs would not eat it because it was a sacred animal. As mentioned above, except for the animals, as matagh did the rite bread, therefore, handing out freshly baked bread. Now accepted to distribute bread to the poor, who sit at the door of the church, as a share of the deceased, for their peace of mind. Even if in a dream see dead relatives, many necessarily go to church, to light a candle, make a donation to the poor, give bread or money.

Միմն ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ, Լիլիթ ՄԻՄՈՆՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐԸ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ուրարտական արձանագրություններում ժամկետների հետ կապված հատվածներում հաճախ հանդիպում է aše «երբ», «մինչդեռ» շաղկապը, որը կիրառվում է միայն այն դեպքերում, երբ նշվող ժամկետը որոշարկված չէ, այլ ունի շարժական կամ պարագայական բնույթ: Սովորաբար այս դեպքերում ժամկետը որոշարկվում է որևէ այլ, արդեն տեղի ունեցած կամ սպասվելիք իրադարձության համեմատ, այսինքն՝ ճիշտ այնպես, ինչպես պարբերական գործողությունների ժամկետները կարող են բնորոշվել ժողովրդական տոմարի սկզբունքով, օր. «Փարպիի Մբ Լուսավորչի ուխտը լինում է, երբ ծաղկում է գիլասը», կամ «Որդիս ծնվեց այն տարին, երբ եղբայրս եկավ բանակից»:

Այսպիսի ժամկետային բնորոշումները Վանտոսայան արձանագրություններում բաժանվում են հիմնական երեք խմբերի (հազվագյուտ բացառություններով).

ա) ջրերի վարարելու կամ բարձրանալու չափանիշով,

բ) բույսերի աճի, պտղաբերության և այդ շրջաններում կատարվող գյուղատնտեսական աշխատանքների չափանիշով,

գ) շինարարության ժամկետների չափանիշով:

Այդ ժամկետները կապված են եղանակային երևույթների և մի շարք պատահական գործոնների հետ, հետևաբար չեն կարող ճշգրտվել կանխավ, և այդպիսի ժամկետների համար կիրառվում է փոփոխական, շարժական ժամկետի միջոցը: Հիմնականում ժամկետները սահմանվում են հենց այդ իրադարձությունները նշելու, դրանց կապակցությամբ գոհաբերություններ կատարելու համար: Եթե ծիսական շինարարության դեպքում գոհաբերությունը և տոնը սահմանվում են շինարարության ավարտի կապակցությամբ («Երբ տաճարը կառուցվի, թող Խալդիին ուղղակի զվի...»), և այդ ավարտը վերածվում է ժամանակային չափանիշ-ցուցումի՝ հետագա այլ իրադարձությունների համար («Այն տարի (երբ) Ռուսան հաստատեց գահը Ռուսախինիլիում Կիրանիի դիմաց...»), ապա ջրանցքների անցկացման դեպքում որոշիչ պահն է դրանցով ջրի վազելը կամ ջրի մակերևույթի բարձրացումը («Երբ ջրերը (բարձրանան, հոսեն), խոյ գոհաբերվի Խալդիին», «Ռուսայի այս հովտում, երբ ջրանցքը վարարի, ուղ Խալդիին թող ողջակի զվի»):

Այլ է մշակվող բույսերի և ծառերի հետ կապված դժվարընթեռնելի արձանագրությունների խումբը, որոնց բովանդակությունը ճիշտ ըմբռնելու համար հարկ է լինում համեմատել հիշատակվող գործողությունները համապատասխան գյուղատնտեսական աշխատանքների և ժողովրդական ծեսերի հետ: Այս դեպքում կարող են նշվել բույսի աճի մի քանի փուլեր: Այսպես, Մհերի դռան արձանագրության մեջ գտնում ենք խաղողի էտի և հասունացման, ինչպես նաև առաջին բերքահավաքի հետ կապված հիշատակություններ, որոնք կարելի է համեմատել ժողովրդական տոմարից հայտնի ժամկետների՝ մարտի 9-ի էտի և Խաղողօրհնեք տոնի հետ: «Մինուան ասում է. երբ վազը հասնի, երեք ցուլ և երեք խոյ Խալդիին թող գոհաբերեն: Խալդիին խաղող մատուցվի, և՛ Խալդյան դարպասներում, և՛ կոթողի առջև: Երբ նոր խաղողը հավաքեն, տոն Խալդիին թող լինի: Խալդիի դարպասներում (տաճարում) տոն Ուարուբաինիին, տոն Խալդիին կոթողի առջև (թող կատարվի)»: Հավանաբար, հացահատիկը հորշտեմարաններում տեղավորելու շրջանում հացահատկով վճարվող հարկերի մասին է

տեղեկացնում КУКН 520 արձանագրությունը, որտեղ համապատասխան ժամկետը կապվում է ինչ-որ այլ բույսի հետ, որը կոչվում է *զալուինա*:

Այս շարժական ժամկետները կիրառվում են զարգացած մասնագիտական տոմարի առկայության պայմաններում: Այդ տոմարի մասին վկայում են հետյալ տվյալները. ուրարտական արձանագրությունների այն հատվածները, որոնցում հիշատակվում է Արևի ամիսը, և Մեերի դրան արձանագրության մեջ՝ հիսուներկու շաբաթների և տասներկու (+մեկ հավելյալ) ամիսների հիմքով կատարվող գոհաբերությունների կարգը: Ուշագրավ է նաև, որ Հ.Կարազյոզյանը կարծում էր, թե բացի Արևի՝ Շիվինիի ամսից՝ արձանագրություններում վկայված է նաև մեկ այլ ամսանուն՝ *բանա*:

Նշված փաստերից կարելի է ենթադրել, որ ինչպես նորագույն ժամանակներում, այնպես էլ Ուրարտուում միաժամանակ կիրառվել են ինչպես ճշգրիտ ժամկետներ արձանագրող մասնագիտական, այնպես էլ շարժական և անորոշ ժամկետներ սահմանող ժողովրդական տոմարը:

Симон АМАЯКЯН, Лилит СИМОНЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

НАРОДНЫЙ КАЛЕНДАРЬ В ВАНСКОМ ЦАРСТВЕ

В урартских надписях, в отрывках, касающихся сроков, часто встречается союз *aše* “когда”, “между тем, как”, который применяется исключительно в тех случаях, когда указываемый срок неопределен, является подвижным или имеет окказиональный характер. Обычно в таких случаях срок определяется по сравнению с другим, уже произошедшим или ожидаемым событием, т.е. в точности так же, как сроки периодических действий могут определяться принципом народного календаря, напр. “Паломничество к Св. Григорию Просветителю Парпи бывает, когда зацветает черешня” или “Сын родился в год, когда брат вернулся из армии”.

Такие определения сроков в Вантоспских надписях подразделяются на три основные группы (с редкими исключениями):

- а. по отношению к поднятию уровня воды или паводка,
- б. по отношению к росту, плодоношению растений и сельскохозяйственным работам, производимым в эти периоды,
- в. по отношению к срокам строительства.

Эти сроки связаны с погодными условиями и рядом случайных факторов, следовательно, не могут быть уточнены заранее, и для таких сроков используется метод переменного, подвижного срока. В основном сроки устанавливаются именно для маркирования этих событий, для совершения жертвоприношений по их поводу. Если в случае с ритуальным строительством жертвоприношение и праздник устанавливаются по поводу окончания стройки (“Когда храм будет построен, пусть козленок будет сожжен для Халди...”), и это окончание становится временной вехой для датирования дальнейших событий (“В тот год, когда Руса установил трон в Русахинили перед Килбани...”), то при проведении каналов решающим моментом является первый ток воды по каналу или поднятие уровня воды (“когда воды потекут (поднимутся) пусть баран будет принесен в жертву Халди”, “В сей долине Русы, когда полноводным станет канал, пусть козленок будет сожжен для Халди”).

Иную логику имеет группа труднопереводимых надписей, содержание которых связано с культурными растениями и деревьями, для правильного понимания которых упоминаемые в них действия следует сравнивать с соответствующими сельскохозяйственными работами и народными обрядами. В этом случае могут маркироваться несколько стадий роста растения. Так, в надписи на Мгеровых воротах находим упоминание обрезки, поспевания винограда, а также первого сбора урожая, которые можно сравнить со сроками, известными из народного календаря: обрезка лоз 9-го мая и праздник Благословения винограда. “Менуа говорит: когда созреет лоза, три быка и три барана да будут принесены в жертву Халди. Халди пусть поднесут виноград как перед воротами, так и перед святилищем. Когда соберут новый виноград, пусть будет праздник для Халди. У ворот (в храме) Халди праздник Уарубаини, праздник Халди (пусть празднуется)”. Вероятно, надпись КУКН 520 сообщает о налоге, выплачиваемом зерном в период засыпания пшеницы в ямы-хранилища, в котором соответствующий срок связан с каким-то растением, называемом *залуина*.

Эти подвижные сроки используются при наличии развитого профессионального календаря. О существовании этого календаря свидетельствуют следующие данные: в определенных фрагментах урартских надписей упоминается месяц Солнца, а в надписи на Мгеровых воротах зафиксирован порядок принесения жертв по порядку 52 недель и 12-13 месяцев. Знаменательно также, что Г. Карагезян считал, что кроме месяца Солнца в надписях упоминается также другой месяц – *кама*.

Исходя из изложенных фактов, можно предположить, что в Урарту, как в новейшее время, одновременно использовался как профессиональный календарь, фиксирующий точные даты, так и народный, регулирующий подвижные и неопределенные сроки.

Simon HMAYAKYAN, Lilit SIMONYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

FOLK CALENDAR IN VAN KINGDOM

In the fragments of Urartian inscriptions concerning time and terms the notion *aše* – “when”, “while” is frequently used which is typical only in those cases when the fixed term is not precise but of inconsistent or occasional nature. Usually the dates in those cases are specified by other events, already completed or expected in future, i.e. just in the same way the periodical actions are regulated by principles of folk calendar, for instance “The pilgrimage to Parpi Saint the Illuminator is when cherry blossoms”, or “My son was born in the year when my brother had come back from army”.

Such characterizations of terms in Vantospian inscriptions are divided into three main groups (with rare exceptions):

- a. with indication of rise or flooding of waters;
- b. with indication of growth and fruit bringing of plants and correspondent agricultural activity;
- c. with indication of construction works.

These terms are connected with seasonal changes and a number of phenomena having casual character, consequently it is impossible to predict beforehand, and for them the means of variable, mobile time-indication is used. In general, terms are mentioned just to mark those

events, to bring sacrifices on the occasion. If in the case of sacral construction works offerings and festivals are established to the time of the end of building (“When the temple is built, let a yearling be burnt for Khaldi”), and that termination time becomes indication for further actions (“In the year when Rusa established his throne in Rusakhinili before Kilbani...”), in the case of building of channels the crucial moment is running of water through them or rise of water level (“when waters flow (rise) a ram be sacrificed for Khaldi”, “In the meadow of Rusa when channel is filled with water, a yearling be burnt for Khaldi”).

Different is the group of hard readable inscriptions concerning cultural plants and trees, the content of which can be correctly comprehended only when mentioned actions are considered in comparison with corresponding agricultural activities and folk rituals. In this way several stages of plant growth may be marked. In the Mher Gate inscription a reference to pruning of vine, grape ripening as well as the first harvest may be compared with terms familiar from folk calendar such as March 9 as the date of pruning and the festival of Grape Blessing (*Khaghoghohrneq*): “Minua says: when vine is ripe, three bulls and three rams are to be sacrificed for Khaldi. Grape is offered to Khaldi in Khaldi’s gates and before the shrine. When grape is harvested, a festival is dedicated to Khaldi. In the Gates (tempel) of Khaldi a festival for Uarubaini, a festival before the shrine of Khaldi (be executed)”. In the text KYKH 520, apparently, informing on grain tax to be paid to the king in the period of filling pits-storages with grain after harvest, the corresponding term is connected with an unknown plant called *zaluina*.

Such mobile terms were used in circumstances when a developed professional calendar existed. Some data witness existence of such a calendar, as excerpts of Urartian inscriptions with mentions of Sun month, and rules of sacrifice arranged by a system of term prescriptions by 52 weeks and 12(+1) months in the year in Mher Gate inscription. It is considerable that according to H. H. Karagyozyan beside the Sun month another month named *kama* is witnessed in Urartian texts.

Based on these facts a conclusion may be made that like in recent times in Urartu also two calendar systems existed simultaneously: a professional one, supposed to regulate precise terms, and a folk one, supposed to control mobile and unpredictable terms.

Շուշան ՂԱԶԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՊՐՈՔՍԵՄԻԿ ԵՎ ՏԱԲԵՄԻԿ ՀԱՂՈՂՂԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՎԱՅՐԵՐՈՒԾ (ըստ Կապանում և Գյումրիում 2010 թ. անցկացրած ուսումնասիրությունների)

Սույն զեկուցման մեջ մենք դիտարկել ենք ոչ խոսքային հաղորդակցության պրոքսեմիկ և տաբեմիկ մոդուսների գործառնությունը Կապանի և Գյումրու հանրային վայրերում: Նշենք, որ ոչ խոսքային մոդուսները կամ մոդալությունները ոչ խոսքային հաղորդակցության կարևորագույն բաղկացուցիչ տարրեր են: Ինչպես ոչ խոսքային հաղորդակցության յուրաքանչյուր մոդուս, այնպես էլ պրոքսեմիկ և տաբեմիկ դրսևորումները պարունակում են երկու տեղեկություն հաղորդակցվող կողմերի մասին և հանդիսանում են յուրահատուկ միջոցներ հաղորդակցության սուբյեկտների մշակութային մի շարք առանձնահատկությունների բացահայտման համար:

Հաղորդակցության ժամանակ, կախված ֆիզիկական շփման տեսակից (ձեռքսեղմում, թևանցուկ անել, համբույր և այլն), նրա նշանակությունը և ուղղորդվող տեղեկությունը տարբեր են: Այդ երևույթը՝ հպումայնության առանձնահատկություններն ու տարատեսակները, ուսումնասիրող գիտությունը կոչվում է տաբեմիկ: Ուսումնասիրելով տաբեմիկ դրսևորումները՝ առանձնացնում են հետևյալ տարատեսակները՝ *մասնագիտական, ծիսական, ընկերական, սիրային*: Ոչ խոսքային հաղորդակցության այս մոդուսի կիրառությունն ու դրսևորումը պայմանավորված են մի շարք հատկանիշերով՝ նախ և առաջ մշակույթով, ապա՝ սեռային պատկանելությամբ, տարիքային առանձնահատկությամբ, հասարակության մեջ զբաղեցրած դիրքով և այլն:

Ոչ խոսքային հաղորդակցության ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ոչ միայն անհատների հուզական վիճակը, այլ նաև մշակութային մի շարք առանձնահատկություններ և առումներ: Միջանձնային (ոչ խոսքային) հաղորդակցության մշակույթը հայաստանյան հասարակությունում չուսումնասիրված թեմաներից է: Այս խնդրի ուսումնասիրությունն ակնհայտ է դարձնում սոցիալական կառույցում ընդունված մի շարք առանձնահատուկ կողմեր՝ ընդունելի պահվածք, արևեստուարների պատշաճ կիրառություն, հայացքի կարելիություն և այլն:

Տարբեր քաղաքների հասարակական միջավայրերում ոչ խոսքային հաղորդակցության առանձնահատկություններն ավելի ակնհայտ դարձնելու համար մենք նաև որոշ զուգահեռներ ենք անցկացրել Գյումրու և Կապանի վերը նշված միևնույն սեռատարիքային խմբերի ոչ խոսքային հաղորդակցության մոդալությունների հետ:

Шушан КАЗАРЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ТАКЕСИЧЕСКИЕ И ПРОКСЕМИЧЕСКИЕ КОММУНИКАЦИОННЫЕ МОДЕЛИ В СОЦИАЛЬНЫХ МЕСТАХ

(согласно исследованиям в Капане и Гюмри в 2010 году).

Здесь наблюдаются две невербальные коммуникационные модусы: проксемика (организация дистанции во время коммуникации) и такесика (рукопожатие, гулять рука об руку, прижимать к груди, поцелуй и т.д.) в социальных местах Капана и Гюмри.

Следует отметить, что эти модели поведения являются важными составными элементами невербальной коммуникации. Проксемические и такесические модулы, как

и другие, включают в себя много информации о взаимодействии сторон и являются субъектами носящими элементы культурной индентификации. Смысл и информация моделей разные, и это зависит от типа физического контакта (рукопожатие, поцелуй, держание за руки и т.д.). Наука, которая изучает этот феномен, называется такесика. В изучении такесических проявлений упоминаются следующие типы: профессиональные, ритуальные, дружественные и любовные. Изучение и выражение невербальных моделей взаимосвязано с некоторыми свойствами: прежде всего с культурой взаимоотношения полов, возраст, социальное положение и т.д. Исследования по невербальным коммуникациям, дают нам возможность не только рассмотреть эмоциональное состояние людей, но и позволяют раскрывать культурные особенности.

Культура невербального общения в Армении еще не исследована полностью... Изучение данной темы откроет новые аспекты социальной структуры: приемлемое поведение, использование соответствующих аксессуаров, допустимый взгляд и т. д. Мы отметили некоторые параллели между Гюмри и Капаном, чтобы раскрыть очевидные различия и особенности невербальной коммуникации двух полов одинакового возраста в социальных местах.

Shushan GHAZARYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

PROXIMIC AND TAXIC COMMUNICATION MODULES IN SOCIAL PLACES (According to the investigations at Kapan and Gyumri in 2010)

The work touches upon the issues concerning proximity (the organizing of the distance during the communication) and taxis (handshake, walking arm in arm, touch, embosom, kiss etc.) as a non-verbal communication modules in social places at Kapan and Gyumri. It should be mentioned that these modules are important constituent elements of non-verbal communication. Proxemic and taxic modules like other modules include much information about both communicating sides and are the subjects of a specific action on a number of aspects of cultural identification. The meaning and guiding (նվղղրղղղ) information of the modules are different and it depends on the type of physical contact (hand shake, arming hands, kissing, etc.). This phenomenon, tip (contact) features and species, studying science is called taxic. The science that explores the phenomenon, features and sorts of tectails is called taxic.

Studying taxic manifestations the following types are mentioned: professional, ritual, amicable and amorous. The usage and the expression of this non-verbal module are inter-related with a number of properties: first of all it is connected with culture, then gender, age, social position and etc.

The investigation of non-verbal communications gives us an opportunity to find out not only emotional state of individuals, but it also allows to reveal cultural features. The culture of non-verbal communication in Armenia hasn't been investigated yet. Studying of this theme will open new specific aspects of the social structure: acceptable behavior, using appropriate accessories by the right way, permissible look, etc.

We made some parallels between Gyumri and Kapan to obvious the differences and features of non-verbal communication of the same ages and genders in social places.

Երվանդ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

Ռուս-հայկական (Սլավոնական) համալսարան (Երևան)

**ԱՆԻ՝ ԱՐՔԱ-ՔԱՂԱՔ: ԱՆՈՒՐՋ-ՔԱՂԱՔ:
 ՔԱՂԱՔ-ԱՌԱՍՊԵԼ: ՔԱՂԱՔ-ՈՒՏՈՊԻԱ**

Անին ունի հատուկ դեր Հայոց և համաշխարհային պատմության մեջ: Հավաքական անգիտակցականի մեջ Անիի կերպարը վաղուց առասպելացվել և վերածվել է «ընդհանուր տեղի»՝ կազմելով հայոց պատմության հիպերտեքստի «ներկայացուցչական» մասը: Դարեր շարունակ, ի նմանություն Արտաշատի և Տիգրանակերտի, հայոց պատմական գիտակցությունը Անին պատկերում է ճակատը հպարտորեն զարդարված թագավորական պսակով: Անիի պատմության «թագավորական» ժամանակաշրջանը մինչև օրս շարունակում է ընկալվել իբրև մի տեսակ առասպելական «Ոսկեդար»: Թեպետ առասպելացման (և ավելի ուշ՝ դրանից բխող ապառասպելացման) անհրաժեշտությունը, և ինչպես այն իրականացվում է, վկայում է մի տեսակ բարձր խորհրդանշական իմաստի առկայության մասին: Ի սկզբանե, այս իմաստը կապված էր քաղաքի ծննդյան և հաջորդական շրջափոխվելում ինքնանորացման և արդիականացման անհրաժեշտության հետ: Անիի այդ միտվածությունը դարձավ հզոր խթան քաղաքի արարչագործական կերպարի ձևավորման համար:

Այս առասպելական արքա-քաղաքի կերպարն անհնար է պատկերացնել առանց արարչագործ տիեզերակալ արքայի, որն իր մեջ է միակցել երկնային և երկրային օրենքների միջնորդի գործառույթը: Նման միջնորդության անհրաժեշտությունը դարձել է կարևոր գործոն հայոց պետականության ծագման և կայացման գործում: Բագրատունիները, որոնք հնուց ի վեր եղել են ոչ միայն *թագադիր ասպետ*, այլև աստվածային օրենքների վերահսկող և պահապան, հնագույն ավանդույթների, բանական և միաժամանակ բնագանգական սկզբների, արդադամտության և բարեպաշտության կրողներ, առավել, քան որևէ այլ տոհմ, համապատասխանում էին այս դերակատարմանը: Այս հինավուրց տոհմի ողջ գործունեությունն ուղղված էր բարեկարգության հաստատմանն ու պահպանմանը:

Այսպիսով, իր ստեղծման օրվանից մինչև 1045 թվականին Անիական Բագրատունիների անկումը, հայոց հավաքական գիտակցության մեջ Անին ընկալվում էր իբրև քաղաքամայր՝ համակված կայսերական հավակնություններով և առաքելական դերակատարությամբ: Մինևույն ժամանակ, ակնհայտ է, որ առանց Անիի, նրա տնտեսական և մշակութային ազդեցության մերձավոր և հեռավոր քաղաքների ու երկրների վրա՝ Բագրատունիները չէին կարողանա հասնել որևէ շոշափելի արդյունքի իրենց հավակնությունների իրականացման գործում: Բագրատունիների բարձր վարկանիշը պայմանավորված էր ավելի շատ քաղաքի հեղինակությամբ, հարստությամբ, շքեղությամբ և հրաշագեղությամբ, քան ռազմական գործոնով:

Անիի տեքստը՝ ծավալուն պոլիֆոնիկ տարածք է, որի ձայնային թրթիռներն անմիջապես արձագանքում են հայոց պատմության չար, սարսռող «աղմուկներին»: Այս մեծ քաղաքի տեքստը «հիշեցնում» է ոչ միայն իր, այլ նաև ողջ Հայաստանի, նրա անսահման երկարատև ու բարդ պատմության մասին: Միաժամանակ, Անիի տեքստը հիշատակում է պատմության կրկնման, նրա վերընթացների և անկումների մասին: Դրա հետ մեկտեղ՝ մենք չենք կարող անտեսել, կամ գոնե չհուսալ, որ Քաղաքի բազմաշերտ տեքստն ունի նաև փրկչաբանական գործառույթ և մի օր կհայտնի վերածնման նախա-

նշանները և Երուսաղեմի տաճարի պես կդառնա Հայոց վերածնության խորհրդանիշը: Հետևաբար, ունկնդրելով Անիի պատմական վիբրացիաները, մենք ակնկալում ենք լսել որոշակի ներդաշնակ նոտաներ, բացահայտել որևէ փրկչական ռեսուրս, որի հիման վրա հնարավոր կլինի կատարել ճշգրիտ և բարեբեր ընտրություն:

Սկսած այն ժամանակվանից, երբ Անին հեռացավ պատմական ասպարեզից, դառնալով առասպել ու անբուժելի վերք համայն հայության սրտում, քաղաքի կերպարը պատվեց ուտոպիական շղարշով, վերածվելով առասպելի ու միևնույն ժամանակ կատարյալ քաղաքի մասին երազանքի՝ Հայաստանում և հայերի համար: Այս ուտոպիական նախատիպի մեջ, որոշակի իդեալական քաղաքի պայմանաձևում առկա են քաղաք-ուտոպիայի բոլոր նախանշանները. տարածական մեկուսացում, ինքնաբավություն, քաղաքահակություն, կանոնակարգում, կոլեկտիվիզմ այլն:

Հատկանշական է, որ մեր օրերի Հայաստանի հավաքական գիտակցության մեջ Անին շարունակում է մնալ քաղաք-ուտոպիա: Հայ մտավորականությունը, չկարողանալով հրաժարվել իր հետադարձ ուտոպիական հայեցակարգից, դեպի ապագա է տեղափոխում իր երկրի փառավոր անցյալի կերպարները, գաղափարներն ու առասպելները: Հատկանշական է այս առումով Հ. Շիրազի խոսքերով գրված հայ մտավորականության սիրելի ռոմանսը «Տեսնեմ Անին ու նոր մեռնեմ...»:

Այսպիսով, նույնիսկ իր ներկա կերպարանքով Քաղաքը շարունակում է մեզ հետ խոսել իր ավերակներով և արձագանքել հին պատմությանը, ուրվական ցավերով մեր ենթագիտակցության մեջ: Ամեն ոք, ով այցելել է Անի, համակվում է անբացատրելի կակիժով, մի տեսակ պայթյունային լարվածությամբ, հայոց պատմության կարևորագույն խնդիրների ինտուիտիվ ընկալմամբ: Դա, իր հերթին դրդում է հայոց պատմության, մշակույթի, ազգային ինքնության կնճռոտ հարցերի բացահայտման հավակնոտ ճիգերի, ու միաժամանակ այդ հարցերի պատասխաններ փնտրողների շրջանակների ընդլայնմանը: Առաջանում է դեպի մեկ այլ, ավելի բարձր իրողություն ճեղքման զգացողություն: Այն իրականանում է ընդհանրականի ներըմբռնողական ընկալմամբ կամ Անիի տեքստի մեջ ընկղման ճանապարհով: Անիի պատրանքային ավերակներն այսօր էլ թվում են «երևակայական հորինվածք», «երազային անուրջներ», իսկ Անիի մասին ցանկացած տեքստ՝ մի տեսակ «անուրջ՝ անուրջների մասին»:

Այդուհանդերձ, Անին պատկանում է այն գերհագեցած իրողությունների թվին, որոնք անհնար է պատկերացնել առանց նրանց թիկունքում կանգնած ամբողջականի և, հետևաբար, նրանից անբաժան առասպելի և խորհրդանշականի ողջ տիրույթի: Ահա թե ինչու Անիի թեման այսօր էլ քչերին է անտարբեր թողնում: Սակայն, դա ունի նաև իր բացասական հետևանքը, քանի որ անիական թեմայի շուրջը շարունակվում են զանազան շահարկումներ՝ քարոզչությամբ խեղաթյուրված, համեմված մի տեսակ վատ պատմականությամբ, որը մի կողմից արագամիտ հետևություններ է անում Անիի և հայոց պատմության անիական շրջանի մասին, իսկ մյուս կողմից՝ ստանձնում պատասխանատվություն դատելու, թե ինչն է լավ և ինչն է վատ, և որ ամենակարևորն է, ներկայացնելու անիական թեմայի մի տեսակ բարոյական հաշվեկշիռ: Խոսքը եսասիրությամբ միտված հոգեկան հարմարավետության և խնդրին դեմառդեմ կանգնելու քաջության պակասի մասին է: Մինչդեռ այդ խնդրի չլուծվածության կամ անլուծելիության պատճառը նրա անսահման խորությունն է:

Երվանդ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (Արմենյա)

Российско-Армянский (Славонский) университет (Ереван)

АНИ – ЦАРЬ-ГОРОД. АНИ – ГОРОД МЕЧТЫ. ГОРОД-МИФ. ГОРОД-УТОПИЯ

Ани занимает совершенно особую роль как в армянской истории, так и в мировой истории. В коллективном сознании армян образ Ани давно мифологизирован и стал «общим местом», войдя в «экспозиционную» часть гипертекста армянской истории. Вот уже многие века, по аналогии с Арташатом и Тигранакертом, историческое сознание армян рисует облик стольного города Ани, чьё гордое чело украшено царским венцом. «Царский» период анийской истории по сей день продолжает восприниматься как в некотором роде мифический «Золотой век». Впрочем, сама потребность в мифологизации (как и вытекающей из неё последующей демифологизации) и то, как она осуществляется, свидетельствуют о присутствии здесь некоего высокого символического смысла. С самого начала этот смысл был связан с рождением города и с необходимостью его возобновления и актуализации в изменяющихся обстоятельствах. Сама эта интенция креативного опережения становилась мощным «мифологизирующим» и «символизирующим» стимулом к созданию особого образа города.

При этом мифический образ царя-города невозможно представить без образа царя-демиурга, идеального земного правителя, царя-космократора, спасителя своего народа, посредника и одновременно соединителя божественных и земных законов. Потребность в таком медиаторстве стала существенным фактором генезиса и институциализации армянской государственности. Багратиды, с древнейших пор бывшие не только венцевозлагателями, но и хранителями божественных установлений и традиций, носителями рационального и одновременно мистического начала, эталоном праведности и справедливости, как нельзя более подходили на эту роль. Вся деятельность этого древнего рода была направлена на восстановление и сохранение порядка, который существовал в изначальные, предвечные времена, эти идеальные прообразы сущего.

Таким образом, город Ани, со дня своего создания и вплоть до падения династии анийских Багратидов в 1045 г., в коллективном сознании армян воспринимался как стольный город с имперскими амбициями, проникнутый осознанием своей мессианской роли. В то же время совершенно очевидно, что без Ани, его экономического и культурного влияния на близкие и далёкие города и страны, Багратиды не смогли добиться сколь-либо ощутимых успехов в осуществлении своих амбиций. Авантажность Багратидов в гораздо большей степени была обусловлена престижем города, его богатством, великолепием и роскошью, нежели военной мощью.

Анийский текст – мощное полифоническое резонансное пространство, в вибрациях которого изначально звучат тревожные синкопы армянской истории и леденящие душу «злые» шумы времени. Великий текст этого города «напоминает» не только о себе самом, но и обо всей Армении, её бесконечно длинной и многосложной истории. Вместе с тем, текст Ани предупреждает об опасности повторения истории с её взлётами и провалами. И всё же, мы не можем не предполагать, или по крайней мере не надеяться, что многопластовый текст Великого Города имеет ещё и сотерическую функцию, знаменения которой должны быть однажды явлены, и тогда Ани, подобно Иерусалимскому

храму, возродится в своём былом величии. Поэтому, вслушиваясь в исходящие от Ани исторические вибрации, мы чаем услышать в них некую гармоническую ноту, в которой можно было бы опознать намёк на какой-нибудь спасительный ресурс, на основании которого мы смогли бы сделать свой подлинный и благой выбор.

С тех пор, как Ани сошёл с исторической арены, превратившись в миф, нарывающую рану в сердцах патриотично настроенного армянства, образ города стал покрываться утопической поволокой, превращаясь в миф и одновременно мечту об идеальном городе – в Армении и для армян. В этом утопическом прообразе, некоем идеальном прототипе города, присутствуют все признаки города-утопии: пространственная изолированность, вневременность, автаркия, урбанизм, регламентация и коллективизм и др.

Характерно, что и в наши дни в армянском коллективном сознании Ани остаётся городом-утопией. Армянская интеллигенция, не способная расстаться с ретроспективностью своих утопий, неизменно переносит в будущее идеалы и мифы славного прошлого своей страны. Показательной в этом отношении является любимый армянской интеллигенцией романс на слова О. Шираза: «Увидеть Ани и уж затем умереть...».

И всё же, даже в своём нынешнем облике Город продолжает говорить с нами своими развалинами и отголосками давней истории, отдаваясь фантомными болями в нашем подсознании. Любой побывавший в Ани проникается необъяснимым, щемящим чувством, наполненным особой антитетической напряжённостью и взрывчатостью, некоей максималистской установкой как на разгадку самых важных вопросов армянской истории, культуры, национального самосознания, так и на захват, вовлечение в свой круг тех, кто ищет ответ на эти вопросы. Возникает ощущение прорыва к «иной», более высокой реальности, которая осуществляется или с помощью интуитивного постижения целого, или путём вживания в усваиваемые себе образы Анийского текста. Призрачные миражные руины Ани и сегодня кажутся «фантастическим вымыслом», «сонными грёзами», а любой текст об Ани, своего рода «грёзами о грёзах». И тем не менее Ани принадлежит к числу тех сверхнасыщенных реальностей, которые немислимы без стоящего за ними целого и, следовательно, уже неотделимы от мифа и всей сферы символического. На иной глубине реальности такого рода города-фантомы выступают как поле, где разыгрывается основная тема жизни и смерти и формируются идеи преодоления смерти, пути к обновлению и вечной жизни. От ответа на эти вопросы, от предлагаемых решений зависит не только то, каковою представляется истина, но и самоопределение человека по отношению к истине и, значит, его бытийственный вектор. Именно поэтому тема Ани мало кого оставляет равнодушным.

К сожалению, это порождает также различные спекуляции на анийскую тему, являющиеся следствием искажающей суть дела идеологизации, приправленной особым видом дурного историзма, который, с одной стороны, берётся судить и рядить об Ани, в зависимости от общего отношения как к Городу, так и ко всему «анийскому» периоду армянской истории, а с другой стороны, берёт на себя ответственность решать, что хорошо и что плохо, и, главное, подводит некий нравственный баланс анийской темы. В данном случае речь идёт о необоримой эгоистической тенденции к нравственному комфорту, об отсутствии мужества стоять лицом к лицу с вопросом, который решить нельзя и в самой нерешённости и нерешаемости которого кроется его бесконечная глубина.

Ervand MARGARYAN (Armenia)

Russian-Armenian(Slavonic) University(Yerevan)

**ANI AS A KING CITY. ANI - THE CITY OF DREAMS.
THE CITY IS A MYTH. CITY-UTOPIA.**

Ani has a very special role in Armenian history and in the Universal history. In the collective unconscious image of Ani Armenians have long been mythologized and became a "common place", entering the "exposition" part of the hypertext Armenian history. For many centuries, by analogy with Artashat and Tigranakert, the historical consciousness of Armenians face paints capital city of Ani, whose forehead is decorated with a proud king's crown. "Royal" Ani period of history to this day continues to be perceived as a kind of mythical "Golden Age." However, the very need for mythologizing (and following from it later demythologisation) and how it is carried out, indicate the presence here of a high symbolic meaning. From the outset, this meaning has been associated with the birth of the city and the need for renewal and updating in changing circumstances. The very intention of becoming a powerful creative advance "mythologized" and "symbolizes" the impetus to the creation of a special image of the city.

In this mythical image of the king-of unimaginable without the image of King-demiurge perfect earthly ruler, kings-cosmocrators, the savior of his people, a mediator and a connector at the same time divine and earthly laws. The need for such mediation has become a significant factor in the genesis and institutionalization Armenian statehood. Bagratids far from the ancient former were Coronants of the Kings not only, but also the guardians of divine precepts and traditions, native rational and mystical at the same time start the standard of righteousness and justice could not be more suited to this role. All the activities of this ancient family was aimed at restoring and maintaining the order that existed in the original, the Ancient of days, these ideal prototype exists.

Thus, the city of Ani, since its creation, to the fall of the dynasty Ani Bagratids in 1045, in the collective consciousness of the Armenians has been perceived as a capital city with imperial ambitions, imbued with the knowledge of his messianic role. At the same time, it is obvious that without Ani, its economic and cultural impact on the near and distant cities and countries, Bagratids failed to make any tangible progress in the implementation of its ambitions. Credibility of Bagratids was much associated to the prestige of the city, its wealth, splendor and luxury, rather than military might.

Ani text - a powerful polyphonic resonant space in which the original sound vibrations disturbing syncopated Armenian history and chilling "evil" noises time. Great text of this city "like" is not only about himself, but about the entire Armenia, its infinitely long and highly complex stories. However, the text of Ani warns against repeating history with its ups and dips. And yet, we can not assume, or at least not to hope that the multi-layer text of the Great City has also soteric function, signs which must one day be revealed, and then Ani, like the Temple of Jerusalem, reborn in its original grandeur. Therefore, listening to coming from Ani historical vibration we yearn to hear a kind of harmonic note in which it was possible to identify some hint of saving resource, based on which we could make a genuine and good choice.

From the time when Ani left the historical arena, becoming a myth, run up the wound in the hearts of patriotic Armenians, the image of the city was covered by a utopian languishing, turning into a myth and at the same time dream of a perfect city - to Armenia and Armenians. In this utopian pre-image, a certain ideal prototype of the city, there are all signs of the city-utopia: a spatial isolation, timelessness, autarky, town planning, regulation and collectivism, etc.

It is characteristic that in our days in the Armenian collective consciousness remains a city of Ani-utopia. Armenian intellectuals, unable to part with a retrospective of their utopia, invariably carries forward the ideals and myths of a glorious past of the country. Indicative in this respect is the favorite song of the Armenian intelligentsia to the words of H. Shiraz: "To see Ani and only then to die ...".

And yet, even in its current guise city continues to speak to us, and its ruins echoes of ancient history, yielding phantom pains in our subconscious. Anyone who has visited Ani imbued with inexplicable feeling of aching, filled with special antithetical strength and explosiveness, some kind of maximalist installing a clue as to the most important issues of Armenian history, culture, national identity, and the capture, involvement in the circle of those who are looking for answers to these questions. There is a sense of a breakthrough to the "other" higher reality, which is operated either from the intuitive comprehension of the whole, or by getting used to assimilate themselves images of Ani text. Ghostly mirage ruins of Ani and today seems to be "fantastic fiction", "dream time", and any text of Ani, a kind of "dreams of dreams." Nevertheless, Ani is one of those supersaturated realities that are impossible without standing behind them whole and, therefore, already inseparable from the myth and the whole sphere of the symbolic. At a depth of reality of this kind of phantom act as a field, where played the main theme of life and death, and formed the idea of overcoming death, the road to renewal and eternal life. The answer to these questions, from the proposed solutions depends not only that, what is the truth, but the self-determination of man in relation to the truth and, therefore, its existential vector. That is why the theme of Ani leaves few people indifferent.

Unfortunately, this gives rise to various speculations on the subject of Ani, which are the consequence of distorting the essence of indoctrination, seasoned with a special kind of bad historicism, which, on the one hand, undertakes to judge and to dress for Ani, depending on the general attitude of both the city and the entire "Ani" period of Armenian history, and on the other hand, takes the responsibility to decide what is good and what is bad, and most importantly, to sum up a certain moral balance Ani theme. In this case we are talking about the irresistible egoistic tendency to moral comfort, a lack of courage to stand face to face with a question that can not be solved in the very unsettled and insolubility which lies its infinite depth.

Նիկոլ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Մելինե ԹՈՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

Երևանի պետական համալսարան

ՀԱԲԻԹՈՒՄԸ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԸՆԿԱՆՈՒՄԸ

Զեկուցումն արծարծում է արդի հայաստանյան հասարակությունում մշակույթի ընկալումների և առօրեականության միջև կապը, դրանց հարաբերակցությունը (կորելացիան) պայմանավորող գործոնները: Մի կողմից, ընկալումը այն բանի արդյունքն է, ինչ սովորեցվում և ռեպրեզենտացվում է (ներկայացվում է բնորոշ և ներհատուկ գծերի միջոցով): Սոցիալական և կրթական տարաբնույթ հաստատությունները, զանգվածային լրատվամիջոցները փոխանցում են որոշակի ֆորմալ և ոչ ֆորմալ գիտելիքներ (մշակութային կապիտալ), որոնք ընդհանուր առմամբ մատչելի են բոլորին և քիչ թե շատ ստանդարտացված բնույթ ունեն: Մյուս կողմից՝ գիտելիքի, տեղեկության ընտրությունը և յուրացումը պայմանավորված է գործող անձի /ազենտի/ հաբիթուսով, որը ձևավորվում է սկզբնական սոցիալականացման փուլում և ուղղորդում է նրա նախահակումներն ու գործողությունները ողջ կյանքի ընթացքում:

Կա նաև երրորդ և շատ կարևոր հանգամանքը՝ իրադրությունը, որում ռեպրեզենտացվում են մշակութային կապիտալը և հաբիթուսը: Եթե հաբիթուսը և մշակութային կապիտալը ինկորպորացվել (յուրացվել, մարմնավորվել) և նախատեսվել են այնպիսի իրադրություններում և այնպիսի իրադրությունների համար, որոնք առանց նշանակալի փոփոխությունների վերստին կրկնվում և վերարտադրվում են, ապա պրակտիկան կարող է լինել արդյունավետ և հաջողված: Մակայն, երբ իրադրությունը անձանոթ ու տարբեր է, ապա պրակտիկան կարող է ձախողվել, ինչը տևական կրկնության դեպքում հանգեցնելու է հաբիթուսի և իրադրության միջև շարունակական բախման /կոնֆլիկտի/, որովհետև հաբիթուսը նախահակումները հաղթահարելն այնքան էլ հեշտ չէ, հատկապես, եթե խոսքը մեծ թվով տարիների ընթացքում իրացված փորձի մասին է: Հետխորհրդային, կամ այսպես կոչված՝ անցման ժամանակահատվածում, նշված բախումը ամենաբնորոշ ու շատ ծանոթ երևույթներից մեկն է, որին կարելի է հանդիպել մեր իրականությունում: Բախումը որոշակի իմաստով երկարաձգվում և վերարտադրվում է նաև այն պատճառով, որ հետխորհրդային շրջանում, հաճախ իներցիայով շարունակվում են մատուցվել (մասնավորապես կրթական հաստատությունների միջոցով) մշակույթին վերաբերող այնպիսի գիտելիքներ և տեղեկություններ, որոնք բնորոշ էին խորհրդային տարիներին: Բայց իրադրությունը (այս դեպքում ավելի տեղին կլինե՞ր իրադրությունները) փոխվել է: Հանրային կյանքի տարբեր հարաբերություններում նշված մշակութային կապիտալը կորցրել է արդյունավետ պրակտիկա ունենալու հնարավորությունը, որովհետև այդ հարաբերությունները ենթարկվել են որոշակի կառուցվածքային ու բովանդակային փոփոխությունների:

Ներկայացվող զեկուցման մեջ օգտագործված հասկացությունները, ինչպես նաև տեսական հիմնական մոտեցումները փոխառված են ֆրանսիացի հայտնի սոցիոլոգ ու մարդաբան Պ.Բուրդիեի աշխատություններից, հետազոտական նյութը հավաքվել է ՀՀ Վանաձոր, Գյումրի, Գորիս, Արտաշատ, Իջևան, Արմավիր, Երևան համայնքներից: Նյութը բաղկացած է հարցաթերթային և ազգագրական հարցումներից: Հարցաթերթ-

թային հարցման, ինչպես նաև ազգագրական նյութի մի մասը ենթարկվել է քանակական վերլուծության SPSS համակարգի օգնությամբ:

Никол МАРГАРЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

Мелине ТОРОСЯН (Армения)

Ереванский государственный университет (Ереван)

ГАБИТУС, КУЛЬТУРНЫЙ КАПИТАЛ И ВОСПРИЯТИЕ КУЛЬТУРЫ

В данном докладе рассматривается связь между восприятием культуры и повседневности в современном армянском обществе и факторы, которые имеют влияние на эту корреляционную связь. С одной стороны, восприятие является результатом того, что обучается и репрезентируется (представляется с помощью характерных и типичных черт). Различные социальные и образовательные учреждения, средства массовой информации передают определенные формальные и неформальные знания (то есть: культурный капитал), которые в общем доступны всем и в некоторой степени стандартизированы. С другой стороны, выбор и освоение знаний и информации, обусловлен габитусом человека (агента), который формируется на начальном этапе социализации (в процессе первичной социализации) и направляет предрасположенности и действия агента на протяжении всей жизни.

Существует также третий и очень важный фактор - *ситуация*, в которой репрезентируются культурный капитал и габитус. Если габитус и культурный капитал инкорпорировались и предусматривались в ситуациях и для ситуаций, которые без значительных изменений вновь повторяются и воспроизводятся, тогда практика может быть эффективным и успешным. Но когда ситуация иная и незнакомая, тогда практика может терпеть неудачу, что в случае долговременного повторения может привести к вечному конфликту между ситуацией и габитусом, потому что габитуальные предрасположенности не так легко преодолеть, в особенности, если речь идет об опыте, реализованном в течение долгих лет. В постсоветский, или в так называемый транзитивный период, указанный конфликт один из самых знакомых и характерных явлений, который встречается в нашем обществе. Конфликт в определенном смысле удлиняется и продолжает воспроизводиться еще и по той причине, что в постсоветский период часто по инерции агентам предоставляют такие знания и информацию о культуре (в особенности через образовательные институты), которые были характерны в советский период. Но ситуация (вернее ситуации) в наше время значительно изменилась. Во многих сферах общественных отношений указанный культурный капитал утерял возможность иметь удачную практику, поскольку эти сферы потерпели определенные структурные и содержательные изменения.

Понятия, используемые в данном докладе, а также основные теоретические подходы заимствованы из работ известного французского социолога и антрополога П. Бурдьё. Требуемый материал исследования был собран из нижеуказанных городов Республики Армения: Ванадзор, Гюмри, Горис, Арташат, Иджеван, Армавир, Ереван. Материал состоит из анкетных опросов и этнографических интервью. Результаты анкетных опро-

сов, а также некоторые данные этнографических интервью подвергались количественному анализу с помощью системы SPSS.

Nikol MARGARYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

Meline TOROSYAN (Armenia)

Yerevan State University

HABITUS, CULTURAL CAPITAL AND THE PERCEPTION OF CULTURE

This report touches upon the relationship between the perceptions of culture and everyday life in the modern Armenian society and the factors that have an impact on this correlative relationship. On the one hand, the perception is the result of what is taught and represented (represented by the typical characteristics and features.). Various social and educational institutions, the media convey certain formal and informal knowledge (ie: cultural capital) that are generally available to all, and to some extent standardized. On the other hand, the selection and assimilation of knowledge and information, is due to habitus of a person (an agent), which is formed at the initial stage of socialization and sends the dispositions and actions of an agent throughout his life.

There is also a third and very important factor - the *situation* in which the cultural capital and habitus are represented. If habitus and cultural capital were incorporated and were intended in situations and for situations which are reiterated and reproduced without significant changes, then practice may be effective and successful. But when the situation is different and unfamiliar, then the practice can not have success, that in the case of long-term recurrence, can lead to ongoing conflict between the situation and the habitus, because habitus (habitually organized predispositions) is not easy to overcome, especially if we are talking about the experience implemented over many years. In the post-Soviet, or in the so-called: transition period, the specified conflict is one of the most familiar and characteristic phenomenon that occurs in our society. The conflict in a certain sense is extended, and continues to be played yet for the reason that in the post-Soviet period, often, by inertia, agents provided such knowledge and information about the culture (especially through educational institutions) that characterized the Soviet period. But the situation (more exactly: situations) in our time much has changed. The cultural capital mentioned in many areas of public relations has lost the ability to have a successful practice, as those relations have undergone some structural and substantive changes.

The concepts used in this report, as well as the main theoretical approaches are borrowed from the works of the famous French sociologist and anthropologist Pierre Bourdieu. Required study material was collected from the following cities in the Republic of Armenia: Vanadzor, Gyumri, Goris, Artashat, Ijevan, Armavir, Yerevan. The material consists of questionnaire surveys and ethnographic interviews. The results of the questionnaire survey, as well as some of the data ethnographic interviews were quantitatively analyzed with the help of SPSS (Statistical Product and Service Solutions).

Ирина МАРЕМШАОВА (Россия)

Кабардино-Балкарский государственный университет (Нальчик)

ТРАНСФОРМАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ЭТНОКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ СЕВЕРНОГО КAVKAZA.

Отношение к национальным ценностям в постперестроечный период, на наш взгляд, не было стабильным и характеризуется двумя этапами развития. На первом этапе наблюдался резкий всплеск интереса ко всему, что имело национальную окраску. Появление многочисленных научных и научно-популярных изданий по истории и культуре народов Кавказа, образование целого ряда общественных организаций, объединенных по этническому признаку, культивирование этнических элементов культуры и пр. свойственно периоду, который охватил 90-ые-начало 2000-х гг.

Однако в последующее десятилетие процесс активизации и массового увлечения «народным» приостановился и вошел в стадию некоторой стагнации. Эйфория свободы улеглась, показав, некоторую несостоятельность поиска стабильности только в национальном поле. Стал происходить поворот к гражданским, демократическим и религиозным ценностям.

Свойства субъективной реальности, формирующиеся в процессе первичной социализации, в большей степени конструируют мир индивида. Особое качество устойчивости и стабильность ему придают культурная среда и родной язык. Эти два компонента национальной идентичности продолжают играть важную роль в функционировании северокавказского поликультурного пространства. Язык при этом представляет собой наиболее важную часть и действенный инструмент сохранения национальных ценностей. Через него постигается мир, на нем основаны внешние коммуникации, процесс мышления личности, а следовательно, и понимание ментальности «материнского» этноса. Язык детства имеет эмоциональную окраску и выступает ключом к внутреннему миру этноса. Семантическое поле этнической культуры народов Северного Кавказа расширилось с появлением новых периодических изданий на родных языках. Если в советский период употребление национальных языков ограничивалось сферой быта, то сегодня предпринимаются попытки его использования в политике, экономике, науке и культуре. Отметим, что ценностная категория родного языка продолжает оставаться ключевой и наиболее стабильной.

Идеология национального ренессанса формировалась этническими элитами, и на первом этапе находила широкую поддержку в народных массах. Но параллельно с процессом стабилизации в политике и экономике государства, градус увлеченности этническим стал падать. Обращение к национальным ценностям в определенный период времени сыграло роль спасательного круга. Этнические категории действовали на уровне межличностного взаимодействия и на идеологическом уровне, конструируя новую систему отношений этнических групп, которая закреплялась посредством официальной идеологии, формируя новое соотношение этносоциальных групповых статусов. Таким образом, трансформировалось отношение к национальным ценностям через трансформацию внешних социально-политических факторов. Этот процесс требует изучения, так как его динамика порождает новые проявления в этноментальном поведении народов региона.

Irina MAREMSHAOVA (Russia)
Kabardin- Bulkarin State University (Nalchik)

TRANSFORMATION OF NATIONAL VALUES OF NORTH CAUCASUS FROM ETHNOCULTURAL PERSPECTIVES

In our view, the attitude towards national values in post-reconstructional period has not been stable and has undergone two stages of development. In the first stage an abrupt interest is taken to the things that had national colouring. A number of scientific publications emerged dedicated to the history, culture of the Caucasian peoples, there appeared some social organizations which got united for their ethnic attributes. The above mentioned things included the period from the 1990s to 2000.

But in the next decades the attitude towards folk values ceases and an importance was attached to the civil, democratic and religious values. Further activities show that folk masses are especially inspired by national revival but in parallel with the state's political and economic stabilization ethnic values are ceasing.

It is worth mentioning the fact that in the given period the reflection to national values has played a positive role.

Սամվել ՄԿՐՏՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

**ՀԱՅՈՑ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔԱԳԾԻ ԴՐՄԵՎՈՐՄԱՆ
 ՍՈՑԻԱԼ-ՄՇԱԿՈՒԹՅԱԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 (Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություն)**

Հայ քրիստոնյայի ընդհանուր բնութագրում գերակայում էր կրոնա-ավանդական տոն կատարող, այն է՝ ծիսակատար կամ ծիսահավատ հայի կերպարը: Մեր օրերում էլ հայոց քրիստոնեական նկարագրի դրսևորման հիմնական ձևը՝ կրոնա-ավանդական տոներն են:

Խորհրդային շրջանում, մասնակի առանձնահատկություններով հանդերձ, բնակչությունն ուներ ցածր կրոնական վարքագիծ:

Հետխորհրդային շրջանում նկատվում էր հավատքի աճ: Այդ փոփոխություններն ակնհայտ էին և՛ հավատքի կտրուկ աճի (շուրջ 3 անգամ), և՛ մասնավորապես՝ անհավատների զանգվածի խիստ կրճատման (ավելի քան 25 անգամ) առումներով:

Խորհրդային և հետխորհրդային շրջանների համատեքստում մասնավորապես հավատքի դրսևորման տարիքային, սեռային և կրթական տեսանկյուններով կատարված հետազոտություններն ամբողջական պատկերացում տվեցին հայոց կրոնական վարքագծում տեղի ունեցած փոփոխությունների և զարգացման միտումների վերաբերյալ:

Տարիքային առումով որակապես փոփոխվել էր հայոց կրոնական վարքագիծը: Եթե խորհրդային շրջանում հավատքի հիմնական կրողը տարեցներն էին, ապա 21-րդ դարասկզբին հակառակ պատկերն է նկատվում: Ներկայում ընդգծված կրոնական վարքագիծ ունեն երիտասարդ և մասամբ՝ միջին սերունդը:

Ըստ սեռային հատկանիշների՝ հայոց կրոնական վարքագծի փոփոխությունը մասնակի բնույթ ուներ: Տղամարդկանց համեմատ՝ կանայք հավատքի առումով նույնիսկ 21-րդ դարասկզբին պահպանել են ավանդական գերակայությունը: Այդ երևույթը նկատելի է հավատքը բնութագրող գրեթե բոլոր պարամետրերով՝ սկսած հավատքի ընդհանրական վարքագծից, ընդհուպ՝ եկեղեցիներ այցելությունների դրդապատճառներն ու հաճախականությունը:

Կրոնական վարքագծի սեռային բնութագրի փոփոխությունները խորհրդային և հետխորհրդային համակարգերում հետևյալ պատկերն ունեին. հավատքի վարքագիծը կանանց շրջանում աճել էր շուրջ 2 անգամ, եկեղեցի կամ քրիստոնեական այլ սրբավայր այցելության հաճախականության առումով կանանց վարկանիշը շուրջ 3 անգամ բարձր էր տղամարդկանցից:

Կրթական առումով կրոնական վարքագծում կատարված փոփոխությունները որակական բնույթ ունեին: Խորհրդային շրջանում որքան ցածր էր կրթական մակարդակը, այնքան բարձր էր կրոնական վարքագիծը: Ամենաբարձր կրոնական վարքագիծ ունեին թերի միջնակարգ և միջնակարգ կրթություն ստացածները: Ամենացածր կրոնական վարքագծի կրողները բարձրագույն և մասամբ՝ միջին մասնագիտական կրթություն ստացածներն էին:

Հետխորհրդային շրջանում նկատվում է հակառակ գործընթացը. որքան բարձր է կրթական մակարդակը, այնքան մեծ են կրոնական վարքագծի տարածման արեալները: Այդ երևույթը նկատելի էր կրոնական վարքագիծը բնութագրող գրեթե բոլոր չափորոշիչներով:

21-րդ դարասկզբին հավատքի հիմնական կրողները բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթություն ստացածներն են: Եկեղեցի կամ քրիստոնեական սրբավայր առավել հաճախ այցելողների առումով նոր դարասկզբին դարձյալ առանձնանում են բարձրագույն կրթություն ունեցողները:

Самвел МКРТЧЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЙ РЕЛИГИОЗНОГО ПОВЕДЕНИЯ У АРМЯН

В общей характеристике армянина-христианина превалировал образ исполняющего религиозно-традиционный праздник, т. е. образ армянина-исполнителя обряда или обрядоверца.

В советский период, наряду с частными особенностями, у населения был низкий процент обрядового поведения. В послесоветские годы наблюдается рост веры. Эти перемены очевидны и в смысле резкого подъема веры, и в смысле сильного сокращения общего числа неверующих.

Если в советское время основными носителями веры были пожилые люди, то в настоящее время подчеркнута религиозное поведение характерно для молодежи, частично – среднего поколения.

По половому признаку перемена в религиозном поведении армян имела частный характер. По сравнению с мужчинами, даже в начале 21-го в. женщины сохранили устойчивое, традиционное преимущество.

В советский период чем ниже был уровень образования, тем выше – религиозное поведение. В послесоветский период наблюдается обратный процесс: чем выше образование, тем шире распространение ареала религиозного поведения.

Samvel MKRTCHYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

SOCIAL AND CULTURAL PECULIARITIES OF MANIFESTATIONS OF RELIGIOUS BEHAVIOUR AMONG ARMENIANS

Within the general characteristics of the Christian Armenian the image of an executor of religious-traditional festival, i. e. of the Armenian – ritual-maker and ritual-believer was prevailing.

In the Soviet period along with partial specific traits, popularity of ritual behaviour was low. In the post-Soviet years the rise of faith is considerable. These changes are obvious in sense of quick growth of faith as well as in sense of fall of general number of unbelievers. If in Soviet times the main carriers of faith were aged people, at present emphasized religious behaviour is characteristic for youth, partly – for people of middle age.

Concerning gender aspect changes in religious behaviour of Armenians have constrained character. In comparison with men even in the beginning of 21st century, women pertained traditional prevalence.

In the Soviet period the lower was educational level, the higher was religious behaviour. In the post-Soviet period an opposite process is to be observed: the higher is education, the wider is the area of religious behaviour distribution.

Татьяна НЕВСКАЯ (Россия)

Северо-Кавказский федеральный университет (Ставрополь)

КУЛЬТУРНЫЕ ВЗАИМОСВЯЗИ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Северный Кавказ издавна являлся зоной контактов разных культур. С конца XVIII в. активно идет колонизация края славянами. Переселенцы вступали в тесные экономические, торговые и культурные связи с местными народами. Скот и продукты скотоводства стали основным предметом обмена. Однако связи славян с кочевниками и горцами не сводились только к торговле. Народы перенимали друг у друга хозяйственные навыки, в частности у кочевников крестьяне и казаки заимствовали систему ведения скотоводческого хозяйства, ногайскую и калмыцкую породы рогатого скота, а также приспособленных к местным условиям лошадей, которые способны были пройти в сутки на подножном корму 100 верст. Ногайцы и туркмены перенимали у русских опыт по выведению более высоких пород скота. Под влиянием крестьян и казаков к середине XIX в. кочевые народы стали переходить к оседлости, осваивать земледелие, строить постоянные жилища.

Когда российское правительство выделило земли на равнине для расселения малоземельных аулов, усадеб в них стали располагаться вдоль улиц, проходивших через все поселение. Окна домов стали делать на той стороне дома, которая выходила на улицу, горцы стали использовать новые строительные материалы, в частности, жечь, менять технику постройки домов. Так, карачаевцы стали строить турлучные жилища, как у черкесов, а позже – саманные, как у русских. В срубных домах появились большие окна, которых не было в традиционном горском жилище. Под влиянием русского и украинского населения менялась и планировка жилищ. Зажиточные горцы строили в подражание казачьим домам многокомнатные жилища с высокими потолками, большими окнами и дверями, возводили дома из дерева на каменном фундаменте, часто с галереей и застекленными окнами. Двери делали на железных петлях, иногда настилали в домах деревянные полы. Значительным новшеством было появление в горских домах русских печей. В некоторых домах очаг на зиму обкладывали и обмазывали глиной, превращая в печь. Изменилось и внутреннее убранство жилищ, появилась европейская мебель – столы, стулья, металлические кровати, шкафы, комоды, зеркала. На окна стали вешать занавеси и портьеры из фабричных тканей, столы накрывать скатертью, пользоваться постельным бельем. Зажиточные горцы и кочевники покупали самовары, швейные машины, изредка даже граммофоны и пианино.

Русские крестьяне и казаки также заимствовали у горцев и кочевников понравившиеся им элементы жилища и интерьера. Так, очень популярны стали в селах и станицах настенные ковры, которые покупали у горцев. Позже появились в русских селениях мастерицы, которые сами научились изготавливать ковры без ворса. По прибытии на Кавказ казаки стали заимствовать горское вооружение и костюм, так как они были лучше приспособлены к местным климатическим и боевым условиям. Высочайшим повелением 1817 г. казакам впервые официально предписывалось иметь обмундирование «черкесского образца», что явилось утверждением горского костюма на государственном уровне. 16 января 1831 г. в полках и войсках, поселенных на Кавказской линии, впервые устанавли-

валась форма обмундирования. Казаки должны были носить черкески, бешметы, суконные шаровары, ноговицы и чувяки. Вместо шинели носили горскую бурку, которая не только защищала от ветра и дождя, но и предохраняла от сабельных ударов и даже пуль. В комплект одежды входил также башлык, наборный пояс, кинжал, шашка и пистолет. В принятом в 1845 г. Положении о Кавказском линейном казачьем войске была закреплена форма казачьей одежды.

На женский костюм горская одежда повлияла больше всего у гребенских казачек, поскольку те нередко были по происхождению из коренных жительниц. Казачки носили платье горского покроя с широкими рукавами, металлическими нагрудными застежками, кавказскую шапочку и большой, спадающий на спину платок. Влиянием горского быта объясняется и пристрастие казачек к косметике и металлическим украшениям. Казачки носили серебряные пояса, монисты, кольца, браслеты. По кавказским рецептам готовились косметические средства, казачки красили сурьмой брови и ресницы, отбеливали и румянили лицо.

Займствования коснулись даже пищи, наиболее консервативного элемента культуры. Казаки научились изготавливать из просяной муки саламату, которая напоминала адыгскую пшеничную пасту, большой популярностью пользовался соленый и сушеный овечий сыр, а также мучные изделия с добавлением в пресное тесто соленого творога и сыра. Местные народы, в свою очередь, заимствовали у русских способы приготовления различных славянских блюд из рыбы, овощей, теста.

Таким образом, связи славян с коренными народами Северного Кавказа привели в процессе приспособления к местным условиям к формированию нового комплекса культуры и типа хозяйственной деятельности.

Tatyana NEVSKAYA (Russia)

North-Caucasian federal university (Stavropol)

CULTURAL LINKS IN THE NORTH CAUCASUS IN THE XIX – EARLY XX CENTURIES

The North Caucasus has long been a place of contact for many cultures. The area has been actively colonized by Slavonic people since the late XVIII century. The newcomers established close economic, trade, and cultural contacts with the local peoples. Cattle and the respective products became the major object for trade. However, relationships between the Slavs and the nomads and highlanders were not limited just to trade. These people exchanged agricultural skills; in particular Cossack and peasants learnt from the nomads the system of stock-raising, the Nogai and Kalmyk breeds of horned cattle, as well as horses used to the local environment and able to cover a 100 kilometers' distance a day surviving on grass only. The Nogai and Turkmen adopted from Russians their way of raising higher breeds of cattle. Influenced by peasants and Cossacks by the end of the XIX century the nomadic peoples started getting settled, mastering agriculture and building stable houses.

When the Russian Government allocated plainlands for smaller villages then houses were built along streets that stretched through the entire settlement. Such houses had their windows opening onto the street, and the highlanders started employing newer construction materials such as tin, also changing the building techniques. So, the Karachays started building

houses using wood and clay, and later – using adobe bricks, just like Russians did. Timber houses got large windows, which was not typical of a house in highlands. The inside design also changed influenced by the Russian and Ukrainian people. Rich highlanders, following the Cossacks' example, built houses with many rooms and high ceilings, large windows and doors, constructing them on stone foundation, also often adding sun lounges and glazed windows. Doors were put on steelhinges, with floors made of wood. A significant novelty in such houses was having a Russian oven. In some houses fireplaces were stoned and covered with clay thus turning them into ovens. The inside of homes changed, too, now with European furniture such as chairs, tables, steel beds, drawers, lockers, and mirrors. Windows got curtains and portieres made of manufactured fabric, people also started using bed-linen and tables clothes. Well-off highlanders and nomads bought samovars, sewing-machines and sometimes even gramophones and pianos.

The Russian peasants and Cossacks, too, borrowed from the highlanders and nomads some elements of their homes. For instance, wall carpets became very popular in Russian villages. At first they were purchased from highlanders while later on some Russian women learnt making nap-free carpets. The Cossacks who came to the Caucasus adopted local farms and dress because these were better fit for the local climate and environment. Under the Highest Order of 1817 Cossacks for the first time had to wear the “Circassian-type” uniform, which was an official approval of the dress. On January 16, 1831 the detachments located at the Caucasus Line had their first uniform approved. Cossacks were to wear Circassian coats, beshmets, cloth baggy-trousers, gaiters, and special slippers. They also had felt cloaks rather than traditional military overcoats as it could not only protect them against wind and rain yet also against swords and even bullets. The dress set also included a bashlyk (hood), an adjustable belt, a dagger, a sabre, and a pistol. The Order on the Caucasian Line Cossack Army adopted in 1845 had the uniform approved finally.

As for femalesitis the Grebensky Cossacks' dress that was most influenced by the local customs, which could be due to the fact that they were often from among the local people. Cossack women had dresses with wide sleeves and iron fasteners on the chest, Caucasian caps and large shawls covering part of their back. Another influence of the highland customs on the Cossack women was that they were fond of make-up and metal jewelry. They had metal belts, necklaces, rings, and bracelets. Their make-up was made based on a Caucasian recipe, with their eyebrows and eyelashes treated with antimony, while their faces were whitened and treated with rouge.

Even cuisine, that is the most conservative part of the culture, could not avoid the influence. Cossacks learnt how to use millet flour to cook Salamata, which was like millet porridge popular among the Adyghe people; another popular food was salty and dried sheep cheese as well as various bakeries with salty cheese and cottage cheese inside. Local peoples, in turn, learnt from Russians various recipes for cooking Slavonic meals of fish, vegetables and dough.

This all means that the interrelation between the Slavs and the aboriginal peoples of the Caucasus resulted in mutual adjustment, which led to the development of a new type of culture and household activities.

Գայանե ՇԱԳՈՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ԵՐԿՐՈՐԴ ՔԱՂԱՔՆ ԻԲՐԵՎ ԱՌԱՋԻՆԸ

ԳՅՈՒՄՐՈՒ ԳԱՌՈՒՑԱՊԱՏՈՒՄՆ ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԵՄԱՆԿՑՈՒՆԻՑ

Խորհրդային Հայաստանի քաղաքներից երկրորդը՝ Լենինականը, երբեք չի եղել մայրաքաղաք, սակայն «մայրաքաղաքի» թեման և «կենտրոն» դառնալու հավակնությունները հաճախ են հայտնվում քաղաքի հանրային տրամադրության դաշտում: Բավական է հիշել նման ձգտման վերջին արտահայտությունը՝ Գյումրին ԱՊՀ-ի 2013թ. մշակութային մայրաքաղաք հայտարարելը: «Երկրորդի» կարգավիճակը որպես կանոն առաջացնում է հավակնություններ «առաջինը» դառնալու, և այդ իմաստով Գյումրին բացառություն չէ: Այսօր նրա կառուցապատման միտումները հիմնականում կրկնում են հետխորհրդային հայաստանյան մայրաքաղաքի վերակառուցման սկզբունքները, մինչդեռ խորհրդային Լենինականի քաղաքաշինական կոնցեպցիան ավելի շատ կողմնորոշված էր դեպի Լենինգրադը, որը օրինակելի էր խորհրդային բոլոր «երկրորդ» քաղաքների համար, քան Երևանը՝ «առաջինը», որն իր հավանական մրցակիցն էր:

«Երկրորդ քաղաքները» տարբեր ուսումնասիրությունների առարկա են դարձել, որոնցից յուրաքանչյուրում առանձնացվում են նման բնակավայրերի այս կամ այն հատկությունները (Blair A. Ruble 2011; J. I. Hodos 2011; Blair A. Ruble 1990): Տվյալ գեկուցման մեջ Գյումրու օրինակով դիտվելու են «երկրորդ» քաղաքի այն բնութագրումները, որոնք համադրելի են մոսկվաբնակ բանասեր Արմեն Գրիգորյանի «երկրորդ» մարդկանց նշանաբանային մեկնությանը (A. Григорян 2008): Նրա աշխատանքում այս հատկությունները տարածվում են տարբեր օբյեկտների, այդ թվում՝ քաղաքների վրա: Վերլուծելով գեղարվեստական և հրապարախոսական ընդարձակ տեքստերը՝ Ա. Գրիգորյանն առանձնացնում է համապատասխանաբար «առաջին» և «երկրորդ» քաղաքներին վերագրվող որոշ հատկությունների դիստոմֆաներ: Եթե այդ բնութագրիչներն ընդհանրացնելու լինենք, ապա որպես «առաջինների» հատկություններ կարելի է առանձնացնել բնականը, ամբողջականը, ներունակ առաջնորդությունը, իսկ «երկրորդների»՝ արհեստականությունը, աշխատասիրությունը, մրցակցությունը, որը բխում է առաջինի տեղը զբաղեցնելու սնեռուն ցանկությունից: Կախված այս կամ այն իրավիճակի գնահատականից՝ այդ հատկությունները կարելի է հայտնաբերել միևնույն բնակավայրում, այն վերագրել սոցիալական տարբեր խավերին, իսկ որոշ դեպքերում նույնիսկ տարածել առանձին ճարտարապետական համալիրների, օրինակ, հրապարակների վրա՝ ելնելով նրանց քաղաքաշինական գործառնություններից և բնակիչների վերաբերմունքից: Գյումրու դեպքը հատկապես ուշագրավ է նրանով, որ քաղաքն իրեն ակտիվորեն ներկայացնում է որպես «երկրորդ» բնակավայր: Թեև, ինչպես արդեն նշել ենք, Գյումրու «երկրորդի» կարգավիճակը կարող էր ձևավորվել միայն խորհրդային ժամանակաշրջանում (երբ ի հայտ է գալիս «սեփական առաջինը»՝ Երևանը): «Երկրորդների» վերոհիշյալ մի շարք բնութագրիչներ կարելի է գտնել քաղաքի նախախորհրդային պատմությունում ևս, սակայն «երկրորդ քաղաքի» տրամադրությունը որպես այդպիսին նախախորհրդային քաղաքում ամենայն հավանականությամբ չի եղել: Հետագայում «երկրորդի» կերպարը, որը վերագրվեց Լենինականին, տարածվեց ինչպես քաղաքի առասպելականացված պատմության, այնպես էլ նոր Գյումրիի վրա՝ ձևավորվելով 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո:

Ա. Գրիգորյանի առաջարկած «առաջինը» և «երկրորդը» բնութագրող բազմաթիվ հակադրություններից մեր դաշտային նյութը լավագույնս ներկայացնում է երկուսը՝ «բանավոր/գրավորն» ու «արական/իզականը»: Այս վերլուծության հիման վրա կարելի է առանձնացնել Գյումրու կառուցապատման ռազմավարության և գնահատականի չորս դիտանկյուն. տեղական իշխանություն, քաղաքի սովորական բնակիչներ, «կայսերական» (արտաքին) իշխանություն և միջազգային հանրություն: Եթե նշված դիտանկյունները դասավորենք «առաջին»/«երկրորդ» առանցքով, ապա տեղական և «կայսերական» (հայացք վերևից) իշխանություններն ավելի շուտ կընդգծեն քաղաքների ստորադասված համակարգը և համապատասխանաբար Գյումրիում կնկատեն «երկրորդի» հատկանիշները: Իսկ քաղաքի շարքային բնակիչներն ու միջազգային հանրությունը, իրենց հարաբերությունները դասավորելով հորիզոնական հարթության վրա, ստորադասված համակարգից դուրս, ի դեմս Գյումրու տեսնում են ինչ-որ «կենտրոն», որին ավելի բնորոշ են «առաջինի» հատկությունները: Ընդ որում, այդ «առաջինն» ունի առնվազն երկու ընթերցում: Մի դեպքում այն բխում է «միակը» լինելու տեսանկյունից, իսկ մյուսում՝ արդեն խորհրդային տրամասության ազդեցությամբ, այն «առաջին» է համեմատ այլ «առաջինների» և նախևառաջ՝ համեմատ Երևանի:

Гаяне ШАГОЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ВТОРОЙ ГОРОД КАК ПЕРВЫЙ: ЗАСТРОЙКА ГЮМРИ С АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

Второй по величине город Советской Армении Лениканан (ныне Гюмри) никогда не был столицей, однако тема «столичности» и претензии на роль некоего центра достаточно часто появлялись и появляются в городском общественном дискурсе. Достаточно вспомнить последнее проявление такого стремления в объявлении города «культурной столицей» СНГ. Положение второго, как правило, порождает претензии на место первого, и в этом смысле Гюмри не исключение. Сегодня тенденции застройки этого города во многом повторяют «ереванские принципы» перестройки постсоветской столицы, тогда урбанистическая концепция советского Лениканана ориентировалась скорее на Ленинград (эталонный для советских «вторых»), чем на Ереван («свой первый» как потенциальный конкурент).

«Вторые города» становились предметом различных исследований, в каждом из которых выделялись те или иные свойства таких поселений (Blair A. Ruble 2011; J. I. Hodos 2011; Blair A. Ruble 1990). В докладе на примере Гюмри рассматриваются характеристики «вторых» городов, сопоставимые с семантическим толкованием «вторых» людей, исследованных московским филологом Арменом Григоряном (А. Григорян 2008). В его работе эти признаки распространяются на разные объекты, в том числе и города. Анализируя большой объем художественной и публицистической литературы, А. Григорян выделяет дихотомию некоторых признаков, приписываемых соответственно «первым» и «вторым». Если обобщить эти характеристики, то общими признаками «первых» станут естественность, целостность, имманентное лидерство, а «вторых» – искусственность, трудолюбие, соревновательность, исходящая из навязчивого желания занять место первого. В зависимости от ракурса оценки той или иной ситуации эти признаки можно

обнаружить в одном и том же поселении, приписать его различным социальным слоям, а в некоторых случаях даже распространить на определенные архитектурные ансамбли (например, площади), исходя из их урбанистических функций и отношения к ним городских жителей. Случай Гюмри интересен тем, что город активно позиционирует себя как «второе» поселение. Хотя, как уже отмечалось, «вторая позиция» Гюмри четко была определена лишь в советское время (когда появился свой «первый» – Ереван), многие вышеприведенные признаки «вторых» можно обнаружить и в досоветской истории города, однако дискурса «второго города» как такового в досоветском городе, по всей видимости, не было. Впоследствии образ «второго», приписанный Ленинану, распространился как на мифологизированную историю города, так и на новый Гюмри, который создавался уже после разрушительного землетрясения 1988 г.

Из предложенных А. Григоряном многочисленных оппозиций, характеризующих «первых» и «вторых», мой полевой материал может послужить иллюстрацией к двум дихотомиям: устный/письменный и мужской/женский. На основе анализа этого материала можно выделить четыре перспективы оценки и стратегии застройки Гюмри: местная власть, рядовые жители, «имперская» (внешняя) власть и международное сообщество. Если распределить эти перспективы по оси «первый»-«второй», то местная и «имперская» власти (взгляд сверху) будут, скорее, подчеркивать иерархическую систему городов, и соответственно видеть в Гюмри признаки «второго». А рядовые жители и международное сообщество, строя отношения в целом в горизонтальной перспективе, вне всякой иерархии, видят Гюмри как «некий центр», которому присущи признаки, скорее, «первого», причем эта «первичность» в свою очередь имеет два прочтения. В одном случае «первичность» исходит из позиции «единственного», а в другом, под воздействием уже советского дискурса, «первичность» по отношению к другим первым, и, в первую очередь, по отношению к Еревану.

Gayane SHAGOYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography of NAS (Yerevan)

THE SECOND CITY AS THE FIRST CITY: THE DEVELOPMENT OF GYUMRI FROM GENEALOGICAL PERSPECTIVE

Leninakan (now Gyumri), the second largest city of the Soviet Armenia, has never been the capital city, however, the subject of a metropolitan status and the claims for a central role have been frequently emerged within the local public discourse. It's enough to recall the latest manifestation of such trend in announcing Gyumri the “cultural capital” of CIS. The position of the first one, as a rule, originates claims to the prime status, Gyumri being not an exception to this rule. The housing development trends of this city go very much in the wake of the “Yerevan-based concepts” of post-Soviet Metropolitan redevelopment, whereas the urban concept of the Soviet Leninakan borrowed its bearings from Leningrad, being exemplary for the Soviet “seconds”, rather than from Yerevan, being the “inherent first” and a potential competitor.

The “second cities” used to be focused for various research efforts, each of which targeted certain specific characteristics of those population centers (Blair A. Ruble 2011; J. I. Hodos 2011; Blair A. Ruble 1990). This report, using Gyumri as an example, will study

some characteristics of the “second” cities compatible with the semantic interpretation of the “second”-type individuals as examined by a Moscow-based philologist Armen Grigoryan (А. Григорян 2008). In his works those characteristics are applied to different objects including cities. Having analyzed a large bulk of fiction and social texts, Grigoryan identified a dichotomy of some attributes ascribed to the “first” and to the “second” ones respectively. A generalization of those characteristics will yield naturalness, integrity, inherent leadership to the “first” ones, with the artificiality, diligence, competitiveness, to the “second” ones, resulting from the longing to occupy the place of the first ones. Depending on the vantage points of estimating the specific situations, those attributes can be detected in the same population center, ascribed to different social strata, and in some cases even extended to certain architectural ensembles (e. g. city squares), with regard to their urbanistic functionality and their perception by the city’s population. The case of Gyumri is remarkable because the city is being active in positioning itself as population center No. 2. As noted before, the “second position” of Gyumri was clearly determined only during the Soviet period (with the emergence of Yerevan as the indigenous “first”), many above-mentioned attributes of the “second” ones can also be detected in the pre-Soviet history of the city, although a second-city discourse in the pre-Soviet history had clearly been not available. Subsequently, the image of the “second” one, ascribed to Leninakan, was extended both to the mythologized history of the city, and to the new Gyumri generated following the destructive earthquake of 1988.

From the many oppositions suggested by A. Grigoryan and characterizing the “first” ones and the “second” ones, my field material can serve as an illustration to two dichotomies: oral/written and male/female. Based on this analysis the evaluations and development strategies of Gyumri can be divided into four perspectives: the local authorities, lay inhabitants, the Imperial (foreign) authorities, and the International community. Distributing those perspectives along the axis of “first – second” will yield the following situation: both the local and Imperial authorities (top view) will rather emphasize the hierarchical system of cities and will see Gyumri as the “second”. Meanwhile the lay citizens and the International community, building their relationships as a whole in a horizontal plane, with no hierarchical compositions, see Gyumri as some center having the attributes of the “first”. This “premiership” in turn has two readings. In the first case the “premiership” comes from the position of “singularity”, and in the other case, as already affected by the Soviet discourse, this “premiership” is in relation to the other first ones, primarily in relation to Yerevan.

Тамара ШАВЛАЕВА (Россия)

Чеченский государственный университет (Грозный)

ВЕЧЕРНЯЯ ТРАПЕЗА «ПХЬОР» В ЧЕЧЕНСКОЙ ТРАДИЦИИ

Чеченское название пищи *«кхача»* содержит компонент *«кха»*, ясно указывающий на обрабатываемую землю – *«кха»*, а это значит, что первые представления о пище у чеченцев были связаны с культурой земледелия. Народам Кавказа было характерно земледельческое понятие пищи, в частности, у народов Дагестана, относящихся к нахондагестанской языковой группе.

Вечерняя трапеза приёма пищи называлась *«пхьор»*, компонент *«пхьа»* в названии указывает на производственный момент. Из этого также следует, что производственная традиция появилась позднее, чем земледельческая.

Вечерняя трапеза *«пхьор»* обязательно включала горячее свежее блюдо, приготовленное на ужин, к которому вся семья старалась быть дома. Поощрялось, если на вечернюю трапезу заходил сосед, родственник или просто знакомый. Если на вечерней трапезе ожидалось что-то вкусное, хозяин мог их просто пригласить, «чтобы было веселей». Трапеза в присутствии гостей значительно отличалась от семейной.

Трапеза включала ряд обязательных правил: семья должна была быть в сборе, а после трапезы члены семьи опять могли расходиться по своим делам. Вечерняя трапеза являлась нечто большим, чем ужин: до и после трапезы обсуждались последние новости, намечались планы на следующий день, хотя во время трапезы смеяться, много разговаривать, переждать не принято было. Правило гласило: культурный человек у себя дома даже ест как в гостях (*«Оыздачу стага шен цлахь а, хьошалгlaхь волуш санна ю хlума»*)(Нохчийн фольклор. Составитель Джамбеков Ш. – Грозный, 1990. – С. 190).

Считалось крайне неприличным, если кто-то пришёл к трапезе в чужую семью с какими-то претензиями и омрачил настроение семьи. Плохие вести для семьи не сообщали, пока не закончится в доме вечерняя трапеза. И, наоборот, самые радостные и важные вести старались донести к вечерней трапезе. Если к вечерней трапезе пришли с просьбой, не принято было отказывать. Пришедший в чужой дом во время трапезы, должен был обязательно принять в ней участие, иначе это понималось как пренебрежение к той пище, которая приготовлена на ужин.

Особо следует отметить торжественность, и даже обязательность, вечернего ужина: не проведение трапезы и не соблюдение правил трапезы являлось характеристикой не дружной, не воспитанной и не культурной семьи. Однако трапеза отмечалась на три дня, если семью или семью соседа постигло горе. Известны случаи, когда во всём селе не разводило огонь в домашнем очаге даже зимой и не готовили ужин в знак траура по случаю смерти/гибели особо почитаемого человека. Приём пищи в такие дни ограничивали до холодных закусок, «чтобы не свалиться с ног».

Трапезой «пхьор» клялись («клянусь вечерней трапезой») и проклинали («чтобы ты не коснулся «пхьор»).

Горные аулы, как правило, были маленькие, в каждом ауле был человек, которого звали «дика стаг», т. е. «хороший человек», он негласно интересовался, чья семья может остаться без вечерней трапезы по причине отсутствия продуктов или по другим обстоятельствам. Не принято было в ауле оставлять ни одну семью без вечерней трапезы,

особенно семью, где есть старики и сироты, если причина кроилась во внутреннем разладе семьи, то её старались быстро помирить.

Отказ от участия в вечерней трапезе являлось своеобразной формой протеста, просьбы, мольбы и жалобы. Глава семьи мог наказать семью, не разрешив хозяйке дома приготовить горячий ужин на трапезу, однако о холодных закусках здесь речь не шла.

Таким образом, вечерняя трапеза «пхьор» являлась для чеченской семьи частью культуры, выполняющей определённые функции.

Тамара SHAVLAYEVA (Grozni)

Chechen State University

Evening dishes called “Pkhoyr” in the Chechenian tradition show that it meant cultivated land. And it means that the first notions of food are connected with husbandry. The meaning of food husbandry has been typical to the Caucasian people, especially to the peoples of Dagestan. *Pkhya* component of *pkhyor* means production. It is followed from the above mentioned things that the tradition of producing has emerged later than soil husbandry. The mentioned evening dish was proposed for the whole family and was served especially for supper. The fact that the neighbor, the relative were present during the supper was encouraging. And if the evening dish was something special, the head of the house invited people for supper so that to have a pleasant time.

As the studies show, *pkhyor* dish in the Chechenian tradition was considered as a part of culture which has made certain function.

Адриана ПЕЛЕШКО (Украина)

Институт истории НАН (Киев)

ГРЕЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ: ОТ МИФОЛОГИИ К РЕАЛЬНОСТИ

Наличие в прибрежной черноморско-азовской зоне значительных групп населения, определяющих себя как греческого на протяжении вот уже более двух с половиной тысячелетий, представляет собой определенный вызов для историков и культурологов, требуя адекватной научной оценки и детерминации понятия так называемой «греческой культуры», последовательное воспроизведение которой, собственно, и может давать ее носителям право считать себя эллинами.

Основные причины и периодизация присутствия греческой культуры в Причерноморье хорошо известны. Начало ему положила великая греческая колонизация, охватившая побережья средиземноморско-черноморского бассейна. Также очевидно, что в эллинистическую эпоху древние греческие полисы и колонии стали очагами активной эллинизации, а позднее, в византийский период, — христианизации местного населения. В такой эллинско-христианской форме частицы населения бывшей Восточной Римской империи вошли и в новейшую историю, где-то сохраняя свою самобытность, а где-то теряя ее под воздействием различных обстоятельств.

Для всех трех периодов характерна своя особая «греческая» культура. Различными оказываются способы и пути воздействия этих по сути различных культур на жизнь окружающих народов. Столь же различна и судьба потомков граждан древних полисов и византийских подданных.

В современной Украине на роль носителей греческой культуры претендуют несколько различных по своему происхождению этнических групп, проживающих преимущественно в Северном Причерноморье и Приазовье. Наибольший интерес для исследователей представляют «приазовские» или «мариупольские» греки, предки которых были переселены из Крыма в 1778 г. Именно на примере истории этой группы греков Украины можно проследить процесс превращения древней полисной культуры в провинциальную (и варваризированную) византийскую, расщепление культуры на две различные по своему языковому выражению формы (греческую и тюркскую) и, наконец, деградацию в современных условиях почти всех составляющих национальной культуры до уровня социального маркера, служащего для определения носителей культуры по принципу «свой—чужой».

Таким образом, на данном этапе речь идет о повсеместном угасании народной новогреческой культуры как ромеев — использовавших для общения новогреческие говоры, так и, в равной степени, народной культуры урумов, говоривших на тюркских диалектах. Вместе с тем, накопленные различными исследователями материалы и активность части «греческого» сообщества позволяют говорить о каком-то новом нетрадиционном варианте функционирования элементов греческой культуры в отдельных группах населения Украины, что может в дальнейшем привести к появлению новых жизнеспособных форм ее существования, способствующих самоидентификации ее носителей как греков.

Adriana PELESHKO (Ukraine)

Institute of History NAS (Kiev)

GREEK CULTURE IN THE NORTH BLACK SEA COASTAL FROM MYTHOLOGY TO REALITY

1. So-called “Greek culture” of the North Black Sea Coastal is considered to be the special field for historians and specialists in culture;
2. Population of Greek origin is known to inhabit this region more than 2500 years ago, It is evident that “Greek polices” became the centre of the “Hellenistic period.” As far as “Byzantium period” is concerned, there was conversion to Christianity of population of the North Black Sea Coastal region including the region of the Azov Sea;
3. It is important that “Hellenistic – Christianity form of culture” should be dealt with according to studying a period of Eastern Rome Empire. It is known that there are specific features of Greek culture for every of three periods. The modern population of this region is considered to have different ways of life ;
4. At present in Ukraine there are some various ethnic groups being bearers of “Greek culture”. “Mariupole Greek population” is proved to be the most scientific interest for an investigation. This ethnic group has been living there since 1778. They moved to that place of residence from the Crimea;
5. This group of population is known to be an example illustrating a tragic history of “police culture”. It seemed to have been only as a social group with peculiarities in language (Greek and Turkic);
6. There is no doubt that this process made this population (so-called romei and urumy) use “new Greek slang speech” or “new Turkic slang speech”. But it should be noted that contemporaneous scientific studies allow us to say about a new phenomenon. It is known to connect with non-tradition variant of “Greek cultural element” among this part of population;
7. It is significant that this historical fact should be considered as a new form of existing “self-identification” among Greek of the North Black Sea Coastal and the region of the Azov Sea.
8. To sum it up, we can say that there will appear renewed ethnic form of Greek population.

Արմեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՄԻ ՀԱՇՎԵՐԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում ամենափրված և տարածված մանկական հաշվերգը հետևյալն է.

Ալա բալա նիցա,
Դուրս կաբանիցա,
Հեյ գիտի Վանչո,
Նաշ կապիտանչո,
Փալանչո:

Այն կարող է ունենալ մի քանի ոչ պարտադիր շարունակություն:

Այս հաշվերգը, պարզվում է, ունի բուլղարական ծագում: Ահա բուլղարական ստանդարտ տեքստը

Ала бала ница,
Турска паница,
Ой гиди Ванчо,
Наш капитанчо.
Մա նշանակում է՝
Ալա բալա նիցա (անիմաստ բան),
Թուրքական կավե թաս,
Հեյ գիդի փոքրիկ Իվան,
Մեր փոքրիկ կապիտան:

Այստեղ հայերենի հետ ընդհանուր «հեյ գիդին» թուրքական նոստալգիկ բացականչություն է, որը փոխառվել է հայերենում և բուլղարերենում: Հաշվերգը տարածված է եղել Երևանում արդեն 1920 թթ. և ուրեմն, չէր կարող Երևան բերվել Բուլղարիայից ներգաղթած առաջին հայրենադարձների միջոցով (1923): Հավանաբար, այն Հայաստան և Թբիլիսի է հասցվել ավելի վաղ, Բուլղարիայում ապրած և Հայաստան անցած հայ գործիչների երեխաների միջոցով:

Армен ПЕТРОСЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии (Ереван)

ИСТОРИЯ ОДНОЙ ДЕТСКОЙ СЧИТАЛКИ

Вот самая любимая и распространенная считалка армянских детей.

Ала бала ница,
Дурс кабаница,
Эй гиди Ванчо,
Наш капитанчо,
Паланчо.

Она имеет несколько необязательных продолжений. Оказывается, эта считалка имеет болгарское происхождение. Вот болгарский стандартный текст:

Ала бала ница,
Турска паница,

Ой гиди Ванчо,
Наш капитанчо.
Это означает:
Ала бала ница (бесмыслица).
Турецкая глиняная миска,
Эй где ты теперь маленький Иван,
Наш маленький капитан.

Здесь совпадающий с армянским «ой гиди» турецкое ностальгическое восклицание, которое было заимствовано в армянском и болгарском. Считалка была известна в Ереване уже в 1920-ых гг. и, значит, она не могла быть привнесена в Армению первыми репатриантами из Болгарии (1923). Вероятна, она была занесена в Армению и Тбилиси детьми армянских деятелей раньше, которые в начале XX в. жили в Болгарии, а потом переселились в Армению.

Armen PETROSYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography (Yerevan)

HISTORY OF A COUNTING-OUT RHYME

The most beloved and popular counting-out rhyme of the children of Armenia is:

Ala bala nitsa,
Durs kabanitsa,
Hey gidi Vancho,
Nash kapitancho,
Palancho.

There are several dispensable continuations. As it turned out, the text was of Bulgarian origin. Here is the Bulgarian standard text:

Ala bala nitsa,
Turska panitsa,
Oj gidi Vancho.
Nash kapitancho.

This means:

Al bala nitsa (nonsense),
Turkish clay bowl,
Where are you, little Ivan,
Our little captain.

Here, as in Armenian text, the nostalgic injection hey/oj gidi is a Turkish expression, which is borrowed in Armenian and Bulgarian. The rhyme has been known in Yerevan since 1920-s, thus it could not have been introduced into Armenia by the first repatriants from Bulgaria (1923). It was introduced, probably, earlier, by the children of the Armenian revolutionaries and other personalities who lived in Bulgaria in the beginning of the 20th century and then settled in Armenia.

Էմմա ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

**ՄԻՍՏԵՐԻԱՅԻ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
 ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ**

Համայնքի հավատալիքների արտացոլման ավանդույթը՝ որպես հմայական կերպարվեստի ձև, եկել է ավանդաբար և յուրացվել է քրիստոնեական կրոնով: Դա կարող է բացատրվել նրանով, որ մեզ հասած միջնադարյան Ավետարաններում քիչ չեն թատերական տեսարաններ և պատկերներ՝ հաճախ ժառանգված հեթանոսական քրմական գրքերից: Հայկական ձեռագրերի մանրանկարներում հանդիպում են գույգ խորաններ, որտեղ արխիտրավային հատակին պատկերվել են դերակատարներ:

Խորանի ձախ կողմի բեմահարթակում պատկերված է կին՝ կարմիր հագուստով, մերկ մեջքով և ուսերին թափվող մազերով, որոնք հասնում են մինչև գոտին; Բերանին առատության եղջյուր է, իսկ աջ կողմում՝ տղամարդ, նույնպես կարմիր հագուստով՝ շրջապատված ճյուղերով: Կնոջ մարմնի ստորին հատվածը տեսանելի չէ, կարծես հողում է թաղված: Մերկությունը, երկար մազերը, առատության եղջյուրը, թռչունով ծառը՝ այս ամենը կարելի է վերագրել ծիսակատարության՝ կապված բերքատվության կախարդանքի, կամ թերևս պտղաբերության տոնակատարության հետ: Բեմական կարմիր զգեստը այս տեսարանում խորհրդանշում է կյանքի գույնի, արյան և վերածննդի իմաստը:

Կանացի դեր կատարողի հագուստը խորը կտրվածքով է: Վերջինս կարելի է վերագրել մերկանալու ծիսական ավանդույթի հետ, որպես ազդեցություն բուսական ու կենդանական աշխարհի պտղաբերության վրա: Այն փաստը, որ կնոջ իրանի ստորին մասը տեսանելի չէ, կարծես հողի մեջ խրված, թույլ է տալիս ենթադրել նրա ստորգետնյա բնույթը: Այնպես, ինչպես Սպանդարամետ աստվածուհին, որը մարմնավորում էր մշակված, հերկված հողը, և որին երկրպագում էին Տարոնի Իննակնեան սրբավայրում: Հայտնի է, որ գրադաշտական շրջանում գոյություն ուներ մարդկային գոհաբերություն՝ մարդկանց թաղում էին հողում՝ որպեսզի գոհացնեն ստորգետնյա Աստվածությանը: Եթե համարենք, որ մանրանկարում պատկերված է Մայր Աստվածուհին, ապա այս դեպքում կարմիր ծածկոցով տղամարդը, որը պատկերված է խորանի աջ կողմում, համաձայն առասպելական ավանդույթի, պետք է լիներ նրա որդի-սիրելիանը:

Տղամարդու ոտքերի և ձեռքի դիրքից կարող ենք եզրակացնել, որ պատկերված է պարային շարժում: Հիշեցնենք, որ մի շարք Տիեզերական ժողովներ ուղղված էին ընդդեմ «դիվահար» խաղերի, և չնայած դրան, որոշ պարային գործողություններ ուղեկցվում էին մերկությամբ և երկար ժամանակ շարունակում էին կատարվել ծեսերում:

Մերկ մարդիկ պատկերված են մի քանի խորաններում, օրինակ՝ XIII դարի № 9422 ձեռագիր, Ավետարան, որի ձևավորումը մոտ է Թորոս Ռոսլինի դպրոցի ոճին:

Կինը փչում է եղջյուրով, նրա վրա շուն է հարձակվում, մյուս կինը պատկերված է ևս եղջյուրով, որից աճում է կենաց ծառի ճյուղը՝ վրան նստած թռչունով:

Նույն այդ ձեռագրի այլ խորանում պատկերված է երկար մազերով կին: Նա կարծես դուրս է գալիս կենդանու կամ ձկան երախից: Նրա ոտքերը չեն երևում. Կնոջ բերանում եղջյուր է, որից բարձրանում է կենաց ծառ՝ թռչունով: Ըստ հունական

ավանդույթի առատության եղջյուրը՝ լցված ծաղիկներով և մրգերով, նվիրում էին Փլուտոսին, Ֆորտունային, Գեային:

Ըստ նախաքրիստոնեական ավանդույթի՝ պտղաբերության պաշտամունքի հետ է առնչվում № 740 Ավետարանի 1274թ. մանրանկարը: Խորանի արխիտրավում աջ և ձախ կողմերում պատկերված են մերկ կանայք: Նրանք երկար մազերով են, որ դիմացից կարճ են, իսկ հետևում հասնում են կրունկին (հետաքրքիր է, որ մինչև XIX դ. վերջ Գյումրու կանայք սովորություն ունեին մազերը բաց թողնել տարբեր երկարություններով՝ դիմացից գանգուրներ մինչև ուտերը, իսկ հետևից՝ երկար ծամեր):

Չախ կողմի աղջկա աջ ձեռքին արհեստական ծառ է՝ մերկ ցողունով և ճյուղերով, որոնք ավարտվում են նոթերով: Կնոջ դեմքը արտահայտիչ է, կեցվածքը՝ դինամիկ, հեզաձկուն: Ոտքերի դիրքը հուշում է պարային շարժում:

Հայաստանի շատ շրջաններում մինչ XX դարի սկիզբը հարսանիքներին պատրաստում էին արհեստական ծառ՝ փեսի ծառ, որի շուրջ պարում էին: Պտղաբերության ծիսակատարություններին պարում էին Վերվերիների տեսակի պարեր, ինչպես նաև պարեր ճյուղերով, պսակներով: Կարելի է եզրակացնել, որ կատարվում էին *Խնկի ծառ*, *Տանձի ծառ*, *Միրանի ծառ* պարերգերի տարբերակներ:

Մասնակի մերկության ավանդույթը պահպանվել է մինչև մեր օրերը: Նոյեմբերյանում, 1961թ. ազգագրական գիտարշավի ժամանակ մի քանի տղամարդ պարեցին *Ջոփի*: Սրանց համարժեք են Սասունի *Մամթել*, Գյումրու *Չեմ ու չեմ*, *չեմ կրնա խաղալ*, Վայոց Ձորի *Շարաբունի*, Վանի *Կյազ - կյազի* (*Ղազ - զազի*), Շատախի *Շարանի* պարերը: Մերկացմամբ պարեր հայտնի էին Շումերում: Կորցնելով ծիսական իմաստը, ավանդույթը շարունակեց նաև մահմեդական աշխարհում, հետագայում փոխանցվեց Եվրոպա՝ որպես նորաձև ստրիպտիզ:

Эмма ПЕТРОСЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

СЦЕНЫ ИЗ МИСТЕРИЙ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ АРМЯНСКИХ МИНИАТЮРАХ

Традиция отображения культовой жизни общества как магии рисунка перешла по традиции в изобразительное искусство христианской поры. По-видимому, этим можно объяснить, что именно в дошедших до нас средневековых Евангелиях немало театрализованных сцен и образов, нередко унаследованных с древности. Часто в миниатюрах армянских рукописей встречается пара хоранов, на выступлениях архитрава которого изображены исполнители. Слева – женщина в красном одеянии с обнаженной спиной и плечами с распущенными волосами, ниспадающими до пояса с рогом изобилия у рта, а справа – мужчина, тоже в красном одеянии, окруженный ветвями. Нижняя часть торса женщины не видна, как бы в земле, что позволяет предположить ее хтоническую сущность. Обнаженность, длинные волосы, рог изобилия, дерево с птицей – все позволяет отнести данную сцену к былым ритуалам, связанным с заклинанием плодородия, а может быть и с празднеством урожая. Традиция красного сценического костюма в данном случае имеет символическое назначение: цвет жизни, возрождения и крови.

Платье исполнительницы женского образа с глубоким вырезом. Последнее можно объяснить бытовавшей некогда традицией ритуального обнажения, чтобы «повлиять» на плодородие растительного и животного мира. То, что нижняя часть торса женщины

не видна, как бы в земле, позволяет предположить ее хтоническую сущность. Так, богиня Спандарамет, почитавшаяся в святилище Иннакнеан в Тароне, олицетворяла возделанную (вспаханную) землю. Считается, что в зороастрийскую эпоху была практика человеческих жертвоприношений: людей закапывали в землю, чтобы угодить подземному божеству. Если учесть, что изображена на миниатюре Великая Богиня-мать, то человек в красном плаще, изображенный слева, согласно законам мифологической традиции, должен быть ее сыном-любовником.

Можно предположить, судя по положению ног у мужчины, что отображена сцена исполнения ритуальной пляски. Напомним, что ряд постановлений Вселенских соборов был направлен против «бесовских» игр, и, несмотря на это, некоторые из плясовых действий с былым культовым обнажением долгое время продолжали исполняться в народных и профессиональных театральных представлениях.

Обнаженные люди запечатлены на выступлениях архитрава нескольких *хоранов* в рукописи № 9422 Евангелия XIII в., оформление которого близко к школе Тороса Рослина.

Эта женщина, дующая в рог, на которую набрасывается собака, женщина с рогом изобилия, от которого отходит ветвь с сидящей на ней птицей. В этой же рукописи на сценической площадке изображена женщина с длинными волосами.

Նկ. 1,2 Մատենադարան, Ավետարան N2629, ր. 5ա, 6բ, XIIIդ. Կիլիկիա
Рис 1,2 Матенадаран Евангелие N2629 л.5а, 6б, XIII в. Киликия
Pic.1,2, the Matenadarn, the Gospel N2629, n.5a,6b, XIIIc. Kilikia

Она как бы выходит из пасти животного, не то рыбы. Ноги ее не видны. Во рту женщины рог, из которого поднимается древо жизни с птицами. Согласно греческой традиции рог изобилия, наполненный цветами и плодами, давался Плутосу, Фортуне, Гее или Гераклу.

К театрализованным действиям, имевшим место в культе плодородия, относится также миниатюра из рукописи Евангелия № 740. На архитраве *хорана* изображены обнаженные женщины. У них длинные волосы: спереди короче, сзади – до пят. (Интересно, что вплоть до конца XIX в. у женщин Гюмри был обычай отпускать волосы разной длины: спереди локоны до плеч, часто накладки, а сзади – длинные косы.

В правой руке у левой девушки бутафорское дерево с оголенным стволом и ветвями, завершающимися гранатами. Лица женщин выразительны, позы динамичны, грациозны. Положение ног указывает на танцевальное движение.

На свадьбах во многих районах Армении вплоть до начала XX в. тоже изготовляли бутафорское дерево *փեւի ծառ*, вокруг которого плясали. В обрядах заклинания плодородия, плясках вида Вервери несомненно, имели место пляски с ветвями, гирляндами цветов, венками с подбрасыванием их вверх. Полагаю, что именно тогда исполнялись дошедшие до нас старинные сольные песнепляски: «Ладанное дерево» («*Խնկի ծառ*»), «Грушевое дерево» («*Տանձի ծառ*»), «Гранатовое дерево» («*Նուի ծառ*»), «Абрикосовое дерево» («*Ծիրանի ծառ*»).

Частичное ритуальное обнажение продержалось в народе вплоть до наших дней. В Ноемберяне в 1961 г. во время этнографической экспедиции ИАЭ несколько мужчин показали пляску-пантомиму «Зопа» («*Զոփ*»). К обрядовым пляскам с обнажением относятся также сасунская «Օւարեւի», гюмрийская «Զեւ ու չեւ, չեւ ու չեւ, չեւ կրնա խաղալ», вайоцдзорская «Շարիրունի», ванская «Չաղ-կյաղ» («*Ղաղ-զաղ*»), шатахская «Շարանի» и др. Пляски с постепенным обнажением, известные еще у шумеров, в связи с утратой сакрального назначения продолжали бытовать в мусульманском мире, а позже возродились в Европе в виде модного стриптиза.

Emma PETROSYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

SCENES FROM MYSTERY-PLAY IN MEDIEVAL ARMENIAN MINIATURES

The tradition of display system of religious belief and worship in society as magic figure passed to the fine arts of the Christian time from ancient tradition. Apparently, this can account that there are a lot of dramatic scenes and images reached us exactly in the medieval Gospel which have been quite often inherited from the priest books. Couple of *chorans* (canon tables) are often found in miniatures of the manuscripts on which ledges of architrave performers are represented. A woman with a horn of plenty is on the left side, a man is on the right side. There are many manuscripts with such images. The woman is in the red attire with a naked back and shoulders, flowing hair fall to a belt, a horn of plenty is at a mouth. On the right of architrave is also a man in the red attire surrounded with branches. The lower torso of the woman isn't visible, as it were in the ground. Nakedness, long hair, horn of plenty, tree with a bird – everything allows carrying this scene to the former rituals connected with a spell of fertility, and probably with crop festival. In this case the tradition of a red scenic suit has symbolical appointment: color of life, revival and blood.

The performer's dress of a female has a deep cut. The last can be explained with the tradition of a ritual exposure once occurring "to influence" on fertility of a plant and animal. The fact that the lower torso of the woman is not visible, as it is in the ground, allows

assuming her chthonic essence. So, the goddess Spandaramet worships in Innaknean's sanctuary in Taron and represented the cultivated (plowed) land. It is considered that during the zoroastrism era there was a practice of human sacrifices: people were dug in to the earth to please an underground deity. If we consider that the Great Goddess-mother is represented on the miniature, according to laws of mythological tradition, the man in the red raincoat represented at the left has to be her son or lover.

It is possible to assume that by judging the position of the man's feet the scene of execution of ritual dancing is displayed. Let's mention that a number of resolutions of Universal collecting were directed against "devilish" games, and, despite it, some of dances tunes of actions with a former rite exposure continued to be executed in national and professional theatrical representations for a long time. Naked people are depicted on the ledges of the architrave of several Canon table in the MS 9422, Gospel of the 13th century. Its registration is close to Toros Roslin's school. The dog jumps on this woman blowing in a horn. The branch leaves from the woman with a horn of plenty and a bird sitting on the branch.

MS 289, Gospel, 1651, fol. 21v – 22r, Matenadaran.

The woman with the long hair is represented on a scenic platform in the same manuscript.

She leaves neither from a mouth of an animal, nor from mouth of a fish. Her feet aren't visible. In the woman's mouth there is a horn from which the life tree rises with birds. According to the Greek tradition, the horn of plenty filled with flowers and fruits were given to Plutos, the Fates, Geia.

The miniature from the Gospel, MS 740, in the year 1274 also belongs to the dramatized actions taking place in the cult of fertility. The nude women are represented on the architrave of the *khoran*. They have long hairs: they are shorter in front, behind – to toe. It is interesting that up to the end of the XIX century Gyumri's women had a custom to release hair of the different length: in front ringlets to shoulders, often false and behind a long braids.

The left girl has the fake tree in her right hand with the bared trunk and the branches coming to the end with pomegranates. The women's faces are expressive, poses are dynamic and graceful. Position of feet indicates dancing movement. The fake tree *փեսի ծառ* was also produced at weddings in many regions of Armenia up to the beginning of the XX century. People danced round it. Dances with branches, garlands of flowers, wreaths with their tossing up took place in ceremonies of fertility spell, dancing of a type dance *Ververi*. I suppose the ancient solo songs and dances reached us such as *Խնկի ծառ (Xnki tzar)*, *Տանձի ծառ (Tandzi tzar)*, *Միրանի ծառ (Tzirani tzar)* were performed exactly then.

The partial ritual exposure held on in the people up to our days. In Noyemberyan in 1961 during ethnographic expedition of IAE some men showed dance pantomime *Zopi (Չոփի)*.

The dances from Sasun *Ծաւթեղ*, Gyumri *Չեւ ու չեւ, չեւ կրնա խաղալ*, Vayots dzor *Շարաբունի*, Van *Կյազ-կյազ (Ղազ-զազ)*, Shatak *Շարանի*, etc. are also believed to ceremonial dance with an exposure. Dances with gradual exposure were known in Shumer, in connection with loss of sacral appointment continued to occur in the Muslim world as well. Later they revived in Europe in the form of a fashionable striptease.

Աշխունջ ՊՈՂՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ մշակույթի նախարարության մշակութային արժեքների փորձագիտական կենտրոն (Երևան)

Տաթևիկ ՄՈՒՐԱՂՅԱՆ (Հայաստան)

2. Շարամբեյանի անվան ժողովրդական ստեղծագործությունների կենտրոն (Երևան)

ՇԻՐԱԿԻ ԿԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պատմական Հայաստանի գորգագործական ու կարպետագործական կենտրոնների թվում յուրահատուկ է Շիրակը: Հայտնի է, որ այս տարածաշրջանում այդ ոլորտն արդեն Բագրատունիների ժամանակաշրջանում գտնվում էր զարգացման բարձր մակարդակի վրա: Հետագայում՝ պատմական Հայաստանի աշխարհաքաղաքական պայմանների վայրիվերումների, դրանց հետևանքով տեղի ունեցած տնտեսական ու մշակութային համատարած հետընթացի ու մասնավորապես՝ պատմական Հայաստանի, այդ թվում՝ նաև խնդրո առարկա տարածաշրջանի ժողովրդագրական նկարագրում կատարված տեղաշարժերի արդյունքում, պատմամշակութային երբեմնի ավանդույթների ոլորտում նույնպես կատարվեցին էական փոփոխություններ: Ամեն դեպքում՝ այստեղ էլ ընդունված էին կարպետների տեխնոլոգիական ու գեղագարդման այն սկզբունքները, որոնք այս կամ այն առանձնահատկություններով հանդերձ, հայտնի էին պատմական Հայաստանի պատմագագաթական բոլոր մարզերում: Այդ ավանդույթները տվյալ տարածաշրջանում այս կամ այն չափով պահպանվել էին նաև խորհրդային տարիներին, և դրանց շատ արգասիքներ էլ, անշուշտ, կան նաև մեր ժամանակներում: Այս հաղորդման նպատակն էլ դրանց բացահայտումն ու դասդասումն է, որով կփորձենք փոքր ինչ ընդլայնել դրանց մասին եղած պատկերացումների շրջանակը:

Մեր նախնական հետազոտությունները հնարավորություն են տվել նշել, որ Շիրակի կարպետագործական կենտրոններին հիմնականում բնորոշ էին կարպետների ստորև ներկայացվող տիպերին պատկանողները.

Բուսածաղկային մանր հորինվածքներով կարպետներ: Դրանց թվումն են «նշանախշ» ու «կենաց ծառ» նախշի տարբերակներով բնորոշվողները, որոնք ընդհանրապես ունեցել են համահայաստանյան տարածում ու հայտնի են եղել բազմաթիվ տարբերակներով:

Ինչպես պատմական Հայաստանի մյուս կարպետագործական կենտրոններում, ակնպես էլ Շիրակում լայն տարածում ունեցածներից են մեր տիպաբանությամբ «Գլաձոր» անվանակոչված տիպին պատկանող կարպետները: Դրանք բնորոշվում են շեղանկյունագարդով ու եզրերին պատկերված տերևանախշով կամ թռչնակերպ ոճավորումներով:

Շիրակին բնորոշ կարպետների մի տիպ էլ բնորոշվում է համեմատաբար գծայնացված *ծաղկանախշերից ու մանր շեղանկյունագարդից* կազմված հորինվածքներով:

Բազմանիստ հորինվածքներով բնորոշվող կարպետներ: Տարածաշրջանի կարպետագործական մշակույթի առանձնահատկությունները հատկապես նկատելի են այս խմբին պատկանող կարպետների գեղագարդման համակարգերում: Այս առումով հատկանշականը այն է, որ դրանք՝ մասնավորապես բարդ բազմանիստ ու սղոցատիպ եզրերով խոշոր շեղանկյունագարդերի մեկ կամ երկու շարքով գեղագարդվածները, որոնք աղերսվում են տարածաշրջանում բնակված քոչվոր ու կիսաքոչվոր էթնիկական մի շարք տարրերի միջավայրում կենցաղավարած կարպետներին: Այս առումով հատկապես հետաքրքրություն են ներկայացնում թուրքմենական ցեղերին բնորոշ գորգերի տիպերից մեկի հիմնական տարրի՝ *բուսածաղկային վարդակի գծայնացված*

տարբերակով գեղազարդված կարպետները, որոնք նույնպես հայտնի են մի շարք տարբերակների տեսքով:

Շիրակի բնորոշ կարպետների թվումն են նաև կենդանակերպ իրական պատկերներով գեղազարդված և ընդհանրապես թեմատիկ պատկերային խմբին պատկանողները:

Հիշատակվածներն, անշուշտ, չեն ներկայացնում Շիրակի կարպետագործական մշակույթի ամբողջական պատկերը, սակայն ակնհայտորեն վկայում են առ այն, որ տարածաշրջանի հայոց մշակութային համալիրների 19-20-րդ դարերի նկարագրի ձևավորման հարցում որոշիչ դերակատարում են ունեցել 1830-ականներից սկսված ժողովրդագրական տեղաշարժերը: Դրանց արդյունքում Շիրակի բնորոշ կարպետագործական ավանդույթները լրացվեցին Բարձր Հայքից, Վանանդից, Վասպուրականի ու Տուրուբերանի հյուսիսային գավառներից ու այլ տարածաշրջաններից այդտեղ հաստատված հայերին ու էթնիկական այլ տարրերին բնորոշ համալիրներով: Ըստ այդմ էլ Վալախի, Վանանդի ու Բարձր Հայքի մի շարք գավառների կարպետագործական ավանդույթների հետ կազմում է մի ամբողջություն:

Ашхундж ПОГОСЯН (Армения)

Центр экспертизы культурных ценностей Министерства культуры РА (Ереван)

Татевик МУРАДЯН (Армения)

Центр народного творчества имени Оганнеса Шарамбеяна (Ереван)

О ТИПОЛОГИИ БЕЗВОРСОВЫХ КОВРОВ ШИРАКА

Среди центров ковроткачества исторической Армении особое место занимает Ширак. Известно, что эта сфера в данном регионе уже во время Багратидов была на высоком уровне развития. Но в дальнейшем, в результате общих изменений геополитических условий Передней и Малой Азии, экономической и культурной регрессии и особенно, из-за существенных демографических изменений в исторической Армении, в том числе и в данном регионе, традиционные сферы культуры армян подвергались существенным изменениям.

Естественно, и в Шираке применялись, хотя и с присущими ему особенностями, те принципы технологий и орнаментального оформления ворсовых и безворсовых ковров, которые были распространены во всех историко-этнографических областях Армении. В Шираке эти традиции в некоторой степени сохранились и в советском периоде. Они так или иначе, существуют и в наше время и целью данной работы является выявление этих традиций и классификация безворсовых ковров/кареп/ Ширака, что в конечном итоге расширит наши представления о сущности ковроткачества данного региона и армянского ковроткачества вообще.

Наши предварительные исследования указывают, что для центров ковроткачества Ширака в основном были типичны безворсовые ковры ниже представленных групп и типов:

Карпеты с мелкими растительно-цветочными композициями. Здесь имеется в виду карпеты с узором "миндаля" и "древа жизни" которые, в общем, были с характерными особенностями были и распространены во всех областях исторической Армении. Как в других центрах ковроткачества исторической Армении, так и в Шираке, одним из

широко распространенных типов безворсовых ковров является "Гладзор" - название которого в научном обиходе представлен нами. Они характеризуются ромбовидными узорами, края которых обрамлены лепестками или птицеподобными стилизациями. Другой тип безворсовых ковров Ширака характеризуется композицией, которую составляют ромбик и геометризованные лепестки или цветочные мелкие узоры.

Карпеты, характеризующиеся многогранными композициями.

Особенности культуры ковроткачества региона особенно заметны в системах орнаментального оформления ковров, принадлежащих к данной группе. В основе художественного оформления этих ковров вставлены ромбовидные крупные композиции с зубчатыми или пилообразными краями. В этом отношении известно, что такие традиции присущи и проживающим в Шираке и в соседних регионах кочевым и полукочевым этническим элементам. В связи с этим, интересны также безворсовые ковры с одним из вариантов растительно-цветочных композиций, которые присущи туркменским племенам.

Типичными безворсыми коврами Ширака являются также те, которые относятся к изобразительной группе и характеризуются сюжетами с реальными зооморфными и антропоморфными изображениями.

Вышеупомянутые карпеты, конечно, не представляют полную картину ковроткачества Ширака, однако, их историко –сравнительный анализ свидетельствует о том, что начиная с 1830-х годов, в связи с происходящими демографическими процессами, традиции Ширака были дополнены и обогащены культурными комплексами Барцр Айка, Вананда, северных провинций Васпуракана, Турубера и других регионов исторической Армении.

Ashkhunj POGHOSYAN (Armenia)

Center for examination of cultural values of the Ministry of Culture (Yerevan)

Tatevik MURADYAN(Armenia)

Folk Art Center after Hovhannes Sharambeyan (Yerevan)

ON THE TYPOLOGY OF LINT-FREE CARPETS OF SHIRAK

Shirak has a special place among the centers of carpet and carpet-weaving of historical Armenia. It is known that this area is in the region for at Bagration was in a high level of development. But in the future, as a result of changes in geopolitical conditions of the Near East and Asia Minor, economic and cultural regression and especially as a result of significant demographic changes taking place in historical Armenia, including this region, the traditional sphere of culture of the Armenians were subjected to substantial changes.

But of course, there were also adopted the principles of technology and ornamental design of pile and lint-free carpets and those certain features were common in all the historical and ethnographic regions of Armenia. In Shirak these traditions are preserved to some extent in the Soviet period. They somehow exist in our times and the aim of this work is to identify these traditions and classification of lint-free carpets of Shirak, which ultimately will enhance our understanding of the essence of carpet weaving in the region and the Armenian carpet-making in general.

Our preliminary studies indicate that the carpet-weaving centers of Shirak were mostly typical of pile carpets below-represented groups and types:

Carpet with small vegetable-flower arrangements: This refers to the Carpet with pattern "almond" and the "tree of life" which, in general, with has an panarmenian distribution and were common to all fields of historical Armenia. Both in other centers of carpet weaving of historical Armenia and in Shirak also one of the most common types of carpet lint is "Gladzor" - the name of which is presented in the scientific use. They are characterized by a diamond-shaped pattern, the edges of which are framed by petals or birdlike stylization. Another type of Shirak's carpet characterized the composition of which are diamond and geometrized flower petals or small patterns.

Carpet, display a variety of compositions.

Features carpet weaving culture of the region is particularly noticeable in the systems of ornamental decoration Carpet belong to this group. At the heart of the decoration of the large diamond-shaped Carpet inserted ribs with toothed or serrated edges. In this case, it is known that such tradition is inherent in living in Shirak and in the neighboring regions of nomadic and semi-nomadic ethnic elements. In this regard, the interest also of pile carpets with one embodiment of the plant-flower arrangements, which is inherent in the Turkmen tribes. Among the typical carpets of Shirak there are also those who are connected with iconic groups with real zoomorphic and anthropomorphic images.

The above mentioned Carpets, of course, do not represent the complete picture of the carpet-weaving and carpets specifically of Shirak, however, their historical and comparative analysis shows that since the 1830s due to ongoing demographic processes have been supplemented by the tradition of Shirak and enriching cultural complexes High Hayq, Vanand, the northern provinces Vaspurakan, Turuberana and other regions of historical Armenia.

Սվետլանա ՊՈՂՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ԹԱՂՄԱՆ ԵՎ ՍԳՈ ՀԱՆԴԵՐՁԱՆՔԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

Հայկական ավանդական տարազի ծիսական տարբերակներից առավել ուշագրավ են թաղման և սգո հանդերձները, որոնք դուրս են մնացել ուսումնասիրողների տեսադաշտից: Մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած հնագիտական, մատենագրական, բանահյուսական և ազգագրական սակավաթիվ, բայց չափազանց արժեքավոր նյութերը դեռևս չեն ենթարկվել մշակութաբանական քննության: Անհրաժեշտ է պարզել թաղման և սգո հանդերձանքի կազմը, կառուցվածքը, դրանց առանձնահատկությունները բացահայտելով առանձին զգեստների դերն ու նշանակությունը թաղման ծեսերի համակարգում:

Համաձայն 19-րդ դարի վերջի 20-րդ դարի սկզբի ազգագրական նյութերի՝ Հայաստանի պատմագագրական շրջաններում թաղման հիմնական հանդերձը սպիտակ գույնի, նոր և չլվացած կտավե կտորից պատանքն է եղել: Պատանքի օգտագործումը ծագել է շատ վաղ ժամանակներում՝ կապված հնագույն հավատալիքների և պատկերացումների հետ:

Հայաստանի շատ պատմագագրական շրջաններում, ինչպես նաև Շիրակում և Ջավախքում երիտասարդ և շատ սիրելի ննջեցյալներին հազգրել են տվյալ շրջանին բնորոշ հագուստներ և ապա պատանքել, մնացած դեպքերում շապիկ-վարտիքով, երբեմն էլ առանց դրանց են թաղել: Երիտասարդ, չամուսնացած աղջիկների և տղաների, առանձնապես նորահարսերի և նորափեսաների թաղման հանդերձանքն առանձնահատուկ էր: Նրանց թաղել են ողջ հանդերձանքով և զարդարանքով, ըստ որում, զգեստները պետք է լինեին գեղեցիկ և նոր: Ըստ ամենայնի, այս սովորույթն արմատներով ձգվում է դարերի խորքը և հաստատվում Անիի պեղումների նյութերով:

Հարկ է շեշտել, որ հագուստն ուներ նաև մարդուն փոխարինելու նշանային իմաստ: Այսպես, եթե մահացողը ցանկանում էր հրաժեշտ տալ որևէ սիրելի անձնավորության, վերջինիս բացակայության դեպքում նրա հագուստից որևէ տարր բերել և դրել են երեսին, որպեսզի կարոտն առնի:

Թաղման հանդերձանքում ունեցվածքային տարբերությունները դրսևորվել են նրանով, որ ունևորներն իրենց հանգուցյալներին ավելի հաճախ թաղել են ամբողջական տարագով, ընտրելով նորն ու գեղեցիկը, մինչդեռ աղքատներին հաճախ մերկ են թաղել, փաթաթելով սոսկ պատանքի մեջ: Երկու դեպքում էլ հանգուցյալի համար պարտադիր էր պատանքը:

Մուգ մտնելով՝ ննջեցյալի մերձավոր ու հարազատ կանայք հանել են բոլոր տեսակի զարդերը, գլխներին կապել սև գլխաշոր և հագել սև զգեստներ. մայրը, կինը սևազգեստ են մնացել առնվազն մեկ տարի, որդեկորույս կանայք հաճախ ցմահ կրել են սգո հանդերձանքը՝ չնոռանալով իրենց անամոք վիշտը: Տղամարդկանց սուգը գլխավորապես դրսևորվել է մորուք թողնելով, որն ածիլելուց հետո անցել են առօրյա գործունեության:

Ջավախքում և Շիրակում այրի կանայք հանել են բոլոր զարդերը, ասեղնագործ հագուստները և ճակատակալ –վարդի վրա գցել մուգ գույնի գլխաշոր: Սև գույնը չարի, մահվան, տառապանքի, անհաջողության խորհրդանիշ է եղել: Սգո զգեստ երբեմն ծառայել է նույն այն զգեստը, որի մեջ եղել են հանգուցյալի մահվան պահին, իհարկե,

հանելով բոլոր տեսակի զարդարանքները, հրաժարվելով ամեն տեսակ արդուզարդից: Շիրակում հանգուցյալի մոտ գնալիս ընդունված էր շորերը տակից գլուխ փոխել:

Չավախքում և Շիրակում այրի կանայք հանել են բոլոր զարդերը, ասեղնագործ հագուստները և ճակատակալ-վարդի վրա զգեմուզ գույնի գլխաշոր:

Հայոց մեջ սգո նշան էր նաև կանանց ծամ կտրել, քաշել-պոկելը, տղամարդկանց մորուք թողնելը: Ծամ կտրելու սովորույթը պահպանվել էր և հետագայում. Կարնոհայերի մեջ կինը կամ աղջիկը կտրել են այն և դրել ամուսնու, եղբոր կամ հոր դիակի վրա: Բանահյուսական նյութերում կան այդ սովորույթի բազմաթիվ արտահայտություններ:

Թաղման հինավուրց ծիսակարգի հետ կապված՝ թաղման և սգո հանդերձանքում արտահայտվել են մի կողմից հանգուցյալի «անմաքրության» գաղափարը և անը նրա գերբնական ուժերի նկատմամբ, մյուս կողմից՝ հանգուցյալի անհաճո ազդեցությունը կանխարգելելուն ուղղված սիրաշահման միտումը: Փաստորեն, ծիսական հանդերձանքի, թաղման և սգո տարբերակների դիտումից պարզվում է, որ թաղման հնամենի ծեսերի համակարգը, հանդերձյալ կյանքի վերաբերյալ եղած վաղնջական պատկերացումներն ուղղակի կնիք են թողել հանդերձանքի վրա, ենթադրել միայն այդ ծիսակարգին բնորոշ հատուկ հանդերձը, մյուս կողմից՝ առօրյա հագուստներ, որոնք ստացել են ծիսական կիրառություն: Թաղման և սգո հանդերձանքը դիտարկելիս ակնհայտ է հակադիր պատկերացումների առկայությունը: Մի կողմից կապի խզում հանգուցյալի հետ, մյուս կողմից՝ այդ կապի պահպանում:

Светлана ПОГОСЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ПОХОРОННЫЕ И ТРАУРНЫЕ ОДЕЯНИЯ У АРМЯН

Из обрядовых вариантов армянского национального костюма особый интерес представляют похоронные и траурные одеяния, которые остались вне поля зрения исследователей.

Согласно этнографическому материалу кон. 19-го нач. 20-го века в историко-этнографических районах Армении основным траурным одеянием был новый белый невытый саван из холста. Употребление савана возникло с давних времен, оно связано с древнейшими верованиями и представлениями народа.

Во многих историко-этнографических районах Армении, а также в Шираке и Джавахке, молодых и очень любимых усопших одедали в наряд, присущий данному району, а после завертывали саваном: в остальных случаях-в рубашку и нижнее белье, а иногда хоронили без них. Похоронный наряд молодых незамужних девушек и молодых неженатых мужчин, а тем более новобрачных, был особенным. Их хоронили во всем одеянии и украшениях, притом одежда должна была быть новой и красивой.

Надо отметить также, что одежда могла заменять отсутствующего человека из родных и близких усопшего. Так, если умирающий хотел проститься с кем-нибудь из любимых лиц в его отсутствие, приносили что-нибудь из его одежды, клали на лицо умирающего, чтобы смягчить тоску по любимому существу.

Бывшие в трауре близкие и родные женщины покойника снимали все свои украшения, завязывали на голову черный платок, носили черную одежду: мать и жена оставались в черном весь год.

А женщина, потерявшая ребенка, часто до гроба носила траурную одежду, никогда не забывая свое горе. Мужской траур в основном выражался тем, что мужчины отращивали бороду, а после того как сбрасывали её-переходили к будничной жизни.

В связи с древнейшей церемонией похорон в похоронном и траурном одеянии отражались, с одной стороны, идея “нечистоты” покойника и ужас перед его сверхъестественной силой, с другой стороны,-тенденция, направленная на угождение покойнику, с целью предотвращения его негативного влияния. Фактически, наблюдая ритуальное одеяние во время похорон и траура, выясняется, что древнейшая система похоронного обряда относительно загробной жизни оказала прямое влияние на одеяние, предполагающее одежду, присущую только данной церемонии; с другой стороны,-будничная одежда, получившая обрядовое применение. Наблюдая похоронные и траурные одеяния, становится очевидным существование противоположных представлений. С одной стороны-разрыв связи с покойником, с другой стороны-сохранение этой связи.

Svetlana POCHOSYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

FUNERAL AND MOURNING CLOTHES IN ARMENIA

Among ritual variants of the Armenian traditional costume the more notable ones are funeral and mourning clothes, but they have been left out of researchers' sight.

According to the ethnographic materials of the end of XIX and beginning of XX centuries, in historical ethnographic regions of Armenia the main funeral cloth was a new and not washed linen shroud of white colour. The use of the shroud comes from early times connected with ancient beliefs and ideas. In many historical regions of Armenia, including Shirak and Javakhk, the young and the beloved deceased were worn in clothes typical of the region and only then wrapped in a shroud. In other cases the deceased were worn in shirts and drawers, sometimes they were buried even without them. The funeral clothes of the young, single boys and girls, particularly of the new brides and grooms were special ones. They were buried wearing new, beautiful clothes and adornments. Clothes could be used for men as well. If the dying man wished to bid farewell to any beloved person in case of the latter's absence, a piece of his clothes was brought and put on the face of the dying man to quench the beloved person's yearning.

While mourning, the closest women of the deceased took off all their adornments, wore black kerchiefs and dresses. Mother and wife of the deceased were wearing black clothes for at least a year. The women having lost their children wore mourning clothes till the end of their lives. Mourning men used to grow beards and after shaving them went on living their usual lives.

Connected with the ancient ritual of funeral, the idea of “impurity” of the deceased and fear for his supernatural powers on one hand and the tendency of coaxing to prevent unpleasant influence of the deceased on the other hand were expressed in funeral and mourning clothes. In fact, after studying ritual clothes, variants of funeral and mourning ones, it turns out, that the system of funeral ancient rituals and early ideas on the afterlife were expressed on the clothes. The presence of opposite ideas becomes obvious while studying funeral and mourning clothes. On one hand, you break off relations with the deceased and on the other hand, you maintain them.

Կարինե ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ռոզա ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

**ՀԱՅՆ ՈՒ ՀԱՏԻԿԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
 ՈՐՊԵՍ ՏՈՆԱԾԻՍԱԿԱՆ ՎԱՐՔԱԳԾԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ**

Գյումրին ավանդական նկարագիր ունեցող քաղաք է: Ավանդականությունն առավելապես դրսևորվում է տոնաձխական և սովորութամշակութային համակարգում: Յուրաքանչյուր ժողովրդի արժեհամակարգի մեջ էականորեն առանձնանում է ազգային ուտեստը՝ որպես ավանդական կենցաղի կարևորագույն համակարգ:

Վերջին ժամանակներս, սոցիալ-տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական և բարոյա-հոգեբանական իրավիճակով պայմանավորված, մասնակիորեն խաթարվել են մեր ավանդական կարծրատիպերն ու սովորույթները: Այս ամենը բնականաբար իր ազդեցությունն է թողել նաև մեր կենցաղի, հատկապես ազգային խոհանոցի վրա: Բացի այդ, պատմական բախտի հետևանքով հայերը սփռված են աշխարհով մեկ և նոր միջավայրում ստեղծել են նոր խոհանոց՝ համադրելով ավանդականն ու նորը: Հետևաբար ժամանակն է, որ մենք վերագնահատենք մեր տոհմիկ արժեքները, այդ թվում և բացահայտենք ավանդական խոհանոցի ինքնատիպությունն ու գրավչությունը:

Կարիք կա հանիրավի մոռացված ազգային ճաշատեսակները վերաիմաստավորելու ըստ հարգիության, ըստ տոների ու ծեսերի, որպեսզի Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանների տարբեր շրջանների բազմաբնույթ խոհանոցը վերականգնի իր ինքնատիպ դեմքը:

Ընդհանուր առմամբ գյումրեցիների տոնաձխական ակտիվ վարքագիծը և ավանդական կենցաղը մեծ չափով պայմանավորված են նրանց էթնոժողովրդագրական կառուցվածքով, որտեղ գերակայողը արևմտահայ շերտն է: Հետևաբար ազգային ավանդական ուտեստների պահպանում-օգտագործումը հատկապես արժևորվում է ազգահոգեբանական առումով. այն ընձեռում է ազգային ոգին, էությունը և ավանդույթը համադրելու բացառիկ հնարավորություն՝ դառնալով կարևոր գործոն հասարակության հոգևոր առողջացման ճանապարհին:

Անհրաժեշտ է հավաքել և համալրել մոռացված կամ կորսված տոհմիկ ճաշերի բաղադրատոմսերը՝ որպես նյութական մշակույթի կարևոր բաղադրիչներ, և դրանք ներկայացնել հանրությանը: Ժողովրդական տոներին (Տյառնընդառաջ, Մբ Զատիկ, Մբ Խաչ և այլն) առնչվող ձխական ճաշատեսակների պահպանումը և վերաիմաստավորումը, որոնք միտված կլինեն ազգաբնակչության, հատկապես նոր սերնդի տոնաձխական ակտիվ վարքագծի և ավանդական բնութագրի ապահովմանը, ինչպես նաև հարսանյաց, տղաբերքի և կնունքի արարողակարգերի ժամանակ ավանդաբար մատուցվող ճաշատեսակների՝ որպես ծեսը կարգավորող կարևոր գործոնի:

Այսպիսով, մեր գերակա խնդիրն է ապահովել մոռացված ազգային ճաշատեսակների գոյատևումը, զարգացումը և տարածումը, նոր ավանդույթների ու արժեքների մեջ վերածնելու կարողությունը: Հայոց ավանդական ճաշատեսակների վերականգնումը դարձնել Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանների մշակութային մերձեցման գործոն, ինչպես նաև ազգային ժառանգությանը տեղ կանգնելու, նախորդ ու հաջորդ սերունդների միջև արհեստականորեն խզված կապը վերականգնելու հնարավորություն: Այս ամենն ի վերջո կնպաստի ավանդական արժեքների նկատմամբ համարժեք վերա-

բերմունք մշակելուն ու դրսևորելուն՝ դառնալով հայ ժողովրդի երկու մշակույթների ամբողջականացման, նաև ազգային հիշողության թարմացման փորձ:

Карине СААКЯН, Роза ОГАНЕСЯН (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

ПРОЯВЛЕНИЯ КУЛЬТУРЫ ХЛЕБА И ЗЕРНОВЫХ КАК ВЫРАЖЕНИЕ ПРАЗДНИЧНО-ОБРЯДОВОГО ПОВЕДЕНИЯ

Город Гюмри традиционно является консервативным городом. Консервативность в основном проявляется в празднично-обрядовой системе и культуре следования древним обычаям. В системе ценностей каждого народа существенно различается национальная кухня – важнейшая система традиционного быта.

В последнее время частично исказились наши традиции и обычаи, что обусловлено социально-хозяйственной, социально-политической и нравственно-психологической ситуацией в стране. Все это естественно отложило свой отпечаток и на наш быт, в частности, на национальную кухню. Помимо этого, по злой исторической судьбе, армяне разбросаны по всему миру, и в новой среде они создали новую кухню, сочетая традиционное и новое. Следовательно, пришло время пересмотреть наши родовые ценности, в том числе и вспомнить самобытность и привлекательность традиционной кухни.

Есть необходимость переосмыслить забытые национальные кушанья по ценности, по праздникам и обрядам, чтобы национальная кухня разных областей Восточной и Западной Армении восстановила свою самобытность.

В целом активность обрядового поведения и традиционного быта гюмрийцев в большей степени обусловлена их этнодемографической структурой, где преобладает западный слой. Следовательно сохранение и использование национальных традиционных кушаний значимо с национально-психологической точки зрения: оно дает исключительную возможность сопоставления национального духа, сущности и традиции, тем самым становясь важнейшим фактором на пути духовного оздоровления общества.

Необходимо собирать и пополнять рецепты родовых блюд, как важного компонента материальной культуры, и представлять обществу их изготовление и переосмысливание на народных празднествах (Благовещение, Пасха, Св.Креста и др.), что будет способствовать обеспечению традиционности и активного празднично-обрядового поведения нового поколения, а также традиционных блюд, подаваемых на свадьбу, рождение и крещение ребенка, как важного фактора налаживания ритуала.

Таким образом, основной задачей является обеспечение функционирования, развития и распространения забытых национальных блюд, возрождение их в новых традициях и ценностях; превращение национальных армянских кушаний в фактор культурного сближения Восточной и Западной Армении, а также становление хозяином национального наследия, восстановление искусственно оборванной связи между поколениями. Все это в конце концов будет способствовать созданию и проявлению надлежащего отношения к традиционным ценностям, превращаясь в попытку объединения, обеспечения целостности двух культур армянского народа и обновления национальной памяти.

Karine SAHAKYAN, Roza HOVHANNISSYAN (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies NAS (Gyumri)

BREAD AND THE MANIFESTATIONS OF GRAIN CULTURE AS AN EXPRESSION OF FEAST-RITUAL APPROACH

Gyumri is a town of traditional nature. The traditional character is mainly shown in the feast-ritual and traditional system of a nation. National delicacy as an important system of traditional lifestyle is singled out in the system of values of each nation.

In recent times, our traditional stereotypes and customs have been partly misrepresented conditioned by the social-economic, social-political and moral-psychological state. The above mentioned things have naturally had their influence on our lifestyle, especially on our national cuisine. Besides, as a result of its historical fate, the Armenians are spread all over the world and have created a new kind of cuisine in a new environment synthesizing the traditional and the new values. Consequently, it is the high time to reestimate our noble values, among them, to bring to light the peculiarity and attractiveness of the traditional cuisine. There is a great need to give the unfairly forgotten national dishes a new meaning in case of respectfulness, feasts and rites so that the cuisine of different parts of Eastern and Western Armenians restore its originality.

In general, the active behaviour and traditional lifestyle of Gyumri inhabitants are considerably conditioned by their ethnodemographic structure, where the prevailing one is the Western-Armenian one. Thus, the preservation and use of national dishes are especially valued in ethnopsychological sense, it enables a great chance to combine the national character, essence and traditions becoming an important factor on the way of spiritual improvement of a society. It is necessary to collect and combine the ingredients of forgotten noble dishes as important constituent parts of material culture and to present them to the public. Our main issue is to restore Armenian traditional dishes, make them as an approaching factor of Eastern and Western Armenians, as well as to improve artificially broken links of previous and next generations. The above mentioned things will contribute to the improvement and displaying of adequate attitude to traditional values becoming a refreshment attempt of national identity.

Արմեն ՄԱՐԳՍՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՀԱՅ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ

(ուսումնասիրման փորձ՝ ըստ 1979-1984թթ. գրառած նյութերի)

Առայսօր «մանկական բանահյուսություն» տերմինի ընկալման չափանիշները որոշակիորեն սահմանազատված չեն: Թե՛ հայ, թե՛ օտար բանագետների միջև կան տարակարծություններ, հաճախ էլ՝ իրարամերժ: Բանագետները մանկական բանահյուսություն են համարում՝

- ա) Մանուկների համար հորինված ստեղծագործությունները, որոնք կենցաղավարում են մեծերի միջավայրում (օրորոցային և մանկախաղաց երգեր, մանկական հեքիաթներ, հեքիաթի նախերգեր, մանկական երգ-բանաստեղծություններ և այլն).
- բ) Մանուկների համար հորինված ստեղծագործությունները, որոնք կենցաղավարում են երեխաների միջավայրում (հաշվերգեր, շուտասելուկներ, հանելուկներ և այլն).
- գ) Այն բանարվեստի նմուշները, որոնք կորցնելով իրենց նախահիմքը՝ դադարել են մեծերի շրջանում գործածվելուց և յուրացվելով մանուկների կողմից՝ շարունակում են գոյատևել նրանց միջավայրում (բնության զանազան երևույթներին, երկնային լուսատուներին և կենդանական աշխարհին նվիրված երգեր, ծիսական «հարսանիքի և խնամոցիկի», երգեր և այլն).
- դ) Ջուտ մանկական հորինվածքներ, որոնք կենցաղավարում են մանկաշխարհում (որոշ խաղերգեր, ծաղրերգեր ու հաշվերգեր, հանպատրաստից հորինված հեքիաթներ, բառախաղեր և այլն):

Մանկական բանահյուսությունը բանարվեստի մյուս տեսակներից սահմանազատելիս անհրաժեշտ է ելակետ ընդունել նրա կենցաղավարման հանգամանքը: Ըստ այդմ էլ՝ մանկական բանահյուսության մեջ պետք է ներառել միայն այն ստեղծագործությունները, որոնք կենցաղավարում են մանկաշխարհում: Դրանք են՝ հաշվերգերը, տարատեսակ բառախաղերը, նմանողական խաղերգերն ու ծաղրերգերը, շուտասելուկները, բնության երևույթներին, լուսատուներին ու կենդանական աշխարհին նվիրված երգերը և այլն:

Ելնելով խաղի հետ մանկական բանահյուսական ստեղծագործությունների մեծ մասի սերտ առնչությունից՝ դրանք կարելի է բաժանել մի քանի խմբի՝

1. Ֆիզիկական շարժում-խաղի հետ կապված մանկական բանարվեստի նմուշներ (խաղերգեր, հաշվերգեր և այլն).
2. Մտավոր խաղ-վարժություններին առնչվող հորինվածքներ (բառախաղեր, ծածկախաղեր, շուտասելուկներ և այլն).
3. Դրամատիկական խաղերի հետ կապված մանկական բանահյուսական ստեղծագործություններ (նմանողական ծիսական խաղերգեր, բնության երևույթներին, կենդանիներին ու լուսատուներին նվիրված երգեր և այլն):

Հայ մանկական բանահյուսության բազմակողմանի ուսումնասիրությունը հետաքրքիր ու արժեքավոր է թե՛ բանահյուսական ժառանգության ամբողջական գնահատման, թե՛ մանուկների հոգեբանության, մտածողության և կարողությունների, պատմաքաղաքական իրադարձությունների, ինչպես նաև այլ ժողովուրդների մանկական բանարվեստի հետ հայ երեխաների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ պատկերացում կազմելու տեսանկյունից:

Армен САРКИСЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

АРМЯНСКИЙ ДЕТСКИЙ ФОЛЬКЛОР

(на основе материалов, собранных в 1979-1984 годах)

Критерии восприятия термина „детский фольклор,, еще четко не разграничены. В этом вопросе имеются часто противоречивые разногласия среди армянских и зарубежных фольклористов. Фольклористы детским фольклором считают:

- а) бытующие в среде взрослых произведения, созданные ими для детей (колыбельные и детские игровые песни, детские сказки, детские песни-стихотворения, сказочные песнопения и др).
- б) бытующие в среде детей произведения, созданные для детей (считалки, скороговорки, загадки и др.).
- в) те фольклорные произведения, которые потеряли свою первооснову, перестали употребляться в среде взрослых, были освоены детьми и продолжают бытовать в детской среде (песни, посвященные различным явлениям природы, небесным светилам и животному миру, ритуальные: песни “свадебного обряда и сватовства” др/.
- г) чисто детские выдумки, которые бытуют в мире детей (некоторые игровые песни, считалки, словесные игры, сказки придуманные экспромптом, дразнилки и т.п.).

Отправной точкой разграничения детского фольклора от других видов устного творчества следует считать обстоятельство его бытования. Соответственно, в детский фольклор нужно включить только те произведения, которые бытуют в детском мире. Это –считалки, разнообразные словесные игры, подражательные и шуточные игровые песни, скороговорки, песни, посвященные различным явлениям природы, небесным светилам и животному миру.

Исходя из тесной связи большей части детских фольклорных произведений с игрой, их можно разделить на несколько групп:

1. Образцы, связанные с физической детской подвижной игрой (игровые песни, считалки),
2. Выдумки, связанные с играми-упражнениями (когнитивные игры слов, скороговорки, и др.).
3. Произведения, связанные с детскими драматическими играми (подражательные ритуальные игровые песни, песни, посвященные различным явлениям природы, небесным светилам и животному миру).

Всестороннее изучение армянского детского фольклора интересно и ценно как с точки зрения оценки целостного фольклорного наследия, так и для психологии, мышления и способностей детей, историко-политических событий, а также для получения представления о взаимоотношении армянского детского фольклора с фольклором других народов.

Armen SARGSYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

**ARMENIAN CHILDREN'S FOLKLORE
(based on the materials collected in 1979-1984)**

The term “children’s folklore” has no proper definition up unit now. There are controversial perceptions on defining of the term by native and foreign folklorists. What folklorists consider children’s folklore to be are: a)works created especially for children and used by children (such as counting-out rhymes, tongue twisters, riddles and so on); b)folklore pieces that have lost their original purpose being used for adults and began to be used by children and continue to survive among them (songs dedicated to the creation of natural phenomena as well as ritual songs and animal stories, and so on); c)Children’s creations used by children (rhymes, counting rhymes, teasing rhymes, word play and so on).

In order to distinguish children's folklore from other types of folklore ganre one need to determine the purpose of its usage. According to this it is necessary to include into children's folklore only the pieces that are used in nursery. Those are counting rhymes, variouse word plays, teasing rhymes, tongue twisters, songs on natural phenomena and so on. Children's folklore pieces may be devided into several groups according to their play-based origin: 1. examples of children's folklore based on phisical movement of children (rhymes, counting rhymes and so on); 2. cognitive training exersises (word play, puzzle, tongue twister and so on); 3. examples of children's folklore representing role play (ritual songs, animal and nature based songs and so on).

The investigation of Armenian children's folklore is interesting and necessary for the total description of Armenian folklore heritage, as well as for understanding children's psychology, mentality and abilities within historical and political events. It may also contribute to the analysis of the relationship with other nation's children's folklore.

Լիլիթ ՄԻՄՈՆՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ՍՈՒՏԸ ԵՎ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՇՐՋՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԿԵՆՏԱՂՈՒՄ (ՀԱՐՑԱՂՐՄԱՆ ՓՈՐՁ)

Հայ ժողովրդական մշակույթի մեջ սուտը չի կապվում բուն խաբեության, այսինքն, կիրառողի կողմից շահ ենթադրող ապատեղեկատվության հետ, այլ ունի կիրառական-ծիսական և զվարճալիքային գործառույթ: Բուն խաբեության, կեղծիքի, ստախոսության, խարդախության անհամատեղելիությունը ավանդական հայ քրիստոնյայի կերպարի հետ ընդգծված է ժողովրդական առած-ասացվածքների մեջ: Այդուհանդերձ անմեղ և հումորով համեմված սուտիկությունը՝ որպես Մ.Բախտինի տերմինով «բարեկենդանյան մշակույթի» դրսևորում, չի դասվում պախարակելի ստի կարգում:

Ստի ծիսական կիրառությունը, երբ անհրաժեշտ է «սուտ պտտել» կամ խաբել, մեծ մասամբ կապված է այն հավատալիքի հետ, որ սուտը «ջրի երես է ելնում»: Երբ ինչ-որ բան խառնված է և անհրաժեշտ է գտել, առանձնացնել, սուտ են ասում: Այսպիսին է Աղ.Մխիթարյանցի հիշատակած սուտը ներկարարի մեծ կարասը ջարդվելու պարագայում: Մինչև մեր օրերը պահպանված ավանդույթներ կան ստել խավիժ եփելիս, որպեսզի յուղը երեսին կանգնի և զկտալիս, որպեսզի անձը զարմանա կամ հանկարծակիի գա, և նրա շնչառությունը վերականգնվի:

Բացի կենցաղային կիրառությունից, գոյություն է ունեցել ստապատումների և խաբեության առանձին մշակութային համալիր, որը վերաբերում էր ոչ բոլոր մարդկանց: Սուտը կարևոր էր որսորդների համար, և այլ ժողովուրդների մեջ այդպիսի պատմությունները կոչվում են «Որսորդական պատմություններ»: Այս դեպքում չափազանցություններով և բացահայտորեն անհնարին իրադարձություններով լի «պարծենկոտ» պատմությունները, որոնց մեջ պատմողը գրեթե միշտ գլխավոր գործող անձն է, մնացուկ են երբեմնի որսորդական հմայության: «Սուտիկ որսկանը» հեքիաթի ժողովրդական տարբերակները, որոնք տարածված են եղել պատմական Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում, հաճախ պարունակում են հեքիաթային կլիշեներ և այնպիսի պյուժեներ, որոնք բնորոշ են միայն այդ հեքիաթներին, մասնավորապես, որսաթռչունների, դրանց սպանելու և եփելու հետ կապված տիպական մոտիվներ: Խորհրդային տարիներին որսորդական ստապատումների կողքին լայն տարածում ստացան Հայրենական մեծ պատերազմի մասին ստապատումները, որոնց հերոսների մեջ հաճախ հայտնվում էին Ստալինը և գերմանացիները:

Որոշակի հմայության բաժին ունի նաև թաղիքագործների սուտասանությունը, մանավանդ որ առասպելական պատմությունները՝ կապված Քրիստոսի և թաղիքագործի հետ, որոշակիորեն «լեզվափոխված» են այն: Թաղիքագործները, բացի իրենց վերագրվող և հանրության կողմից սովորական ընկալվող գողության հակումից, ունեցել են նաև իրենց հատուկ ծածկալեզուն՝ տփողկերենը, որով նաև փաստվում էր նրանց հատուկ դիրքը հանրության մեջ:

Ստապատումները կարելի է դիտարկել որպես հայ բանահյուսության առանձին ժանր, քանի որ դրանք հեքիաթների, երգվող և պատմվող վեպերի և իրապատումների կողքին կազմել են հատկապես ձմեռային երեկոների ընթացքում հանրային ժամանցների երկացանկի մի մասը և այսօր էլ կենդանի են: Այդուհանդերձ, անեկդոտների և այլազան զվարճապատումների հետ դրանք հաճախ պատմվել են նաև ցերեկային

ժամերին, նույնիսկ՝ աշխատանքի ընթացքում: Այդպիսին են մասնավորապես իրենց հաճախորդներին զբաղեցնող վարսավիրների ստապատումները: Մյուս կողմից, ստապատումները կապված են նաև կանանց մշակույթի հետ, դրանք կազմել են կանանց հավաքների, օրինակ՝ «հարկերի» ժամանակ տարածվող գրույցների մի մասը: Ի տարբերություն արական ստապատումների՝ իգականների հերոսները առավել հաճախ ոչ թե իրենք պատմողներն են, այլ որևէ այլ անձնավորություն (օրինակ, պատմողի սկեսուրը), և այդ կերպ ստապատումը կարող էր ներհյուսվել հասարակ բամբասանքին:

Մուտլիկ պատմություններ ասողները սովորաբար ունեին իրենց մականունները, առավել հաճախ նրանց անվանում էին «սուտլիկ», իսկ նրանց սերունդներին՝ Մուտլիկի ցեղ: Քանի որ այդ պատմությունները կարող էին բանավոր ճանապարհով փոխանցվել նրանց ժառանգներին, մականունը միանգամայն տեղին էր: Մուտլիկության և պարծենկոտության մշակույթը և ստապատումները հայտնի են ազգագրական տարբեր շրջաններից, սակայն Շիրակը հատկապես անվանի է իբրև հումորով լեցուն ստապատումների շրջան:

Ստապատումները հաճախ պարունակում են առասպելական մոտիվներ, ինչպես ծովի մեջ աճող ծառը, ուրցի տերևների տակ թաքնվող աջուջ-մաջուջները, աստվածաշնչյան Հովնանի հսկա ձուկը, միաչքանի «թափազոգները» և այլն, այդպիսով իսկ մի կողմից՝ կապված մնալով ավանդույթին, մյուս կողմից՝ ուրվագծելով Ք. Լևի-Սթրոուսի տերմինով «առասպելների վերածմանը հեքիաթների», առասպելի ապարքացմանը, իբրև սուտ ներկայացնելու հնարավորությունը: Այս ճանապարհով ի հայտ է գալիս նաև ստի՝ որպես «թարս», շրջված իրականության պատկերման միջոցը: Ստապատումներին բնորոշ է նաև ժամանակային միախառնումը, ընդգծված «մոդեռնիզացիան», որը կիրառվում է իբրև չափազանցման հնար:

Այլ արժեքային բնութագրեր ունի «ի փրկություն» սուտը ավանդական հայկական համակարգում, որը նույնպես կարիք ունի առանձին հետազոտության:

Ստի կիրառությունը ժողովրդական մշակույթում կարևոր նյութ է տրամադրում ինչպես մշակութաբանության, ազգագրության, բանագիտության, այնպես էլ էթնիկ հոգեբանության համար:

Лилит СИМОНЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ЛОЖЬ И ЦЕННОСТНАЯ ПЕРЕВЕРНУТОСТЬ В ТРАДИЦИОННОМ БЫТЕ АРМЯН (постановка вопроса)

В народной культуре армян ложь не связана с собственно обманом, т. е. намеренной дезинформацией с целью получения выгоды со стороны использующего, а имеет практически-обрядовую и развлекательную функцию. Несовместимость обмана, подделки, неискренности, нечестности с традиционным образом армянина-христианина подчеркнута в народных пословицах и поговорках. Тем не менее, невинная и приправленная юмором ложь как проявление “карнавальной культуры” (по М.Бахтину) не подпадает под категорию осуждаемой лживости.

Обрядовое применение лжи, когда необходимо “ввести в циркуляцию” какую-то ложь, по большей части связано с поверьем о том, что ложь “всплывает на поверхность”.

Следовательно, если что-то смешано и нуждается в разделении, лгут. Таков случай, описанный А.Мхитаряном: когда ломался большой карас красильщика, “крутили” ложь, таковы и сохранившиеся до наших дней обычаи лгать при готовке *хавица*, чтобы масло всплыло на поверхность, и при икоте, чтобы икающий удивился или замер от неожиданности, и у него восстановилось дыхание.

Кроме обыденного использования, существовал также особый комплекс лживых историй и обманок (“врак”), который касался не всех. Ложь, врака была важна для охотников, среди других народов такие истории называются “охотничьими рассказами” или, как говорят на Руси, “охотничьими байками”. В этом случае “бахвальные” рассказы, полные преувеличений и невероятных происшествий, в которых главным действующим лицом является почти всегда сам рассказчик, - остаточное явление древней охотничьей магии. Народные варианты сказки “Охотник-врунишка”, распространенные во многих этнографических районах исторической Армении, часто содержат сказочные клише, а также такие сюжеты, которые типичны только для этих сказок, как то о дичи, ее сбивании и готовке. В советские годы к охотничьим рассказам присоединились и широко распространились враки о Великой Отечественной войне, героями которых часто были Сталин и немцы.

Некоторые элементы магии содержатся и в лживости войлочников, тем более, что мифические рассказы о Христе и войлочнике как бы “легитимизируют” ее. Кроме некоторой склонности к воровству, приписываемому войлочникам и спокойно воспринимаемому обществом, войлочники имели и свой особый язык, “*тпохкерен*”, еще раз подчеркивающий их особое положение в обществе.

Враки можно рассматривать в качестве отдельного фольклорного жанра, поскольку они наряду со сказками, эпическими произведениями и реальными историями составляли часть репертуара особенно зимних вечерних посиделок и бытуют до наших дней. Вместе с анекдотами и различными веселыми историями они часто рассказывались и в дневные часы, даже во время работы. Таковы, в частности, враки парикмахеров, которые они рассказывают для развлечения посетителей. С другой стороны, враки связаны также с женской культурой, они составляли часть бесед на женских собраниях-посиделках, в частности “*харкер*”. В отличие от мужских врак, в женских героинями были чаще всего не сами рассказчицы, а другие личности (напр. свекровь рассказчицы), таким образом врака сочеталась с обычной сплетней.

Рассказчики врак обычно имели прозвища, чаще всего их звали “врунишка”, а их поколения – Род врунишек. Поскольку их истории действительно могли переходить по линии устной традиции, то такие прозвища вполне уместны. Культура лжи и бахвальства, а также собственно враки известны в различных этнографических районах, но Ширак особенно прославлен как область полных юмора врак.

Враки часто содержат мифологические мотивы, как древо, растущее посреди моря, *аджудж-маджуджи*, скрывающиеся под листьями чабреца, огромная рыба библейского Ионы, одноглазые *тапагезы* и т. д. Таким образом они остаются привязанными к традиции и одновременно очерчивают границы “превращения мифа в сказку” (по К. Леви-Стросу), профанации мифа, возможности представить его в качестве лжи. Этим путем выявляется также ложь как метод представить “перевернутую”, обращенную реальность. Вракам присуща также путаница во времени и подчеркнутая “модернизация”, которая применяется как средство преувеличения.

Иные ценностные характеристики в армянской традиционной системе имеют “ложь во спасение”, которая также нуждается в изучении.

Использование лжи в народной культуре предоставляет важный материал как для культурологических, этнологических, фольклористических, так и этнопсихологических исследований.

Lilit SIMONIAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

LIE AND AXIOLOGICAL INVERSION IN ARMENIAN TRADITIONAL LIFE (an attempt of inquiry)

In the traditional Armenian culture lie does not associate with pure cheating, i. e., disinformation supposing getting some benefits for the liar, but has applied-ritual and leisure function. Actual lie, fake, deceiving, manipulating are judged as inappropriate for the traditional image of and Armenian-Christian, which is underlined in folk proverbs. Nevertheless innocent and full of humor deception as what may be regarded as a manifestation of “carnival culture” (in M. Bakhtin’s term) does not get under a censured category of misleading.

Ritual use of lie, while there is necessity to “distribute a lie” or to deceive, mostly is connected with the belief that lies “go up over water”. Therefore, when something is mixed, and there is need to separate or to extract, people tell lies. Such kind of practice is described by A. Mkhitarian: when the texture-dyer’s huge pitcher is broken, a lie is passed among people. Of the same nature are such customs maintained to our days as lying during cooking of *khavits* to help butter extracting over the porridge or lying to someone hiccupping, who would be astonished and his breath would recover.

Aside from everyday life a special cultural complex of telling lie-stories exists which belongs to special people. Lying was significant for hunters, and the same kind of stories are entitled as “Hunter stories” in the investigations of other folk cultures. In this case “boastful” stories full of exaggerations and obviously impossible events, the main protagonist of which is almost always the teller himself, they are the remnants of former hunting magic. Folk variants of the tale “Hunter the liar”, distributed in many districts of the historical Armenia, often include fairy-tale clichés and issues characteristic only for this kind of folk-lore such as hunting birds, term circumstances of hunting and cooking the wildfowl etc. In the Soviet period lie-stories about the Great Patriotic war became widely distributed, among heroes of which Stalin and Germans were presented.

Some portion of ancient magic may be traced in the tradition of felt-makers. Myths about the felt-maker and Christ in some way “legitimize” lying among people of this profession. Felt-makers aside from usual and “prescribed” predilection to thievery had their own secret language, “*tpoghkeren*”, which again marked their special position in the society.

Lie-stories may be regarded as a genre of folk-lore, for they are a part of the repertoire of stories told during the mostly winter evening gatherings along with fairy-tales, epical stories and songs, recollections on real events etc. and remain living in our days. Nevertheless, they were and are told together with anecdotes and other funny stories in daytime, as well, even during work. Particularly, they are attributed to barbers who entertain their customers. On

the other hand, lie-stories are typical for feminine tradition, too, they are a part of women's gatherings such as "*harker*". They are different from masculine lie-stories in their essence, first of all, the main protagonists of feminine lie-stories often are not the tellers but another person (f. e. the mother-in-law of the teller), and in this way a lie-story is weaved into the common gossip.

Tellers of lie-stories usually have special nicknames, most often they are called "liars", and their generations - "The Liar's family". As these stories may be passed to the children and grandchildren of the tellers through oral tradition, this title is fully competent.

The culture of lie-stories and correspondent folk-lore is fixed in different regions but rumor prescribes Shirak special plenty of such kind of humour and story-telling capacity.

Lie-stories often include mythological motifs such as tree growing in the sea, *ajuj-majuj* people hiding under the thyme leaves, the big fish from the Bible story about Iona, single-eyed *tapagyozogres* etc. Thus "myths turn into fairy-tales" (C. Levy-Strauss' term), get prophanized, are presented as lie. In this way lie becomes the instrument for presentation of the "overturned", inversed reality. For lie-stories of our days emphasized "modernization" is typical, used as means of exaggeration.

The "lie for saving" has different axiological characteristics in the traditional Armenian complex, and needs a special investigation, as well.

The modes of using lie in folk-culture presents important material for cultural studies, ethnology, folkloristics and ethnopsychology.

замыслом притчи «Кто меня выдаст? Разве перекасти-поле?» Вставные предания двигают и развивают ее сюжет. Так что повесть С. Хан-Гирея отличается от лермонтовской поэмы не только художественной формой, но и своим содержанием. В повести ведется более обстоятельный и конкретный рассказ о событиях и их участниках. И описание хода событий в них не идентично. Если С. Хан-Гирей борьбу героев осложняет любовной интригой, следуя действиям, событиям, в которых раскрывается содержание притчи, то М.Лермонтов ограничивается, лишь мотивом кровомщения.

Все вышеизложенное свидетельствует о том, что и поэма М.Лермонтова и повесть С. Хан-Гирея базируются на общем фольклорном материале. Но каждый из авторов народный сюжет свободно беллетризирует и превращает его в авторское художественное произведение. В результате чего в поэме «Каллы» и повести «Черкесские предания» творческая индивидуальность М. Лермонтова и С. Хан-Гирея приобретает самостоятельность в характере освоения фольклорного сюжета.

Dariko Skhalyakho (Russia)

Humanitarian Research Institute (Maykop)

FOLKLORE MOTIVES AS A FACTOR OF INTERCULTURAL DIALOGUE IN THE WORKS OF M. U. LERMONTOV AND S. KHAN-GIREY

The report discusses Russian-Adighe literary relations on the example of the works of M. Y. Lermontov and S. Khan Girey. Through parallel comparisons of the poem «Calla» by the Russian writer and the novels «Circassian tradition» by the Adyghe writer and enlightener, we can mention that the plot of both works is based on the Adyghe moral parable «Who is my will? Is tumbleweeds!» The author of the tracks in the poem «Calla lilies» and the story «Circassian tradition» creative individuality M. Y. Lermontov, and S. Khan Girey acquires independence in the character of the development of folk material, as a result of which each of the authors of the popular storyline freely express themselves and create their own works of art. The study becomes complete when we compare the works of authors..

Չարուհի ՍՈՒՋՅԱՆ (Հայաստան)

Երևանի պետական ճարտարապետաշինարարական ինստիտուտ

**ՄՍՏԱՆԱՅԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
 ԲՈՒՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿՈՒՄ**

Զեկուցումը տարբեր տեսանկյուններից ներկայացնում է բուսական աշխարհի հարաբերությունները դիվային կերպարի՝ սատանայի հետ և դիտարկում է հատկանիշները և անվանման եղանակները: Չևաբանական նշանակությամբ կարող է ենթադրել վանող արտաքին տեսքը և բույսի կառուցվածքը, ոչ դուրեկան հոտը և դեղաբանական նշանակությունը:

«Սատանա» բառի իմաստաբանությունը անաջացել է երբ. *ἰψῷ, satan* – «հակառակորդ», «թշնամի», «բանսարկու» (Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետ՝ ՀԱԲ), ԵՀՀ, Ե., 1979, հ. 4, էջ 179): Ըստ Մ.Ֆասսերի՝ հին ռուս. *сатана сатанѣ*, հին սլավոն. *сотона*, ռուս. եկեղեց. *сотона*; հնում փոխառնված հուն. *σατανᾶς* որն էլ հին *հրեա. sātān* (Фасмер М., Этимологический словарь русского языка, М., 1987, т. III, 565).

Հաճախ սատանան գուգակցվում է սև գույնի հետ և ներկայացվում է կոտոշներով, պոչով և մագիլներով, կրակե կարմիր կամ սպիտակադեղնագույն աչքերով: Ամենուր նրան տրվել են տարբեր անվանումներ, բայց հաճախ նրան ուղղակիորեն հիշել չէր խրախուսվում, փոխարենը գործածվում էին մականուններ՝ թշնամի, խաբեբա, նգովյալ, կեղտոտ, դև, Մեֆիստոֆել, Բեհեզեբեթ, Ժանտ, Լյուցիֆեր և այլն: Համաձայն հավատալիքների՝ սատանաները ապրում են անտառներում, ճահիճներում, լճված տներում, նույնիսկ եկեղեցիներում, կարող են բնակվել մարդու մեջ:

Հայկական ժողովրդական բանահյուսության մեջ թատերական սյուժեներից մեկում խաղարկվում էր երգիծական տեսարան՝ դիմակավորված կենդանիներով և առեղծվածային էակներով՝ դև, Փորթոլոզ, Ղոնչոլոզ, ջաղուկ (Պետրոսյան Է., Ծիսական թատրոնը Ջավախքի մշակների հայ տոնական ցիկլում//Կերոն 2002, Եր., 2002, էջ 191):

Դիտարկենք այն բույսերի խումբը, որոնց բաղադրիչներից մեկում առկա է «սատանա» բառույթը:

Հայ. *սատանի աչք*, լատ. *Adonis*, անգլ. *pheasant's eye, գեբլ. Adonisroshen*, ռուս. *зорувает, чертов глаз, адонис* (Ղազարյան Ռ., Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան (այսուհետ՝ ԲԲ), Եր., 1981, էջ 53):

Ադոնիսի մասին լեգենդում, որին սիրում էր Աֆրոդիտեն, ասվում է այն մասին, որ աստվածուհին պաշտպանում էր իր սիրելիին՝ չթողնելով նրան վայրի գազանի որսի: Բայց երիտասարդը ականջ չդրեց նրան և սպանվեց վարազից: Վշտահար Աֆրոդիտեն չզգաց, թե ինչպես քարերը, մամլի փշերը վիրավորեցին նրա ոտքերը: Այնտեղ, որտեղ դիպել էր աստվածուհու ոտքը, աճեցին ալ կարմիր ծաղիկներ, ինչպես նրա արյունը: Հայկական դիցարանում Աֆրոդիտեն նույնացվում է Աստղիկի հետ: Կարելի է գուգահեռներ անցկացնել ենթադրվող հայկական տարբերակի՝ Աստղափուշ ծաղիկի անվանազրույցի և դիցաբանական հերբարիումի միջև: Լեգենդում պատմվում է ինչ-որ ծաղիկի մասին, որի ցողունից կտրվածքի ժամանակ դուրս է հոսում հեղուկ, և որը վերածվում է արյան:

Բույսերը՝ կարմրադեղին ծաղիկներով և սև խալերով, նման են աչքի: Արտաքին տեսքով պայմանավորված՝ անվանվում են՝ հայ. *սատանի աչք*, ռուս. *чертов глаз* և անգլ. *pheasant's eye* «փասիանի աչք»:

Հայ. սատանի թուզ, լատ. *Datura stramonium*, անգլ. *thornapple*, գերմ. *Stechapfel*, ռուս. *дурман* (ԲԲ, էջ 13). Ռուս. *Дурман, даурium է չհիմնավորված ձևից: Ըստ երևույթին, սանսկ. dharmān, պարս. darman «դեղամիջոց» (ՀԱԲ, հ.1, էջ 639), հայ. դարման «բուժամիջոց, խոտաբույս» (Армянско-русский словарь, под ред. Галстян Е., Ер., 1984, с. 184):*

Բույսերի ժառանգական անվանումները Datura-սանսկրիտերենի լատինացված ձևերն են. dhatura կամ արաբ. tatura, անգլ. thorn, ռուս. терн:

Փշոտ տուփիկները հիշեցնում են ոչ մեծ թզի պտուղներ, որտեղից և Հայաստանում տրվել է ժողովրդական անվանում՝ *սատանի թուզ, որը պայմանավորված է ձևի նմանությամբ կամ հատկությամբ՝ «խելքահան անել, հիմարացնել»:* Հայ. *սատանի մոմ, կատազի*, ռուս. *poroz*, լատ. *Typha*, անգլ. *cat's tail*, գերմ. *Rohrkolben*. Որձախոտը ձևով հիշեցնում է եղեգի: Համաձայն հունական դիցաբանության՝ Պրոմեթևսը մարդկանց նվիրում է կրակ կոտրված եղեգով, որը ձևով նման է մոմի:

Յուրաքանչյուր բույս ունի բազմաթիվ անվանումներ, որոնք պատճառաբանվում են տարբեր կերպարներով, հատկանիշներով և դերերով: Բույսերի ժողովրդական անվանումները ամբողջությամբ և վառ կերպով արտահայտվում են ավանդույթներում, հավատալիքներում և մարդու աշխարհըմբռնման մեջ այն ամենի հանդեպ, ինչ շրջապատում է նրան:

Заруи СУДЖЯН (Армения)

Ереванский государственный университет архитектуры и строительства

ОБРАЗ САТАНЫ В НОМИНАЦИИ НАРОДНЫХ АРМЯНСКИХ НАЗВАНИЯХ РАСТЕНИЙ

Доклад посвящен различным аспектам отношений мира растений и мира одного из демонологических персонажей – черта «*սատանիս*» и рассматривает признаки и способы номинации. Морфологическим признаком может выступать отталкивающий внешний вид и форма растения, неприятный запах и фармакологический признак.

Семантика слова *սատանիս* происходит от ивр. *שָׂטָן, сатан* – “противник”, “враг”, “клеветник” (Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), Եր., 1979, հ. 4, էջ 17). По М. Фасмеру др.-русск. сатана *сатанѣ*, ст.-слав. *сатона*, русск.-цслав. *сотона*; древнее заимствование из греч. *сатанѣ* от др.-еврейск. *šāṭān* (Фасмер М., Этимологический словарь русского языка, М., 1987, т. III, 565).

Нередко черт или сатана ассоциируется с черным цветом и его представляют с рогами, хвостом и копытами, огненно-красными или бело-желтыми глазами. Называли его везде по разному, но чаще всего поминать черта впрямую не рекомендовалось и вместо этого использовали прозвища-заменители: враг, лукавый, окаянный, нечистый, сатана, Мефистофель, Вельзевул, Люцифер и т. д. Согласно верованиям черти живут в лесах, на болотах, в заброшенных домах, даже в церквях, могут вселяться в человека.

Одним из сюжетов армянского фольклорного театра было разыгрывание комической сцены, с ряжением в животных и в фантастические существа – Сатана, Портолоз, Гонджолоз, Баба Ягурт (Պետրոսյան Է., Ծիսական թատրոնը Ջավախքի մշտնջենի հայ տոնական ցիկլում//Կերոն 2002, Եր., 2002, էջ 191).

Рассмотрим группу растений, которая “принадлежит” к лексеме *սատանիս*.

Арм. *ւսւսւնի ւշք*, лат. *Adonis*, англ. *pheasant's eye*, нем. *Adonisroshen*, русск. *го-рицвет, чертов глаз, адонис* (Ղազարյան Ռ., Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան, (այսուհետ՝ ԲԲ), Եր., 1981, էջ 53).

В легенде об Адонисе, которого полюбила Афродита, повествуется о том, что Богиня оберегала своего возлюбленного, не отпуская его на охоту на дикого зверя. Но юноша ослушался ее и был убит кабаном. Афродита, оглушенная горем, не почувствовала, как камни и шипы терновника изранили ее ноги. Там, где ступала нога богини, вырастали алые цветы, как ее кровь. В армянском пантеоне Афродите соответствует Астхик, и мы можем привести предполагаемый армянский вариант предания о цветке астапуш через мифологический гербарий. В легенде повествуется о некоем цветке, из стебля которого при надрезе течет жидкость, в воздухе превращающаяся в кровь.

Растение с суриково-красными цветками с черным пятном по форме и цвету напоминает глаза. Внешний вид обусловил название арм. *ւսւսւնի ւշք*, русск. *чертов глаз* и англ. *pheasant's eye* ‘фазаний глаз’.

Арм. *ւսւսւնի թուղ*, лат. *Datura stramonium*, англ. *thornapple*, нем. *Stechapfel*, русск. *Дурман* (ԲԲ, էջ 13). Русск. *дурман* происходит от неуставленной формы. По – видимому, новообразование от дурной, одурять (Фасмер), по другой – заимствовано из санскр. *dharman*, перс. *darman* “лекарство”, арм. *դարման* “целебное средство, зелье” (ՀԱԲ, հ.1, էջ 639) Родовое название растения *Datura* – латинизированная форма от санскр. *dhatura* или араб. *tatura* от *tat* “колоть”, англ. *thorn* “колючка” (русск. “терн”).

Колючие коробочки по форме напоминают небольшой плод инжира. В Армении ему дано народное название *ւսւսւնի թուղ* “чертов инжир” из-за схожести формы плода или по способности “дурманить голову”. Арм. *ւսւսւնի մուկ, կախաղի*, лат. *Turpha*, англ. *cat's tail*, нем. *Rohrkolben*, русск. рогоз. Рогоз по своей форме напоминает тростник. Согласно греческому мифу, Прометей подарил людям огонь в полом тростнике, который по форме напоминает свечу.

Каждое растение имеет множество названий, мотивированных различными образами, свойствами и реалиями. Народные названия растений полно и ярко отражают традиции, нравы и миропонимание человеком всего, что его окружает.

Zaruhi SUDJYAN (Armenia)

State Institute of Architecture and Construction (Yerevan)

THE IMAGE OF SATAN IN THE NOMINATION OF NATIONAL ARMENIAN NAMES OF PLANTS

The report is devoted to various aspects of the relations of flora and the world of one of demonological characters – the devil ‘սատան’ and considers signs and ways of the nomination. Repellent appearance and the plant form, an unpleasant smell and a pharmacological sign can act as a morphological sign.

Semantics of the *սատան* word comes from Ivrit *שָׂטָן*. Satan means “opponent”, “enemy”, “slanderer”. According to M. Fasmer, Old Russian *сатанѣц*, Old Slavonic *сотона*, Russian Church Slavonic *сотона*; ancient loan from Greek *σατανᾶς* from Hebrew *sātān*.

Devil or Satan are often associated with black color and it is represented with horns, a tail and hoofs, bright-red or white and yellow eyes. It was differently called everywhere, but most often it wasn't recommended to remember the devil outright and instead used nicknames

deputies: the enemy, crafty, damned, dirty, Satan, Mephistopheles, Velzevul, Lucifer etc. According to the beliefs, devils live in the woods, on bogs, in the thrown houses, even in churches, they can be installed in the person.

One of the comic plots of the Armenian folklore theater was playing comic scene with dressing in animals and fantastic beings – Satan, Portoloz, Gondzholoz, Baba Yagurt.

Let's consider a group of plants which “belong” to the *սատանիս* lexeme.

Armenian *սատանի աչք*, Latin *Adonis*, English *pheasant's eye*, German *Adonis-roshen*, Russian *горлицевт, чертов глаз, адонис*.

In a legend about Adonis who was fallen in love with Aphrodite it is narrated that the Goddess preserved the beloved without releasing him on hunting for a wild animal. But the young man disobeyed her and was killed by a boar. Aphrodite deafened by a grief didn't feel as stones and thorns of a blackthorn covered with wounds her feet. Where the goddess' foot touched, scarlet flowers grew as her blood. In the Armenian pantheon Astkhik corresponds to Aphrodite. We can give estimated Armenian version of the legend about askhapush flower through a mythological herbarium. In the legend it is narrated about some flower, at a cut some liquid flows from its stem on air turning into blood.

The cinnabar-red flowers with a black spot reminds eyes in the form and color. Appearance caused the name Armenian *սատանի աչք*, Russian. *чертов глаз* and English *pheasant's eye*. Armenian *սատանի թուղ*, Latin *Datura stramonium*, English *thornapple*, German *Stechapfel*, Russian *дурман*. Russian *дурман* is originated from an unspecified form. Apparently, it is a neologism from *дурной, одурять* (Fasmer). There is another version that it is borrowed from Sanscrit *dharman*, Persian *darman* “medicine”, Armenian *դարման* “remedy, potion”. The generic name of the plant is *Datura*. It is a latinized form from Sanscrit *dhatura* or Arabian *tatura* from *tat* ‘prick’, English *thorn* “prickle” (Russian “терн”).

In the form prickly bolls remind a small fruit of a fig. In Armenia it was given the national name *սատանի թուղ* ‘a devil's fig’ because of similarity of a fruit form or on ability “stupefy the head”. Armenian *սատանի սուղ, կատանի*, Latin *Typha*, English *cat's tail*, German *Rohrkolben*, Russian *poroz*.

In the form *cat's tail* reminds a reed. According to the Greek myth, Prometheus gave Fire to men in a hollow reed which reminds us the form of a candle.

Each plant has a lot of names motivated in the various images, properties and realities. National names of plants fully and brightly reflect the traditions, customs and outlook of a person.

Мадина ТЕКУЕВА (Россия)

Кабардино-Балкарский государственный университет (Нальчик)

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЖЕНСКОГО ПРОСТРАНСТВА В КУЛЬТУРЕ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА

Изучение традиционной культуры делится на три основных этапа, соответствующих периодам истории России и характеризующих политику государства в отношении Северного Кавказа: 1 этап: XIX – начало XX века (до 1917 года), 2-ой: советская историография, и 3 этап начинается в конце 80-х – начале 90-х гг. Излишне говорить, что отсутствие письменности не способствовало развитию адыгской исторической науки до середины XX века. Поэтому вся адыгская историография издавалась на русском языке. Ближе к середине XIX века публикуются труды первых адыгских историков Ногмова и Хан-Гирея. Проблемы семейных отношений, мужских и женских сфер деятельности, формирования половых статусов заняли заметное место в их историко-этнографических обзорах. Весьма показательны диаметрально противоположные оценки женского статуса, содержащиеся в работах Ногмова и Хан-Гирея. Продолжателями их историографических традиций стали К. Атажукин, А-Г. Кешев, М.Абаев, К.Хетагуров, Б.Шаханов и др. Их работы представляют собой первые аналитические труды по истории и этнографии Северного Кавказа, и имеют значение уникальных аутентичных источников.

К концу 1920-х годов возрос научный интерес к вопросу о месте традиции в новых меняющихся условиях социалистических преобразований. Одним из первых исследований подобного рода явилась книга карачаевского автора У. Алиева «Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском крае (итоги и перспективы)». В своих статьях Алиев подверг анализу адаты горцев с новой точки зрения, большое внимание уделив положению горянки, ее социальному статусу. У. Алиев делает особый акцент на угнетенном и порабощенном положении женщины в горском обществе, ее бесправии перед неписаными «законами гор». Эти взгляды и положения получили развитие в научных статьях новой горской интеллигенции: И. Хубиева (Карачайлы), М. Коркмасова, М. Кундухова, П. Тамбиева, М. Энеева, А. Намитокова. Научная парадигма в них зачастую уступала революционному энтузиазму преобразований горского быта, разоблачению скрытых форм эксплуатации, в том числе подчиненного статуса женщины, ее юридического бесправия, борьбе за ее освобождение от домашнего труда и включение в общественное производство. Подобная идеологизация этнографической науки привела к возникновению лозунга «Борьба против горских адатов – борьба за социализм». Это дало общий негативный импульс отношения к прошлому, под которым подразумевались и этнокультурная специфика кавказских народов, как заведомо отсталому и вредному, практически во всей советской историографии.

Серьезный вклад в исследование традиционной культуры народов Западного и Центрального Кавказа внесли русские ученые В.П.Пожидаев, С.С.Анисимов, Н.Ф.Яковлев, А.В.Померанцева, С.Ивановский. Особое значение в изучении правового статуса адыгов имеют труды профессора А.М.Ладыженского, практически свободные от идеологической заданности и отличающиеся научной объективностью. Важно отметить значение исследований А.М. Ладыженского в контексте гендерного анализа, так как он прослеживает логическую связь традиционных норм адыгов, касающихся семейно-имущественных проблем, бытовых обычаев и т.п. с сохранением элементов матриархата,

кровнородственной солидарностью, патриархальными устоями, и в целом взаимообусловленность культурных и социально-экономических факторов. Авторы 20-30-х гг. ввели в научный оборот ценный полевой материал этнографического и фольклорного характера, способствовали стимуляции новых научных исследований по изучению культуры и быта коренных народов Кавказа. Важной заслугой этих ученых является постановка вопроса о женском статусе в горском обществе, рассмотрение его различных аспектов: культурного, политического, экономического, социального. Фундаментальную основу в исследование этнографии Кавказа архаических институтов власти, социальной организации северокавказских обществ, генезиса семьи, брака и связанных с ними традиционных институтов (искусственного родства, избегания, брачного поселения и пр.) заложили М.О. Косвен, В.К. Гарданов, Л.И. Лавров. Посвященные более общим проблемам социальных отношений, подобного рода работы тем не менее дают возможность современным этнографам-гендерологам деконструировать историю складывания гендерных технологий на протяжении последовательных исторических периодов, способов и каналов формирования полоролевых статусов в контексте данной культуры, закономерностей сложения комплекса власти.

В 50-80-х гг. возрос интерес к изучению «решения женского вопроса в нац-областях», что объясняется слишком явными внешними переменами в положении кавказской женщины, в первую очередь в области юридического и политического равноправия, вовлечения горянки в общественное производство, в обеспечении ее правом на образование и т.д. Среди этих работ следует особо отметить труды Т.Т. Шиковой и Э.Л. Коджесау, которые сделали первые попытки научной систематизации и анализа многократно описанных элементов традиционной культуры, что стало серьезным вкладом в развитие исследований по «женской истории» и связанной с ней сферы повседневного бытового.

Наработанный материал, достижения в отдельных отраслях истории и этнологии, привели с начала 90-х гг. к необходимости, с одной стороны – систематизации и обобщения имеющихся данных по проблемам соотношения роли и места мужчин и женщин в различных социокультурных аспектах, с другой – к некоторому расширению проблематики исследований. Специальные работы по гендерной проблематике относительно адыгской культуры ограничиваются кругом нескольких работ (Л.Сабанчиевой, М.Текуевой, Р.Рагимовой). Если обратить внимание на пол этих авторов, станет очевидной тенденция на сосредоточение в руках женской части исследователей вопросов семьи, брака и домашнего быта. Исключение составляет, пожалуй, только Меретуков, сконцентрировавший свои научные интересы в области изучения адыгской семьи, и Карпов, посвятивший женщинам Кавказа специальное исследование, остальные авторы-мужчины затрагивают эти вопросы лишь постольку, поскольку они связаны с их главными темами. Тематика этнографических исследований, начиная с описания социальных или религиозных институтов, обычного права, элементов культуры и архаических обычаев (например, аталычества), семантики пространства черкесского игрища, специфических институтов (наездничества, например) или трактовки системы ценностей, объединенной в понятиях «адыгэ хабзэ» и «уэркъ хабзэ», или моделирования традиционных социальных структур и формирования базовой личности общественной системы и т.п. сконцентрирована в рамках мужских научных интересов. Мужчины-этнографы, опираясь в своих полевых исследованиях в первую очередь на мужчин, как на наиболее

весомый информационный источник, не акцентировали внимание своей аудитории, а возможно, и сами не осознавали того, что в общем-то пишут мужскую этнографию. В условиях продолжительной монополии на знание, критерии к научному исследованию также заданы мужчинами, вплоть до выбора лингвистических способов выражения мысли или права на степень эмоционального подхода к проблеме, требования касаются и круга проблем, признаваемых достойными научного изучения, объективности, которая зачастую означает просто отказ от деталей, бытовых подробностей, из которых и складывается объективная историческая повседневность.

Medina TEKUEVA (Russia)

Kabardin-Balkarian State University (Nalchik)

HISTORY OF WOMEN STUDY IN THE NORTH CAUCASUS

The study of traditional culture is divided into three stages, corresponding to the periods of Russian history and describing the state policy in the North Caucasus: Stage 1: XIX - early XX century (before 1917), second: the Soviet historiography, and 3 phase begins at the end of 80 - early 90s. Needless to say, the lack of written language did not contribute to the development of historical science adygsjoj to the middle of the twentieth century. Therefore, the entire Circassian historiography published in Russian. Toward the middle of the nineteenth century, the first published works of Circassian historians Nogmova and Khan Giray. The problems of family relationships, men's and women's areas of activity, the formation of the sexual status occupied a prominent place in their historical and ethnographic surveys. Quite revealing diametrically opposed assessments of women's status, contained in the works Nogmova and Khan Giray. The successors of historiographical traditions were Atazhukin K., A-D. Keshev, M.Abaev, K.Hetagurov, B. Shahanov, etc. Their work is the first analytical work on the history and ethnography of the North Caucasus, and have a unique value of authentic sources.

By the end of 1920 increased scientific interest in the question of the place of tradition in the new changing environment of socialist transformation. One of the first studies of this kind was the book of the Karachai W. Aliyev's "The National Question and national culture in the North Caucasus region (results and prospects)." In his articles Aliyev analyzed the adat mountaineers from a new perspective, a lot of attention paid to the situation Goryanka, her social status. W. Aliyev pays special attention to the oppressed and enslaved the position of women in mountain communities, its powerlessness before the unwritten "laws of the mountains." These views and provisions have been developed in scientific articles of the new highland intelligentsia I. Hubieva (Karachayly), M. Korkmasova, M. Kundukhova, P. Tambieva, Eneev, A. Namitokova. Scientific paradigm they are often inferior to the revolutionary enthusiasm of transformation highland life, exposing the hidden forms of exploitation, including the subordinate status of women, its legal disenfranchisement, the struggle for its liberation from domestic work and the inclusion of social production. Such indoctrination ethnography led to the emergence of the slogan "Fighting Mountain adats - the struggle for socialism." This gave an overall negative momentum relationship to the past, by which is meant, and ethno-cultural specificity of the Caucasian peoples, known as backward and harmful, in virtually all of Soviet historiography.

Major contribution to the study of the traditional culture of the peoples of the Western and Central Caucasus, Russian scientists made V.P.Pozhidaev, S.S.Anisimov, N.F.Yakovlev, A.V.Pomerantseva, from Ivanovo. Of particular importance in the study of the legal status of the Circassians are works of Professor A.M.Ladyzhenskogo, practically free of ideological preconception and different scientific objectivity. It is important to note the importance of research AM Ladyzhensky in the context of gender-based analysis, as it traces the logical connection Circassians traditional norms concerning family property issues, consumer habits, etc. preserving elements of matriarchy, consanguine solidarity, patriarchal attitudes, and overall interdependence of cultural and socio-economic factors. The authors of the 20-30's. introduced into scientific field material valuable ethnographic and folklore character, promoted stimulation of new research on the culture and way of life of indigenous peoples of the Caucasus. An important merit of these scientists is the question of the status of women in mountain communities, consideration of its various aspects: cultural, political, economic, social. The fundamental basis of the study of Caucasus archaic institutions of government, the social organization of the North Caucasian societies, the genesis of family, marriage and associated traditional institutions (artificial kinship, avoidance, marriage settlements, etc.) laid MO Indirect, VK Gardanov, LI Lavrov. Devoted to more general problems of social relations, this kind of work still allow modern ethnographers-Genderology deconstruct gender history of folding technology over successive historical periods, methods and channels of formation of sex-role status in the context of the culture, the addition of the complex patterns of power. In the 50's and 80's. increased interest in the study of "solving women's problems in natsoblastyah", which is explained too obvious external changes in the position of Caucasian women, especially in the area of legal and political equality, Goryanka involvement in social production, to ensure her right to education, etc. Among these works particularly noteworthy works TT Shikova, and EL Kodzhesau who made the first scientific attempt to systematize and analyze repeatedly described elements of traditional culture, which was a major contribution to the development of research on "women's history" and the related areas of daily and community.

The accumulated material, advances in specific sectors of History and Ethnology, led from the early 90's. to the need, on the one hand - organize and summarize the available data on the ratio of the role and place of men and women in different socio-cultural aspects, the other - to some expansion of perspective studies. Special work on gender issues in relation to culture adygskoj limited range of occupations (L.Sabanchievoy, S.Hubulovoy, M.Tekuevoy, R.Rahimov). If we pay attention to the gender of the authors, will become apparent tendency to concentrate in the hands of the female researchers family issues, marriage and family life. The exception is, perhaps, the only Meretukov, concentrated his research interests in the field of adygskoj family, and Karpov, who devoted a special study of Caucasian women, the other male authors address these questions in so far as they relate to their main themes. Subject ethnographic research, starting with a description of the social and religious institutions, customary law, the elements of culture and archaic customs (eg atalychestva), the semantics of space Circassian merrymaking, specific institutions (horsemanship, for example) or interpretation of the system of values, united in terms of "Adyghe habze" and "uerk habze" or simulation of traditional social structures and the formation of the basic personality of the social system, etc. concentrated in the men's scientific interests. Men ethnographers, drawing in his field research in the first place on the men, as the most significant source of information,

not to focus his audience, and perhaps do not realize that, in general, male writing ethnography. In a lengthy monopoly on knowledge, the criteria for scientific research are also set men up to the choice of linguistic means of expression or the right to the degree of emotional approach to the problem, the requirements also apply to the range of issues that are recognized worthy of scientific study, objectivity, which often means a rejection of the details of individual feelings, everyday details that actually develops and objective historical daily.

Ирина ТХАМОКОВА (Россия)

Институт гуманитарных исследований (Нальчик)

КАБАРДИНСКОЕ, БАЛКАРСКОЕ И ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА: ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ КОНТАКТЫ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Завершение Кавказской войны коренным образом изменило социально-экономическую и политическую ситуацию на Северном Кавказе. Прекращение военных действий, а также земельная реформа, в результате которой крупные участки земли были признаны собственностью кабардинских князей и дворян, стали предпосылками быстрого увеличения численности русского населения региона. За короткое время тысячи русских и украинских крестьян переселились на Кавказ, где они могли купить или арендовать землю.

Нальчикская слобода, в которой преобладало русское население, стала административным центром Нальчикского округа, в котором проживали как кабардинцы, так и балкарцы. Им приходилось нередко бывать в слободе.

Развивались хозяйственные, экономические, торговые связи между кабардинцами, балкарцами и русским населением региона. На Нальчикском базаре кабардинцы продавали излишки своей сельскохозяйственной продукции, балкарцы закупали необходимое им зерно. Местным торговым центром была также станица Прохладная, куда на рынок съезжались как русские жители региона, так и кабардинцы и осетины.

Экономические связи нередко перерастали в дружеские отношения, напоминая куначество. Кабардинцы, балкарцы и русские крестьяне и казаки нередко бывали в гостях друг у друга. Иногда кабардинцы отдавали своих сыновей на несколько лет в станицу, в семью друга, чтобы они выучили русский язык, окончили русскую школу, что позволяло им в дальнейшем рассчитывать на успешную карьеру. Тем самым в новых условиях и в иной форме возрождался обычай аталычества, издавна существовавший у народов Кавказа.

Усиление межнациональных контактов приводило к взаимовлияниям в культуре, прежде всего – в материальной. К числу кавказских заимствований относится, прежде всего, казачий костюм, точнее, военная форма казачества.

В конце XIX – начале XX в. в материальной культуре кабардинцев и балкарцев появилось довольно много русских заимствований. Изменилась планировка кабардинского жилища, в котором впервые появляются сени, являющиеся обязательной принадлежностью русского и украинского жилища. У балкарцев к концу XIX в. также появились дома «русского» или «европейского» типа с застекленными окнами, с голландскими печами, хотя таких домов было очень немного.

У кабардинцев и балкарцев появилась покупная мебель (деревянные кровати, диваны, шкафы, столы и стулья) и домашняя утварь (стеклянная и фарфоровая посуда, самовары).

Изменения коснулись и одежды кабардинцев и балкарцев, которую стали часто шить из покупных тканей. Появились женские платья нового покроя. Из распашных они превратились в глухие, т.е. исчез разрез снизу до верху. В этом можно видеть влияние

городской моды. Некоторые из кабардинок стали носить юбки и кофточки – обычная одежда казачек и русских крестьянок Северного Кавказа того времени.

На столах зажиточных горцев стали появляться покупные продукты: чай, сахар, конфеты. Употребление в пищу картофеля стало обычным явлением и у кабардинцев и у балкарцев.

К концу XIX в. все больше кабардинцев и балкарцев учились в школах. Знание русского языка приобретало все более широкое распространение, что также является показателем усиления этнокультурных контактов.

Irina TKHAMOKOVA (Russian)

Kabardin-Balkar Institute of Humanitarian Researches (Nalchik)

KABARDIN, BALKAR AND EAST SLAVIC POPULATION OF THE NORTH CAUCASUS: ETHNOCULTURAL CONTACTS AT THE END OF XIXTH – THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY.

Completion of the Caucasian war radically changed the social-economic and political situation in the North Caucasus. Termination of military operations and also the land reform as a result of which large plots of land were recognized as a property of the Kabardin princes and noblemen, became preconditions of fast increase in number of the Russian population of the region. In short time, thousands of Russian and Ukrainian peasants moved to the Caucasus where they could buy or rent the land.

The Nalchik settlement in which the Russian population prevailed, became an administrative center of the Nalchik district in which both Kabardins and Balkars lived. They visited the settlement quite frequently.

Business, economic, trade relations between Kabardins, Balkars and the Russian population of the region developed. On the Nalchik market Kabardins sold surplus of their agricultural production, Balkars bought the grain they needed. The Cossack village Prohladnaya became a local trade center, where the Russian inhabitants of the region, Kabardins and Ossetins met on the market.

Economic relations quite often developed into friendship, reminding a custom of “kunachestvo”. Kabardins, Balkars, Russian peasants and Cossacks quite often visited each other. Sometimes Kabardins sent their sons for some years to a Cossack village, to a family of their friend so that their children learned Russian language and even graduated from the Russian school. That allowed the youngsters to hope for a successful career in their future. Thereby the custom of an “atalychestvo”, existing among the peoples of the Caucasus long since, was revived in new conditions and in other form.

Strengthening of international contacts led to mutual influences in culture, first of all – in material culture. The Cossack suit, or, more precisely - the military uniform of the Cossacks, was one of the first things adopted by them from the Caucasians.

At the end of XIXth – the beginning of the XXth century there were very many adoptions from Russians in the material culture of Kabardins and Balkars. Design of the Kabardin dwelling changed, in which for the first time appeared the outer entrance vestibule (walled porch) - an obligatory accessory of Russian and the Ukrainian dwelling. Balkars by the

end of the XIXth century also had houses of the "Russian" or "European" type with the glazed windows and with the Dutch stoves though such houses were few.

A purchased furniture (wooden beds, sofas, wardrobes, tables and chairs) and house utensils (glass and chinaware, samovars) appeared in the houses of Kabardins and Balkars.

Changes referred to the clothes of Kabardins and Balkars as well, which they began to sew often from purchased fabrics. Female dresses of new cut appeared. Opened dresses (cut in front from neck to the floor) gave way to the closed ones – without the frontal cuts. That probably was the influence of urban fashion. Some of Kabardin women began to wear skirts and jackets – customary clothes of Cossack and the Russian peasant women of the North Caucasus of that time.

Purchased food products began to appear on the table of prosperous highlanders: tea, sugar, candies. Use of potatoes for food became habitual both by Kabardins and Balkars.

By the end of the XIXth century more and more Kabardins and Balkars studied at schools. The knowledge of Russian was becoming widely spread – and that is also the indicator of strengthening of ethnocultural contacts.

Мария КУЧМЕЗОВА (Россия)

Кабардино-Балкарский институт гуманитарных исследований (Нальчик)

БАЛКАРЦЫ В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА

За многовековую историю население Северного Кавказа вобрало в себя культурные элементы различных эпох. В его культурном пространстве функционируют и используются в одинаковой мере разными народами и такие ценности, которые воспринимаются ими как собственно национальные. На культурное взаимодействие народов Северного Кавказа влияли различные факторы: природно – ландшафтные, социально – исторические, этнические свойства и т.д. Эти факторы являются и основой специфических черт культуры того или иного народа Кавказа. Среди сообщества северокавказских народов балкарцы являются одним из древних. Ядро их этнической культуры сформировалось как симбиоз культуры автохтонов и племён, принявших участие в этногенезе карачаево – балкарского народа.

Универсальными константами культуры балкарцев, как и у других народов Кавказа, являются древние верования. Наряду с эволюцией этнической культуры происходила и адаптация заимствований, импонирующих этнической ментальности балкарцев и находивших благодатную почву в их среде обитания. У балкарцев, кабардинцев, осетин, чеченцев, ингушей, кумыков и других народов Северного Кавказа можно наблюдать схожие элементы в материальной и духовной культуре, семейно – бытовых обрядах, этикете, общественных институтах. Несмотря на наличие национальных версий, общим достоянием многих народов Кавказа являются Нарты, Музыка, Танцы и др. Безусловно, многие составляющие традиционной культуры балкарцев подвергнуты трансформации соответственно модернизациям в процессе их развития в различные исторические периоды: до присоединения к России, в системе царского самодержавия, в советское и постсоветское время. Глобализация порождает унификацию культур в мировом масштабе, но происходит и глокализация, т.е. стремление, например, кавказских народов, в том числе и балкарцев, к возрождению и сохранению символов и ценностей этнической культуры.

Mariya KUCHMEZOVA (Russia)

Kabardin-Balkar Institute of Humanitarian Researches (Nalchik)

BALKARS IN THE SOCIAL - CULTURAL SPACE OF THE NORTH CAUCASUS

For centuries-old history the population of the North Caucasus absorbed cultural elements of various epochs. In its cultural space such values function and are used equally by different nations that are perceived by them as actually their own national. Cultural interaction of the people of the North Caucasus was influenced by various factors: natural-landscape, social-historical, ethnic properties, etc. These factors represent also a basis of peculiar features of culture of this or another of the Caucasian nations. Among the community of the North Caucasian nations Balkars are one of the ancient. The kernel of their ethnic culture was formed as culture symbiosis of autochthonous people and those tribes which have taken part in ethnogenesis of Karachay - Balkar people. Ancient beliefs are universal constants

of culture of Balkars, as well as of the other nations of the Caucasus. Along with evolution of ethnic culture there was also an adaptation of the acquired features from other cultures appealing to the ethnic mentality of Balkars and finding a fertile soil in their habitat. Similar elements in material and spiritual culture, in family- household ceremonies, etiquette, public institutes are observed at Balkars, Kabardins, Ossetins, Chechens, Ingushs, Kumyks and other peoples of the North Caucasus. Despite existence of national versions Nart epos, music, dances, etc. are the common property of many nations of the Caucasus.

Certainly, many components of traditional culture of Balkars were subjected to transformation according to modernizations in the course of their development during the various historical periods: before accession to Russia, in the system of Russian Tsarist autocracy, during the Soviet and post-Soviet periods. Globalization generates unification of cultures on a global scale, but there is also a glocalization, i.e. aspiration, for example, of the Caucasian nations, including Balkars, to revival and preservation of symbols and values of their ethnic culture.

Зухра КУЧУКОВА (Россия)

Кабардино-Балкарский государственный университет (Нальчик)

ВЕРТИКАЛЬ КАК ПРИРОДНЫЙ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ФЕНОМЕН В КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЕ

Ландшафт, географическое пространство накладывает заметный отпечаток на ментальность этноса, его психологический облик и этнокультуру, включая обычаи, традиции, верования, коммуникативное поведение и литературное творчество.

Горный тип географического пространства Кавказа с его отвесными скалами, водопадами, отсутствующим горизонтом обуславливает доминанту вертикальной ритмики в материальной и духовной жизни горцев. Подтверждением тому служат террасные огороды, сторожевые башни, архитектура сакли, сельскохозяйственные орудия, национальная пища, форма одежды, танцевальные движения и т.д. Горный ландшафт во многом определяет онтологический статус жителей Кавказа. Так, стоит обратить внимание, что самоназвание балкарцев – *таулу* – семантически связано с горами и в буквальном переводе означает «люди гор».

Этнолог Г.Гачев предлагает обращать внимание на формулу приветствия, «поскольку многие фундаментальные категории и понятия замечаются там». Балкарец или карачаевец, приветствует соплеменника фразой: «*Къалай тураса?*», буквально означающей «как ты стоишь?». В данной экзистенциальной формуле зафиксировано вертикальное измерение бытия. У северокавказских народов ярко выраженную ценность имеет формула «стояния»: невеста должна стоять; младший не имеет права сидеть, если стоит старший; вставанием приветствуется входящий в дом, проходящий путник. На наш взгляд, демонстрация вертикальной позиции связана с равнением на гору.

Категории «*верх-низ*» сильно развиты в карачаево-балкарском языке, в частности, в паремиологии. Один пример: мать невесты в день свадьбы обращается к дочери с напутственными словами: «*Теперь если твои новые родственники побегут наверх, и ты беги, если они побегут вниз, и ты беги*». Понятие «он болен» на балкарском языке выражается фразой «он стал горизонтальным» и соответственно «*он здоров*» в буквальном переводе означает «*он вертикален*».

Карачаево-балкарский вариант нартского эпоса отчетливо подчинен вертикальному ритму, который проявляется на уровне хронотопа, архетипов, образов, символов, системы персонажей, мифологем, номинологии и нумерологии. Несколько фольклорных фактов: первочеловек Ерюзмек нисходит с небес на синем метеорите; имя героя переводится как «осколок высоты»; персонажи передвигаются по вертикальному курсу; котел, свисающий с неба на железных цепях, символизирует ось мира; как средство передвижения нарты используют «*кзуш къап*» (оперение орла) и т.д. Многие эпизоды в нартском эпосе кажутся алогичными, если не учесть императив вертикали, правящий ментальностью горцев.

Принципу вертикали подчинена образная структура и произведений профессиональных литераторов Балкарии и Карачая. К примеру, в романе З. Толгурова «Белая шаль» верх (горный аул) ассоциируется с высокой моралью и чистотой, а низ – с порочной цивилизацией, разлагающей душу.

На основании собранного и систематизированного нами материала можно сделать вывод о том, что принцип вертикали определяет специфику космоса, логоса и психеи горцев Кавказа.

Zukhra KUCHUKOVA (Russia)
Kabardin-Balkarian State University (Nalchik)

VERTICAL AS A NATURE AND ART PHENOMENON IN KARACHAY-BALKAR ETHNOCULTURE

Landscape and geographic space had its influence on the mentality of any ethnos, its psychological image and ethnoculture, including traditions, customs, religions, communicative behavior and literature work.

Caucasian mountain type of geographic space with its cliffs, waterfalls, missing horizon determines vertical rhythmic dominant in material and spiritual life of highlanders. It is proved by terraced gardens, watchtowers, *saklya's* architecture, agricultural instruments, national dishes, dresses, dances and so on. Mountain determines the ontological status of the Caucasian people. So, you should pay attention, that self-ethnonym of Balkarians is *taulu*, it is semantically connected with mountains and literally is translated as «people of mountains».

Ethnologist G.D. Gachev suggests to pay attention to the way of greeting, because «many fundamental categories and concepts are noticed there». Balkarian or Karachay person greets his fellow with the phrase «*Kalai turasa?*», which means «*how are you standing?*». Vertical measure of life is fixed in this existential formula. «Standing» formula is the most striking characteristics of North Caucasian people: fiancée should stand, juniors can't sit while senior is standing, standing you greet newcomer, passing traveler. In our opinion, the demonstration of vertical position is connected with the [alignment](#) to the mountain.

Categories «*up-down*» are developed in the Karachay-Balkar language, in particular, in paramiology. For example, fiancée's mother on the wedding day says to her daughter: «*If your new relatives run downstairs, run with them, if they run upstairs, run too*». The sentence «*he is ill*» in the Balkarian language is expressed with phrase «*he became horizontal*» and accordingly «*he is well*» in literally translation means «*he is vertical*».

Karachay-Balkar variant of Nart's epos is distinctly subdued to vertical rhythm, it is revealed on the level of chronotop, archetypes, images, symbols, personage system, mythologies, nominology and numerology. Some folklore facts are as follows: primal man Eruzmek comes from sky on the blue meteorite; hero's name is translated as «*a piece of height*»; heroes move in vertical course; the pot, hanging from sky on iron chains, symbolizes an axis of the world; Narts use «*kush kap*» (eagle's feathers) as means of transport and so on. Many episodes in Nart's epos seem to be illogical, if not to take into account vertical imperative, which rules the mountain lander's mentality.

Image structure of Karachay and Balkaria professional writer's works are subdued to verticality principle. For example, in Z. Tolgurov's novel «White shawl» - *up* (mountain village) is associated with high moral purity and *down* - with vicious civilization, which corrupts the soul.

On the basis of the collected and systematized material, we can come to the conclusion that the principle of verticality determines the specificity of space, logos and psyche of the Caucasian highlanders.

Ռուբեն ՕՂԱՆՁԱՆՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՄՊԱՌՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐՈՒՄ

Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններում բացահայտվել են գեղարվեստական մշակույթի սպառման վրա ազդող բազմաթիվ գործոններ, սակայն փորձը ցույց է տալիս, որ դրանք տարբեր բնակավայրերում կարող են ունենալ յուրահատուկ դրսևորումներ: Սույն աշխատանքի նպատակն է՝ բացահայտել այլ ազգերի և հայ ժողովրդի գեղարվեստական մշակույթի արժեքների սպառման առանձնահատկությունները ՀՀ որոշ քաղաքային բնակավայրերում, խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում: Ուսումնասիրման համար հիմք են հանդիսացել Յու. Հարությունյանի մշակած ծրագրով 1980թ. և 2007-2012 թթ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի իրականացրած դաշտային հետազոտությունների նյութերը: 1980թ. հարցումներից մշակվել են Գյումրիի, Վանաձորի, Կապանի, Հրազդանի, Աշտարակի, Արմավիրի և Իջևանի նյութերը: 2007-2012թթ. հարցումներից մշակվել են Վանաձորի, Կապանի և Իջևանի նյութերը: Սույն աշխատանքում քննարկվում են գեղարվեստական մշակույթի հետևյալ հիմնական ոլորտների՝ գրականության, գիտության, երաժշտության, կերպարվեստի և բեմական արվեստի հետ կապված խնդիրները: Որպես հիմնական հետազոտական մեթոդ օգտագործվել է մշակույթի գործիչների վերաբերյալ բնակչության տեղեկացվածությունը:

Խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում մշակույթի ականավոր գործիչների անվանացանկերում ավելի մեծ թիվ են կազմում հայ գործիչների անունները: Սակայն, խորհրդային տարիներին հաճախակի են նշվել նաև ռուս և արևմտյան մշակույթի գործիչների անունները: Համարյա բոլոր քաղաքային բնակավայրերում գրանցվել են Տոլստոյի, Եսենինի, Դոստոևսկու, Ծեքսպիրի, Բալզակի, Գյոթեի, Ալ. Դյումայի, Լոմոնոսովի, Էյնշտեյնի, Նյուտոնի, Չայկովսկու, Բեթհովենի, Բախի, Մոցարտի, Բրյուլովի, Ռեպինի, Լեոնարդո Դա Վինչիի, Միքելանջելոյի, Վան Գոգի, Վ. Տիխոնովի, Յու. Նիկոլիևի, Չարլի Չապլինի, Ալեն Դելոնի, Մոֆի Լորենի և այլոց անունները: Հետխորհրդային շրջանում էապես նվազել է ռուս և արևմտյան գործիչների անունների հիշատակումների թվաքանակը, սակայն նրանց մի մասը արդի ժամանակաշրջանում նույնպես հայտնի են հասարակության շրջանում: Ըստ մշակույթի ոլորտների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ավելի ընդարձակ են դերասանների և գրողների անվանացանկերը, այնուհետև, ըստ հիշատակման հաճախականության նվազման, կոմպոզիտորներինը, նկարիչներինը և գիտնականներինը: Մշակույթի հայ գործիչների անվանացանկերը և՛ խորհրդային, և՛ հետխորհրդային շրջանում հիմնականում նույնական են՝ Հ. Թումանյան, Ավ. Բասիակյան, Պ. Սևակ, Հովի. Շիրազ, Ե. Չարենց, Ս. Կապուտիկյան, Վ. Համբարձումյան, Կոմիտաս, Ա. Խաչատրյան, Ա. Բաբաջանյան, Հովի. Այվազովսկի, Մ. Մարյան, Վ. Փափագյան, Հր. Ներսիսյան, Մ. Մկրտչյան, Սոս Սարգսյան, Արմեն Զիգարխանյան և այլք: Սակայն նկատվում են որոշ առանձնահատկություններ: Օր.՝ Աշտարակում գիտնականների անվանացանկում, ըստ նշման հաճախականության, երկրորդ տեղում է ակադեմիկոս Ն. Միսակյանը, որը ծագումով Աշտարակից է, սակայն նա չի հիշատակվում հետազոտության մեջ ընդգրկված ոչ մի այլ քաղաքում: Ըստ անվանացանկերում նշված անունների հիշատակման հաճախականության վերլուծու-

թյունը ցույց է տալիս, որ որոշ գործիչներ խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում առաջին դիրքում են: Օր՝ Մհեր Մկրտչյանին (հարցվողները հաճախ նշել են Ֆրունզիկ Մկրտչյան կամ Ֆրունզիկ), միայն Կապան քաղաքում, անգամ հետխորհրդային հետազոտություններում հիշատակումների քանակը համարյա կրկնակի գերազանցում է մյուս բոլոր դերասանների հիշատակումներին, ինչը վկայում է «ավանդական մշակութային արժեքների միջուկի» վերաբերյալ վերջերս առաջարկված տեսական մոտեցումների կարևորության մասին:

Рубен ОГАНДЖАНИЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН (Ереван)

ОСОБЕННОСТИ ПОТРЕБЛЕНИЯ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ГОРОДСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ

В настоящей работе обсуждаются проблемы потребления культурных ценностей разных национальностей в городских поселениях РА в советский и постсоветский периоды.

В данном исследовании использованы материалы этносоциологических обследований в городских поселениях Гюмри, Ванадзор, Капан, Раздан, Армавир, Аштарак и Иджеван (проведенных отделом этносоциологии института Археологии и этнографии НАН РА в 1980 и 2007-2012гг.). В исследовании рассматриваются проблемы относительно основных сфер художественной культуры- литературы, науки, музыки, изобразительного и сценического искусства. В качестве исследовательского метода была использована информированность респондентов о деятельности вышеупомянутых сфер культуры.

Материалы опросов показывают, что в постсоветский период существенно снизилась доля опрошенных, отметивших русских и зарубежных деятелей культуры. В списках имен армянских деятелей существенных изменений не наблюдается.

Однако, в некоторых поселениях выявлены незначительные особенности, которые представляют интерес для усовершенствования методики и обработки данных этносоциологических исследований. Например, в г. Аштарак по частоте упоминаний в списке имен ученых на второй строчке оказалось имя академика Сисакяна, который родом из Аштарака. Однако его имя не упоминается ни в одном из обследованных поселений.

Анализ материала по частоте упоминаний имен деятелей культуры показывает, что имена некоторых деятелей в советский и постсоветский периоды находятся на первых строках списка. Так, в г. Капан даже в постсоветских опросах имя Мгера Мкртчяна упоминается почти в два раза чаще других деятелей сценического искусства, что подтверждает о целесообразности использования концепции “Ядра культурных ценностей” в социальных науках.

Ruben OHANJANYAN (Armenia)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS (Yerevan)

FEATURES OF CONSUMPTION OF CULTURAL VALUES IN URBAN AREAS

This paper discusses the problems of consumption of cultural values of different nationalities in the urban areas of Armenia in the Soviet and post-Soviet periods.

In this study, conducted by the Department of Ethnic Sociology of the NAS RA, Institute of Archaeology and Ethnography in 1980 and 2007-2012, are used the materials of ethno-sociological surveys in urban areas of Gyumri, Vanadzor, Kapan, Hrazdan, Armavir, Ashtarak and Ijevan. The investigation touches upon the issues concerning the main areas of artistic culture, literature, science, music, visual and performing types of art. As a research method the awareness of the respondents on the above figures spheres of culture was used.

The surveys demonstrates that in the post-Soviet period significantly decreased the proportion of respondents who mentioned famous cultural figures of Russian and foreign origin. No significant changes were observed in the list of names of Armenian cultural activists.

However, some villages revealed minor features of interest concerning the improvement of the methodology and research of ethno-sociological data. For example, in Ashtarak academician Sisakyan's name was mentioned as the second in line on list of names of scientists because he was born in Ashtarak. However, his name is not mentioned in any villages surveyed.

Analysis of the material on the frequency of mentioning of names of artists shows that the names of some of the leaders in the Soviet and post-Soviet periods are on the first row of the name list. Thus, in Kapan even in the post-Soviet surveys Mher Mkrtchyan's name is mentioned almost twice often than other figures of the performing art. This reaffirms the appropriates of use of the concept of "Core of Cultural Property" in the social sciences.

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՎԵՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
АРХИТЕКТУРА, ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Լատուրա ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

ՃԱՆԱՊԱՐՀ ՋՐԱՆԿԱՐԻ ՄԻՋՈՎ

Նկարիչ Սամվել Լաճիկյանի ճակատագիրը հարուստ է բարդ շրջադարձերով ու արտասովոր իրադարձություններով: Լաճիկյանի կենսագրությանը հաղորդակցվելիս զարմանում ես, թե ինչպիսի մեծ եռանդ ու հետաքրքրության սահմաններ է ունեցել նա՝ գեղանկարչություն, գրաֆիկա, ոսկյա իրերի գեղարվեստական ձևավորում, մանրանկարչություն և «շնչավորված» գորգեր:

Չունենալով մասնագիտական կրթություն՝ Սամվել Լաճիկյանը նկարում էր և նկարում էր շատ լավ, նկարում էր, որովհետև պարզապես այլ կերպ չէր կարող: Նկարիչը համոզված էր, որ աշխարհում չկան ապաշնորհ մարդիկ, որ բոլորն էր յուրովի տաղանդավոր ու հանճարեղ են: Խնդիրն իրենք իրենց գտնելու, ի վերուստ տրված շնորհը հայտնաբերելու մեջ է: Եվ ապագա նկարիչը կարողացավ լույս աշխարհի հանել իր ներսում թաքնված տաղանդը՝ նկարելու ի վերուստ պարզևաճ շնորհը: 1981թ. ծնվում է նրա ստեղծագործական առաջնեկը՝ «Նատյուրմորտ մոմով» ջրանկարը: Այս փոքրիկ, գոտրիկ աշխատանքը ներկայացվեց Մոսկվայում կազմակերպված ջրանկարի համամիութենական 6-րդ ցուցահանդեսում, և նշանավորվեց նրա մուտքը արվեստի մեծ աշխարհ: Դրան հաջորդեց դիմանկարների շարքը, որոնք նկարչին ճանաչում բերեցին նաև հայրենի քաղաքում: Բայց մասնագիտական կրթություն ստանալու նրա ցանկությունն արդեն կայացած նկարչին տարավ Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտ (6-ամյա կուրսն ավարտում է երեք տարում):

Շնորհալի նկարչին նկատեց նաև ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն Ռուբեն Զարյանը՝ «Ճանապարհ ջրանկարի միջով» հողվածով միայն ափսոսանք հայտնեց, որ նկարիչը բնակարաններ չունի: Լաճիկյանը երկար սպասեցնել չտվեց: Այդ բացը լրացրեց «Աշուն և Ձմեռ», «Հինը և նորը» բնանկարներով, որոնք քաղաքային տեսարաններ են նախկին Լենինականից՝ «Ջերմությամբ լցված» փողոցներով, Մբ. Ամենափրկիչ եկեղեցով, վառարանների ծխնելույզներով ու միայն իրեն հատուկ էլեկտրասայուններով՝ բնանկարները նկարված էին ջրաներկով: Նկարիչը ներկանյութերից նախընտրում էր ջրաներկը՝ քմահաճ, բայց փափուկ, թափանցիկ ու զգացմունքային, որն այնքան ներդաշնակ էր նկարչի հոգուն: Նկարչի ստեղծագործական առաջին շրջանի ավարտը համընկավ 1988թ. երկրաշարժի հետ, երբ երկինքն ու երկիրը խառնվեցին իրար, տակնուվրա եղան. «Ավերակ երկիր, խավարած երկինք ու կույր, լուռ ու մունջ Աստված» Ալեկոժովեց նաև նկարչի ներաշխարհը, խարխիվեց հոգեկան անդորրը: Ինքնաարտահայտման իրեն լավ ծանոթ նյութը՝ ջրաներկը այլևս չէր բավարարում արվեստագետին: Վերջին ջրաներկ աշխատանքը «Փրկված ծաղիկներ» նատյուրմորտն էր: Նկարչին պետք էր մեկ այլ ավելի կոպիտ, ավելի համարձակ, ավելի թանձր նյութ՝ յուղաներկ: Դա զուտ ներկանյութի փոփոխություն չէր, այլ նրա ներաշխարհի, նրա աշխարհընկալման ու կենսակերպի: Չէր մարել միայն հույսը: Այդ տարիներին նա ստեղծեց «Տրամադրություն», «Դաշտային ծաղիկներ» յուղանկարները, որոնցում որպես խորք օգտագործված էր գորգը, որը հաջորդ նկարներում դադարելու էր պասիվ խորք լինելուց, այն առաջ էր գալու և ինքնուրույն արժեք էր ստանալու՝ վերածվելով «Հանգույցի», «Ասպետ»-ի, «Տի-

րավոր» և «Հուլիսի» գորգի նախադեպը չունեցող կիրառում: Լաճիկյանի կտավներում գորգը անձնավորվում է, շունչ ու հոգի առնում «Շղթայվածը» աշխատանքը արդեն ստեղծվում է ԱՄՆ-ում, ուր տեղափոխվել էր նրա ընտանիքը: 1994թ. դա հայրենիքից հեռու գտնվող մարդու հոգեվիճակն է, կարոտից կեղեքվող սրտի ճիչը: Բայց Լաճիկյանի անհանգիստ էությունը չէր կարող երկար համակերպվել կապանքներին: Նա պետք է ազատագրվեր իր շղթաներից և ստեղծում է «Թռիչքի փորձ» կտավը, դա հոգու թռիչքն էր, Բայց դեռ ոչ ճախրանք:

Իր վերջնական փրկությունը նկարիչը գտավ մանրանկարներում: Արարվեցին «Հայկական մանրանկարչություն» շարքի հինգ՝ «Սկիզբ», «Մուտք», «Ներկայացում», «Իջեցում», «Վերջ» («Խորհրդավոր ընթրիք») մեծածավալ գործերը: Թեև շարքն ավարտվում է «Վերջ» ստեղծագործությամբ, Բայց դա իրավամբ վերջն էր միայն այդ շարքի: Նկարչի ստեղծագործական միտքը որոնում էր ինքնաարտահայտման նոր կերպեր: Նկարիչն իր ուժերը փորձում է նաև իր համար բոլորովին նոր՝ ոսկերչական իրերի ձևավորման ոլորտում: Նկարչի երևակայությունն այս բնագավառում գերազանցում է սպասածին: Նկարչի կոմպոզիցիաները հիացնում են մտածողության ինքնաստիպությամբ ու շքեղությամբ:

Նա հիմա Գյումրիում է: Հայրենի հողը, հարազատ քաղաքը կարծես նրան ստեղծագործական լիցք են հաղորդել: Նրա խաղաղված հոգին կրկին վերադարձել է ջրանկարներին: Արդեն Գյումրիում նա ստեղծել է «Հովիկի դիմանկարը», «Վահագնի դիմանկարը», «Հոր դիմանկարը» դիմապատկերների նոր շարք: Այս Ժանրում նկարչի վարպետությունը սահմաններ չի ճանաչում: Աշխատելիս նա նկարչից վերածվում է հոգեվերլուծողի, թափանցում է բնորդի ներաշխարհը: Ուզում ենք հավատալ նրա հաջորդ շարքը կոչվելու է «Վերադարձ», վերադարձ դեպի իր հարազատ ակունքները:

Лаура АТАНЕСЯН (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

ДОРОГА ЧЕРЕЗ АКВАРЕЛЬ

Судьба художника Самвела Лачикяна богата необычными жизненными круговертиями. Знакомясь с Лачикяном и его биографией, удивляемся его безграничной энергией, безпредельной любознательности. Это живопись, графика, оформление изделий из драгоценного металла, миниатюры и одухотворенные работы. Ранее, не имея профессиональной подготовки, он рисовал безпрестанно и весьма талантливо. Он считал, что нет безталантливых людей, все априори имеют возможность творчески самовыразиться. Важное лишь в том, что уметь найти себя в этом многообразии и представить талант в реальном воспроизведении мироощущения. И будущий художник смог предъявить сокровенные грани своего таланта.

1981г. создано первое произведение “Натюрморт со свечой”. Это небольшое, скромное произведение, представлено на 6 – ой всесоюзной выставке в Москве, где ознаменовалось его вхождение в большой мир искусства. Далее последовал ряд портретов, но желание получить профессиональное образование уже состоявшегося художника, в то время приняли в театрально-художественный институт, который он 6 – летний курс закончил за 3 года.

Талантливый художник заметил Рубен Зарян в статье “Дорога через акварель”. Заслуженный искусствовед сожалел об отсутствии пейзажей. Эти рекомендации художник реализовал в работах “Старое и новое”, “Осень и зима”, пейзажами, которые любовно

пополнены городскими, Ленинанскими, присущими только ему дымовыми трубами на крышах, церковью Святого Спасителя, другими присущими городу элементами.

С. Лачикян из всех изобразительных материалов предпочел акварель, как пластически и чувственно – мягкий способ передачи своего видения реальной действительности. Первый период творчества совпал с трагическими событиями Ленинанка 1988 года, когда безжалостная стихия низвергла все беды несчастья, неся разрушения, при молчаливом согласии небес на несчастный народ. Творческого самовыражения в хорошо знакомом ему акварели оказалось недостаточным для более реального отражения новых мироощущений действительности, поскольку акварельная работа “Спасенные цветы”, требовала наиболее жесткий и контрастный способ передачи изображения, что могли бы дать работы в масле. Это не только замена материала, но и глубоко эстетичное и всепроникающая доступность мироощущения художника, вызывающее у зрителя чувство сопричастности к душевному равновесию и недриходящим ценностям человеческого самосознания. В эти годы были созданы работы: “Полевые цветы”, “Настроение”, в которых на втором плане присутствовал старинный армянский ковер, который в дальнейшем выходил на первый план – “Поцелуй”, “Рыцарь”, “Богоматерь”, “Надежда”.

В работах Лачикяна линии преобретают духовность и жизненность “В цепях” который создан в США, куда переехала семья в 1994 г. Это душевное состояние ностальгической души художника в дали от родины.

Стремление к свободе творчества художник нашел в миниатюре. Родились работы: “Начало”, “Вход”, “Представление”, “Падение”, “Конец”. “Тайная вечера” 5 многоплановых армянских миниатюр и ряд других произведений завершается работой “Конец”, но это в реальности было завершением этого ряда.

Новые формы самовыражения, творческий дух художника нашел в прикладных формах изделий из золота и драгоценных металлов, каждое из которых представляло собой высокохудожественное самовыражение.

В настоящее время Лачикян находится в родном городе, на родине, которая придает ему новую энергию для творческого развития. Лачикян работал акварелью, мастерство в котором он довел до совершенства, сравнимое с лучшими работами в масле. “Портрет Овика”, Портрет Ваагна”, “Портрет отца”, этот ряд создан в Гюмри. В жанре портрета он не имеет себе равных. Работая, он перерождается в тонкого психолога, выявляет тайные и глубоко психологические черты индивидуума.

Я уверена, что его следующее произведение будет “Возвращение”: возврат к своим истокам.

Laura ATHANESYAN (Armenia)
Shirak Center of Armenian Studies(Gyumri)

A WAY THROUGH WATERCOLOUR PAINTING

Artist Samvel Lajikian’s fate is rich with complex changes and unusual events. While associating with Lajikian’s biography, you wonder how great energy and interest he has had: painting, graphics, decorative designing of jewelry models, miniature painting and “animated” carpets.

Not having professional education Samvel Lajikian was painting and was painting well, he was painting as he could not help doing it. The artist was sure that there were not any mediocrities and that all people were gifted and genius in their own way. The problem is in

finding themselves, and in discovering the given gift. And the future artist was able to bring the gift hidden in him into the world to paint the given gift. In 1981 his first creative watercolour painting “Naturemort with wax” was born. This small, fine work was presented to the 6th all-union watercolour painting exhibition holding in Moscow, and his entrance to the great art world was marked. The series of portraits followed it which brought fame to the artist in his hometown as well. But the longing for getting professional education took the gifted artist to Yerevan’s Art and Theatrical Institute of that time (he completes the 6-year course within three years). Ruben Zaryan, the headmaster of Art Institute NAS RA, notices the gifted artist with the article “A way through watercolour painting”, he only regretted that the artist did not have any landscape paintings. Lajikian did not wait a lot. He met the lack with “Fall” and “Winter”, “The Old” and “The New” landscape paintings which were urban sights from formerly Leninakan with streets “filled with warmth”, St. All Saver’s church, stove chimneys, and the electrical columns (S.L.) typical to it were painted with watercolour. The artist preferred watercolour to colouring material: whimsical but soft, limpid and emotional, which was so consonant to the artist’s soul.

The end of the artist’s first creative period coincided with the 1988 earthquake when heaven and earth took alarm: “Ruin country, dark heaven and blind, silent God” (S.L.).

The artist’s inner world also stirred, his spiritual calmness became shattered. The favourite material watercolour proposed for self-expression did not satisfy the artist any more. The last watercolour work was “Saved flowers” Naturemort. The artist needed another more rough, richer material - oil paint. It was not only a change of colouring material but also a change of his inner world and vital question. There was only the slightest hope. Within those years he created “Mood”, “Wild flowers” oil paintings, in which the carpet was used as a depth, that in the next pictures it was to cease of being a passive depth, it was to emerge and get original value by changing into “Knot”, “Knight”, “Our Lady” and “Hope”. In Lajikian’s canvases the carpet is personified, it takes breath: The work “Chained” was created in the USA where his family had moved in 1994. It is the emotional state, the heart cry from nostalgia of a person being far from his motherland. But Lajikian’s restless nature could not put up with the trammels for a long time. He had to get freedom from his chains and he creates “An attempt of flight” canvas, it was the soul flight and not yet soaring.

The artist found the final rescue in his miniature paintings. Five voluminous works of “Armenian miniature painting” series were created: “Beginning”, “Entrance”, “Presentation”, “Lowering”, “End” (“Solemn Supper”). Though the series ends with the work “End”, it in justice was only the end of that series. The artist’s creative thinking was searching for new ways for self-expression. The artist was testing his strength in a quite new sphere of designing jewelry. The artist’s imagination in this field surpasses all expectations. The artist’s compositions admire people with thinking originality, mastery and luxury. The artist is in Gyumri now and is creating again. It seems so that the native country, the native town have conducted him with creative energy. His calm soul has already turned to the watercolour paintings. Being in Gyumri he has created a new series of portraits: “Hovik’s portrait”, “Vahagn’s portrait”, “Father’s portrait”. In this genre the artist’s skill knows no bounds. When working he changes from an artist into a psychoanalyst, penetrates into the model’s inner world and reveals secrets which can be unknown to them.

We want to believe that his next series will be called “Return”: return to his native sources.

Мария АРСЕНЯН (Украина)

Национальный заповедник София Киевская (Киев)

СРЕДСТВА АРХИТЕКТУРНО-ПЛАСТИЧЕСКОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ АРМЯНСКИХ ХРАМОВ УКРАИНЫ X–XIX ВЕКОВ

В архитектуре христианских храмов раннесредневековой Армении выработались определенные средства выразительности. Важнейшим процессом в их формировании было овладение в совершенстве основным строительным материалом – камнем. В этот период были заложены основы армянского национального зодчества, которые легли в основу развития не только храмовой архитектуры Армении, но и армянских переселенцев по всему миру, в частности, Украины.

Армянские мастера Украины в первую очередь перенесли одно из основных свойств армянского сакрального зодчества – лаконичную простоту архитектурных форм. Средства декоративной выразительности, как в Армении, так и на Украине, служат, в основном, акцентированию отдельных частей зданий: порталов, окон, капителей, карнизов.

В Армении дверные проемы перекрывались перемычкой, аркой или тем и другим одновременно. Перемычки, начиная с IV века, начали украшать резьбой. Вокруг входного проема начинает формироваться интересная композиция портала, с обеих сторон устанавливаются один или два пилястра, на них ставится общая капитель, украшенная орнаментом, а продолжением служит арка с богатым резным оформлением.

На территории Украины указанной традиции оформления порталов придерживались в основном армянские зодчие Крыма X – XVIII веков. Можно выделить такие типы порталов: без декора (Солнечная Долина, Феодосия – гавит церкви Иоанна Предтечи); с перемычкой и аркой на профилированных консолях (церкви Саркиса и Параскевны в Тополевке); профилированное обрамление без арки (монастырь Сурб Хач около Старого Крыма, церкви в Старом Крыму, Саркиса, Архангелов, Иоанна Богослова в Феодосии); профилированное обрамление с аркой на консолях (церкви в Судаке, Стефана, Иоанна Богослова в Феодосии); с добавлением полуколонок (монастырь Сурб Хач возле Старого Крыма, Ялта – церковь Рипсимэ). Также порталы украшались резным орнаментом: в виде плетения (церковь Архангелов в Феодосии), хачкары (церковь Иоанна Богослова в Феодосии), надписи (монастырь Сурб Хач возле Старого Крыма), рельефное изображение Богородицы (монастырь Сурб Хач возле Старого Крыма, церковь Архангелов в Феодосии), розетки (церковь Архангелов в Феодосии, монастырь Сурб Хач возле Старого Крыма, армянский собор во Львове). В декоре храмов Западной Украины преобладали влияния стилей ренессанса (Городенка, Львов, Окопы, Бережаны, Лисец, Тысменец, Каменец-Подольский) и барокко (Ивано-Франковск, Снятин, Куты, Жванец). В Крыму влияние ренессанса можно проследить на храмах в Евпатории и Керчи. Порталы храмов указанных стилей могли иметь профилированное обрамление (Городенка, Лисец, Снятен), фронтоны (Бережаны, Тысменец), растительный орнамент, геральдика (Жванец), колонки, разорванный дугообразный фронтоны (Ивано-Франковск).

Обрамление окон в Армении выполнялось в виде бровок или на всю высоту окна. В Украине обрамление повторяло по стилю и форме порталы (Евпатория, Керчь, Старый Крым, Бережаны, Тысменец, Городенка, Снятин, Окопы). Исключение составляют обрамление окон абсиды армянского собора во Львове и церкви Рипсимэ в Ялте. Здесь можно проследить армянскую традицию обрамления окон (бровки, полное обрамление с резным орнаментом).

Важную роль в пластике фасадов особенно западной Украины играли пилястры, карнизы, фронтоны, ниши и уступы, а в стенах фасадов встраивались плиты с надписями (монастырь Сурб Хач возле Старого Крыма, церковь Параскевны в Тополевке, армянский собор во Львове, Белгород-Днестровский, Черновцы), хачкары, фрагменты или надгробные плиты (церковь Саркиса в Феодосии, армянский собор во Львове, Каменец-Подольске),

розетки (Судак). Богатой каменной резьбой украшены фасады храма Рипсимэ в Ялте и абсидой, армянский собор во Львове, барабан купола монастыря Сурб Хач около Старого Крыма (полуколонки, аркады, капители, резной орнамент, ниши, надписи).

В интерьерах в основном Крыма, а также армянского собора во Львове резьбой украшались пилястры, капители, ниши, кивории. На пилонах, пилястрах, сводах, стенах вырезались хачкары (Старый Крым, Тополевка, Феодосия). На стенах могли размещаться рельефы с изображением святых, Христа, Девы Марии, святого агнца в медальоне (церкви Иоанна Предтечи, св. Сергия, в Феодосии, монастырь Спасителя в Богатом, монастырь Сурб Хач около Старого Крыма). В храмах западной Украины встречаются скульптуры (на фасадах – Лисец, Каменец-Подольский, Ивано-Франковск; в интерьере – Бережаны).

Часто в армянских храмах находились захоронения, а плиты надгробий с резным орнаментом были частью напольного покрытия (Старый Крым, Килия, Каменец-Подольский, Феодосия и др.).

Указанные выше приемы были обусловлены многими факторами, прибывая в Крым армянские переселенцы в меньшей степени подвергались влияниям, сохраняя свои традиции каменной резьбы. На территории западной Украины на формирование архитектурной пластики армянского храма значительно повлияло принятие унии с католической церковью. Армянский традиционный орнамент можно увидеть на самой старой части армянского собора Львова, позднейшие пристройки были выполнены в стиле ренессанса. Можно предположить, что в архитектуре несохранившихся армянских храмов, в период до принятия унии, могли использоваться в декоре характерные армянские приемы, но подтверждения этому предположению пока не найдено.

Mariya ARSENYAN (Ukraine)
Sophi Kievskaya National Reserve (Kiev)

MEANS OF ARCHITECTURAL EXPRESSIVENESS OF THE ARMENIAN TEMPLES OF THE UKRAINE IN X-XIX CENTURIES.

In architecture of Christian temples of middle ages Armenia developed certain means of expressiveness. Basic building material - a stone was the major process in their formation. During this period have been laid down bases of the Armenian national architecture, they became the basis of development of temples architecture of Armenian immigrants worldwide, in particular in Ukraine.

The Armenian masters of Ukraine first of all have transferred one of the basic properties of the Armenian architecture - laconic simplicity of architectural forms. Means of decorative expressiveness, both in Armenia and in Ukraine, serve basically to accentuation of separate parts of buildings: portals, windows, capitals, eaves etc.

In Armenia doorways were blocked by crosspieces or an arch or that and another simultaneously. Crosspieces since IV century have started to decorate a carving. Round an entrance aperture the interesting composition of a portal from both sides, one starts to be formed or two pilasters, on them the general capital decorated with an ornament is put, continuation serves an arch with a rich carved frame.

In the territory of Ukraine the specified tradition of a frame of portals basically adhered the Armenian architects of Crimea X - XVIII centuries. Such types of portals were: without a decor (in Feodosiya - John Predtechi's churches); with a crosspiece and an arch on consoles (the church of Sarkisa and the church of Paraskevna in Topolevka); a frame without an arch (monastery Syrb Hach in Old Crimea, the church Sarkisa in Old Crimea, the church of Archangels, the church of John Bogoslova in Feodosiya); a frame with an arch on consoles (the church in the Sudak, the church of John Bogoslova in Feodosiya); with addition arch on consoles (monastery Syrb Hach near Old Crimea, in Yalta - the church of Repsime).

Also portals were decorated by a carved ornament: in the form of weaving (the church of Archangels in Feodosiya), by the Armenian hachkar (the church of John Bogoslova in Feodosiya), inscriptions (monastery Syrb Hach near the Old Crimea), in the form of the relief image of the Mother of Goddess (monastery Surb Hach in the Old Crimea, the church of Archangels in Feodosiya), in the form of sockets (the church of Archangels in Feodosiya, monastery Syrb Hach in Old Crimea, the Armenian cathedral in Lvov).

In a decor of temples of the Western Ukraine prevailed the influences of styles of the Renaissance (city Gorodenka, city Lvov, Okopy, Berezany, Lisets, Tismenets, Kamenets-Podolsk) and baroque (Ivano-Frankivsk, Sniatyn, Kutu, Zvanets). In the Crimea Renaissance influence had been on temples in Evpatoria and Kerch. Portals of temples of the specified styles could have a frame (city Gorodenka, Lisets, Sniatyn), a pediment (Berezany, Tismenets), a vegetative ornament, heraldry (Zvanets) the columns, the bow-shaped pediment (Ivano-Frankovsk).

The frame of windows in Armenia was completely on all height of a window. In Ukraine the frame repeated on style and the form portals (Evpatoria, Kerch, Old Crimea, Berezany, Tismenets, city Gorodenka, Sniatyn, Okopy). An exception make a frame of windows of the Armenian cathedral in Lvov and the church Repsime in Yalta. Here it is possible to see the Armenian tradition of a frame of windows (a full frame with a carved ornament).

The important role in plastic of facades of especially Western Ukraine played the pilasters, eaves, pediments, niches and ledges. In walls of facades were built the plates with inscriptions (monastery Surb Hach near Old Crimea, the church of Paraskevna in Topolevka, the Armenian cathedral in Lvov, Belgorod-Dnestrovskiy, Chernovtsy), Armenian hachkars, fragments or completely tombstones (in the church of Sarkisa in Feodosiya, the Armenian cathedral in Lvov, Kamenets-Podolskiy), rosettee (in city Sudak). The rich stone carving are decorates the temple facades in Yalta - the church of Repsime, the Armenian cathedral in Lvov, monastery Syrb Hach near Old Crimea (semicolumns, arcades, a carved ornament, niches, inscriptions).

In interiors basically Crimea, and also the Armenian cathedral in Lvov the by carving had been decorated with pilasters, capitals, niches. On pilasters, the arches, walls were cut out the Armenian hachkars (in Old Crimea, Topolevka, in Feodosiya). On walls could take places reliefs with the image the Christ, Maiden Maria (the church of John Predtechi, St. Sergiy in Feodosiya, Monastery of the Savior in Bogatom, monastery Surb Hach near Old Crimea). In temples of the Western Ukraine there are sculptures (on facades – Lisets, Kamenets-Podolskiy, Ivano-Frankovsk; in an interior – Berezany).

Often in the Armenian temples were a burial place, and plates of gravestones with a carved ornament were a part of a floor covering (Old Crimea, Kiliya, Kamenets-Podolskiy, in Feodosiya).

Above mentioned architecture traditions have been caused by many factors: arriving in the Crimea the Armenian immigrants had been lesser influenced, they were keeping the old traditions of a stone carving. In territories of the Western Ukraine on formation of architecture of the Armenian temple were considerably affected by acceptance of Unia with Catholic church. The Armenian traditional ornament can be seen on the oldest part of the Armenian cathedral of Lvov, the latest extensions have been executed in Renaissance style.

We may come to the conclusion that in architecture of Armenian temples, during the period acceptances of Unia, had been used in a decor of old Armenian architecture traditions.

Карен БАЛЪЯН (Россия)

Международная академия архитектуры (Москва)

СОВРЕМЕННАЯ АРХИТЕКТУРА: ФАКТОР ПАМЯТИ

Важным фактором развития современной архитектуры является память.

Память как, интеллектуальный багаж, может стать пружиной для движения вперед, для создания новых решений. Память, как хранилище застывших форм, может стать тормозом для развития.

Талант архитектора и мастерство решения конкретной задачи становятся важнейшими аргументами в пользу избранного принципа. Однако даже в этом случае исторический контекст, сформированный фактором памяти, предопределяет очень многое 100 лет истории новейшей архитектуры армении охвачены непрерывной чередой противоречащих друг другу отношений к собственной памяти. Новые национальные формы (инновационные знаки памяти) в период национального подъема (эпоха Таманяна и конструктивистов), воплощаясь в новейших пространственных решениях, предопределили общий взлет культуры и духа.

Наоборот, застывшие национальные формы (аутентичные знаки памяти) в последующий период тоталитаризма, ограничиваясь традиционными пространственными композициями, вели к угасанию культуры и духа.

Вторая половина XX столетия стала повторением первой: модернизм, создавая новейшие формы, расправил границы национального духа.

Неосталинизм, возвращаясь к штампам прошлого, вновь его сжал.

Период современного постмодернизма, располагая более широкой возможностью выбора, казалось, не столь зависящего от догматической идеологии, делает выбор в пользу второго, ограничив содержание формой, пользуясь атрибутами из арсенала памяти как застывшими клише.

Постмодернистичность сознания настолько углубляется, что происходит подмена самой памяти – уничтожаются памятники недавнего прошлого и на их месте возникают новейшие аналоги (новоделы), синонимы (подмена стиля), либо сохраняются небольшие фрагменты подлинного в новом строении (превращение прошлого в настоящее).

Для сравнения, подмена памяти в советский период делалась для формирования новой памяти (советской истории). В послевоенное десятилетие применялся девальвирующий память принцип создания синонимов (подмены стиля).

Используемое в настоящем совершенно иное отношение к моделированию архитектуры – не идейное, но материальное – в своих попытках повторить прошлое и ограничиться его отдельным формальным набором лишает архитектуру ценности и возможности развития.

Превращение настоящего в прошлое, а прошлого в настоящее фактически приводит к уничтожению памяти, к лишению подобной архитектуры ценности и возможности развития.

Как вывод -, встает вопрос разграничения прошлого и современного, памяти и новизны.

Архитектура прошлого требует по отношению к себе подхода с позиций исследования и сохранения, общего понимания прошлого как ценности. В свою очередь, архитектура, вновь создаваемая, требует понимания новизны .

Память должна являться не тормозом для движения к новизне, но стать пружиной для ее достижения.

Karen BALYAN (Russia)

International Academy of Architecture (Moscow)

MODERN ARCHITECTURE: MEMORY FACTOR

Memory is an important factor in modern architecture development.

As an intellectual background, memory may become a motive for moving forward, for creating new solutions. The architect's talent and the skills used to solve a concrete task become an important argument in favor of the chosen principle, but even so the historical context, shaped by memory factor predetermines a lot. Memory as a storage of congealed forms may hamper development.

100 years of modern Armenian architecture are filled with continuous series of conflicting relations to own memory

During the period of national rise (the era of tamanyan and constructivists) new national forms (innovative signs of memory), were fulfilled in newest spatial solutions predetermining the overall rise of culture and spirit. Contrary to it, during the subsequent period of totalitarianism congealed national forms (authentic signs of memory), being limited to traditional spatial arrangements, led to decline of culture and spirit.

The second half of the 20-th century was a replica of the first one: along with creating newest forms the modernism outspreaded the boundaries of national spirit. The neo-stalinism that returned back to clichés of the past, squeezed it again. The period of contemporary postmodernism with a wider choice opportunities that did not seem to depend much on dogmatic ideology, opts for the second limiting the content by form and using the attributes from the arsenal of memory as rigid clichés.

The post-modernistic mind becomes so deep that it prompts substitution of memory itself - monuments of recent past are destroyed to give room to newest analogues (remakes) and synonyms (style substitution); or small authentic fragments are preserved in the structures (transformation of the past into the present).

For comparison, during the Soviet period the old memory was substituted with the purpose of forming a new memory (Soviet history); during the post-war decade memory devaluating principle was applied for creation of synonyms (style substitution).

The current approach to architectural modeling differing radically from the past is not ideological but material- in its attempts to replicate the past and limit itself to a formal set it deprives the architecture of value and development opportunities. Conversion of the present to the past and vice versa leads, as a matter of fact, to destruction of memory, to depriving architecture of values and development opportunities.

The resulting question is how to separate the past from the present and the memory from novelty. The architecture of the past demands a research and conservation-based approach and a common understanding of the past as a value. In turn, the new architecture demands understanding of novelty.

Memory should become a spring for achieving novelty, not braking movement to it.

Владимир БЕСОЛОВ (Россия)

Северо-Кавказский академический центр МААМ (Владикавказ)

**ЭТНОС, ЛАНДШАФТ И КЛИМАТ КАК ТРИЕДИНЫЙ ДЕТЕРМИНИРУЮЩИЙ
ФАКТОР ТИПО- И МОРФОГЕНЕЗА ДРЕВНЕЙШЕГО ЦЕНТРИЧЕСКОГО ЖИЛИЩА
И ХРАМОВ ЦЕНТРАЛЬНО-КУПОЛЬНОЙ АРХИТЕКТУРЫ СТРАН АРМЯНСКОГО
НАГОРЬЯ, КАВКАЗА И ВИЗАНТИИ В СВЕТЕ ИНДОЕВРОПЕЙСКОЙ ДИЛЕММЫ
“ORIENT ODER ROM”**

Согласно фундаментально разработанной известными учёными современности Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Ивановым и успешно введённой в гуманитарную науку новаторской теории о происхождении индоевропейского праязыка и протокультуры, эпицентром формирования древнейшего индоевропейского этноса и языка является Передняя Азия, более конкретно, Армянское нагорье, т.е. территория соприкосновения Южного Кавказа, Северо-Западного Ирана и Малой Азии.

О том, что на указанной территории впервые появился архитектурный морфотип древнейшего центрального жилища свидетельствуют археологические находки эпохи энеолита, ранней бронзы, в том числе и знаменитой Куро-Араксской культурно-исторической эпохи, и последующих периодов древности и средних веков, а также и описания Ксенофонта о подземных жилищах с верхним входом и М.П. Витрувия о специфике уступчатого шатра. К тому же, надо полагать, что на протяжении многих веков и тысячелетий происходила кристаллизация зародившейся в глубочайшей древности художественно-творческой мысли индоевропейского этноса, свидетельством тому являются архитектурные творения центрального композиционного, структуры и формы, возведенные из местного строительного материала и составляющие с евразийским горным ландшафтом нерасторжимое единство, органическое целое.

Архитектурный морфотип древнейшего центрального жилища с пирамидально-уступчатым перекрытием и светодымовым отверстием в зените над открытым очагом, размещенным в середине просторной жилой ячейки большой патриархальной семьи, а в более отдаленное историческое время – многочисленной семейно-родовой общины, является поистине уникальным творением истории мировой архитектуры и строительной техники. Как зрелый, полноценный архитектурно-организм, этот морфотип жилища зародился на Армянском нагорье в глубочайшей древности и непрерывно совершенствовался на протяжении многих тысячелетий.

С появлением первичной, рудиментарной основы архитектурного морфотипа древнейшего центрального жилища, неизменным и постоянным был единовременный процесс его исторического формирования и географического распространения изначально в Альпийско-Гималайском горном поясе Евразии, а в последующее историческое время, на более обширной территории, прежде всего, Восточной и Юго-Восточной Европы. Разумеется, что кроме этноса-созидателя, сотворившего архитектурный морфотип древнейшего центрального жилища, и этноса-носителя архаических традиций центрального домостроительства, ведущими факторами его формирования являются ландшафтно-климатические условия, этно- и социокультурные реальности и повседневная хозяйственно-бытовая деятельность. Суровая горная Природа и индоевропейское Общество были главной, основной универсальной константой евразийского архитектурного

процесса по созданию генеративного архитектурного организма и имманентной движущей силой, ведущими детерминирующими факторами и условиями развития древнейшей традиции центрического домостроительства, которое в одних регионах так и осталось на прежнем, рудиментарном уровне и, в силу конкретных обстоятельств, не получило дальнейшего развития, а, вопреки этногенетическому прогрессу, претерпело разительные видоизменения, в других регионах закономерный формообразовательный процесс внес малозначительные, но весьма существенные свои коррективы.

Однако и это важно отметить, именно на территории исторической прародины индоевропейцев в Передней Азии, точнее – на территории Армянского нагорья и примыкающих к нему частей Иранского и Малоазийского нагорий, где еще в глубокой древности, в VI – середине IV тыс. до н. э., а возможно и гораздо раньше, вследствие подъема уровня пассионарного напряжения, по теории Л.Н. Гумилёва, в этноязыковом ядре древнейших индоевропейцев произошел распад греко-армяно-арийской диалектной общности, в историческом развитии Центрической Архитектуры свершилось вековое чудо: произошла кристаллизация архитектурного морфотипа древнейшего центрального жилища и, причем, процесс кристаллизации архитектурного организма дошел до его предельного, идеального состояния, если точнее, до реально мыслимого абсолюта.

В архитектуре древнейшего центрального жилища и поселения отображены гармония человеческого общества и природной среды, повседневный жизненный уклад и социальные приоритеты в строгих параметрах биогеоэкологического равновесия и, наконец, в них запечатлены суровый психический склад этноса-созидателя, специфика его мифологического, конфессионального и пространственно-тектонического мышления, художественно-творческого воображения и эстетического выражения.

Архитектурным морфотипом древнейшего центрального жилища индоевропейцев Передней Азии является просторная жилая ячейка квадратного или близкого к нему плана, целиком или только в срединной части перекрытого деревянной пирамидально-уступчатой конструктивно-венчатой системой, образующей в вершине единственное отверстие универсального назначения. Характер перекрытия квадратной жилой ячейки представляет исключительное значение в развитии строительно-технической мысли и, вместе с тем, составляет динамичный прорыв в развитии идеи купол на квадрате – вершинном достижении архитектурно-творческой мысли древнейших индоевропейцев: исконных армян и коренных иранцев.

По композиции и структуре внутреннего пространства – это квадратной формы строение нередко с выступающими на фасаде боковыми стенами, образующими своеобразный полуоткрытый навес перед дверным проёмом, обычно двухколонный портик. Стены, как правило, выложены из грубо обработанного камня, имеют приличную толщину; задняя и боковые стены почти целиком утоплены в горный склон, из массы которой выступает портик, перекрытый плоской земляной кровлей с небольшим уклоном, в глубине которого просматривается дверной проём с арочным завершением, устроенный в стене фасада.

Эпицентром композиции плана, т.е. его смысловой и семантической основой и функциональным центром является открытый очаг. Наличие очага как сердцевины плановой композиции просторной жилой ячейки, организующего ядра жилого пространства, было не только признаком древности объекта, но и явным показателем действенности древнейших традиций индоевропейской домостроительной культуры и неизменности его изначального

функционального назначения, и, более того, удивительной устойчивости социальной сущности огня.

Очаг был неизменным и невидимым пространственно связующим элементом между Землёй и Космосом, и тем самым ускорял процесс поступления в интерьер жизненно важных энергетических потоков, крайне необходимых для продления рода обитателей микропространства жилой ячейки, среды интенсивного поглощения космической энергии и излучения земной информации. Таким образом, пространственно-архитектоническая сущность древнейшего центрического жилища способствует непрерывному движению энергетических потоков между Землёй и Космосом, стимулирует сохранению непрерывности и преемственности родовой памяти, обогащению генетического кода и повышению информационно-энергетического потенциала индоевропейского армянского и ираноязычного арийского этносов Армянского нагорья и Центрального Кавказа.

Именно этот архитектурный морфотип центрического жилища является исключительным артефактом, весомым, зримым и телесным свидетельством исторически закономерного появления и длительного развития древнейших индоевропейцев на территории Армянского и прилегающих к нему частей Иранского и Малоазийского нагорий, и их распространения на Центральном и Южном Кавказе, в Передней и Средней Азии, Юго-Восточной и Восточной Европе. По сути, этот уникальный памятник традиционного зодчества является убедительным историческим фактом и важным архитектуроведческим источником при исследовании конкретной этногенетической проблемы и, более того, оригинальным жилищем древнейшего этноса, максимально адаптированным к определённым характеристикам местности, функционально оправданным, экологически необходимым, мировоззренчески обоснованным, т. е. как бы созревшим в среде самого индоевропейского общества, выросшим из недр Армянского нагорья, переднеазиатской Земли.

Такова семантико-функциональная, этносоциальная и символично-ритуальная значимость уникального, ныне уже реликтового, архитектурного морфотипа древнейшего центрического жилища, таков процесс глобального биоциклического развития и сбережения генофонда исчезающих индоевропейских этносов: коренного армяноязычного и исконного ираноязычного.

Кроме того, очаг, являясь символом непреходящих традиций высоких и суровых нравов, имел огромное сакрально-ритуальное значение. Несомненно, именно очаг являлся стержневой основой при создании архитектурного морфотипа древнейшего центрического жилища с пирамидально-уступчатым перекрытием и светодымовым отверстием в зените. Вполне очевидна его изначальная формообразующая роль.

Отверстие, завершающее пирамидальную, шатровую или конусообразную структуру верхней части внутреннего пространства, имело универсальный характер, одновременно выполняло практическую функцию – освещало просторный интерьер кубовидного зального помещения и способствовало удалению из громадного помещения едкого дыма, более того, являлось жизненно важным промежуточным звеном, соединяющим внутреннее микропространство (микрокосм) на Земле с внешним мегамиром (макркосм) во Вселенной, объединяющим их в единое целое.

Структура внутреннего пространства укрупненной «жилой квадратной ячейки» (по определению Йозефа Стшиговского) центрического жилища с верхним светом формируется вокруг открытого очага прямолинейными каменными стенами, образующими двухстолбный портик впереди, на фасаде, и зальное помещение квадратной конфигурации, перекрытое

деревянной горизонтально-венчатой системой непосредственно поверх каменных стен или же, чаще всего, пристенных деревянных столбов, как без свободно стоящих опор, так и со свободно стоящими опорами, поддерживающими квадратное основание деревянного пирамидально-уступчатого перекрытия.

По характеру интерьера – это предельно логичная архитектурная форма, организованная вокруг вертикальной оси, образованной очагом, размещённым в центре помещения, и светодымовым отверстием над ним, идеально соответствующая своему функциональному назначению и ставшая определяющей в архитектурогенезе древнейшего центрального жилища, мемориальных и сакральных сооружений эпохи древности, а также оказавшая решающее воздействие на формирование пространственно-тектонической структуры усыпальниц и храмов, мавзолеев и мечетей – сооружений монументальной центрально-купольной архитектуры средних веков. Именно этот древнейший архитектурный морфотип, сотворённый гениальной созидательной мыслью и художественным воображением праиндоевропейцев Армянского нагорья и всей горной Передней Азии, по своей сути, изначально был воплощением фундаментальной архитектурной идеи купол на квадрате, совершенствуемой на протяжении многих тысячелетий, стал эталоном организации иерархической структуры единого, целостного внутреннего пространства – зального с куполовидным уступчатым сводом над пристенными деревянными опорами, расставленных по периметру интерьера, и более дифференцированного с куполоподобным уступчатым сводом над свободно стоящими опорами в виде деревянных столбов, закономерно установленных по центру интерьера.

Имея в наличии чёткую плановую композицию и пространственно-тектоническую структуру древнейшего, дохристианского и домусульманского архитектурного морфотипа предстоял путь длительного и сложного поиска по созданию строго дифференцированного иерархически, органически единого, композиционно цельного и гармоничного объёма внутреннего пространства, словно ограждённого оболочкой, или иначе, плоскостями стен интерьера. Естественно, понимая, что форма в данном случае является результатом структуры внутреннего пространства, нужно было оболочку превратить в телесную, весомую ограждающую и несущую конструктивную систему, художественно осмысленную и эстетически выразительную. Дифференцированное внутреннее пространство должно было обрести адекватные, архитектурно ясные и логично распределённые наружные массы.

Основополагающим пространственно-организующим началом, композиционной основой архитектурного морфотипа древнейшего центрального жилища, почти квадратного в плане с двухстолбным портиком, является вертикальная ось «родовой очаг–световой проём», но если даже план становится несколько продолговатым, приближённым к прямоугольнику, и роль продольной оси, проходящей через портик, дверной проём и очаг, как бы по основанию вертикальной оси и далее к середине задней стены, несколько увеличивается, становится более значимой, поскольку она и без того является осью симметрии, всё равно главенствующей остаётся вертикальная ось – стержневая ось процесса формирования идеи купол на квадрате и формообразования зрелого полусферического очертания купола, являющегося семантической и символической доминантой, завершающим элементом сложного организма центрального жилища, а в последующем, в эпоху средневековья – основополагающим принципом формирования архитектурных морфотипов центрально-купольных сооружений: мавзолея, святылища, храма и мечети.

Мастера зодчества Раннесредневековой Армении и Сасанидского Ирана весьма наглядно истолковали идею купола на квадрате, сугубо творческую идею, ставшую новаторской и основополагающей в поступательном движении передовой архитектурно-творческой мысли, в раннесредневековом архитектурном процессе стран Востока и, даже, Запада. Ими был найден столь необходимый для возведения купола на квадрате промежуточный конструктивно-художественный приём перехода от квадратной поверхности объёма подкупольного пространства к многогранному или круглому основанию барабана и венчающего его купола. Конструктивно-художественные составляющие внутренней пространственно-тектонической структуры храма, протоформы троповой и, реже, парусной системы перехода от квадрата к кругу встречаются в перекрытиях «жилой квадратной ячейки» и широко распространены в возведённых из грубого камня и сырцового кирпича, нередко с применением над углами помещения наискось уложенных деревянных балок или каменных плит, архитектурных сооружений Балкано-Кавказо-Памирского пояса горной Евразии периода древности.

Vladimir BESOLOV (Russia)

North Caucasus Academic Center International Academy of Architecture (Vladikavkaz)

**ETHNICITIES, LANDSCAPE AND CLIMATE AS TRIUNE DETERMINING FACTOR
TIPO- AND MORPHOGENESIS OF THE ANCIENT CENTRIC HOUSING AND
TEMPLES OF CENTRAL DOME OF ARCHITECTURE ARMENIAN HIGHLANDS,
CAUCASUS AND BYZATIUM IN THE LIGHT INDO-EUROPEAN DILEMMAS
"ORIENT ODER ROM"**

On a fundamental scientific theory T. Gamkrelidze and V.V. Ivanov, at filiation of the Greek-Armenian-Aryan ethnic etnodialektnoy common Proto-Armenians evolved generated language and culture, not looking up from his birth-Indo-European highlands, piedmont plains and intermountain valleys of the South Caucasus and the adjacent part of Asia Minor. Territory consisting of the South Caucasus, the eastern part of Asia Minor and north-western Iran, indeed play a key role in the cultural and historical process of the ancient, ancient and medieval Eurasia. For many centuries and millennia in the Armenian highlands intensely seething life, born and died personality with strong intellectual potential, appeared and disappeared peoples who left no dimming, bright traces on Earth, constantly formed and broken, and strong, independent principalities, kingdoms and influential states . It originated in the area and successively developed and improved the most unique and at the same time having a specific, genetically determined resistance, architectural morphotypes of ancient and early medieval dwellings centric center-domed churches, marvelous creation creative thinking and professional skills.

Analysis of the planned composition, spatial structure and architectonic centric ancient dwelling with pyramidal-ledged overlap and svetodymovym hole over an open hearth, placed in the middle of a spacious living cells in order to identify the specific circumstances and the origin of the formation and the range of their distribution in space, so and time, and that is very essential to carry it all in the context of the reconstruction of the ancestral homeland of the Indo-European linguistic areas and migratory waves carriers of the Indo-European dialects from the original site of settlement in the Middle East in the historical places they live in

Eurasia, provides an opportunity to establish the following: the availability of all types of architectural morphotype centric ancient dwelling, including a completely unique space-tectonic structures and shapes, suggest that the territory of the Armenian Highlands and the Southern Caucasus, south of the Lesser Caucasus, including the eastern part of Asia Minor and the extreme north-west Iran, is not only the core of the original formation Indo-European ethnic group and language, or in other words, their ancestral home, but the main and the only center of origin and the natural development of a viable architectural wonder of the ancient morphotype centric dwelling with pyramidal-ledged overlap and svetodymovym hole over an open hearth, placed in the middle of a spacious living cells, which continuously perfected over a vast area of Central and South Caucasus (mainly in historic Armenia, the ancient Iberia or eastern Georgia, historical Aghvan and Alanya) for six - eight thousand years, and appeared in an extremely artistic expression as aesthetically expressive and very architectonic organism as canonical creation of world architecture.

Only then is it possible to trace, to appreciate and understand the determining factors and the internal driving force, the inherent power of the process of nucleation and progress of the consistent development of ethnically and historically valuable precious architectural and artistic phenomena are inextricably linked with the fate of the nation, the Armenian and Iranian peoples as their appearance and language, as an intellectual phenomenon of space-tectonic thinking, artistic and creative imagination and aesthetic expression.

Владимир БЕСОЛОВ (Россия)

Северо-Кавказский центр Международной Академии архитектуры (Владикавказ)

Аристарх БЕСОЛОВ (Россия)

Северо-Осетинский государственный университет (Владикавказ)

АРХИТЕКТУРНЫЕ МОРФОТИПЫ ХРАМОВ ЦЕНТРАЛЬНО-КУПОЛЬНОЙ КОМПОЗИЦИИ И СТРУКТУРЫ РАННЕХРИСТИАНСКИХ СТРАН АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ И КАВКАЗА КАК ПОКАЗАТЕЛИ НЕДОСЯГАЕМОГО УРОВНЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ АРМЯНСКИХ ЗОДЧИХ

Армянское нагорье и Кавказ – это уникальный горный регион Старого Света, освоенный человеком еще в глубочайшей древности и являющийся изумительным, божественным местом непрерывного проживания людей, о чём явно свидетельствуют сохранившиеся следы их творческой и хозяйственной деятельности, издавна привлекает внимание учёных и путешественников. Более того, выгодное географическое положение на стыке Европы и Азии, обеспечивало Армении и всем странам Кавказа исключительное место во всемирно-историческом процессе.

Процесс исторического развития мировой архитектуры и строительной техники не только менялся в контексте социально-экономических, политических и идеологических продвижений общества и государства, но значительно и существенно обновлялся в соответствии с социальным заказом, строительной программой и уровнем профессионального мастерства. Архитектурные творения как реальные свидетели конкретных культурно-исторических эпох и отдельных хронологических периодов всегда выражают состояние материальных возможностей и духовного потенциала того или иного этноса, т. е. природные ресурсы, экологическую обстановку, эстетические взгляды и этические нормы, моральные устои, нравственные принципы и религиозные представления их создателей. В художественных творениях из дерева и камня отображен образ жизни и запечатлен стиль мышления, адекватно исторической реальности минувших веков и ушедших поколений. Суровые жизненные обстоятельства непрестанно воздействовали на мастеров зодчества и строителей, что, несомненно, устремляло творческую мысль к разумной организации повседневно необходимого банального или символически значимого сакрального пространства. В наиболее развитых, передовых обществах и государствах Древнего и Средневекового Востока процесс инноваций творческой мысли происходил более интенсивно, что вполне зримо в развитии архитектуры и градостроительства.

Всё это необходимо и важно в связи с постановкой профессиональной проблемы относительно места и времени процесса зарождения и хода последовательного развития творческой идеи купол на квадрате и её конструктивно-художественного перевоплощения накануне новой стадии социально-экономического прогресса, в начале иной идеологической и культурно-исторической эпохи. Не секрет, что архитектура и градостроительство являются основополагающей субстанцией, материально реализуемой и эстетически выражаемой программой государственной безопасности каждой страны. Характер архитектуры и градостроительства является определителем идеологической направленности развития общества и его культуры, национального благосостояния, показателем нравственных устоев этноса, его этических норм и эстетических идеалов, уровня развития социальных достижений.

В частности, необходимые для повседневной духовной жизни народов Армянского нагорья и Кавказа, общественно значимые произведения монументальной культовой архитектуры, в частности, центрально-купольные церкви, храмы, соборы и мечети, предназначенные для ежедневного религиозного ритуала, божественной литургии, они, как канонические творения средневековой эпохи и символические свидетели существующей идеологии, всегда востребованы народом, потому что способствуют очищению души, улучшению духовного состояния общества и спасению идеалов настоящего и светлого будущего. Так было всегда и везде, ибо строительная техника, архитектура и градостроительство – это могучее средство выражения творческого дарования народа, отображения его национального величия, утверждения государственной безопасности, а также, что особенно важно, сохранения его этнической преемственности и социальной значимости.

В контексте суждений уместно вспомнить, что не позднее эпохи энеолита (VI – перв. пол. IV тыс. до н. э.), в столь отдаленное от нас историческое время безымянные мастера народного зодчества совершили творческий акт эпохальной значимости: создали универсальную константу мировой архитектуры и строительной техники, такую творческую константу, универсализм которой не то что не увядал в процессе развития древней и средневековой архитектуры, но в полную силу воздействовал на движение архитектурно-творческой мысли как катализатор появления новых идей, непрестанно генерируя новые типы, формы и образы купольной архитектуры.

В монументальной архитектуре раннего средневековья переход от четырёх подпружных арок, образующих подкупольный квадрат, к многогранному и круглому основанию барабана, увенчанного сомкнутым сводом или полусферическим куполом, в архитектуре восточно-христианских стран осуществлялся посредством тромпов, а в византийской архитектуре – с помощью парусов. Однако, в дальнейшем, в эпоху зрелого средневековья, когда крестово-купольная система храмов получила блестящее развитие, в архитектуре стран Христианского Востока успешно применялись паруса, а в архитектуре Византии столь же успешно осуществлялись купольные перекрытия на восьми опорах с тромпами. Но данная констатация фактов ещё не означает, что тромпы и паруса, как важнейшие элементы купольной архитектуры, были выработаны в процессе эволюции раннехристианской архитектуры.

Архитектурогенез как сложный и длительный процесс очень интенсивно и плодотворно прошёл в древнейшем ареале формирования и расселения праиндоевропейской этноязыковой общности: Юго-Восточной Европе, Передней и Центральной Азии, в мегарегионе, где изобилие различных по характеру и свойствам строительных материалов только благоприятствовало ходу развития и ускорило воплощение творческого процесса и породило совершенно новые планировочные принципы, конструктивные структуры и пространственные формы, новые строительные элементы и декоративные мотивы, новые образы сооружений и художественные стили. Творческое воображение, рождение замысла, воплощение идеи происходило постепенно и в контексте совершенствования человека и общества, потенциальных возможностей интеллекта и творческих способностей мастеров – вышедших из народа, с прогрессом исторических условий, ставших основой составления определённого социального заказа и подготовки соответствующей строительной программы, и в конкретной географической среде, т. е. при совокупности различных, но органично взаимосвязанных этно-социальных,

идеологических и культурно-исторических факторов, и соответствующих естественно-экологических условий, явно детерминирующих архитектурогенез как непрерывный и селективный процесс творческих поисков и экспериментов.

Мы абсолютно солидарны с мнениями известных историков архитектуры и строительной техники в том, что замысел, изобретение и первоначальная творческая реализация идеи купол на квадрате успешно состоялось на территории Передней Азии, поэтому мы тоже вынуждены признать неоспоримый исторический факт: помимо древнейшего центрического жилища с пирамидально-уступчатым перекрытием и отверстием в зените, являющегося народной основой архитектурного мышления, в монументальной центрально-купольной архитектуре способ перехода от квадрата к многограннику (тромповая система) и кругу (парусная система) стал известен со II–III веков в памятниках архитектуры Ирана и Сирии, с V века – в храмах Армении, Грузии и Малой Азии, прежде всего Каппадокии.

В последующем, в раннехристианское и раннеисламское время тромповая и парусная системы перехода от подкупольного квадрата к многограннику и кругу получили полноценное преемственное развитие и предельное художественное совершенство как важные, неотъемлемые элементы архитектурного организма – купольных храмов, мавзолеев и мечетей.

Методология визуального восприятия и компаративного анализа раннесредневековых памятников монументальной купольной архитектуры и осмысление приёмов и принципов творческого истолкования идеи купол на квадрате, как неизменной и универсальной творческой константы, позволяет отметить, что особыми, ведущими тенденциями и характерными чертами преемственного развития плановой композиции и пространственно-тектонической структуры и формы произведений центрально-купольной архитектуры периода раннего средневековья в Армении и на Кавказе (IV–VII вв.) являются:

- 1) центричность плано-пространственной композиции с развитием идеи построения структуры внутреннего пространства по вертикальной оси, направляющей движение взгляда снизу вверх;
- 2) чёткая квадратность с материально ограниченными прямыми углами и подчёркнутая возвышенность главного ядра – подкупольного пространства крестовидного объёма;
- 3) форма и структура купола на барабане, преимущественно, в виде сомкнутого свода, или же, полусферического купола, символизирующего небесный свод;
- 4) устремленная ввысь по центральной оси шатрово-граненная и зонтично-ребристая внешняя форма купольного покрытия, акцентирующая эпицентр и вертикальную ось;
- 5) купольное перекрытие с равномерным верхним освещением посредством горизонтально ритмично расположенных по периметру призматического или цилиндрического барабана вертикальных оконных проёмов;
- 6) равномерность сужения уступами внутреннего пространства и внешних форм от основания сооружения к зениту купола, последовательность, постепенность и плавность сопряжений элементов членения по вертикали до купола, логически завершающего интерьер;
- 7) пластичность интерьера и округленность внутренних поверхностей отдельных элементов храма (верха проёмов, апсид и конх, арок и сводов, тромпов и парусов,

- барабана и купола), сменяется лапидарным геометризмом плоскостей стен фасадов и чёткой гранённостью тех же элементов снаружи, в экстерьере;
- 8) функциональная оправданность, конструктивная ясность, эстетическая выразительность и тектоническая правдивость формирования структуры внутреннего пространства и распределения наружных масс;
  - 9) полная адекватность и иерархическая согласованность и соподчинённость материально организованного внутреннего пространства и внешней формы, их органическое единство и художественная цельность;
  - 10) нерасторжимость функции, семантического смысла и символического значения купола как центрального элемента, определяющего все пространство и господствующего над ним
  - 11) устремлённость высь, структурно-пирамидальная динамичность образа, геометрическая строгость форм и лаконичная пластичность внутреннего пространства и внешнего облика
  - 12) эстетическая изысканность местоположения, органическая взаимосвязь с морфологическим богатством окружающего естественного ландшафта, с характером геопластики горного или гладью равнинного рельефа.
  - 13) пространственно-архитектоническая сущность центрально-купольного сооружения способствует непрерывному движению энергетических потоков между Землёй и Космосом, становится жизненно важным промежуточным строением высокой духовности и божественного озарения, соединяющим внутреннее микропространство (микрокосм) на Земле с внешним мегамиром (макрокосм) во Вселенной, объединяющим их в единое целое.

На основе методологического принципа историзма, многолетнего опыта натурального ознакомления и исследования характерных особенностей и специфических черт памятников раннесредневековой монументальной центрально-купольной архитектуры христианских стран Кавказа: Армении, Агвании, Грузии, Абхазии и Алании, нам удалось вникнуть в органическую суть архитектурных морфотипов и понять имманентный смысл их сходства и родства, постичь механизм преемственного развития и творческого перевоплощения тысячелетних традиций центрического домостроительства в процессе формирования подлинно новаторских канонических норм и эстетических принципов восточнохристианской, византийской, а позже, и исламской центрально-купольной архитектуры, в реальности соответствующих новым историческим условиям и социальным отношениям, новой идеологии общества и конфессиональным доктринам христианского и мусульманского богослужения. Как выяснилось, неизмеримо важно проследить, по достоинству оценить и понять детерминирующие факторы и внутренние движущие силы, имманентную энергетику процесса зарождения и хода последовательного развития исторически ценного и этнически драгоценного архитектурно-художественного явления, неразрывно связанного с судьбой каждой нации, армянского и других народов Кавказа, как их облик и язык, как интеллектуальный феномен их пространственно-тектонического мышления и эстетического выражения. И только тогда мы сможем истолковать идейный смысл и семантическую суть традиционной, народной основы классического архитектурного наследия древних армян и иранцев – создателей материализованной летописи неповторимых и вершинных общечеловеческих художественных ценностей, подлинной сокровищницы национального культурного достояния и, вместе с тем, всегда чётко осознавать исключительную важность и эпохальную значи-

мость великой, уже ставшей исторической, миссии Древней Армении и Сасанидского Ирана в становлении художественной культуры безмолвного мира средневековья, реально осознать и ощущать весомость их творческого вклада в процесс изначального формирования архитектурного морфотипа мемориальных и культовых сооружений монументальной центрально-купольной архитектуры исторической Армении и периферийных стран Христианского Кавказа, и следом Византии и стран Христианского и Мусульманского Востока.

Высокий, недостижимый на протяжении эпохи средневековья, уровень творческого мышления, инженерного расчета, конструктивной логики и художественного мастерства армянских мастеров зодчества был востребован в странах Кавказа и Византии, о чем убедительно и зримо свидетельствуют сохранившиеся памятники центрально-купольной архитектуры и строительной эпиграфики эпохи раннего и зрелого средневековья.

Vladimir BESOLOV (Russia)

North Caucasus Center International Academy of Architecture (Vladikavkaz)

Aristarkh BESOLOV (Russia)

North Ossetian State University name K.L. Khetagurov (Vladikavkaz)

ARCHITECTURAL MORPHOTYPES TEMPLECENTRAL DOME STRUCTURE AND COMPOSITION OF ARMENIAN EARLY CHRISTIAN HIGHLANDS AND THE CAUCASUS AS AN UNATTAINABLE PERFORMANCE LEVEL OF CREATIVE THINKING MEDIEVAL ARMENIAN ARCHITECTS

The primary interest is the Armenian Highland, the whole historical Armenia, as a natural-historical zone of ethnic, linguistic and anthropological center-point, as the oldest area of the formation of Indo-European ethno-linguistic communities, historically its legitimate filiation and chronologically continuous and gradual irradiation as a fertile place of origin and spread of ancient architectural morphotype centric dwelling with pyramidal-ledged the floor and the hole in the zenith, and on the eve of the Middle Ages, with the rise of Christianity, soon became a world religion - the formation and development of all types of memorial and the cult of the Central dome architecture as rapidly rising quite unique historical, cultural and artistic area planetary significance and universal scope.

Historically regular creative assimilation long experience and deep, generative art traditions centric dispensation clearly seen in erected in early medieval era of monumental central dome structures: the early Christian churches of historical Armenia - flawless creations immortal masters of Armenian architecture, authentic samples of original, previously completely unknown architectural and morphological types species subsequently spread in the Christian countries of the East and the historical Byzantine and partly in early Islamic mausoleums and mosques of the Muslim East.

High, out of reach for the Middle Ages, the level of creative thinking, engineering design, structural logic and artistry of Armenian masters of architecture was in demand in the countries of the Caucasus and Byzantium, which is clearly and visibly evidenced by preserved monuments of central-dome architecture and construction epigraphy of the early and mature Middle Ages.

Լիանա ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ (Հայաստան)

Պատմամշակութային արժեքների թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն (Երևան)

ԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԴԵՐՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Հայոց ինքնության և ինքնագիտակցության ձևավորման գործում մեծ նշանակություն ունեն ազգային հոգևոր և նյութական մշակույթների ամբողջության ընկալումն ու դրա գիտակցված յուրացումը: Մա ուղղակիորեն պայմանավորված է մեր հանրության մաս կազմող յուրաքանչյուր անհատին իր հնարավորությունների չափով հասու ազգային արժեքների, սկզբունքների, նպատակների, ձգտումների, պատմական հիշողության, բարոյական նորմերի, հասարակական վարքագծի, ավանդական պահվածքի, զբաղմունքի և այլ էթնիկական առանձնահատկությունների ընդունման, գիտակցման և իրացման աստիճանով:

Էթնիկական ինքնագիտակցության և ինքնության բաղկացուցիչն է ներթնիկական ինքնագիտակցության և ինքնության ձևավորումը: Այս խնդրի լուծման զգալի մասը կարող են իրենց վրա վերցնել երկրագիտական թանգարանները: (Մրանց թվում պետք է քննարկել նաև այն թանգարանները, որոնց հավաքածուն և ցուցադրությունը ներկայացնում են տեղի բնակչության պատմությունը, կենցաղն ու մշակույթը):

Հայոց ավանդական կենցաղի և մշակույթի հավաքական կերպարը ներկայացնում են Հայաստանի պատմության, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության, Հայաստանի ժողովրդական արվեստի թանգարանների ցուցադրությունները: Նշված թանգարանների գործառնություններից էլնելով՝ այդտեղ հնարավոր է միայն ընդհանուր գծերով անդրադառնալ տարբեր պատմաազգագրական շրջանների կենցաղի ու մշակույթի առանձնահատկություններին: Տվյալ տարածաշրջանի մշակութային ժառանգության առանձնահատկությունները մանրամասն ու խորությամբ ներկայացնելու հնարավորություն ունեն երկրագիտական թանգարանները:

Երկրագիտական թանգարանների գերակշիռ մասի հավաքածուները ձևավորվել են անցյալ դարի կեսին, հարուստ և բազմազան են, սակայն առայժմ տիպաբանված, ուսումնասիրված ու գիտականորեն ներկայացված չեն: Հավաքածուները հիմնականում ձևավորվել են պատահական գտածոների, բնակչության շրջանում իրականացված տարբերային, ոչ նպատակային հավաքչական աշխատանքների և, մասամբ նաև, նվիրատվությունների արդյունքում: Բացառություն են կազմում այն մարզերի (Շիրակ, Եղեգնաձոր, Գավառ) երկրագիտական թանգարանները, որոնց հավաքածուների մեջ թեև ոչ ամբողջական, բայց, այնուամենայնիվ, ընդգրկված են տարածաշրջանի հնագիտական, ազգագրական և, ընդհանրապես, պատմագիտական բնույթի գիտագործնական հետազոտությունների արդյունքներն ու նյութական արժեքները:

Ազգային ինքնագիտակցության և ինքնության ձևավորման գործում երկրագիտական թանգարաններն ունեն գործունեության ևս մեկ կարևոր ոլորտ: Դա պատմական հիշողությունը վերականգնելու, վերարտադրելու և արթուն պահելու առաջնային և եզակի խնդիրն է: Բանն այն է, որ ներկայիս Հայաստանի շատ շրջաններում բնակվող մարդկանց մեծ մասի նախնիները տեղում հաստատել են XIX – XX դդ., մեր ժողովրդի համար աղետալի իրադարձություններից հետո, իրենց հետ բերելով Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառների բարբառները, կենսակերպը, վարքագիծը, սովորություն-

ներն ու այլ առանձնահատկություններ: Վերջիններս ազգային ինքնությունը բնորոշող բաղկացուցիչներից են: Ծեսերի, ավանդույթների, առասպելների՝ էթնիկ ընդհանրության անդամների միջև կիսվող հիշողությունը հանդես է գալիս իբրև դրանց անդամներին իրար կապող, նրանց գործողություններն ու հարաբերությունները կառուցող միջոց: Ամեն սերունդ իր հետ բերում է ազգային ինքնության իր մեկնաբանումները, այդ պատճառով էլ դրանք երբեք վերջնականապես հաստատագրված չեն և միշտ վերակառուցվում են ի պատասխան նոր պահանջների, հետաքրքրությունների ու պատկերացումների, թեև միշտ էլ գործում են համընդհանուր դարձած որոշակի պատկերացումների շրջանակներում: Այդ ամենը, իրենց արդի ու գիտական ցուցադրություններում ի գործու են իրականացնել երկրագիտական թանգարանները:

Անկասկած, երկրագիտական թանգարանները և նրանց հավաքածուները ունեն պատմամշակութային որոշակի արժեք ու կարևորություն, ինչն իրապես կբացահայտվի դրանց համակողմանի գիտական ուսումնասիրության, մեկնաբանման և հանրահռչակման արդյունքում՝ էապես նպաստելով նաև տեղի բնակչության ներէթնիկական ինքնագիտակցության և ինքնության ձևավորմանը:

Երկրագիտական թանգարանների բազմաբնույթ հավաքածուների կարգավորումն ու հարստացումը, դրանց պահպանության պայմանների բարելավումը, համակողմանի ուսումնասիրումն ու հանրահռչակումը օրապահանջ խնդիրներ են: Բանն այն է, որ այսօր և՛ արտաքին, և՛ ներքին բազմաթիվ գործոնների ազդեցության տակ աստիճանաբար կորչում են (վաճառվում, արտահանվում, քանդվում, վերափոխվում և այլն) պատմամշակութային նշանակություն ունեցող նյութական արժեքները: Քիչ են մնացել նվիրյալներ, որոնք տանը դեռ պահում են իրենց նախնիների հետ կապը փաստող նյութական արժեքներ: Այդ հավաքածուները ևս կանգնած են կորստի եզրին: Պետք են բանիմաց մասնագետներ, պետական լուրջ հոգածություն և նյութական միջոցներ մարզերում դրանք փրկելու համար: Այդ կարևոր դերը միանշանակ կարող են իրականացնել նաև երկրագիտական թանգարանները: Անհրաժեշտ է ընդլայնել ու առավել արդյունավետ դարձնել դրանց գործունեությունը: Մա ևս ազգային ինքնագիտակցության և ինքնության ձևավորման ու զարգացման կարևոր միջոց է:

Лиана ГЕВОРГЯН (Армения)

Служба по охране исторической среды
и искорико-культурных музеев-заповедников (Ереван)

РОЛЬ КРАЕВЕДЧЕСКИХ МУЗЕЕВ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В формировании национального самосознания и национальной идентичности армян большую роль играет целостное и осознанное восприятие духовной и материальной культуры народа. Это непосредственно обусловлено степенью восприятия, осознания национальных ценностей, принципов, целей, общественных, традиционных и моральных общепринятых норм поведения, исторической памяти, доступной каждому индивидууму как составляющей части данного общества.

Составная часть этнического самосознания есть формирование внутризтнического (локальноэтнического) самосознания и идентичности. Значительную роль в решении этой задачи могут сыграть краеведческие музеи (в их числе надо рассматривать и те музеи, которые таковыми не называются, но коллекции и экспозиции которых отображают историю, быт и культуру местного населения).

Целостный образ традиционного быта и культуры представлен в экспозициях музеев Истории Армении, Этнографии и истории освободительной борьбы армян, Народного творчества Армении. Учитывая направленность, здесь возможно лишь в общих чертах отобразить особенности быта и культуры разных историко-этнографических областей Армении. Подробно и глубоко представить особенности культурного наследия данного региона могут краеведческие музеи.

Подавляющая часть коллекций краеведческих музеев сформировалась в половине прошлого века. Они богаты и разнообразны, однако пока еще не систематизированы, слабо исследованы. В основу коллекций вошли случайные находки, нецелевая собирательская деятельность и, частично, дары. Исключением являются краеведческие музеи тех областей (Ширак, Вайоц дзор, Гавар), в коллекции которых, хотя и не полностью, вошли материальные ценности и результаты археологических, этнографических экспедиций и исследований.

В формировании национального самосознания и идентичности краеведческие музеи имеют еще одну сферу деятельности. Это первоочередная и уникальная задача сохранения, восстановления воспроизведения исторической памяти. Дело в том, что предки значительной части населения многих областей Армении обосновались здесь в XIX – XX вв., после трагических событий в истории нашего народа. Они с собой привнесли из Западной Армении диалекты, традиции, быт, и др., что явилось характерной составной в формировании национальной идентичности. Историческая память, традиции, обряды, легенды становятся связующим звеном деятельности и отношений между представителями этнической общности. Каждое поколение привносит свое собственное понимание национальной идентичности, поэтому оно никогда не станет окончательно сформированным и всегда реконструируется в соответствии с новыми требованиями, интересами и представлениями, хотя и при этом в рамках определенных общепринятых интересов и представлений. Все это в научнообоснованных современных экспозициях могут отобразить краеведческие музеи.

Несомненно, коллекции краеведческих музеев имеют определенную культурно-историческую ценность, что должно быть выявлено в ходе их всестороннего научного исследования, комментирования и популяризации, и это, в свою очередь, поспособствует формированию внутриэтнического самосознания и идентичности.

Классифицирование и обогащение разнообразных коллекций краеведческих музеев, улучшение условий хранения, их всестороннее изучение и популяризация стало насущным требованием времени. Дело в том, что под воздействием многочисленных и внешних, и внутренних причин, постепенно исчезают (распродаются, вывозятся, разрушаются, преобразовываются и т.д.) материальные ценности, имеющие огромное историко-культурное значение. Осталось мало энтузиастов, которые пока еще у себя дома хранят материальные ценности, свидетельствующие о связи времен. Эти коллекции тоже стоят на грани исчезновения. Нужны квалифицированные кадры, государственные помощь и вложения для их спасения на местах. Эту важную роль, однозначно, могут осуществить краеведческие музеи. Для этого необходимо расширить и сделать наиболее продуктивной их деятельность. Это тоже может стать существенным средством в формировании и развитии национального самосознания и национальной идентичности.

Liana GEVORGYAN (Armenia)

Service of historical-cultural reserve-museum
and historical environment preservation (Yerevan)

THE ROLE OF REGIONAL MUSEUMS IN FORMATION OF NATIONAL IDENTITY

The complete perception of a nation's spiritual and material cultures and its clever use is of great significance in the formation of Armenian identity and self-consciousness. This is directly conditioned by the person's perception of national values, principles, purposes, historical memory, moral norms, social behavior, occupation and other ethnic peculiarities.

The formation of interethnic self-consciousness and identity is the component of ethnic self-consciousness and identity.

The regional museums can somehow care for the solution of this problem. (Among them it is necessary to take into consideration the museums, which by means of their collection and exhibition present the history, lifestyle and culture of the local people).

The exhibitions of the museums of Armenian history, Armenian ethnography and liberating struggle, Armenian folk art is of great importance. Taking into account the function of the above mentioned museums, it is possible to draw common features of the peculiarities of different historical and ethnographic parts. The regional museums are endowed with the chance to present the peculiarities of cultural heritage of the given area in thorough details.

The vast majority of the collections of regional museums have been formed in the second half of the last century which are rich and numerous but until now they are not studied and scientifically presented. The formation of the collections is various: non-purposeful collective works, rare objects and sometimes as a result of donation. The speech does not refer to regional museums of the regions (Shirak, Eghegnadzor, Gavar) as the material values and the materials of archaeological, ethnographical and historiographical nature are involved in the collections(though not completely).

The regional museums have another important sphere of activity in the formation of national self-consciousness and identity. It is the main and unique problem of restoring, reproducing and provoking of historical memory. The thing is that the ancestors of many people of present-day Armenia settled in XIX-XX centuries, after the disasterous events for our nation, bringing with them the dialects, lifestyle, behavior, traditions and other advantages from different province's of Western Armenia. The latters are the characteristic features of national identity. Each generation gives own surveys of national identity, that is why they are not confirmed and are always in the process of reconstruction in case of new requirements, interests and ideas. It is no doubt that the regional museums and their collections have some historical and cultural value and importance which will be revealed as a result of scientific studies.

The enrichment of regional museums is of great importance. The fact is that under the influence of both home and foreign factors the material values of historical and cultural significance gradually come to an end. There are few people who still keep materials of their ancestors which are of great value. Only the regional museums can care for these values. This is also an important means of the development of national self-consciousness and formation of identity.

Անի Հայկազուն ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (Հայաստան)

Ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտ (Երևան)

ՀՈՒՇԱԳՐԵԼՈՒ ԱՐՎԵՍՏԸ ԱՊՉ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Հուշաքար, հուշատախտակ, հուշագիր տեղադրելու սովորույթը տարածված է աշխարհի շատ երկրներում: Այստեղ հուշաքարեր են տեղադրվում կարևոր իրադարձությունների, նշանավոր մարդկանց, պատմամշակութային կառույցների և այլ սովորելի համար կարևոր իրադարձությունների առիթներով:

Կարևոր դեր է խաղում երկրի պատմամշակութային ժառանգությունը, արվեստի գործերի նկատմամբ հասարակության ունեցած պահանջը և ընդհանրապես երկրի և ազգաբնակչության մշակութային նախասիրությունների ուղղվածությունը, ավանդականությունն ու յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում ռացիոնալ լուծումներ գտնելու ունակությունը:

Հայտնի է, որ Հին Հունաստանում (Сиблер М. Искусство древней Греции, TASCHEM, 2007, 96 стр.) և Հռոմում ընդունված էր ճարտարապետական կոթողների, հաղթակամարների, տաճարների գլխավոր, ճակատային հատվածներում վիմագրություններ թողնել, օրինակ՝ Պերգամոնի գոհասեղանի ֆրիզի վրա Աթենացու և Անտեյի հարթաքանդակը (Сиблер М. Римское искусство, TASCHEM, 2008, 96 стр.) և նրա վերին մասում առկա հունաստառ արձանագրությունը, կամ որմնագրերն արձանների պատվանդաններին՝ Մարկոս Ավրելիոսի ձիարձանի պատվանդանի արձանագրությունը և այլն: Մա բնորոշ է քարի ճարտարապետությանը:

Հետագայում հուշատախտակներ և հուշաքարեր տեղադրելու սովորույթը զարգանում է հատկապես ուշ միջնադարում և առավել տարածում ստանում մեր օրերում:

Հուշաքարային արվեստի գործերով հարուստ են նաև ԱՊՀ երկրները: Այստեղ հուշաքարային արվեստը նախ զարգացել է Խորհրդային Միության ժամանակաշրջանում և հետո, երբ այդ Միությունից անկախացան մի շարք հանրապետություններ՝ հետագայում միավորվելով ԱՊՀ երկրների համագործակցության տիրույթում: Այս երկրների հուշաքարային արվեստը բաժանվում է երկու փուլի՝ խորհրդային և անկախության շրջանների:

Տարածված հուշաքարերը հիմնականում ձուլածո են, հանդիպում են քարից (գրանիտ, մարմար), տարածված հորինվածքներից են նաև քարի և մետաղի համադրությամբ ստեղծված հուշաքարերը: Մեզ հասու նյութերը հիմնականում վերաբերում են Ռուսաստանի և Ուկրաինայի, ինչպես նաև Վրաստանի հուշաքարերին:

Ռուսաստանյան հուշաքարերն սկսվել են տեղադրվել հավանաբար 19 դարի վերջում և 20 դարի սկզբում. հեղափոխական շարժման ակտիվ մասնակիցների և առաջնորդների, պատմական վայրերի, Ռուսաստանի տնտեսական, քաղաքական, հասարակական և մշակութային կյանքում ներդրում ունեցած նշանավոր մարդկանց պատվին ու հիշատակին (Толстой В. У истоков советского монументального искусства, 1917-1923, М., 1983, стр. 62.):

Մոսկվայի հուշատախտակների ճնշող մեծամասնությունը քառանկյուն հորինվածք ունի: Դրանց մեջ առանձնանում են ամբողջական մետաղաձուլյ հորինվածքները: Շատ են նաև այնպիսիք, որոնցում համադրված են ձուլածո մետաղն ու քարը (հիմնականում՝ գրանիտ): Այդպիսի օրինակներից են Դոկուչայևի և Վերնադսկու և այլոց հուշատախտակները:

Մոսկովյան հուշատախտակներում լայն կիրառում ունեն խորաքանդակները՝ թույլ արտահայտվածներից մինչև կիսադեմ և կլոր դիմաքանդակ տեսակները՝ լինի քարի վրա արված կամ ձուլածո: Մոսկվայում նկատելի է ռուսական արվեստում ընդհանրապես լայն կիրառում գտած քանդակային ձևերով, տեսակներով, նյութով և հեղինակային մոտեցումներով իրականացված հուշատախտակների կիրառումը: Այդպիսիք են օրինակ՝ Մ.Ուլյանովի, Վ.Մուլյավինի և այլոց հուշատախտակները:

Մոսկովյան հուշաքարերից իրենց կոմպոզիցիոն լուծումներով առավել հետաքրքիրներից են Մ.Ուլյանովի, Վ.Մուլյավինի, Յու. Գազարինի, Ա. Մեսսերերի և այլոց հուշաքարերը: Հանդիպում են գեղագիտորեն շատ ազատ և ինքնատիպ լուծումներով հուշաքարեր (օրինակ՝ «Բադնիքդ անուշ» ֆիլմի նկարահանումներին նվիրված հուշաքարը) հաճախ էլ շատ ինքնատիպ մակագրությամբ, օրինակ Մոսկվայի Տվերսկայա փողոցից դեպի «Մադովոյե կոլցո» փոքրիկ փողոցի վրա գտնվող առանձնատան պատի հուշատախտակի մակագրությունը՝ «Вся наша надежда покоится на тех людях, которые сами себя кормят»:

Ուկրաինյան նույնպես հուշատախտակներ տեղադրելու ինքնատիպ ավանդույթ ունի: Մենք անդրադարձել ենք հիմնականում Ուկրաինայի մայրաքաղաք Կիևի հուշաքարերին:

Կիևյան հուշատախտակների զգալի մասի նյութը ձուլածո մետաղն է (երկաթ, բրոնզ, լատուն), բայց հանդիպում ենք նաև քարե (գրանիտ, մարմար), հուշատախտակների, որոնք ունեն բավականին հետաքրքիր լուծումներ: Հորինվածքային առումով, հուշատախտակների մեծամասնության վրա առկա է պորտրե կամ մինչ կոնքագոտի մարդկային ֆիգուր, շատ ավելի հազվադեպ, բայց հանդիպում ենք նաև այլ քանդակային և ճարտարապետական որևէ կառույցի առկայությամբ լուծված հուշատախտակներին: Այդպիսիք են օրինակ՝ Մեյտուսի, Բուլգակովի, Մայրբորոդայի, Դոկուչանի, Վերնադսկու և այլոց հուշատախտակները, դիմաքանդակային լուծումով են արված Լես Կուրբասի, Օլեգ Տիմոշենկոյի և այլոց հուշատախտակները: Հետաքրքիր լուծում ունի Միխայիլ Դերեգուսի հուշատախտակը, ուր Դերեգուսը պատկերված է մինչ կոնքագոտին՝ հպարտ կեցվածքով: Կիևյան հուշատախտակները իրենց բնույթով առավել նկարագրական լուծումներ ունեն:

Պատմականորեն այն երկրներում, որտեղ այս կամ այն պատճառներով կազմավորվել են և մինչ օրս գործում են հայկական համայնքներ, որտեղ ապրել և ապրում են հայեր, հանդիպում ենք հայատառ կամ օտարալեզու, բայց հայազգի մտավորականներին, մշակութային գործիչներին, պետական կամ ռազմական գործում ավանդ ունեցողներին, պատմական դեպքերին առնչվող և նվիրված բազմաթիվ հուշաքարերի:

Նման հուշաքարեր շատ կան հատկապես Ռուսաստանի մայրաքաղաք Մոսկվայում, Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիում, Ուկրաինայում և այլուր: Այդ հուշաքարերը իրենց տեղեկատվական բնույթով բաժանվում են հիմնականում երկու խմբի. տեղադրված են կամ հայապատկան կառույցների (հիմնականում հոգևոր՝ պաշտամունքային, ուսումնական, մշակութային) պատերի տեսանելի հատվածներում, կամ այն տների պատերին, որտեղ ապրել և ստեղծագործել են հայ անվանի մտավորականները:

Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ շատ հուշաքարերի նախագծմանն իրենց մասնակցությունն են ունեցել նաև հայաստանցի ճարտարապետներն ու քանդակագործները (ասվածի լավագույն օրինակներից է Մոսկվայի Նովոդեվիչյան գերեզմանատան պարսպապատի հուշաքարը, ճարտարապետ՝ Ի.Չոլախյան):

Հետաքրքիր են Կ.Հալաբյանի (Մոսկվա), Ա.Սուվորովի (Մոսկվա), Ե. Վախթանգովի (Մոսկվա), Վ.Սուրենյանցի հուշատախտակները Ախալցխիսեում և Յալթայում, Հովհ.Թումանյանի (Թբիլիսի), Լ.Տեր-Հովհաննիսյանի (Թբիլիսի), Մ.Թարիվերդիևի (Թբիլիսի), Տ.Պետրոսյանի (Թբիլիսի), Գ.Սունդուկյանի (Թբիլիսի), Հայոց թագավոր Վ.Արշակունու հուշաքարը Օլիմպյում (Հունաստան), Դ.Վարուժանի (Գենտ, Բելգիա), Ա.Տեր-Ստեփանյանի (Կոլումբա, Ռուսաստան), Ս.Փարաջանովի (Թբիլիսի և Կիև), Լ.Օրբելու (Ս.Պետերբուրգ), Ս.Սպենդիարյանի (Միսֆերպոլ), Ն.Ստեփանյանի (Սևաստոպոլ), Հ.Սրապիոնյանի (ՌԳ, Ռոստովի մարզի Երզրուլիկի շրջանի Շահումյանի խուտորի դպրոցի պատին), Գ.Սունդուկյանի double (Թբիլիսի), 1914-1918-ին Ֆրանսիայի համար գոհված կամավորների հուշատախտակը Փարիզի Սբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու պատին և այլոց նվիրված հուշաքարերը, որոնց հորինվածքներում հաճախ հանդիպում ենք ինչպես այլալեզու, այնպես էլ հայատառ արձանագրությունների:

Համեմատելով նախկին խորհրդային երկրներից Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Վրաստանի հուշաքարերը իրենց գեղարվեստաարտահայտչական և տիպաբանական առանձնահատկություններով, կարելի է եզրահանգել, որ չնայած դրանց գերակշռող մասը ուղղանկյուն լուծումներ ունեն, այնուամենայնիվ իրենց կատարման եղանակներով (ձուլվածք, քարի և մետաղի համադրություն, տաշվածքի և փորվածքի բազմազանություն և այլն) և բնույթով տարբեր են, իրենց վրա կրում են տվյալ երկրի մշակութային ավանդական մոտեցումների ազդեցությունները և իրավամբ տվյալ երկրների մշակույթի կրողներն են:

Հուշաքարերը վաղուց դարձել են ԱՊՀ երկրների քաղաքային միջավայրի անբաժանելի մասերը և տվյալ երկրների մշակութակիր հուշարձաններ:

Ани Айказун ГРИГОРЯН (Армения)

Национальный музей-институт архитектуры (Ереван)

ИСКУССТВО МЕМОРИАЛЬНЫХ И ПАМЯТНЫХ ДОСОК В СТРАНАХ СНГ

Традиция установки мемориальных и памятных досок распространена во многих странах. Важную роль при этом играет историко-культурное наследие страны, культурные предпочтения населения и другие факторы.

Известно, что в древней Греции и Риме было принято высекать памятные надписи на крупнейших сооружениях, в частности на триумфальных арках, культовых и общественных зданиях и пр. (например, надпись на фризе Пергамского алтаря или на основании конного памятника Марку Аврелию и др.). Это вообще характерно для каменной архитектуры.

Культура установки мемориальных и памятных досок в Европе развилась в позднем средневековье и наиболее распространилась в наши дни. Такими произведениями также богаты страны СНГ, где это искусство интенсивно развивалось в советский период, а в дальнейшем после обретения ими независимости.

Большая часть досок и знаков отлита из бронзы, меньшая изготовлена из гранита и мрамора (редко из других пород камня); достаточно распространены работы, в которых сочетаются металл и камень. Нами рассмотрены в качестве примера Россия, Украина, а также Грузия.

Доски и знаки в России в честь выдающихся деятелей и событий стали устанавливаться в XIX веке. Процесс продолжился в XX в. и далее в советские годы.

Подавляющее большинство памятных и мемориальных досок г. Москвы имеют прямоугольную форму, среди них выделяются металлические цельнолитые композиции. Много работ, сочетающих бронзу и камень, прежде всего гранит. Среди подобных отметим мемориальные доски Докучаева и Вернадского.

В Москве широко практикуются рельефы: от тонких барельефов до полупортретов, и круглых портретов в камне или металле. Как правило, они выполнены в традициях русской школы вааяния, а также форм, материалов и т.д.

Из наиболее интересных в композиционном отношении московских работ отметим мемориальные доски М. Ульянова, В. Малявина, Ю. Гагарина, А. Мессерера - ряд длинен. Встречаются весьма свободные и своеобразные композиционные решения (например, памятная доска, посвященная фильму "С легким паром"), часто с оригинальными остроумными надписями. К примеру, памятная доска на особняке на Тверской улице: "Вся наша надежда покоится на тех людях, которые сами себя кормят". В целом можно сказать, что в городах России типы и композиции мемориальных и памятных досок тяготеют к московским и петербургским образцам.

Украина также имеет богатые традиции установки мемориальных и памятных досок. Подавляющая часть подобных произведений Киева также изготовлена из металла, прежде всего бронзы, немало также каменных - из гранита и мрамора. Очень многие из них имеют портретное решение, достаточно часто композиция включает бюст или даже полуфигуру.

Встречаются доски, запечатлевшие архитектурные сооружения. Таковы мемориальные и памятные доски Мейтуса, Булгакова, Майбороды. Среди лучших досок - посвященные Курбасу, Тимошенко и др. Интересное решение имеет мемориальная доска Михаила Дерегуса, изображенного по пояс в горделивой позе. Мемориальные доски Киева, других городов Украины часто имеют описательный характер.

В тех странах, где наличествует армянская община, встречаются мемориальные доски, посвященные национальным деятелям и событиям армянской истории. Надписи на них, как правило, выполнены, на государственном языке, иногда в сочетании с армянским. Таких досок немало в Москве, Тбилиси, Львове, Каменец-Подольске, Ростове-на-Дону и некоторых других городах. Они установлены или на домах, некогда принадлежавших армянам, или на принадлежавших общине зданиях, или домах, где проживали армянские деятели. Подобные доски часто создавались и создаются армянскими авторами. Немало таких досок установлено в десятках зарубежных стран.

Сравнивая мемориальные и памятные доски России, Украины, Грузии, можно сказать, что, несмотря на общие характеристики (форма, материал, обработка), они обладают неоспоримыми чертами национальных традиций, являются частью культуры этих стран и давно стали органичной частью городской среды.

Ani Haykazun GRIGORYAN (Armenia)
National Museum-Institute of Architecture (Yerevan)

MEMORIAL ART IN THE CIS COUNTRIES

The practice of installing a memorial stone, a memorial plaque or a memorial inscription is widely spread throughout the world. Memorial stones are being installed on the occasion of significant events, for famous people, historical-cultural buildings, and other important for the given country developments.

The historical- cultural heritage of the country plays a very important role, the demand of the society for art, and, in general, the trends of cultural preferences of the country and its people, as well as conformism and ability to find rational solutions in each specific case.

It is well-known that in Ancient Greece and Rome it was customary to leave lithographs on the frontal parts of the architectural erections, triumphal arch, and temple (for example, the bas-relief of the Athenian and Antaeus and the Greek writing above it or the writings on the pedestals of the monuments such as inscription on the horse monument of Marcus Aurelius etc). It is typical for stone architecture.

Later installation of the memorial plaques and stones continued to develop in late middle ages and became popular nowadays.

The CIS countries are also rich in the works of memorial art, which first developed during the Soviet period followed by the independence process resulting in separation of several republics from that Union and afterwards united in the format of CIS countries. The memorial art of these countries can be divided into two periods – Soviet and Independence.

The memorial stones are mainly cast, sometimes they are made of stone (granite, marble) and often - combination of stone and metal. The available information materials refer mainly to the memorial stones of Russia, Ukraine, and Georgia.

In Russia, the memorial stones appeared probably in the late 19th and early 20th centuries to honor the famous people having significant contribution to the economic, social and cultural life of Russia as well as the active revolutionaries, leaders, and historical places.

The great majority of Moscow memorial plaques are square. Among them there are metal-cast compositions, there are also many memorial plaques of metal and stone combinations (mainly granite). Such examples are memorial plaques of Dokuchaev, Vernadski, and others.

On Moscow memorial plaques the bas-reliefs are widely applied from slight ones to profile and round sculptural portraits made of stone or metal. In Moscow, one can note application of the memorial plaques with sculptural forms, types, materials, and approaches widely used in the Russian art in general, for example the plaques of M. Ulyanov, V. Mulyavin, and others.

More interesting in their compositional solutions memorial stones in Moscow are those of M. Ulyanov, V. Mulyavin, Yu. Gagarin, A. Messerer, and others. We can also find some stones with artistically very free and unique solutions (for example – the memorial stone dedicated to the filming of “Enjoy your steam!”) and often with original inscriptions, for example that on the memorial plaque fixed on the house located in the small street between the Tverskaya Street and Sadovoye Koltso saying “All our hopes rest on those feeding themselves”.

The Ukraine also has its own traditions of installing the memorial stones. We will consider mainly the stones in Kiev, the capital of Ukraine.

Most of the memorial plaques in Kiev are metal cast (iron, bronze, brass), though some stone plaques (granite, marble) with quite interesting solutions can be found too. On the most part of the plaques there is a portrait or waist figure of a person. For example, the plaques of Meytus, Bulgakov, Mayboroda, Dokuchaev, Vernadski, and others. More seldom we find plaques with other sculptural solutions and the figure of any architectural structure. Such are the plaques of Les Kurbas, Oleg Timoshenko and others. The plaque of Mikhail Deregas has an interesting composition with his proud bearing waist figure. The memorial plaques of Kiev are of more descriptive nature.

In the countries, where historically, in some reasons, have formed and currently exist Armenian communities one can meet numerous memorial stones in Armenian and foreign languages dedicated to the historical events and Armenian-origin people having contributed to the cultural, political or military fields. Especially, there are many such stones in Moscow, capital of Russia, in Tbilisi, capital of Georgia, Ukraine, and other places. By their informative character, those plaques can be divided into two groups: they are installed on the visible parts of the walls of the Armenian establishments (mainly religious, educational, cultural, etc), or on the walls of the houses where the outstanding Armenians have lived and created.

It is quite interesting that the designs of many memorial stones have been performed by the participation of the architects and sculptors of Armenia (the best example is the memorial stone on the fence wall of Novodevichy cemetery in Moscow, architect I. Cholakhyan).

Interesting are the memorial plaques of K. Halabyan (Moscow), A. Suvoros (Moscow), E. Vakhtangov (Moscow), V. Surenyants (Akhalsikhe and Yalta), H. Tumanyan (Tbilisi), L. Ter-Hovhannisyanyan (Tbilisi), M. Tariverdiev (Tbilisi), T. Petrosyan (Tbilisi), G. Sundukyan (Tbilisi), Armenian King V.Arshakuni plaque in Olima (Greece), D. Varuzhan (Gent, Belgium), A. Ter-Stepanyan (Kolomna, Russia). S. Parajanov (Tbilisi and Kiev), L. Orbeli (St. Petersburg), A. Spendaryan (Simpferopol), N. Stepanyan (Sevastopol), H. Srapionyan (on the school wall in Shahumyan Village of Ergorlik district, Rostov Region, Russia), the memorial plaque for the volunteers fallen for France in 1914-1918 on the wall of the St. Hovannes Mkrtych Church in Paris, and others whose inscriptions are in Armenian or in foreign languages.

Comparing the typological and artistic expressional features of the memorial stones of former soviet Republics of Russia, Ukraine, and Georgia, we can conclude that despite the rectangular forms of their majority, they differ by their ways of production (cast, metal and stone combination, diversity of the cut and dressing, etc), they bear the influences of the traditional cultural approaches and are actually the culture bearers of the given country.

The memorial stones have long become the indivisible part of the urban environment and cultural monuments of the CIS countries.

Անի Հայկազուն ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (Հայաստան)
 Ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտ (Երևան)

ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՅՈՒՄՆԻՈՒՄ

Հուշագրելու արվեստը Գյումրիում և առհասարակ ՀՀ-ի ողջ տարածքում սկսել է զարգանալ 19-րդ դարի վերջից և առավել զարգացում ապրել 20-րդ դարում: Իսկ արդեն 21-րդ դարում իր ամուր և հստակ տեղը հարթեց անկախ Հայաստանի արվեստում և մշակույթում՝ դասվելով ճարտարապետական փոքր ձևերի մեջ:

Հուշատախտակ-հուշաքարերը երկրի, քաղաքի, ականավոր մարդկանց կյանքի նշանավոր դեպքեր ու տարերթվեր հավերժացնող արձանագրություններով (երբեմն պատկերներով) սովորաբար պատին ագուցված սալեր են:

Հուշատախտակ-հուշաքարերը արվեստի այնպիսի ստեղծագործություններ են, որոնք ներառում են որմնաքանդակի, զարդաքանդակի, դիմապատկերի, փորագրության, գրի, ճարտարապետական փոքր ձևերի հորինվածքային առանձնահատկությունները և հանդիսանում են դրանց համադրումներով ու միաձուլումներով ամբողջացող ինքնուրույն հորինվածքներ:

Հուշատախտակները կարող են պատրաստվել մարմարից, բազալտից, գրանիտից, մետաղից, տուֆից, փայլեցված բազալտից և բազմապիսի այլ տարատեսակ քարերից և նյութերից: Ինչպես հուշատախտակի մշակման ձևերն ու նյութերն են տարբեր, այնպես էլ չափսերն ու նկարվածքը: Կարելի է հանդիպել ուղղանկյուն, քառանկյուն, եռանկյուն, հորիզոնական, շրջանաձև, կիսաշրջանը դեպի վեր, կիսաշրջանը դեպի ներքև, խորշաձև, բարդ հորինվածքներով և այլ չափսերի ու ձևերի հուշատախտակներ:

Հուշատախտակների տեքստային մասը սովորաբար բաղկացած է լինում հիմնականում 2-5 տողերից, տառատեսակները (շրիֆտը) բազմազան են, գերազանցապես երկաթագիր, լեզվի առումով գերակշռող մասը հայերենն է, հանդիպում են երկլեզու (հայերեն, ռուսերեն) կամ ռուսերեն, երբեմն նաև այլալեզու տեքստեր: Այս ամենով «համեմված» հուշատախտակներն ու հուշաքարերը, հուշասյուներն ու որմնագրերը ձեռք են բերում ինքնատիպ որակ և գեղարվեստական արտահայտչականություն:

ՀՀ տարածքում և մասնավորապես Գյումրիում հանդիպող հիմնական հուշատախտակային հորինվածքներից են՝ ուղղանկյուն, քառանկյուն, ուղղանկյուն հորիզոնական, երկարաձիգ, եռանկյուն, կլոր, հուշասյունաձև՝ գետնին դրված և այլ հորինվածքներով հուշատախտակներ:

Հուշաքարերի նախագծման գործում մեծ ավանդ ունեն հայ արվեստագետներն ու քարտաշ-վարպետները, որոնց աշխատանքներում հաճախ հանդիպում են ծավալային լուծումներ, հուշասալը ծավալով դիտելու և ընկալելու միտում, որի արդյունքում ձևավորվում են ոչ միայն սալի երեսային հարթությունը, այլ նաև կողային հատվածները (տառատեսակի, նախշազարդերի կամ ուղղակի ծավալների տեսքով):

Հուշաքարային արվեստի զարգացման գործում կարևոր գործոն է դառնում հայ քանդակագործների և ճարտարապետների համագործակցությունը: Արվեստի այս երկու տեսակների համադրությունը հնարավորություն է տալիս ստեղծելու հուշաքարերի գեղագիտորեն ավելի կատարյալ գործեր: Հուշաքարերի տեղադրման գործում պակաս կարևոր չէ հայ քարտաշ վարպետների և փորագրիչների դերը: Նրանց շնորհիվ հայ ավանդական որմնագրությունն ու որմնաքանդակը նոր որակ են ստանում:

Գյումրի քաղաքում առավելապես հանդիպող հուշատախտակային հորինվածքներից են ուղղանկյուն, քառանկյուն, ուղղանկյուն հորիզոնական, հաճախ գլխաքանդակների համադրությամբ հուշատախտակները: Հուշատախտակների գրությունները հիմնականում հայերեն են, օգտագործվող նյութերը՝ գրանիտ, մարմար և տուֆ:

Թեպետ Գյումրիում հուշաքարերը քանակով քիչ են, սակայն այս հանգամանքը չի նսեմացնում և ստվերում քաղաքի հուշաքարերի գեղագիտական արժանիքները, որոնցում ակնհայտ է «տեղական» դպրոցի առկայությունը՝ Գյումրվա քարագործ վարպետների ավանդական ձեռագիրը, քարի մշակման տեղական ոճն ու վարպետությունը:

Գյումրու հուշաքարերից ուշագրավ են Շ.Թորոսյանի (ծեծվածք), Ավ.Իսահակյանի (ձուլվածք), Ղ.Սարգսյանի (տուֆ), Է.Քեսոյանի (ձուլվածք), Վ.Չերազի, Վ.Աճեմյանի, Ս.Խաչատրյանի, Մ. Մկրտչյանի և այլոց հուշաքարերը: Գյումրու հուշաքարային արվեստին առանձին շուք են հաղորդում քանդակագործ Ջ.Կոչտոյանի նուրբ և բարձր վարպետությամբ ստեղծված դիմաքանդակները:

Գյումրին, ինչպես յուրաքանչյուր բնակավայր, ունի իր պատմությունը և, բնականաբար, ցանկանում է այդ պատմությունը կերտող մարդկանց հավերժացնել՝ ի ցույց ապագա սերունդների: Պատմական հուշն ամրագրելու լավագույն ձևերից մեկը հուշաքարային արվեստն է, որը Գյումրու ավանդական քարե ճարտարապետության ինքնատիպ միջավայրին նոր շուք է հաղորդում, հարստացնում այն:

Ани Айказун ГРИГОРЯН (Армения)

Национальный музей-институт архитектуры (Ереван)

МЕМОРИАЛЬНЫЕ И ПАМЯТНЫЕ ДОСКИ В ГЮМРИ

Искусство мемориальных и памятных досок возникло в Армении в конце 19 в. и получило развитие в 20 в. В 21 веке оно заняло определенное место в культуре независимой Армении как искусство малых архитектурных форм.

Мемориальные и памятные доски вбирают в себя особенности барельефа, орнамента, портрета, резьбы, шрифта, некоторые композиционные принципы малых архитектурных форм и фактически являются цельными произведениями.

Мемориальные доски изготавливаются из мрамора, гранита, базальта, туфа, металлов и других материалов. Разнообразны как способы их обработки, так и размеры и композиции. Встречаются доски прямоугольные, квадратные, треугольные, многогранные, круглые, полукруглые, а также прямоугольные горизонтальные, удлиненные, вертикальные, треугольные, в виде колонн и т.д.

Текст на мемориальных и памятных досках и знаках в основном состоит из 2-5 строк, шрифты весьма разнообразные (из армянских предпочтение отдается "еркатагиру"). Подавляющая часть текстов на армянском языке. Также встречаются тексты на армянском и русском языках, нередко тексты на русском языке, иногда используются другие языки. Благодаря сочетанию этих средств мемориальные доски, памятные знаки и стелы приобретают своеобразное качество и художественную выразительность.

Развитию этого искусства способствует прежде всего сотворчество архитекторов и скульпторов, позволяющее создавать высокохудожественные работы. Не менее важна и роль мастеров - резчиков по камню, благодаря которым древняя традиция и гюмрийская манера обработки камня обретают новое качество.

Мемориальных и памятных досок в Гюмри немного, однако они несут черты своей местной школы. Отметим памятные доски Ш.Торосяна (медь, чеканка), А.Исаакяна (бронза), П.Саргсяна (туф), Э.Кеосаяна (бронза), В.Череза, В.Аджемяна, С.Хачатряна, М.Мкртчяна и др. Особую привлекательность придают гюмрийским доскам портреты, выполненные скульптором З.Коштояном.

Гюмри, как и другие города, имеет свою историю и, естественно, хочет увековечить память людей, создающих эту историю. Одним из эффективных способов фиксации исторической памяти является искусство мемориальных и памятных досок -- в Гюмри они придают особый блеск старинной, каменной архитектуре, обогащают городскую среду.

Ani Haykazun GRIGORYAN (Armenia)

National Museum-Institute of Architecture (Yerevan)

MEMORIAL ART IN GYUMRI

Memorial art in Gyumri and on the whole territory of the Republic of Armenia has been developing since the late 19th century and mostly developed in the 20th century, while in the 21st century it gained its strong and distinct place within the art and culture of the independent Armenia classified as small architectural forms.

Usually the memorial stones are plaques fixed on the walls with inscriptions (sometimes with figures) eternizing famous dates and events of the town or country and their well-known people.

The memorial plaques are creations of art including compositional features of the bas-relief, ornament, portrait, graving, script, and small architectural forms and are self-sustaining compositions aggregating all those forms in various combinations.

The memorial plaques can be made of marble, basalt, granite, metal, tuff, polished basalt, and other kinds of stones and materials. Different are also the sizes and design of the plaques. One can find plaques of rectangular, quadrangle, triangular, horizontal, circular, semi-circular up, semi-circular down, niche-shape forms, and other complex compositions of various forms and sizes.

Usually, the text on the memorial plaques consist of 2-5 lines, with various characters, mainly capitals. The language is mainly Armenian, sometimes we can see double-language plaques (Armenian and Russian) or only in Russian, sometimes the texts are in foreign languages. Being “spiced” with all these elements, the memorial plaques and stones, memorial columns and inscriptions acquire unique quality and artistic expression.

The main types of the memorial plaques found on the territory of Armenia and, particularly in Gyumri are: rectangular, quadrangle, horizontal, lengthy, triangular, round, column-shaped resting on the ground, and other compositions.

The Armenian artists and master masons have greatly contributed to the design art of the memorial stones. They have often used spatial solutions for the memorial plates, in the result of which not only facial plain but also the sides of the plaque are shaped (in the form of characters, ornaments or simply volumes).

The cooperation of the Armenian sculptors and architects becomes an important factor in the development of the memorial art. The combination of these two kinds of art enables to create more perfect artistic works of memorial stones. Not less important is the

contribution of the masons and engravers in installation of the memorial plaques thanks to whom the traditional Armenian wall inscription and bas-relief gain a higher quality.

In Gyumri, the main types of memorial plaques are: rectangular and square horizontal often with a sculpture of a head on it. The inscriptions on the plaques are mainly in Armenian, and they are mainly made of granite, marble, or tuff.

Though there are not many memorial stones in Gyumri, their artistic value cannot be underestimated since the “local” school, i.e. traditional excellence in creative style and stone processing by Gyumri’s mason masters is evident.

Some of memorial stones in Gyumri are quite worthy of attention, among them those of Gh. Torosyan, (stamped), A. Isahakyan (cast), Gh. Sargsyan (tuff), E. Keosyan (cast), V. Cheraz, V. Adjemyan, S. Khachatryan, and Mher Mkrtchyan. The sculptural portraits made gracefully and with high mastery by the sculptor Z. Koshtoyan give a special chic to the memorial art of Gyumri.

Like all other settlements, Gyumri has also its own history, and, naturally, wants to eternize the people creating that history to display it for the future generations. One of the best ways to fix the historical remembrance is the art of memorial stones, which give a new brilliance to the unique stone architectural environment of Gyumri and enrich it.

Աշոտ Հայկազուն ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (Հայաստան)

Ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտ (Երևան)

ԱՆԻԻ ՀՈՎՎԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ճարտարապետական հորինվածքային բազմատիպ կառույցներով հայտնի Անիի մշակույթում առանձնանում է գողտրիկ մի շինություն՝ Հովվի եկեղեցին:

Հայ ճարտարապետության գիտակ, հետազոտող և վերլուծաբան Թ. Թորամանյանը այն անվանել է «Ճարտարապետական գոհար», «Անիի ճարտարապետության պսակ» (Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Եր., 1948թ., էջ 106: Թ. Հակոբյան, Անիի պատմություն, Եր., 1980թ., էջ 326):

Հովվի եկեղեցին կառուցվել է XI դարում, պատկանում է այունաձև եկեղեցիների թվին, արտաքինից՝ եռահարկ, իսկ ներսից երկհարկ է: Առաջին հարկն ունի աստղաձև հատակագիծ, որի վրա բարձրանում են ավելի քիչ մասնատված երկրորդ և երրորդ հարկերը: Առաջին հարկի պատերի արտաքին մասը մասնատված է եղել 12 եռանկյուն և 6 կիսաշրջան որմնախորշերով: Երկրորդ հարկի պատերն ունեցել են 6 որմնախորշեր, իսկ երրորդ հարկը ունեցել է ավելի պարզ (գլանաձև) կառուցվածք: Գլանաձև թմբուկը ունեցել է աշխարհի չորս կողմերն ուղղված պատուհաններ:

Թ. Թորամանյանի բնորոշմամբ, Հովվի եկեղեցին իր բազմաթիվ յուրահատկություններով հանդերձ, «Իր մեջ հրաշալի կերպով մարմնացնում է թե՛ խաչաձևող կամարներ, թե՛ կամարաջիլեր և թե՛ այունախուրձեր» (Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Եր., 1942թ., էջ 94): Ճարտարապետական առումով հրաշք են համարվում մանավանդ եկեղեցու առանց հենասյուների թվով վեց կախված աղեղները, որոնց «մեկ ծայրը հանգչած որմասյուներու վրա, մյուս ծայրերը հավաքված դեպի կեղրոն, հրաշքով կախ եկած են ձեր գլխուն վերև» (Նույն տեղում, էջ 106): Թորամանյանին զարմացրել է հատկապես եկեղեցու հատակագծային ձևը. «Հատակագծի ձևը և արտաքին ակնահաճո տեսքը մեկ հատիկ օրինակ կրթվի ինձի ամբողջ պատմական ճարտարապետության մեջ» (Թ. Թորամանյան, 1942թ., էջ 320):

Թորամանյանին հաջողվել է տեսնել կիսավեր եկեղեցին (այժմ նրանից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել), չափազրել այն, կազմել եկեղեցու վերակառուցման համոզիչ նախագիծը: Նա նպատակադրվել էր առանձին ուսումնասիրություն նվիրել Հովվի եկեղեցուն. «Ես կհուսամ, որ ի մոտոս բախտ կունենամ հրապարակ հանելու այս զարմանալի կազմության մանրամասն դետալները», «մտադիր եմ առանձին հատորիկով մը ի լույս ընծայել այդ ճարտարապետական չնաշխարհիկ մարգարիտը» (Նույն տեղում, էջ 338):

Յավոք, նրան չի հաջողվել իրականացնել իր այս մտահղացումը:

Սակայն ի՞նչն է Հովվի եկեղեցու ընդհանուր հորինվածքում այդքան հետաքրքրել և զարմացրել Թ. Թորամանյանին: Իսկապես այս ոչ մեծ չափերի կառույցը իր մեջ շատ «գաղտնիքներ» ունի ամբարած: Նրա հատակագծային, ծավալատարածական, զարդարիկ հորինվածքները տարբերվում են հայ ճարտարապետության մեջ լայն տարածում

գտած պաշտամունքային կառույցներին հայտնի և բնորոշ ձևերից, ինչպես նաև հայտնի դամբարաններից (եթե սա իրոք դամբարան է):

Այս կառույցը, եթե եկեղեցի է, ապա ոչ առաջին և ոչ էլ երկրորդ հարկերում չունի ավանդական՝ դեպի արևելք ուղղված ավազ խորան (նույնիսկ խորան): Արևելյան կողմում ընդհանրապես չունի լուսամուտ (առաջին հարկում), այդ հատվածը խուլ է:

Երկրորդ հարկում դռան բացվածք է թողնված, սակայն ոչ առաջին հարկից և ոչ էլ մեկ այլ տեղից անհնար է բարձրանալ երկրորդ հարկ և այդ դռնից ներս մտնել, հայտնի չէ նաև երկրորդ հարկի գործառույթը:

Առաջին հարկում (ներսույթում) վեց որմնասյուներ կան, որոնցից «մեկնող վեց աղեղներու ծայրերը առանց հենարանի կախ մնացած կախարդական երևույթը, գաղափարով և շինարարական ճարպիկությունով մի մեծագործություն արժե» (Թ.Թորամանյան, 1942թ., էջ 338): Այնինչ դրանք ավանդական եղանակով կառուցելու դեպքում շատ ավելի դյուրին կարող էին կառուցվել՝ որպես երեք խաչվող կամարներ: Պակաս առեղծվածային չէ եկեղեցու Հովվի կամ Նախրճու ժամ անվանումը և դրա հետ կապված ժողովրդական ավանդությունը (Թ.Թորամանյան, 1942թ., էջ 319):

Առեղծվածային են նաև եկեղեցու այլ հորինվածքային լուծումներ:

Համեմատելով եկեղեցու հատակագծային, ծավալատարածական և զարդարիկ հորինվածքային լուծումները միջնադարյան Հայաստանի այլ պաշտամունքային կառույցների (օրինակ՝ դամբարանների) հետ՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ այս գողտրիկ կառույցի մեկնաբանությունը պետք է փնտրել պաշտամունքային կառույցներին վերապահվող կրոնադավանաբանական, խորհրդաբանական մտածելակերպի, խորհրդանշանային մտածողության ազդեցությունների և խորհրդակիր հորինվածքների կիրառության և վերլուծության մեջ:

Այսպես, նախ անվանումը: Կասկած չի հարուցում, որ «Հովվի» անվանումը կառույցին տրված ժողովրդական ձևն է: Հովվիը ոչ թե նախրճին պիտի լիներ, այլ «Հովվի առաջնորդը, լույս՝ որ գիտություն փայտաց, զթագաւորսն և զքահանայս կոչէ հովիւ, հովիւքն որ էին յայլ եկեղեցիս, Հիսուս Քրիստոսը, որպէս հովվապետ-թագավոր, հովիվ, լույս և այլն» (Նոր բառագիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1837 (Եր. 1981թ.), էջ 122):

Ինչպես մենք արդեն նշել ենք, հայ միջնադարյան եկեղեցիները իրենց հատակագծում քառանկյուն և շրջանակաձև են լինում (Ա.Հայկազուն, «Խորհրդանշանային մտածողությունը հայ ճարատարապետության մեջ», Եր., 2005թ.), և դրանք էլ ունեն իրենց խորին խորհուրդները: Հովվի եկեղեցին իր հատակագծային լուծումով մոտ է շրջանակին և իր նկարվածքի հիմքում կազմված է իրար ագուցված, միահյուսված երկու հավասարակողմ եռանկյունիներից, որոնք խորհրդանշում են հավատավոր ժողովրդի և ամենատես Հայր Աստծո հավատով ոգեկոչված ներդաշնակ միջավայր՝ երկրի և երկնքի կապը և գոյությունը: Հատակագծային լուծումը շրջանագծայինին մոտ է (բազմանկյուն), քանզի խոսքը ոչ թե Հայր Աստծո, այլ նրա որդու Հովիվ՝ Հիսուս Քրիստոսի մասին է: Եվ նա է, որ ինչպես Արծիվ երկինքն է, մոլորված արև գառին տանում արևածագ, որ չմոլորվի, այնպես էլ Հիսուս Քրիստոսն է, Հայր Աստծո կամքով իր 12

առաքյալների և 4 ավետարանիչների ուղեկցությամբ առաջնորդում իր գառներին, հավատավոր անեցիներին և քաղաքի հյուրերին դեպի հավատքի ճշմարիտ հավիտենության, որի իմաստի գիտությամբ էր կառուցված հազար ու մեկ եկեղեցիների քաղաք Անին:

Այս խորհրդով էլ ներշնչված՝ կառուցվել են նաև առաջին հարկի վեց որմնապուներն ու նրանցով շարունակվող վեց կիսակամարները (4 ավետարանիչներ, հավատավոր ժողովուրդ և Հիսուս Քրիստոս), որոնք հատվելով, հավաքվելով, միավորվելով մեկ կետում (առ Աստված) պիտի հետևեին հավատքի ուժին և արժանանային երկնային դրախտին: Ներքին այս խորհրդակիր հորինվածքը «պահպանված» է արտաքին 12 խորշերով, քանզի Հիսուս Քրիստոսի կողմից ուղարկված 12 առաքյալներն էին, որ որպես պատգամավոր ընտրվեցին՝ քարոզելու համար Աստծո թագավորության հաստատումը երկրի վրա: Հիսուս Քրիստոսը տվեց առաքյալներին «իշխանություն պիղծ դևերի վրա» (Մատթ. 10.1):

Ինչ վերաբերում է Հովվի եկեղեցու երկրորդ հարկի բաց դռանը (թե՛ երկրորդ, և թե՛ առաջին հարկերի դռները ուղղված են հարավ-արևմուտք), ապա հավանաբար այստեղ գործ ունենք այն խորհրդանշական պատկերացումների հետ, որ Աստծո երկրային տունը՝ եկեղեցին, տաճարը, միշտ բաց պիտի լինի բոլոր նրանց համար, ովքեր ապաշխարել են, ընդունել Աստծո ճշմարիտ խոսքը և փակ մնացյալի համար (անկախ նրանց ֆիզիկական առկա վիճակից Աստծո երկրային տանը, անկախ այն բանից նրանք ներսում են, թե դրսում, կարող են և իրավունք ունեն ներս մտնելու թե ոչ): Այնպես, ինչպես սև ու կարմիր գույնի քարերով կառուցված, ասենք, Անիի մայր տաճարի գունային ներդաշնակությունը, որ ցույց է տալիս ավետարանի փակվածությունը անհավատներին և բաց, հյուրընկալ վիճակը հավատացյալների համար:

Հովվի եկեղեցու առեղծվածային հորինվածքներից են նաև նրա երկրորդ հարկի (առաջին հատվածի) արտաքին մասերում անկյուններից (փոքր նիստերի խորշերի վերնամասում) «կախված» հորինվածքները, որոնք բազմանիստ խորշավոր լուծման հարթությունների անցման հատվածում, թվում է, կարող էին կառուցվածքային այլ հենք, լուծում ունենալ, բայց անհասկանալի ձևով բարդացված են (քանդակված): Մեր կարծիքով, դրանք ցույց են տալիս Աստծո երկրային տան որոշակի չափ, կանոնակարգով կառուցված լինելը ու հորինվածքի՝ այդ հատվածի դեպի երկնային դրախտ հատվածը անցման սահմանը: Դրանք ամենայն հավանականությամբ խորհրդանշում են երկնային մանանայի (ման-չափ, կարգ, կանոն, «ի նորահրաշ տեսիլ երկնատեղաց...») առ երկրի փոխանցման հավասարակշռելիությունն ու տեղը կառույցում (դրանք $6 \times 2 = 12$ «հատիկ գնդիկ, միայն՝ի մանանայն են աչք մեր»-ներ են (Նոր բառագիրք հայկագեան լեզուի, Վեներտիկ, 1837 (Եր., 1981թ.), էջ 202), «կախված» հայկական խորշերի վերնամասում, ինչպես երկնատես աչքեր):

Այսպիսի լուծումներ կան Բարձրաքաշում, Մարմաշենում, Տիգրան Հոնենցում և այլուր: Դրանց մենք անվանում ենք *կայթոցներ*՝ երկնային մանանայի կաթալու, առ երկիր թափվելու տեղեր (Հովվի եկեղեցու պարագայում՝ 6 անկյուններում): Եթե անդ-

րադառնանք եկեղեցու խորհրդակիր էլեմենտների թվային դրսևորումներին, ապա նույնիսկ անգեն աչքով նկատելի են 1,2,3,4,5,6,12 և այլ թվերի խորհուրդները, խորհրդակիր պատկերների առումով շրջանակ (երկինք), եռանկյունի (երկիր և երկինք հոգևոր կապ), աշխարհի չորս կողմեր, կոն (եռանկյունի), աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգ, կետ (սկիզբ, աստղ-խաչ, քառակուսի (երկիր) (Տես՝ Ա.Հայկազունի նշված աշխատությունը) և այլն:

Մեծավաստակ Թորամանյանը չհասցրեց ավարտել և թղթին հանձնել Հովվի եկեղեցու մասին իր ուսումնասիրությունները, ինչը կօգներ մեր օրերում ավելի խորը հետազոտություն կատարել: Հովվի եկեղեցու ճարատարապետական և խորհրդաբանական ուսումնասիրությունը կարոտ է ավելի բազմակողմանի հետազոտության:

Ашот Айказун ГРИГОРЯН (Армения)

Национальный музей-институт архитектуры (Ереван)

ОСОБЕННОСТИ КОМПОЗИЦИИ И СИМВОЛИКИ ПАСТУШЬЕЙ ЦЕРКВИ В АНИ

В культуре Ани - города, знаменитого разнотипными архитектурными композициями, выделяется изящное сооружение - Пастушья церковь.

Т.Тораманян -- исследователь и теоретик армянской архитектуры, назвал ее "архитектурной жемчужиной", "венцом архитектуры Ани".

Пастушья церковь построена в XI веке, она трехэтажная снаружи и двухэтажная внутри. На первом этаже - звездообразном в плане - поднимаются менее расчлененные второй и третий этажи. Внешняя часть первого этажа имела 12 треугольных и 6 полукруглых ниш. Стена второго этажа имели 6 ниш, третий этаж имел простую цилиндрическую форму. Цилиндрический барабан имел окна, направленные на четыре стороны света.

По определению Т.Тораманяна, Пастушья церковь при своих многочисленных особенностях "чудесным образом соединяла и перекрещиваемые колонны, и арки, и пучки полуколонн". В архитектурном отношении необыкновенным чудом считаются шесть всеяких арок без подпорных колонн: "один конец их покоится на пристенных колоннах, другие их концы сходятся в центре и чудом висят над головой".

Тораманяна в особенности удивляет план церкви: "Форма плана и внешний великолепный вид представляется мне уникальным примером во всей исторической архитектуре". Тораманяну удалось увидеть только полуразрушенную церковь (сегодня от нее мало что сохранилось), обмерить ее, сделать убедительный проект реконструкции. Он намеревался посвятить Пастушье церкви отдельное исследование: "Я надеюсь, что в будущем судьба позволит опубликовать подробные детали этого удивительного сооружения", "намереваюсь выпустить в свет отдельной книжкой эту дивную архитектурную жемчужину". К сожалению, ему не удалось осуществить свой замысел. Что же, однако, так заинтересовало и удивило Т.Тораманяна в общей композиции Пастушье церкви?

В самом деле это небольшое сооружение содержит в себе много "тайн". Его планировочные, объемнопространственные и декоративные решения отличаются от широко распространенных в армянской архитектуре характерных форм культовых сооружений, а также известных гробниц (если это действительно гробница).

Если это церковь - то она ни на первом, ни на втором этаже не имеет традиционно ориентированного на восток главного алтаря (даже просто алтаря). В восточной стороне (на первом этаже) вообще нет окна, эта часть совершенно глухая. На втором этаже оставлен

дверной проем, но ни с первого этажа, ни откуда-либо невозможно подняться и войти в эту дверь. Функция второго этажа непонятна. В интерьере первого этажа шесть пристенных полуколонн и "волшебным образом сходятся висящие без всяких опор концы нервюр, что и по идее, и по строительной ловкости представляется истинным подвигом". Между тем традиционным методом было бы намного легче построить три перекрещивающиеся арки.

Не менее таинственно и название "Пастушья церковь" или Նախրժամ ժամ (Нахрчужам), связанное с ним народное предание.

Содержат "тайны" и конструктивные решения церкви. Сравнивая планировочные, объемнопространственные и декоративные решения церкви с другими культовыми сооружениями средневековой Армении (например, с гробницами), мы приходим к выводу, что смысл этого изящного сооружения следует искать в каноническом для культовых сооружений религиозно-догматическом и символическом мышлении, в практическом использовании и трактовке конструкций, имеющих символическую основу.

Итак, о названии. Нет сомнений, что название "Пастушья" – истинно народное. По нашему мнению, в основе не понятие "пастух", а пастырь-предводитель, т.е. Иисус Христос как царь, свет и т.д. Как мы отметили выше, армянские церкви бывают в плане четырехугольными, по планировочному решению близки к кругу, основу которого составляют два переплетенных равносторонних треугольника, символизирующих гармоничную среду, одухотворенную верующим народом и Всевидящим Господом, т.е. утверждается связь Земли и Неба, их бытие. Планировочное решение близко к многоугольнику, поскольку речь не о Господе, а о сыне его пастыре - Иисусе Христе. И это он по воле Господа в сопровождении 12 апостолов и 4 евангелистов ведет своих овец, а также верных учеников и гостей к городу "1000 и одной церкви" - к Ани, построенному со знанием истинной веры.

Вдохновляемый этим смыслом зодчий построил 6 пристенных полуколонн первого этажа и 6 полуарок (4 евангелиста, верующий народ и Иисус Христос), которые, сходясь в одной точке (т.е. во Всевышнем) должны были следовать силе веры и удостоиться рая небесного. Этот внутренний смысл сохранен и в 12 внешних нишах, и в 6 полунишах, ибо посланные Иисусом Христом апостолы утверждали царствие божье на земле.

Что касается открытой двери третьего этажа Пастушьей церкви (двери второго и первого этажа направлены на юго-запад), то скорее всего здесь имеем дело с символическими представлениями: это земной дом Бога, это церковь, собор, и он должен быть всегда открыт перед теми, кто принял слово Божье, и закрыт для остальных. Так же, как, скажем, построенный из черного и красного туфа кафедральный собор Ани, цветовое сочетание которого показывает открытость Евангелия для верующих и закрытость - для неверующих.

Из "тайн" Пастушьей церкви отметим как бы "висящие" детали во внешних углах второго этажа и почему-то конструктивно чрезвычайно усложненных. По нашему мнению, они означают "границы" Божьего дома. Также, по всей видимости, они символизируют манну небесную - место, откуда она падает на землю. Подобные решения есть в Барцракаше, Мармашене, Тигране Оненце и в других памятниках. Мы назвали их "каплями". В Пастушьей церкви "капли" наличествуют в шести углах. Если обратиться к смысловым элементам Пастушьей церкви, то заметны 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 18 и прочие числовые таинства-послания. То же можно сказать о знаках-символах: круг (небо), треугольник (духовная связь земля-небо), конус (треугольник), четыре стороны света, трехслойное деление мира, точка (начало, звезда-крест), квадрат (земля) и т.д.

Архитектура и символика Пастушьей церкви нуждается в более многостороннем и скрупулезном исследовании.

Ashot Haykazun GRIGORYAN (Armenia)
National Museum-Institute of Architecture of Armenia (Yerevan)

THE SYMBOLIC AND COMPOSITIONAL FEATURES OF THE SHEPHERD’S CHURCH OF ANI

In the Ani’s culture the astonishing building of Shepherd’s Church stands out famous for his compositionally various architectural structures.

Toros Toramanyan, the scholar, researcher, and analyst of the Armenian architecture has called it “architectural gem” and “crown of Ani’s architecture”.

The Shepherd’s Church was built in XI century. It belongs to the class of column-shaped churches, has three-levels outside and two-levels inside. The first floor has a star-like planning on which the less parted second and third floors rise. The external walls of the first floor have been sectioned by 12 triangular and 6 semicircle niches. The walls of the second floor have had 6 niches, while the third floor had a simple (cylindrical) form. The cylindrical drum had 4 windows directed towards the four corners of the world.

According to T. Toramanyan, the Shepherd’s Church with its numerous unique features “Perfectly combines the cross-like vaults, arch strings, and column clusters. From the architectural viewpoint, the edges of six arches pending without any support and “stretching from the pilasters and gathered in the center, miraculously hang over our heads”. Toramanyan was quite astonished at the shape of the church –“the planning and external attractiveness of the church seems to be a unique and unmatched creation for me in the whole history of architecture”.

Toramanyan has seen the half-ruined church (currently there is almost nothing remained from it). After making the required measurements, he has prepared the design of its restoration. He thought of devoting a separate investigation to the Shepherd’s Church: “I hope that soon I will have an opportunity to publicize the details of this astonishing structure”. “I have an intention to publish a book about this splendid architectural pearl”.

Unfortunately he did not succeed to realize this plan.

What was the thing which had so much interested Toramanyan in the general composition of the Shepherd’s Church?

Actually this small building keeps a lot of accumulated secrets. Its planning, as well as volumetric and ornamental compositions differ from those of known in and typical for the religious structures widely used in Armenian architecture and also from the tombs (if it is really a tomb).

If this structure is a church, it has not any main apse (even apse) on either first or second floors traditionally directed to the East. It even has no window on the Eastern side (first floor). That part is blind.

There is an opening for the door on the second floor, but it is impossible to go to the second floor neither from the first floor, nor from the other place and enter through that door. The function of the second floor is also unknown.

Inside the first stage, there are six pilasters, from which “edges of six arcs pending without any support is a magic phenomenon of creative mind and building sagacity. While in case of traditional construction, this structure might be easily built in the form of three intercrossed arcs. Not less mysterious is the name of the church – Shepherd’s Church and the legend associated with it.

Other compositional solutions of the church are mysterious too.

Comparing the planning, volumetric and ornamental composition of the church with the other religious buildings (for example tombs) of the medieval Armenia, we conclude that the interpretation for this fancy structure should be sought in analysis and application of the religious and symbolic thinking, their influences and symbol bearing compositions attributed to the cultic structures. Thus let’s begin with the name. There is no doubt that the name of Shepherd’s Church is a folk name given to the structure. The “shepherd” should have been not the cattlemen but the

«Հովվի առաջնորդը, լույս՝ որ զհովուօրն փայեաց, զթագաւորսն և զքահանայս կոչէ հովիւ, հովիւքն որ էին յայլ եկեղեցիս, Հիսուս Քրիստոսը, որպէս հովվապետ-թագավոր, հովիվ, լույս և այլն»:

As we have already mentioned, in their planning, the medieval Armenian churches have rectangular and circular forms having their own deep meaning. The Shepherd's Church is nearly circular and formed of two intermixed equilateral triangles symbolizing the faithful people and the harmonious environment inspired by the faith of the All Mighty Father God, that is, the existence of the Earth-Sky relation. In its planning the church is nearly circular (polygon), since we speak not about the Father God, but his son – Shepherd Jesus Christ. Like the Eagle Sky taking the lost Sun Lamb to the sunrise, Jesus Christ, by the will of Father God and accompanied by 12 apostles and 4 evangelists, leads his lambs, the faithful citizens of Ani and its guests to the true eternity of the faith. With that very perception “the city of thousand and one churches” of Ani has been built.

Inspired by this sacrament, six pilasters continued by six semi-arches (4 evangelists, faithful people and Jesus Christ) were built. Gathered and united in one point (round the God), they should follow the power of faith to be awarded the heavenly paradise. This internal symbol bearing composition is “expressed” in 12 external niches since the 12 apostles sent by Jesus Christ were the very delegates chosen to propagate the establishment of the God's kingdom on the Earth. Jesus Christ gave his disciples “authority against the unclean spirits” (Math. 10.1).

As for the open door of the second floor of the Shepherd's Church (the doors of both the first and the second floors are directed towards south-west), in this case we probably deal with the symbolic perceptions for the God's Earthly home – the church or temple should always be open to those who have repented and accepted the true word of God and should be closed to others (irrespective of their current physical state in the Earthly home of God, no matter they are inside or outside and whether they have a right to enter or not), like the color harmony of black and red stones of which the Mother Cathedral of Ani was built showing the closure of the Gospel to the faithless and the open hospitable state for the faithful.

Another mysterious composition of the Shepherd's Church is the “pendings” from the external corners (on the top of the small face niches) of the second floor (lower part) which are incomprehensibly complicated (sculptured) while passing from the multifaceted niches to the plains instead of having other simple structural solutions. In our opinion, they show the definite regular structure of the God's earthly home and transition of that part of the composition to the border of heavenly paradise. Very probably, they symbolize the equilibration and place of passing the manna from heaven («ի նորահրաշ տեսիլ երկնաստեղագ...») to the earth in the structure (they are $6 \times 2 = 12$ «հասիկ գնդիկ, միայն՝ ի մանանայն են աչք մեր» “pending” on the top of the Armenian niches like the heaven eyes). Similar solutions can be found in Bardzrashen, Marmashen, Tigran Honents churches, and elsewhere. We call them drops, i.e. the places of downfall of the manna onto the earth (in case of Shepherd's Church - in 6 corners). Considering the numerical expressions of the church's symbolic elements, even unarmed eye can notice the numerical symbols of 1, 2, 3, 4, 5, 6, and 12 as well as symbolic figures of a circle (Sky), triangle (spiritual link of Earth and Sky), four corners of the world, cone (triangle), system of three-layer division of the world, point (beginning, star-cross, square (Earth), etc.

However, the great architect Toramanyan did not manage to finish his studies of the Shepherd's Church, which might help us carry out deeper investigation nowadays. The architectural and symbolic interpretation of the Shepherd's Church still needs more and all-round investigation.

Աշոտ Հայկազուն ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (Հայաստան)

Ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտ (Երևան)

ՀԱՅ ՇԻՆԱՐԱՐ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ԴԵՐՆ ՌՈՒՍ-ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՆԹԱՅՈՒՄ

Ռուս-հայկական մշակութային առնչությունները սերվում են միջնադարից: 9-11-րդ և հետագա դարերում Ռուսաստանի տարբեր բնակավայրերում հիմնվում են հայկական համայնքներ (Կիև, Մոսկվա, Նովգորոդ, Կազան, Աստրախան, Ս.Պետերբուրգ, Նոր Նախիջևան, Արմավիր, Մտավրոպոլ, Եկատերինգրադ, Գրոզնի, Մև ծովի փամերձ քաղաքներ և այլն), որտեղ հայերի տարաբնույթ գործունեության մեջ առանձնանում է նաև մշակութայինը:

Ռուս-հայկական մշակութային և հատկապես ճարտարապետական առնչությունները զարգացել են փուլ առ փուլ՝ փաստորեն ներառելով Ռուսական կայսրության, Մոսկովյան թագավորության, Պետրոսյան և Խորհրդային ժամանակաշրջանները: Հայ շինարար վարպետներն ու ճարտարապետները Ռուսաստանում կառուցել են հոգևոր-պաշտամունքային, քաղաքացիական նշանակության (բնակելի տներ, դպրոցներ, գրավատներ, եկամտաբեր տներ, հիվանդանոցներ և այլն) բազմաթիվ կառույցներ:

VIII-XIX դարերից ոճաբանական նոր ուղղությունների փոխազդեցություն է նկատվում ռուս-հայկական ճարտարապետական փոխառնչություններում: Մի կողմից՝ ռուս ճարտարապետներն ու շինարարները կառուցում են հայ համայնքին պատկանող շենքեր և շինություններ (բնակելի տներ, դղյակներ, եկեղեցիներ, առևտրական և արտադրական շենքեր և այլն), ընդ որում թե՛ Ռուսաստանի և թե՛ Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստանի (Ռուսահայաստան) տարածքներում:

Ռուս մասնագետների կողմից են նախագծվում Գանձակի (Կիրովաբադ), Երևանի, Ալեքսանդրոպոլի (Գյումրի), Գորիսի և այլ քաղաքների գլխավոր հատակագծերը, Անդրկովկասյան երկաթուղին իր կայարանային շենքերի ճարտարապետությամբ, բազմաթիվ բնակելի և հասարակական շենքեր Հայաստանում, ինչպես նաև տասնյակ հայապատկան շենքեր Ռուսաստանում, օրինակ, Պետերբուրգի հայկական եկեղեցին (ճարտ. Յու. Մ. Ֆելտեն, 1779թ.), Նոր Նախիջևանի Սբ Խաչ վանքի տաճարը և եկեղեցին (ճարտ. Ի Ստարով) և այլն: Այս շրջանում են սկսվում ռուս հետազոտողների հետաքրքրությունը և հետևողական աշխատանքները հայ ճարտարապետության պատմության նկատմամբ (Ն.Մառ, Ս. Պոլտորացկի, Յա. Սմիռնով, Վ. Միսոն, Ն. Տոկարսկի, Ա. Յակոբսոն և այլք): Մյուս կողմից՝ հայ ճարտարապետները, որոնք սովորել էին Ս.Պետերբուրգի, հետագայում Մոսկվայի և այլ քաղաքների շինարարական և ճարտարապետական ուսումնական հաստատություններում, 1880-ական թվականներից նախագծում և կառուցում են տարաբնույթ շենքեր և կառույցներ ինչպես Ռուսաստանում, Կովկասում, Անդրկովկասում, այնպես էլ Հայաստանում (Գ.Տեր-Միքայելյան, Ա. Տեր-Գրիգորյան, Վ.Սարգսյան, Ն. Բան, Վ. Միրզոյան, Հ. Քաջագունի, Ա. Կանդինյան, Գ. Տեր-Սարգսյան, Դ. Չիսյան, Մ. Աղաջանյան, Մ. Օհանյան, Պ. Զոհրաբյան, Ա. Մելիք-Բեգլարյանը, Կ. Մարգարյան, Ա. Կարապետյան և այլք): Այս գործընթացը շարունակվում է նաև հետագայում՝ Ռուսաստանում և Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո:

Ռուս-հայկական ճարտարապետաշինարարական առնչությունները կարելի է խմբավորել ըստ հետևյալ ժամանակաշրջանների՝

Պատմական (9-12դդ), միջնադարյան (13-18դդ), մինչխորհրդային (1800-1920թթ), խորհրդային (1920-1990) և ժամանակակից (1990թ.-մեր օրերը):

Խորհրդային շրջանը իր հերթին նպատակահարմար է տրոհել հետևյալ ենթաշրջանների՝ ա. (1920-1940թթ.), բ. (1945-1950թթ.), գ. (1960-1980թթ.):

Նման տրոհումը հնարավորություն կընձեռի ուսումնասիրել ռուս-հայկական ճարտարապետական առնչությունները պատմական, տեսական, ոճաբանական, տիպաբանական, առանձին ճարտարապետների ստեղծագործական ժառանգության, փոխազդեցությունների, ապագա համագործակցության ուղիների հստակեցման, ոլորտի գիտագործնական և կրթական համատեղ ծրագրերի մշակման և այլ ուղղությունները, ինչը իր հերթին կնպաստի ռուս-հայկական մշակութային և մասնավորապես ճարտարապետական առնչությունների իմացության, զարգացման և երկու երկրների միջև համագործակցության ամրապնդմանը:

Ашот Айказун ГРИГОРЯН (Армения)

Национальный музей-институт архитектуры (Ереван)

РОЛЬ АРМЯНСКИХ МАСТЕРОВ-СТРОИТЕЛЕЙ И АРХИТЕКТОРОВ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ РУССКО-АРМЯНСКИХ КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Русско-армянские культурные связи восходят к средним векам. В IX-XI и в последующих столетиях в городах России основываются армянские общины (Киев, Москва, Новгород, Казань, Астрахань, С.-Петербург, Н.-Нахичевань, Армавир, Ставрополь, Екатеринбург, Грозный, прибрежные города Черного моря и т.д.), где в разнообразной деятельности армян особое место занимает культура.

Русско-армянские культурные связи, в частности и архитектурные, развивались поэтапно, фактически включая периоды Московского царства, Петровскую эпоху российской империи, а также советские годы. Мастера-армяне и архитекторы возводили в России здания гражданского и культового назначения; жилые и доходные дома, школы, больницы и т.д.

В XVII-XIX вв. в русско-армянских архитектурных отношениях становится заметно взаимовлияние стилевых направлений. С одной стороны, русские архитекторы строят здания для армянских общин (жилые дома, дворцы, церкви, торговые и производственные объекты и др.) как в России, так и в присоединенной к империи Восточной Армении. Русские специалисты создают генпланы Гандзака (Кировабад), Александрополя (Гюмри), Гориса, других городов; привокзальные сооружения Закавказской желдороги, а также множество принадлежащих армянам сооружений по всей России. Например, армянскую церковь С.-Петербурга (арх.Фельтен, 1779), собор и церковь монастыря Сб.Хач в Н.-Нахичевани и пр. В этот период русские исследователи проявляют интерес к армянской архитектуре, к ее истории (Н.Март, С.Полторацкий, Я.Смирнов, В.Сысоев, Н.Токарский, С.Якобсон и др.). С другой стороны, архитекторы-армяне, обучавшиеся в архитектурных и строительных учебных заведениях Санкт-Петербурга, а потом - Москвы и других городов, начиная с 1880-х гг. проектируют и строят многочисленные здания и сооружения в России, юге России, Кавказе, Закавказье, в Армении. А.Таманян, Г.Тер-Микелян, А.Тер-Григорян, В.Саргсян, Н.Баев, В.Мирзоев, Г.Каджазуни, А.Кандинян, Г.Тер-Саргсян, Д.Числиев, М.Агаджанян, М.Оганян, П.Зограбян, А.Мелик-

Бегларян, К.Маркарян и т.д.). Процесс продолжается также после установления советской власти.

В 1990-х гг. начинается новый этап русско-армянских отношений в области архитектуры, обусловленных деятельностью армянских архитекторов, выехавших в РФ на постоянное (или временное) жительство.

В целом русско-армянские архитектурно-строительные отношения можно разбить на следующие периоды: исторический - IX-XII вв.; средневековый - XIII-XVIII вв., досоветский - 1800-1920 гг.; советский - 1920-1990 гг.; современный - с 1990-х гг.

В свою очередь советский период целесообразно разделить на подпериоды: а) 1920-1940 гг.; б) 1945-1950 гг.; в) 1960-1980 гг. Подобная периодизация даст возможность иметь полную картину русско-армянских архитектурных отношений, а также проводить всеобъемлющие исследования.

Ashot Haykazun GRIGORYAN (Armenia)

National Museum-Institute of Architecture (Yerevan)

THE ROLE OF ARMENIAN MASTER-BUILDERS AND ARCHITECTS IN THE PROCESS OF RUSSIAN-ARMENIAN CULTURAL RELATIONS

The Russian-Armenian cultural relation dates back to the middle ages. In the 9-11th and in subsequent centuries numerous Armenian communities were established in various settlements of Russia including Kiev, Moscow, Novgorod, Kazan, Astrakhan, St. Petersburg, Nor Nakhichevan, Armavir, Stavropol, Yekateringrad, Grozni, the Black Sea towns, etc, where the cultural activities of the Armenians were among the diversity of their occupations.

The Russian-Armenian cultural and, especially architectural relations, have undergone stage by stage development including the periods of Russian Empire, Moscow

Peter the Great, and the Soviet Union. In Russia, the Armenian master-builders and architects have erected numerous religious-cultic and civil buildings (residential houses, schools, pawnshops, commercial houses, hospitals, etc).

Beginning from XVIII-XIX cc, new stylistic influences were noticed in the Russian-Armenian architectural relations. On the one hand, the Russian and Armenian architects and builders constructed buildings belonging to the Armenian community (residential houses, mansions, churches, as well as commercial and production facilities both in Russia and on the areas of the eastern Armenia joined to Russia (Russian Armenia). The Russian specialists designed the general plans of the cities of Gandzak (Kirovabad), Yerevan, Alexandropol (Gyumri), Goris, and others, the Transcaucasian railway together with its station structures, many residential and public houses in Armenia, as well as dozens of buildings in Russia belonging to the Armenians, for example the Armenian Church in Petersburg (arch. Yu. Felten, 1779), the cathedral and the church of St Khach Monastery in Nor Nakhichevan (Arch. I. Starov), and others. Among the Armenian architects of that period, Hovhannes Khalpakchyan stands out for his active participation. His, Yu. Yaralov's and others' studies even more strengthened the historical and theoretical basis of the Armenian-Russian architectural relations. Not less important and practical were the scientific-pedagogical, design, construction, social and administrative activities of the Armenians in various regions and enterprises of Russia. Among them were M. Lisitsyan, S. Satunts, Sh. Hayrapetov, A.

Mndoyants (Moscow), A. Barutchev, A. Levkhanyan (Leningrad), K. Halabyan (Moscow, Stalingrad), M. Mazmanyan, G. Kochar (Norilsk), M. Merzhanov (Sochi), Ya. Hayr-Babamyan, G. Badalyan, R. Begunts, M. Khazhakyanyan, etc.

During the Soviet period, the Armenian architects A. Mndoyants, K. Halabyan, G. Kochar, and others have had active participation in the process of development of Soviet Russia's architecture and construction.

The current Armenian-Russian architectural relations are based on the experience acquired during the Armenian-Soviet and Russian-Soviet periods of cooperation, when both of the countries were in the same political and economical areas within the structure of the USSR.

In 1990s, a new stage in the Russian-Armenian architectural relations began conditioned by the activities carried out by the specialists having educated in Armenia and then moved to Russia for permanent (or temporary) residence.

There are many and various materials available regarding the modern stage of the Armenian-Russian architectural relations and, naturally, they cannot be included in a single report. They require further consistent studies and presentation.

The Russian-Armenian architectural and construction relations can be divided into the following periods: Historical (9-12 cc), Medieval (13-18cc), Pre-Soviet (1800-1920), Soviet (1920-1990), and Contemporary (1990-to present).

In its turn, the Soviet period can be divided into the following sub-periods: a) 1920-1940, b) 1945-1950, c) 1960-1980.

Such separation will make it possible to study the Russian-Armenian architectural relations in several directions, including historical, theoretical, stylistic, typological, creative heritage of individual architects, influences, determination of future cooperation, elaboration of scientific-practical and joint educational programs, etc, which, in its turn, will contribute to the knowledge and development of the Russian-Armenian cultural, particularly architectural relations and strengthening the cooperation between two countries.

Հովհաննես ԶԱՔԱՐՅԱՆ, Ռոբերտ ՀԱՎՈՒՅԱՆ (Հայաստան)

«Տաթև» գիտակրթական կենտրոն (Երևան)

ՇԻՐԱԿԻ ՇԹԱՔԱՐԱՅԻՆ ԾԱԾԿԵՐԸ

Շթաքարերը ճարտարապետության մեջ հիմնականում ծածկերի զարդարման հնարք են: Կազմված են երկրաչափորեն կանոնավորապես հերթազայվող եռաչափ նիստավոր ելուստներից ու փոսորակներից, որոնք առաջացնում են լուսաստվերային խաղ՝ հիշեցնելով բնական շթաքարերի ծալքերն ու լեզվակները: Շթաքար անունը հետևաբար տրված է որպես փոխաբերություն (ֆր. stalactites, ռուս. сталактиты): Հունարեններն են՝ անգլ. honeycombs «մեղրաբջիջներ», ռուս. ячеистый/сотовый свод «բջջային կամար», արաբ. muqarnas «ծեփազարդ»:

Ճարտարապետական զարդարական այս հնարքը քրիստոնյա աշխարհում կիրառել են հայերը, մահմեդական աշխարհում՝ սելջուկները, պարսիկները, արաբները և այլն:

Ինչպես երևում է շթաքարերի տարածման քարտեզի վրա, շթաքարով շինություն ունեցող բնակավայրերի ամենամեծ խտությունը Հայաստանում է:

Եթե վերցնենք միայն Հայաստանը, ապա ամենամեծ խտությունը կտեսնենք Կոտայքում և Վայոց ձորում: Շիրակում խտությունը թեև փոքր-ինչ պակաս է, սակայն Շիրակը առանցքային դեր ունի շթաքարային ծածկի կայացման, զարգացման և տարածման գործում:

Շիրակում շթաքարեր պարունակող միջնադարյան կառույցներն են Հառիճավանքը, Հոռոմուսի վանքը, Անիի Առաքելոց եկեղեցին, Մանուչեի մզկիթը, Պահլավունյաց իշխանական տունը (Պարոնի պալատը), Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին և այլն: Ըստ Հովսեփ Օրբելու՝ շթաքարային ծածկի ամենահին, բայց և արդեն լիարժեք կայացած նմուշը Անիի Առաքելոց եկեղեցու գավիթի ծածկն է: Դրան ժամանակագրորեն հաջորդում է Մանուչեի մզկիթը, որը թեև պատվիրել է մահմեդական սելջուկ իշխան Մանուչեն, սակայն ակնհայտ է, որ կառուցել են հայ վարպետները, հավանական է՝ հենց նույն վարպետները, որոնք կառուցել են Առաքելոց եկեղեցու գավիթը: Դա է հուշում երկու կառույցների թե՛ զարդարական-ոճական, թե՛ կառուցողական-տեխնիկական ակնհայտ ընդհանրությունը:

Շթաքարային ծածկի ծագումը ոմանք կապում են բջջային տրոմպի (կամ բջջային առագաստի) հետ (Օ. Շուազի և այլն): Սակայն իրականությունն այն է, որ թե՛ տրոմպը, թե՛ շթաքարային ծածկը առաջացել են հազարաշեն գմբեթի հորինվածքը քարով կամ աղյուսով վերարտադրելու և գեղարվեստորեն մշակելու արդյունքում: Փայտե գերաններով, չորսուներով կամ ոստերով հավաքված հազարաշեն ծածկն արդեն ինքնին թողնում է շթաքարի տպավորություն: Դա առավել ուժեղանում է հազարաշենի բաղադրիչ տարրերի անցումները զարդարական մշակման ենթարկելու շնորհիվ: Դրանում կարող ենք համոզվել քարե անգարդ և զարդարուն հազարաշեն ծածկերը համեմատելիս (օրինակ՝ Տավուշի Առաքելոց և Գանձասարի վանքերի գավիթների):

Այսպիսով, շթաքարային ամբողջական ծածկը փաստորեն ինքնին հազարաշեն է՝ կատարված քարով (հայկական ճարտարապետություն) կամ աղյուսով ու ծեփով (մուսուլմանական ճարտարապետություն):

Հայտնի է, որ հազարաշենը հայկական երևույթ է: Դա հայկական ավանդական գլխատան երդիկավոր ծածկի հորինվածքն է: Գլխատան հնագույն նկարագրությունը

գտնում ենք Քսենոփոնի «Անարասիս»-ում (մ.թ.ա. Ե դար), իսկ բրածո հնագույն նմուշը հայտնաբերվել է Շիրակի տարածքում՝ Դրասխանակերտ հնավայրում և վերաբերում է մ. թ. ա. Ե-Գ դարերին:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ շթաքարային ծածկը ունի հայկական ծագում: Իսկ հայկական ճարտարապետությունից մուսուլմանականին առաջին անցումը կատարվել է դարձյալ Շիրակում՝ Անիում: Այնուհետև շթաքարը, մասնատվելով ու ձևափոխվելով, ստացել է նաև այլ կիրառություններ (որմնախորշի ծածկ, անկյունագարդ, տրոմպ, խոյակ, խարիսխ, լուսամուտի շրջանակ, ներքին կամ արտաքին քիվ, բարավոր և այլն)՝ վերածվելով զուտ զարդի:

Շթաքարը եթե հայկական ճարտարապետության մեջ երբեմն պահպանում է իր սկզբնական կառուցողական նշանակությունը (Անիի Առաքելոց եկեղեցի, Հառիճավանք, Գանձասարի վանք և այլն), ապա որպես զուտ զարդարանք է ընկալվում մուսուլմանական ճարտարապետության մեջ: Դա է վկայում նրա արաբերեն անվանումը՝ «մուքարնաս», որ նշանակում է «ծեփագարդ»: Դա վերաբերում է անգամ Ալիամբրայի գմբեթներին, թեև մուսուլմանական ճարտարապետության մեջ դրանք ամենից ավելի են հիշեցնում հազարաշեն ծածկը:

Оганес ЗАКАРЯН, Рубен АКОПЯН (Армения)

Научно-образовательный комплекс “Татев” (Ереван)

СТАЛАКТИТОВЫЕ СВОДЫ ШИРАКА

Сталактиты в архитектуре в основном являются приёмом украшения перекрытий. Они образованы геометрически регулярно чередующимися трёхмерными гранёнными выступами и впадинами, которые создают светотеневую игру, напоминая складки и язычки природных сталактитов. Название *сталактит* было дано этому приему в более поздний период в качестве метафоры (фр. *stalactites*). Синонимами являются рус. *ячеистый/сотовый свод*, англ. *honeycombs* «медовые ячейки, соты», араб. *tuqarnas* (буквально «украшенные лепниной»).

Этот декоративный архитектурный приём в христианском мире применяли армяне, в мусульманском мире — сельджуки, персы, арабы и др.

Как видно на карте распространения сталактитов, наибольшая плотность населённых пунктов, в которых есть строения с применением сталактитов, наблюдается в Армении, которая также занимает центральное положение на территории распространения сталактитов.

Если взять только Армению, то наибольшая плотность приходится на Котайк и Вайоц Дзор. Несмотря на то, что в Шираке плотность немного ниже, однако он имеет ключевую роль в процессе становления, развития и распространения сталактитовых сводов.

В Шираке сталактитовые элементы имеют монастыри Арича, Оромоса и находящиеся в Ани церкви Аракелоц и Тиграна Оненца, мечеть Мануче, княжеский дом Пахлавуни (дворец Парона) и др.

Согласно Иосифу Орбели, древнейшим, но в то же время полностью сформировавшимся образцом сталактитового свода является перекрытие гавита (паперти) церкви Аракелоц в Ани. Хронологически за ним следует мечеть Мануче, которую хотя и

заказал мусульманский сельджукский князь Мануче, однако очевидно, что строили его армянские мастера — те самые мастера, которые построили гавит церкви Аракеоц. Об этом свидетельствуют и декоративно-стилевые, и конструктивно-технические явные общности обоих строений.

Происхождение сталактитовых сводов некоторые специалисты (О. Шуази и др.) связывают с ячеистым тропом (или ячеистым парусом). Однако на самом деле и троп, и сталактитовый свод произошли в результате воспроизведения в камне или кирпиче композиции купола азарашен и его последующей художественной обработки. Свод азарашен, собранный из брёвен, деревянных балок или стропил, уже сам по себе создает эффект сталактитового покрытия. Этот эффект ещё более усиливается благодаря орнаментальной обработке переходных элементов азарашена. В этом легко убедиться при сравнении недекорированных и декорированных каменных покрытий азарашен (например, гавитов монастырей Аракеоц в Тавуше и Гандзасар).

Таким образом, целостный сталактитовый свод фактически сам по себе является азарашеном, выполненным камнем (в армянской архитектуре) или кирпичом и штукатуркой (в мусульманской архитектуре).

Известно, что азарашен — армянское явление. Это композиция традиционного армянского жилища глхатун с центральным фонарём. Древнейшее описание глхатуна находим в «Анабасисе» Ксенофона (5 в. до н. э.), а древнейший образец обнаружен в Ширакском регионе при раскопках Драсханакерта и относится к 5 — 3 вв. до н. э.

Всё это показывает, что сталактитовый свод имеет армянское происхождение. А из армянской архитектуры в мусульманскую он перешёл опять-таки в Шираке, в Ани.

Затем сталактитовый свод, расчлняясь и видоизменяясь, получил также и иные применения (покрытие ниши, угловое украшение, троп, капитель, база, обрамление окна, внутренний или внешний карниз, притолока и др.), превратившись в чистый декор.

Если в армянской архитектуре сталактит иногда сохраняет своё первоначальное — конструктивное значение (церковь Аракеоц в Ани, монастыри Арич, Гандзасар и др.), то в мусульманской архитектуре воспринимается как чисто декоративный элемент. Это видно и по арабскому названию «мукарнас», что означает «украшенные лепниной». Это относится даже к куполам Альгамбры, хотя в мусульманской архитектуре они больше всего напоминают свод азарашен.

Hovhannes ZAKARYAN, Ruben HAKOPYAN (Armenia)

“Tatev” Scientific and Educational Complex (Yerevan)

STALACTITE VAULTS OF SHIRAK

Stalactites have mainly a decorative function of covers in architecture. They are formed of geometrically regular alternating three-dimensional faceted peaks and valleys that create a play of the light and shadow, resembling folds and tabs of natural stalactites. The term *stalactites* is given later as a metaphor (Arm. շրշրւր). The synonyms are: *honeycombs*, Arab. *muqarnas* (literally "the stucco decoration"), Rus. *ячеистый/сотовый свод* "cellular vault".

This decorative architectural device is used in the Christian world by Armenians, and in the Muslim world by Seljuk Turks, Persians, Arabs, etc.

As you can see on the stalactites spreading map the highest density of settlements, which have buildings with the use of stalactites, is found in Armenia, which at the same time has a central location on the territory of the spread of stalactites.

If you take only Armenia, the highest density is in Kotayk and Vayots Dzor. Despite the fact that the density in Shirak is slightly lower, but it has played a key role in the process of formation, development and spread of stalactite vaults.

Among the Shirak region's medieval buildings containing stalactites, are churches Arakelots and Tigran Honents, mosque of Manuche, the prince's house of Pahlavuni (all in Ani), monasteries of Harich, and Horomos, etc.

According to Joseph Orbeli, the oldest, but at the same time fully-fledged model of stalactite vault is slab of the gavit of Arakelots church in Ani. Chronologically it's followed by Manuche mosque, which though was ordered by the Muslim Seljuk prince Manuche, but obviously it is built by Armenian masters - by the same craftsmen who have built the gavit of the Arakelots church. This is confirmed by the ornamental-style and design-engineering obvious commonality between of both buildings.

Some experts (A. Choisy, etc.) associated the origin of stalactite vaults with cellular squinch (or cellular brattice). But in fact, both squinch and stalactite vault occurred as a result of implementing the hazarashen dome composition in a stone or brick, and its subsequent artistic treatment. Implemented through the logs, wooden beams or rafters arch hazarashen, in itself, creates the effect of stalactite covering. This effect is stronger thanks to the ornamental treatment of the transition elements of hazarashen. This is easily seen when comparing the undecorated and decorated hazarashen stone coatings (for example, gavits of Gandzasar monastery and Arakelots church of Tavush).

Thus, a holistic stalactite vault actually itself is hazarashen, made of stone (in Armenian architecture), or of brick and plaster (in Islamic architecture).

It is known that hazarashen is an Armenian phenomenon. It is a composition of traditional Armenian glkhatun homes with central lantern. The earliest description of glkhatun is found in the "Anabasis," Xenophon (5th c. BC), and the oldest example is found in Shirak region during excavations of Draskhanakert and refers to a 5 - 3th centuries BC.

All this shows that the stalactite vault is of Armenian descent. And in the Muslim architecture he moved again from the Armenian Shirak, from Ani.

Further, the stalactite vault, being dismembered and mutated, has also received other applications (covering niche corner decoration, squinch, cap, base, window framing, internal or external cornice, lintel, etc.) and became a pure decoration.

If in the Armenian architecture stalactite sometimes retains its original - the constructive value (Arakelots church in Ani, monasteries of Harich, Gandzasar, etc.), in the Muslim architecture stalactite is perceived as a purely decorative element. This is evident from the Arabic name "mukarnas", which means "the stucco decoration." This applies even to the domes of the Alhambra, though in Muslim architecture they most resemble a vault hazarashen.

Նաիրա ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)

Երևանի պետական կոնսերվատորիա

ԱՐԱՄ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ԱՍՄԱԿԸ ԵՎ «ԳԱՅԱՆԵ» ԲԱԼԵՏԸ

Հանճարեղ կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանը, ելնելով ազգային հարուստ ավանդույթներից, ստեղծեց նորարարական դասական արվեստ, որի շնորհիվ դարաշրջանի երաժշտությունը համաշխարհային ճանաչում ստացավ: Նրա ստեղծագործության ձևավորման վրա վճռական ազդեցություն են թողել Մակար Եկմալյանի, Կարա-Մուրզայի և հատկապես Կոմիտասի համերգների մանկական տպավորությունները, նաև ժողովրդական երաժշտությունը, աշուղների երգին ու նվագին անմիջականորեն մոտ լինելու հանգամանքը: Հայտնի է, որ մեծանուն կոմպոզիտորը մինչև 14-15 տարեկանը չի ստացել սիստեմատիկ երաժշտական կրթություն, բայց երաժշտությունը նրա հոգում էր, որտեղ արմատավորվել էին սեփական երաժշտական մտածողության սաղմերը: Արամ Խաչատրյանը ճիշտ գնահատեց անցյալի արժեքները (Բախ, Բեռլիոզ, Չայկովսկի, Դեբյուսի, Ռավել), միաժամանակ ընդունեց նորն ու նորագույնը, իր ժամանակակիցը (Պրոկոֆյեվ, Շոստակովիչ և այլք):

Ավետիք Իսահակյանը, գնահատելով աշխարհահռչակ կոմպոզիտորի ստեղծագործության ազգային էությունը, գրել է. «Արամ Խաչատրյանը խորապես զգաց և ընկալեց հայ ժողովրդական երգերի ոգին և դրանով ոգևորեց իր թարմ ու գեղեցիկ երաժշտությունը: Նա հայ երգը, իր մեծ տաղանդի պրիզմայով անցկացնելով, ներկայացրեց աշխարհին»:

Ասվածը ամբողջապես վերաբերում է ինչպես հայ ազգային առաջին բալետ դարձած «Երջանկությանը», այնպես էլ նոր լիբրետոյի հիման վրա վերափոխված «Գայանե»-ին:

Երևանի օպերայի և բալետի ազգային թատրոնում բալետային խումբ ձևավորելու արդյունքում հղացավ առաջին ազգային բալետ ստեղծելու գաղափարը, և այն գրելու առաջարկությունն արվեց Արամ Խաչատրյանին: 1939թ. բեմադրվեց «Երջանկություն» բալետը, իսկ երեք տարի անց, Լենինգրադի Կիրովի անվան (այժմ՝ Մ.Պետերբուրգի Մարինյան) թատրոնի առաջարկությամբ այն վերախմբագրվեց նոր լիբրետոյի հիման վրա և բեմադրվեց «Գայանե» անունով:

Զեկուցման նպատակն է հանրությանը ներկայացնել մեծ կոմպոզիտորի՝ նշանավոր երաժշտագետ, պրոֆեսոր Քրիստափոր Քուշնարյանին ուղղված անտիպ և հանրությանը մինչ այժմ անձանթ նամակը, որը գրվել է 1951թ. և վերաբերում է «Գայանե» բալետի նոր Մարինյան թատրոնում կայացած բեմադրությանը: Այս նամակը սիրով և հրատարակելու պայմանով մեզ են նվիրել Քրիստափոր Քուշնարյանի ժառանգները:

Արամ Խաչատրյանի 105-ամյակի օրերին, նախապես ստանալով նրա որդու՝ Կարեն Խաչատրյանի թույլտվությունը, մեծ պատասխանատվության զգացումով իրականություն դարձրի իմ վաղեմի երազանքը՝ ֆլեյտայի, թավջութակի և դաշնամուրի տրիոյի համար փոխադրեցի «Գայանե» բալետի հանրահայտ հատվածները, որոնք վաղուց ինքնուրույն ստեղծագործությունների իրավունք են ստացել և լայնորեն ճանաչված են: Նախկինում, սակայն, նման կազմով այդ հատվածները երբեք չեն կատարվել: Իմ նպատակը մեծ կոմպոզիտորի մեղեդիները մատչելի և լսելի երաժշտամիջոցներով լայն հասարակությանը, հատկապես աշակերտական և ուսանողական լսարաններին հասանելի դարձնելն էր: Ուրախությամբ եմ արձանագրել, որ դա այդպես էլ եղավ և ան-

ցած տարիների ընթացքում, լայնորեն տարածվելով, բազմիցս հնչեց մի քանի երկրների բեմահարթակներում: «Գայանե» բալետի այդ փոխադրումները սիրով կներկայացվեն նաև այս գիտաժողովի մասնակիցների ունկնդրությամբ:

Наира ХАЧАТРЯН (Армения)

Ереванская государственная консерватория

НЕИЗДАННОЕ ПИСЬМО АРАМА ХАЧАТУРЯНА И БАЛЕТ «ГАЯНЭ»

Гениальный армянский композитор 20-го века Арам Ильич Хачатурян создал классическое новаторское искусство, основываясь на богатейших традициях армянской народной музыки, благодаря которой его творчество получило мировое признание. Решающее влияние на формирование его музыки оказали детские впечатления от концертов Макара Екмаляна, Кара-Мурзы и особенно Комитаса, а также непосредственной близость к народной музыке, песни и игры ашугов. Известно, что до 14-15 лет прославленная композитор не получал систематического музыкального образования, но музыка жила в его душе, где зарождались зачатки его самостоятельного музыкального мышления. Арам Хачатурян верно переосмыслил ценности прошлого (Бах, Берлиоз, Чайковский, Дебюсси, Равель), приняв вместе с тем и новаторство и авангард своих современников (Прокофьев, Шостакович и др.).

Оценивая сущность глубоко национального творчества всемирно известного композитора Аветик Исаакян, в частности, писал, что: «Арам Хачатурян глубоко прочувствовал и воспринял дух народной песни и вдохновил ею свою свежую и прекрасную музыку. Он представил миру армянскую песню, пропустив её сквозь призму своего огромного таланта».

Вышеуказанное целиком относится и к «Счастью», ставшему первым армянским национальным балетом, и к балету «Гаянэ», переработанному на основе нового либретто.

Замысел создания первого национального балета возник у Ереванского театра оперы и балета в связи с формированием балетной труппы. Создать музыку было предложено Араму Хачатуряну. «Счастье» поставили в 1939 г., а через три года по предложению Ленинградского театра оперы и балета им. Кирова (ныне – Мариинский театр в С. Петербурге) оно было переработано на основе нового либретто и поставлено под названием «Гаянэ».

Целью данного доклада является представление неизданного и неизвестного ранее публике письма великого композитора, написанного в 1951 г. Известному музыковеду, профессору Христофору Кушнаряну, о постановке в Мариинке балета «Гаянэ» в новой редакции и с новым дирижером. Это письмо было любезно подарено нам наследниками Христофора Кушнаряна с условием его публикации.

К 105-летию Арама Ильича Хачатуряна автор статьи, заручившись согласием его сына – Карена Арамовича Хачатуряна, осуществила свою давнишнюю мечту и с огромным чувством ответственности переложила давно обретшие собственную жизнь популярные отрывки из балета «Гаянэ» для трио - фортепиано, флейты и виолончели. В подобном составе эти отрывки ранее никогда не исполнялись. Целью переложения являлась задача популяризации доступными камерными средствами гениальной музыки нашего великого соотечественника, в частности, в ученической и студенческой среде. Я с радостью отметила, что так и получилось и, широко распространившись за прошедшие годы это трио многократно и с успехом исполнялось на сценах разных стран.

В конце доклада данное переложение балета «Гаянэ» будет с любовью представлено вниманию участников конференции.

Naira KHACHATRYAN (Armenia)

Yerevan State Conservatoire

ARAM KHACHATURIAN'S UNPUBLISHED LETTER AND "GAYANE" BALLET

Great Armenian composer of the 20th century Aram Khachaturian created innovative classical art based on the rich traditions of Armenian folk music, due to which his work has received international recognition. His childhood impressions from the concerts of Makar Ekmalian, Kara-Murza and especially Komitas, as well as closeness to folk music, songs and play of the minstrels had a decisive influence on his music. It is known that up to 14-15 years, the famous composer did not receive any systematic musical education though the music was living in his soul, where the germs of independent musical thinking had been enrooted. Later along with internalizing the values of the past (Bach, Berlioz, Tchaikovsky, Debussy, Ravel) Aram Khachaturian was also open to the vanguard or innovations of his contemporaries (Prokofiev, Shostakovich, etc).

Assessing the nature of deeply national art of the famous composer Avetiq Isaakyan, particularly, wrote that: "Aram Khachaturian deeply felt and perceived the spirit of folk song, which inspired his fresh and beautiful music. He introduced the Armenian song to the world by letting it through the prism of his immense talent."

The above fully applies to the "Happiness", which became the first Armenian National Ballet, and to "Gayane", revised on the basis of a new libretto.

The idea of creating the first national ballet came to the Yerevan Opera and Ballet Theatre in connection with the formation of a ballet troupe and Aram Khachaturian was suggested to write the music. "Happiness" was staged in 1939, and three years later at the suggestion of the Leningrad Theater of Opera and Ballet n. a. Kirov (now - the Mariinsky Theatre in St. Petersburg), it was revised on the basis of a new libretto and staged as "Gayane".

The purpose of this report is to present the unpublished letter written by the great composer in 1951, which is unknown to public, to well-known musicologist professor Christopher Kushnaryan. It has been donated to the author by the heirs of Ch. Kushnaryan on condition of its publication. The letter refers to staging of ballet "Gayane" at Mariinsky Theatre in St. Petersburg with a new conductor and in a new version.

Մուրադ ՀԱՄԲԱԹՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ

ՏՐԴԱՏԸ ՈՐՊԵՍ ԱՆԻՒ ՍԲ ՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՃԱՐՏԱՐԱԿԵՏ

Անի-Շիրակի ճարտարապետական դպրոցի նվաճումները կապված են միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն ճարտարապետ Տրդատի անվան հետ: Անիում նա կառուցեց Մայր տաճարը (989-1001 թթ.), «Գազկաշեն» Ս. Գրիգոր զվարթնոցատիպ եկեղեցին (1001-1010 թթ.), իսկ մինչև այդ նա կառուցել էր Արգինայի Կաթողիկե եկեղեցին և կաթողիկոսական պալատը, վերականգնել Կոստանդնուպոլսում Սբ Սոֆիայի տաճարի՝ երկրաշարժից քանդված գմբեթը:

Հայ ճարտարապետության պատմաբանները Տրդատին են վերագրում 10-11-րդ դդ. մի շարք նշանակալից այլ շենքերի կառուցումը՝ Անիում Սմբատաշեն պարիսպը, Միջնաբերդի պալատի հյուսիսային դահլիճները և Հաղպատի վանքի Ս. Նշան եկեղեցին (Ս. Մնացականյան, Վարպետաց վարպետներ, Մանուել, Տրդատ, Մոմիկ, Եր., 1982, էջ 91-103, 124-128): Նրա գործն են համարում նաև Մարմաշենի վանքի Կաթողիկեն (K. A. Оганесян, Зодчий Трдат, Ер., 1951, с.102):

Մասնագետները նշված կառույցներով սահմանափակում են տրդատաշեն հուշարձանների ցանկը, նշելով, սակայն, որ «նրա ճարտարապետական ձևերի դրսևորումները կարելի է տեսնել նույն դարաշրջանի տարբեր կառույցներում, ինչպես Անիում, այնպես էլ մայրաքաղաքից դուրս (Խճկոնքի Սբ Մարգիս, Անիի Սբ Փրկիչ եկեղեցի)» (Ս. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 139):

Սբ Փրկիչ եկեղեցին իր գեղարվեստական կերպարով առանձնանում է Անիի բազմաթիվ հուշարձանների շարքում: Այն պատկանում է դեռևս վաղ միջնադարում հայ ճարտարապետության մեջ հայտնի բազմաբսիղ կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների տիպին:

Ն. Տոկարսկին գրում է, որ Սբ Փրկիչ եկեղեցին կառուցող ճարտարապետը հատակագիծը և ներքին ծավալը մշակելով 7-րդ դ. հուշարձանների օրինակով, արտաքին հարդարանքում գտնվել է Գազկաշենի ազդեցության տակ (H. M. Токарский, Архитектура Армении IV – XIV вв., Ер., 1961 с.208): Սակայն պարզվում է, որ երկուսի հեղինակն էլ նույն անձն է՝ Տրդատ Անեցին:

Սբ Փրկիչ եկեղեցու և ընդհանրապես Անիի վիմագիր արձանագրությունները, որոնք 20-րդ դ. սկզբին բարեբախտաբար հավաքել էր Հ. Օրբելին, տպագրվեցին միայն 1966 թ. (Դիվան հայ վիմագրության: Պրակ 1. Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Եր., 1966): Անիի այդ արձանագրություններից շատերն այսօր, ցավոք, չեն պահպանվել, ինչպես, օրինակ հենց Սբ Փրկիչ եկեղեցունը, որովհետև 1958 թ., անխնամ մնալու հետևանքով, եկեղեցու կեսը ամբողջությամբ ավերվեց, և ոչնչացան նաև վիմագրերը:

Ըստ եկեղեցու արտաքին պատերի բավական ընդարձակ արձանագրությունների, Սբ Փրկիչը 1036 թ. կառուցել է Աբլղարիբ Պահլավունին, 1193 թ. Տրդատ քահանան և իր կին Խուշուշը նորոգել են եկեղեցին, կառուցել ժամատուն, 1271 թ. Մխիթարը զանգակատուն է կցել, իսկ 1342 թ. գմբեթը հիմնովին վերականգնել է Աթաբակ Վահրամը (Նույն տեղում, էջ 42-48): Բայց, կարևորը, մուտքից վերև եղել է մեծադիր տառերով փորագրված «ՏՐԴԱՏ» անունը (Նույն տեղում, էջ 43):

Տրդատ Անեցին իր ստեղծագործություններով միջնադարի հայ ճարտարապետության մի ամբողջ փուլ նշանավորեց և, անկասկած, նա ուներ համախոհների և աշակերտների խումբ, որոնց գործերը պատկանում են «տրդատյան» ոճական ուղղությանը

(Ս.Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 138): Այդ ստեղծագործություններից են Մարմաշենի Կաթողիկեն, Ամբերդի ու Խձկունքի Մբ Սարգիս եկեղեցիները և ուրիշներ: Տրդատը հանդիսացավ 10-11-րդ դդ. հայ մշակույթի վերածննդի խոշորագույն ստեղծագործողը ճարտարապետության բնագավառում (Տե՛ս՝ Հ. Բասբեկյան, Հայկական ռենեսանսի ճարտարապետությունը, Եր., 1980, էջ 62-76, 92-110): Դրան նպաստեց նրա ապրելը և գործելը Հայաստանի մարաքաղաք Անիում, որը դարձավ հայկական Վերածննդի օրրանը:

Мурад АСРАТЯН (Армения)
Институт искусств НАН (Ереван)

ТРДАТ КАК АРХИТЕКТОР ЦЕРКВИ СВ. СПАСИТЕЛЯ АНИ

Достижения архитектурной школы Ани-Ширак связаны с именем крупнейшего архитектора средневековой Армении Трдата. Он в Ани построил Кафедральный собор (989-1001 гг.), церковь типа Звартноц Св. Григорий “Гагкашен” (1001-1010 гг.), а до этого он построил Кафедральный собор и дворец католикоса в Аргине, реставрировал в Константинополе купол церкви Св.Софии, разрушенный от землетрясения.

Историки армянской архитектуры приписывают Трдату еще несколько значительных сооружений 10-11 вв., таких, как защитные стены Смбагашен и залы северного дворца Вышгорода в Ани, церковь Св. Знака в Ахпате (Ս.Մնացականյան, Վարպետաց վարպետներ, Մանուել, Տրդատ, Մոսիկ, Եր., 1982, с. 91-103, 124-128). Его произведением считается так же Кафедральный собор Мармашена (К. Л. Огансян, Зодчий Трдат, Ер., 1951, с. 102).

Специалисты указанными сооружениями ограничивают перечень творений Трдата, отмечая, однако, что “проявления его архитектурных форм можно увидеть в разных сооружениях того же периода, как в Ани, так и за пределами столицы (Св.Саргис Хцконка, Св.Спаситель в Ани)” (Ս. Մնացականյան, ук. соч, с. 139).

Церковь Св.Спасителя по своему образу выделяется среди многочисленных памятников Ани. Он относится к многообсидному центральнокупольному типу храмов, известных еще в раннесредневековой армянской архитектуре.

Н.Токарский пишет, что архитектор, построивший церковь Св.Спасителя обработал план и внутренний объем по примеру памятников 7-го века, а во внешнем снаряжении находился под влиянием Гагикашена (Н. М. Токарский, Архитектура Армении IV-XIV вв., Ер., 1961 с. 208). Но выясняется, что автором обоих является сам Трдат Анеци.

Литографии храма Св.Спасителя и вообще Ани, которые к счастью в начале 20-го века собирал И.Орбели, были опубликованы только в 1966 г. (Դիվան հայ վիճարկության: Պրակ 1. Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Եր., 1966). Многие из этих литографий Ани, к сожалению, не сохранились, как, например храма Св.Спасителя, так как из за плохих условий в 1958 г. половина храма полностью была разрушена, и литографии тоже были уничтожены.

Согласно объемным литографиям на внешних стенах церкви, он был построен в 1036 г. Аблгарибом Пахлавуни, в 1193 г. священник Трдат и его супруга Хушуш отреставрировали церковь, построили притвор, в 1271 г. Мхитар пристроил колокольню, а в 1342 г. Атабак Ваграм полностью отреставрировал купол (Там же, с. 42-48). Но, главное, над входом на камне был высечен заглавными буквами имя “ТРДАТ” (Там же, с. 43).

Трдат Анеци своими произведениями озаменовал целую фазу в армянской средневековой архитектуре, и, безусловно, он имел группу единомышленников и учени-

ков, произведения которых относятся “трдатскому” стилевому направлению (У.Միշու-
լաիյան, указ. Соч., с. 138). К этим произведениям относятся Кафедральный собор Мар-
машена, церкви Амберда и Св.Саркис Хцконка и другие. Трдат является крупнейшим
деятелем в области архитектуры эпохи возрождения армянской культуры в 10-11 вв. (См.
Հ. Բաթրեկյան, Հայկական ռենեսանսի ճարտարապետությունը, Եր., 1980, с. 62-76, 92-
110). Этому способствовало то, что он жил и творил в столице Армении Ани, которая
стала колыбелью армянского Возрождения.

Murad HASRATYAN (Armenia)

Institute of Arts of NAS (Yerevan)

TRDAT AS THE ARCHITECT OF THE HOLY SAVOR OF ANI

The achievements of the architectural school in Ani - Shirak are connected with the
name of the great Armenian medieval architect Trdat. In Ani he built the Cathedral (989-
1001), St Gregory “Gagkashen” church in the imitation of the church of zuartnoc.(1001-1010),
but till that time he had built the church of Katoghike in Argina and the Catholicoian palace,
restored the dome of St Sophia in Kostandnupolis which was ruined after the earthquake.

The historians of the Armenian architecture attribute the construction of a number of
notable buildings of 10-11 century to Trdat: the wall of Smbatashen in Ani, the northern halls
of the Stronghold’s palace and St Nshan’s church. The monastery of Marmashen is also
referred to his works.

The specialists with the mentioned structures limit the list of the monuments
belonging to Trdat mentioning that one can see the manifestations of his architectural forms in
the same epoch as in Ani as out of the capital as well. (Khtskonq’s St Sargis, Ani’s St Saviour).

The Holy Savor of Ani is unique with its artistic image among the monuments of
Ani’s numerous monuments. Still in early medieval period it has belonged to the type of
central-domed churches in the history of the Armenian architecture.

N. Tokarsky wrtes that the architect who has built the Holy Saviour has been under
the influence of Gagkashen in case of its outer decoration on the example of the 7th century
monuments.

But it turns out that the author of both of them is the same person-Trdat Aneci.

The lithographic inscriptions of the Holy Savor church and of Ani in general, which in
the beginning of the 20th century was luckily collected by H. Orbeli, were printed only in
1966. Till now many of Ani’s inscriptions, unfortunately, has not been preserved as the one of
St Savor church because of its abandoned state 1958, the half part of the church was
completely ruined and the lithograpes were also abolished.

According to the inscriptions of the church’s outer walls, in 1036 St Savor was built
by Ablgharib Pahlavuni, in 1193 by Trdat the priest and his wife Khushush reconstructed the
church and built a bell-house in 1271 near Mkhitar, in 1342 the dome was completely restored
by Atabek Vahram. But the most important thing is that above the entrance there has been
engraved the name ”TRDAT” with capital letters.

With his works Trdat Aneci marked a whole stage in the history of Armenian
medieval architecture and undoubtedly he had a crowd of co-thinkers and learners, the works
of whom belong to the stylistic form of Trdat. The following churches belong to those works:
Katoghike in the monastery of Marmashen, St Sargis churches of Amberd and Khtskonq. Trdat
was the great creater in the scope of 10-11 th c. Armenian culture.

Հասմիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՊԱՐԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ-ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔՈՒՄ

XIX դարում աշխարհաքաղաքական և պատմամշակութային հայտնի գործընթացների արդյունքում Ալեքսանդրապոլը դարձավ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքային /Կարս, Կարին, Մուշ/ մշակութային արժեքների անմիջական կրողը: Արհեստավորական-համբարական, առևտրա-տնտեսական զարգացման վերելք ապրող քաղաքի մշակութային իրողություններում և հատկապես երաժշտական կյանքում ինքնատիպ դրսևորումներ ունեցավ ժողովրդական պարը:

Ժողովրդական երաժշտության մյուս ժանրերի նման, ավանդական պարը ևս կրեց գործառույթային և գեղագիտական նոր որակներ, որոնք մի կողմից պայմանավորված էին հայկական էթնիկ մշակութային տարրի գերակշռությամբ (քաղաքի բնակչության 95 տոկոսը հայեր էին), մյուս կողմից հարևան ժողովուրդների հետ գործուն շփումներով, որոնք արդիական էին դարձնում օրինակ՝ այսպես կոչված Կովկասյան պարերի յուրացումը:

Ինչպես 19-րդ դարի հայկական մյուս քաղաքներում, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլում կենցաղավարող պարերը ըստ գործառույթների ընդգրկվում են երեք խմբերում. *ծիսական, կենցաղային կամ խնջույքի, մրցույթային* (Խաչատրյան Ժ., Պարը հայոց մեջ, Եր., 2013, էջ 10-11):

Մեր զեկուցման մեջ փորձել ենք դիտարկել Ալեքսանդրապոլյան ավանդական պարի հիմնական առանձնահատկությունները, որոնք արևմտահայ քաղաքային պարային մշակույթի անմիջական ազդեցությամբ խթանեցին տեղային ինքնատիպ նմուշների զարգացումը: Այսպես, 19-րդ դարի վերջում մեծ տարածում ունեցող Քոչարի, Կլոր պար, Էրզրումի հայկական պար, Մշու պար, Թամզարա պարերի կողքին հայտնվում են ինքնատիպ տեղային կոլորիտ և արտահայտչականություն ունեցող Կալուսի պոկեն, Գյումրվա տրնգի, Ղաշանգե, Տոտիկ-տոտիկ պարերն ու պարերգերը:

Դրանք մեծ դեր կատարեցին 20-րդ դարում Լենինականի երաժշտական կյանքում այլազան փախակերպումներ ապրած ավանդական պարի և հատկապես պարեղանակների ազգային ինքնատիպության պահպանման գործում:

Եթե քաղաքային ժողովրդական պարի (հատկապես կենտ /թաք/ և գույգ) շարժողական տեքստին հատուկ է եղել պարաքայլերի ազատությունն ու անկաշկանդությունը, ապա մեղեդիական բաղադրիչը՝ մինևույն անվանումն ունեցող պարերի եղանակային բազմազանությամբ հանդերձ, բնութագրվում է որպես ուրույն, անփոփոխ տեքստ կրող միավոր:

Լենինականի երաժշտական կյանքում անզուգական վարպետ կատարողների վառ տաղանդի շնորհիվ ավանդական պարեղանակները ոչ միայն հնչեցին կենցաղում ու քաղաքային հավաքույթներում, այլև՝ բեմահարթակներում, հեռուստա-ռադիո եթերում: Պատահական չէ, որ հայ մեծանուն կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանը որպես Լենինականի հնչունային խորհրդանիշ-կոչնակներ օգտագործել է «Կալուսի պոկեն» պարեղանակը:

Արժեքավորելով Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի ավանդական պարի տեղն ու դերը հիշյալ ժամանակահատվածի շրջանակներում, կարևորել ենք նաև այդ ժառանգ-

գության բացառիկ նշանակությունը՝ որպես էթնիկ ինքնության տիպական գծեր կրող արժեք, հայ ազգային կոմպոզիտորական արվեստի ձևավորման և կայացման գործում: Անդրադարձել ենք Կոմիտասի, Ն.Տիգրանյանի, Ա.Տիգրանյանի, Ա.Սպենդիարյանի, Ա.Տեր-Ղևոնդյանի ստեղծագործություններում դրանց մեջբերման և կոմպոզիտորական մշակման հիմնարար սկզբունքներին, որոնք հենվում են դարձյալ այդ պարեղանակների նվագարանային ինքնատիպ արտահայտչաձևերի ներքին հնարավորությունների վրա:

Асмик АРУТЮНЯН (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

НАРОДНЫЙ ТАНЕЦ В МУЗЫКАЛЬНОЙ ЖИЗНИ АЛЕКСАНДРАПОЛЬ-ЛЕНИНАКАНА

В XIX веке, в следствие известных геополитических и историко-культурных процессов, Александрополь стал непосредственным носителем городских культурных ценностей Западной Армении (Карс, Карин, Муш). В культурных реалиях и особенно в музыкальной жизни города, где бурно развивались ремесленно-цеховые и торгово-экономические процессы, своеобразными проявлениями характеризовался также народный или традиционный танец.

Подобно остальным жанрам народного творчества, традиционный танец тоже претерпел новые функциональные и эстетические качества, которые были обусловлены с одной стороны преобладанием армянской этнической культуры (95 % городского населения были армяне), с другой стороны действенными контактами с соседними народами, которые, к примеру, сделали актуальными освоение так называемых Кавказских танцев.

Как в других армянских городах, так и бытующих в Александрополе традиционные танцы по своим жанровым-функциональным признакам разделяются на три группы: *обрядовые, бытовые, состязательные*. (Խաչատրյան Ժ., Պարը հայոց մեջ, Եր., 2013, էջ 10-11).

В докладе мы попытались рассмотреть специфические черты александропольских народных танцев, которые под прямым воздействием западноармянских городских танцев стимулировали развитие местных своеобразных образцов. Так, в конце XIX в. рядом с широко распространенными танцами Кочари, Клор пар, Эрзеруми пар, Мшу пар, Тамзара, появляются новые танцы с местным уникальным колоритом и выразительностью: Калоси пркен (Ободок колеса), Гюмрийский трнги, Тотик-тотик и т.д. Они сыграли большую роль в деле сохранения национального своеобразия традиционного танца и особенно танцевальных мелодий и наигрышей в музыкальном быту Ленинакана, где народный танец пережил различные модификации и изменения.

Если для городского народного танца был характерным более свободный двигательный текст, то музыкальный компонент отличался своей устойчивостью. Благодаря таланту и высшему мастерству исполнителей-инструменталистов, александропольские народные танцевальные мелодии не только хорошо сохранились в музыкальной жизни Ленинакана, но и стали звучать на различных сценах, радио-теле эфирах. Не случайно, что подбирая музыкальную символику для Ленинакана, выдающийся армянский композитор Арам Хачатурян использовал мотивы из народного танца Калоси пркен.

Оценивая место и значение бытующих традиционных танцевальных мелодий Александрополь-Ленинакана в указанный период, мы подчеркнули также ту огромную роль, которую они сыграли в процессе формирования и становления армянского композиторского искусства. Тому свидетельствуют многочисленные образцы уникальных

танцевальных обработок в творчестве Комитаса, А.Тигранян, Н.Тиграняна, А. Спендиаряна, А.Тер-Гевондяна.

Hasmik HARUTYUNYAN (Armenia)
Shirak Center of Armenian Studies NAS (Gyumri)

FOLK DANCE IN THE MUSICAL LIFE OF ALEXANDRAPOL-LENINAKAN

As a result of world political and historio-cultural known activities of the XIX century Alexandrapol became the immediate bearer of Western Armenia's /Kars, Erzurum, Mush/ urban cultural values. Traditional dance took a special place in the cultural realities of the artisan, trade-economic town and especially in the musical life of the town.

Like other genres of folk music, traditional dance has undergone some new functional and artistic changes which, on the one hand, were conditioned by the surpass of the Armenian ethnic cultural element/95 percent of the town's population were Armenians/ and by active mixtures of neighbouring peoples on the other, that made the perception of so-called Caucassian dances actual.

As in other towns of the XIX century, in Alexandrapol as well as, the dances of lifestyle were divided into three groups according to their functions: ritual, lifestyle or party, rivalry.

In our report we have made an attempt to observe the main characteristic features of Alexandrapolian traditional dance which developed under the exact influence of Western-Armenian urban dance culture. Thus, at the end of the XIX century among the dances of Qochari, Klor Par, Erzurum's Armenian Par, Msho Par, Tamzara Par, there appear the following dances and dance melodies: Kalosi Prken, Gyumrva trngi, Ghashange, Totik- totik. They played a big role in the musical life of Leninakan in the XX century and especially in the preservation of national identity.

The component of the melody is characterized as a stable, unchangeable unit. Due to the outstanding dance masters of Leninakan, traditional dance melodies were not only heard in everyday life and urban meetings, but on stages, broadcasting processes as well. It is not surprising that the Armenian outstanding composer Aram Khachaturian has used "Kalosi Prken" dance melody as a sound emblem of Leninakan. Giving a new meaning to the role a place of Alexandrapol-Leninakan's traditional dance in the given period, we have also attached importance to the exceptional role of that heritage as a value of ethnic identity, in the formation of national composing art. We have studied the main principles of their quoting in the works of Komitas, N. Tigranyan, A. Tigranyan, A. Spendaryan, A. Ter-Ghevondyan, which are based on the inner chance of the dance melodies.

Մարինե ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ (Հայաստան)

Քաղաքային հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՏՂԵՍԱՆՆԵՐԻ ՏՈՒՆԸ

Ալեքսանդրապոլից մեզ հասած ճարտարապետական ժառանգության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի Տղյանների տան արտաքին հարդարանքը: Այն քաղաքի այլ շինությունների մեջ առանձնանում է եզակի հայկականությամբ: Թեև հայկական միջավայրում նեոկլասիցիզմը ենթարկվել է զգալի փոփոխությունների, հարմարացվել է հայկական աշխարհընկալողական մոդելներին, տեղական նյութերին, ինչպես դա տեղի է ունեցել վարչական խոշոր միավորների (ինչպիսին էր Ռուսական կայսրությունը) ծայրամասային միջավայրերում, որոնք ենթարկվում են մայրաքաղաքային մշակույթի էքսպանսիային: Տղյանների տան դեպքում ևս, մասնավորապես քիվի հարդարանքում, ակնհայտորեն նկատվում է միջնադարյան ճարտարապետական շինությունների արտաքին հարդարանքի մոտեցման միտում, թեպետ անմիջապես զարդաքանդակների համար աղբյուր են հանդիսացել կոնկրետ խաչքարային զարդաքանդակներ: Մա են հատկապես վկայում խաչքարային մշակույթում բազմիցս կիրառում գտած, ներգծված խաչերի պատկերներով զարդաքանդակները, որոնք կազմված են անընդհատ ելնդավոր գծից: Միջնադարյան մտածելակերպի մասին է վկայում զարդաքանդակների մեջ անվերջության ձգտումը, որը ակնհայտ է հատկապես զարդագոտիների մեջ զարդամոտիվի փոփոխության հատվածներում. անգամ երբ իրար հաջորդում են երկլար և եռալար ելնդավոր գծերից կազմված զարդաքանդակներ, վարպետ-հեղինակը փորձ է անում դրանց անցումը կատարել սահուն, որպեսզի գիծը չընդհատվի:

Ելավոր գիծը միջնադարյան խաչքարային հորինվածքներում հայտնվել է դեռևս 11-րդ դարից, 12-13-րդ դարերում դարձել է զլխավոր հորինվածքաստեղծ միավորը: Գծի անընդհատության ձգտումը, որը Տղյան տան հարդարանքի դեպքում ակնհայտ է, միջնադարում չափազանց կարևորվել է, քանի որ ապահովել է հորինվածքի ամբողջականության և անվերջության ընկալումը: Զարդաքանդակների ընտրությունը զարմանալի է միջնադարյան մտածելակերպի ու զարդարվեստի տեսակետից: Իրար հաջորդող զարդաքանդակներն ընտրված են շատ տարբեր, ինչի պատճառով տուժում է հորինվածքի ամբողջականության ու նրբագեղության ընկալումը: Եթե մոտիվներն ընտրվեին ավելի խնամքով և իրար քիչ թե շատ նման, անցումները այդքան կտրուկ չէին թվա: Բացի դրանից, վարպետը չի գտել ամենահարմար այն հատվածը, որտեղից կարելի է անցում կատարել նոր զարդաքանդակի:

Տղյան տան ճակատի նմանօրինակ ձևավորումը փորձարարական է ու չի ունեցել կոնկրետ նախատիպ որևէ այլ շինության հարդարանքում: Այստեղ առաջին անգամ հեղինակը և պատվիրատուն փորձել են նորարարական մոտեցում ցուցաբերել: Հուշարձանի քիվի հարդարանքում նման բազմազան մոտիվների կատարումը նույնպես վկայում է հուշարձանի հարդարանքի փորձարարական մոտեցման մասին: Մշակումները կատարված են առանց նախապես բազմակի կիրառված սխեմաների, ինչպես արվում էր Ալեքսանդրապոլի այլ շինություններում: Այլապես զարդամոտիվները կընտրվեին առավել խնամքով և դրանց՝ միմյանց հաջորդումը առավել նրբագեղ կլիներ: Շինությունը որոշակիորեն տարբերվում է Ալեքսանդրապոլի շինություններից իր տիպով, սենյակների բաշխման, բակի, այլ հարցերում: Տարբերությունն ու նորարարությունը դրսևորվում են հատկապես ճակատի հարդարանքում: Ակնհայտորեն փորձ է

կատարվել մոտենալ միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձանների հարդարանքին, այդտեղ հայկականություն մտցնել: Դժվար է խոսել հարդարանքի հայկական միջնադարյան ավանդույթների վերածնման մասին, սակայն մտածելակերպը, որը դրդել է տանտերերին նման յուրօրինակ ու քաղաքի մնացյալ բոլոր շինություններից տարբեր հարդարանք մշակելու, խոսում է այս մասին:

Марине ОГАННИСЯН (Армения)

Центр городских исследований (Гюмри)

ИЗ АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АЛЕКСАНДРАПОЛЯ: ДОМ ТГЛЯНОВ

Из дошедшего до нас архитектурного наследия исторического Александрополя конца 19-ого начала 20 веков особое место занимает внешнее убранство дома Тгьянов. Среди других построек города дом отличается исключительно армянским стилем. Приспосабливаясь к моделям армянского мироощущения и местным строительным материалам, неоклассицизм подвергся значительным изменениям, как во все времена происходило в провинциальных городах крупных административных единиц (как Российская Империя), которые подвергались экспансии столичной культуры.

В убранстве карниза дома Тгьянов чувствуется тенденция приближения к декору средневековых архитектурных ансамблей, хотя для рельефов непосредственным источником служили хачкарные мотивы. Об этом свидетельствуют декоры составленные из непрерывной линии с изображениями креста, которые многократно использовались в хачкарном искусстве. О средневековом мышлении свидетельствует стремление к непрерывности линии, что особенно чувствуется в фрагментах перехода из одного мотива к другому; даже когда друг друга чередуют двухлинейные и трехлинейные мотивы, автор старается передать переход плавно, не обрывая линию.

Непрерывная линия в средневековых хачкарных композициях появилась в 11 веке, а в 12-13 веках стала главным средством создания композиции. Стремление к непрерывности линии, которое ощутимо и в доме Тгьянов, было очень важным фактором в хачкарном искусстве, поскольку обеспечивало композиционное единство, ощущение вечности. Странно подобраны мотивы для средневекового рельефного искусства. Чередующиеся мотивы подобраны слишком разнообразно, из-за чего пострадало единое и утонченное восприятие фасада. Если бы мотивы были подобраны тщательнее, переходы не были бы такими резкими. Кроме того автор не находит самую подходящую часть на фасаде, когда можно изменить мотив. К примеру, было бы эстетичнее если бы мотив был изменен по краю полуколонны, а не по центру перемычки.

Подобное убранство дома Тгьянов экспериментально и не имеет конкретных прототипов в декоре фасадов других зданий. Впервые заказчик и автор применили новаторский подход. Об экспериментальности свидетельствует также использование столь разнообразных мотивов. Это не переваренный, многократно используемый декор, как в случае многих других памятников в Александрополе. А иначе мотивы были бы подобраны тщательнее, а их чередование - изящнее. Нельзя сказать, что дом отличается от строений Александрополя по типу, по вопросам внутреннего двора, размещения комнат. Отличие и новшество заключается в убранстве фасада. Очевидно стремление приблизиться к средневековым архитектурным памятникам в убранстве фасада, придать

ему армянский дух. Врядли можно говорить о возрождении средневековых армянских традиций, но идея, которая подвигла хозяина использовать столь уникальный и отличающийся от других строений декор, возникла из этих соображений.

Marine HOVHANNISYAN (Armenia)
Center of Urban Researches(Gyumri)

ARCHITECTURAL HERITAGE OF ALEXANDRAPOL: TGHLYAN'S HOUSE

The external decoration of Tglyans' house has a special place among the architectural heritage of historical Alexandropol (late 19, early 20th centuries). Compared with the other buildings of the city this building is exceptionally "Armenian" in his decoration. Neoclassical style has undergone significant changes in Alexandropol and was adapted to the models of Armenian consciousness and the local materials, as usually it happens in the provincial cities, which were subjected to the expansion of metropolitan culture such as the Russian empire.

In the decoration of the cornice of Tglyans' house there is a tendency of approaching the medieval architectural ensembles decor, although the direct source for the reliefs has been taken from the Art of the Cross-stones (Khachqar). This is evidenced by decorations, composed of a continuous line with the images of the cross, which have repeatedly been used in cross-stones. The medieval thinking is visible through the using of continuity of line, which is especially obvious in the fragments of the transition from one motives to another: even when two-line and three-line motives alternate one another, the author tries to convey the transition smoothly, without breaking the line.

The continuous line in medieval khachkar compositions appeared in the 11th century and in the 12-13 centuries has become the primary means of the composition. The continuity of the line, which is noticeable in Tglyans' house is a very important factor in khachkar art, as it creates the compositional unity and a sense of eternity. The motives for the relief have been chosen strangely. Alternating motives are chosen too diverse, and, because of this, the perception of the facade as unified and subtle pattern has compromised. If the motives were chosen carefully, the transitions between them would not be so harsh. Furthermore, the author did not find the most appropriate place on the façade to change the motives. For example, it would be more aesthetic to change the motives at the edge of the pilasters, rather than in the center of the window beams.

Such a decoration of Tglyans' house is experimental and has no specific prototypes in the decoration of facades of other buildings. For the first time the customer and the author have made innovative approach. Experimental character of the hose is evident through the use of a variety of motives. It is not comprehensive decor, reused many times in the buildings of Alexandropol. Otherwise motives would be chosen carefully, and their sequencing would be more elegant.

It is clear, that the house is not differing from structures of Alexandropol by its type, a courtyard location or placement of the rooms. The difference and innovation lies in decoration of the facade. The desire to approach the medieval architectural monuments in the decoration of the facade and to express medieval Armenian spirit is obvious here. Though it is not about the revival of medieval Armenian traditions, but the idea that inspired the owner to use such unique and different decoration from other buildings originated from these considerations.

Армен КАЗАРЯН (Россия)

Российская академия архитектуры и градостроительства (Москва)

ВОСТОЧНАЯ ОСЬ: НОВОЕ ОТКРЫТИЕ В ГРАДОСТРОИТЕЛЬНОЙ КОНЦЕПЦИИ АНИ

Основы изучения градостроительной структуры средневековой столицы Армении были заложены в годы работы археологической экспедиции под руководством Н.Я. Марра и деятельности Т. Тораманяна в Ани. В частности, определены линии оборонительных сооружений, иерархия городской застройки от цитадели с царским дворцом до пригородов, доминанты застройки в виде крупнейших храмов, частично раскопана система улиц и площадей. Полученные знания были развиты в последующих исследованиях, и много еще предстоит сделать для полноценного понимания принципов сложения этого великого города.

Исследование Ани и окрестных монастырей, осуществленное мной в последние годы, привело к обнаружению оси градостроительного и территориального планирования, по которой были основаны самые важные храмы города и некоторых монастырей. Эта ось, начинающаяся с горы Аладжа (Арджо-Арич) и пересекающая территорию нового города Ани, устремлялась на восток, примерно вдоль извивающейся линии реки Ахуриян. На этой оси или градостроительном луче оказываются монастырь Арджо-Арич (основан не позднее конца X в.), кафедральный собор (985–989, 992–1001 гг.) и церковь Спасителя в Ани (1035 г.), большая церковь Сурб Ованнес и жаматун Оромоса (оба 1038 г.), церковь Сурб Григор Лусаворич у современного села Айкадзор в Армении (980–985 гг.). Трудно сказать, с какого времени отмеченная линия стала восприниматься заказчиками анийских храмов в качестве планировочной оси. Несомненным является то, что появление на ней двух новых построек, основанных в 30-е годы XI в., в период царствования Ованнеса Смбата, являлось актом продуманным и хорошо спланированным. Этому лучу придавалось сакральное значение, поскольку он связывал кафедральный собор в Ани с главным храмом и жаматуном (с планировавшейся функцией мавзолея) Оромоса, места упокоения армянских царей.

Другим результатом исследования является понимание необходимости сохранения природного и исторического ландшафта в окрестностях Ани, как на территории Турции, так и в Армении, и автор призывает руководство соответствующих ведомств Республики Армения выступить с инициативой объявления этого пространства историко-культурным и природным заповедником. Речь идет, прежде всего, о примыкающих к реке Ахуриян землях от Мармашена до Багарана.

Armen KAZARYAN (Russia)

Russian Academy of Architecture and Building Sciences (Moscow)

EAST AXIS: NEW OPENING ON THE TOWN-PLANNING CONCEPT OF ANI

The fundamentals of the study of town-planning structure of medieval Armenian capital was laid in the years of the archaeological expedition under the leadership of N. Marr and during the activity of the architect T. Toramanyan in Ani. Particularly the lines of fortifications, the hierarchy of urban development from the citadel with royal palace to the suburbs, and the dominant building in the form of the largest temples was determined. The system of streets and squares was partly excavated in this period. This knowledge has been developed in subsequent studies, and much remains are to be done to fully understand the principles of the planning of this great city.

The study of Ani and the surrounding monasteries, carried by the author in recent years, discovered the axis of urban and spatial planning, on which were based the most important temples of the city and some monasteries. This axis, is starting with the mount Alaga (Argo-Aritch) and crossing the territory of the new city of Ani, rushes to the East, roughly along snaking line of the Akhuryan River. On this axis, or on this town-planning beam are situated the monastery of Argo-Arich (founded no later than the end of the 10th century), the Cathedral (985–989, 992–1001) and the Church of the Savior (Amenaprkich) in Ani (1035), a large church of St. Hovhannes and the ‘zhamatun’ of Horomos (both 1038), and finally the Church of St. Gregory the Illuminator in the modern village of Haykadzor in Armenia (980–985). It is difficult to say at what time the marked line was regarded by customers of Ani churches as a planning axis. Undoubtedly, the appearance of the two new buildings, founded in the 30s of the 11th century, during the reign of Hovhannes Smbat, was a deliberate act and well planned. This beam had sacred significance since it is linked with the Cathedral of Ani and ‘zhamatun’ (with the planned function of the mausoleum) of Horomos, the burial place of the Armenian kings.

Another result of the study is the perception of necessity of preservation of the natural and historical landscape around Ani, both in Turkey and in Armenia, and the author calls for the relevant departments of the Republic of Armenia to take the initiative to find this site historical, cultural and natural preserve. First of all it concerns the lands close to the Akhuryan River, from Marmashen to Bagaran.

Արաքս ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

Երևանի գեղարվեստի ակադեմիայի Գյումրու մասնաճյուղ

**ԳՅՈՒՄՐԻՆ ԻԲՐԵՎ ԱՌԱՆՅՔԱՑԻՆ ԹԵՄԱ ԳՅՈՒՄՐԵՅԻ
 ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Քաղաք և նկարիչ. սա յուրօրինակ գոյակցություն է. փոխակերպում, ներհայեցում: Քաղաքը նկարչին սնում է, իմպուլսներ տալիս ստեղծագործելու, նրա ներաշխարհը հարստացնում տպավորություններով, հույզերով, մտքերով, իսկ նկարիչը կերտում է քաղաքի դիմանկարը տվյալ ժամանակահատվածում, տվյալ հոգեկերտվածքում: Այս համակցությունից ծնունդ են առնում կերպարներ, կտավներ, շարքեր...

Գյումրին այն քաղաքներից է, որը ոչ միայն ծնում է արվեստագետների, այլև սնում է ու ոգեշնչման աղբյուր դառնում: Այստեղ զուգորդվել և խաչաձևվել են հինն ու նորը, արևելքն ու արևմուտքը, ավանդականն ու ժամանակակիցը, դասականն ու ռաբիզը, բարձր միտքն ու գոեհիկ կենցաղավարությունը: Գյումրին հակասությունների քաղաք է: Այն ունի իր անկրկնելի նկարագիրն ու դիմագիծը, որոնք էլ ստիպում են նկարիչների մի քանի սերունդների համարժեք արտահայտչամիջոցներ որոնել՝ Հակոբ Անանիկյան, Ռաֆայել Աթոյան, Համբարձում Ղուկասյան, Գարիկ Մանուկյան...

Համբարձում Ղուկասյան և Գարիկ Մանուկյան... Երկու տարբեր աշխարհը նկարչական ոճեր, արտահայտչաձևեր: Երկուսի արվեստի առանցքը Գյումրին է, սակայն ամեն մեկը յուրովի է նայում քաղաքին:

Ղուկասյանի մոտ Գյումրին հիշեցնում է անվերջանալի միստերիա, իսկ կյանքը վերածվել է ֆարսի: Մարդկային արժանապատվությանը փոխարինելու են եկել քծանքը, երեսպաշտությունը: Գործողությունները նկարիչը տեղադրում է քաղաքի որևէ շինության՝ եկեղեցու, այգու, քաղաքապետարանի ֆոնին՝ քաղաքն ամբողջությամբ դիտարկելով իբրև մեծ թատրոն: Մարդիկ իրենց կամքից անկախ վերածվում են խամաճիկների, դերասանների, որոնք դառնում են իրենց ժամանակի բարքերի արտահայտողը: Այսպես ծնունդ է առել «Ժամանակ» շարքը, որի վրա նկարիչը աշխատում է շուրջ երկու տասնամյակ: Շարքի բանալին ժամացույցի ճոճանակն է, որն ասես նշմարում է քաղաքի սրտի տրոփյունը: Այլաբանության և գունային սիմվոլիկայի միջոցով Ղուկասյանը ստեղծում է քաղաքի ու նրա բնակիչների հավաքական նկարագիրը: Կտավների հերոսներն են՝ մատաղ ու խաշ սիրողները, դերասաններն ու պարուհիները, մուրացկաններն ու ասպետները, որոնք փորձում են փրկել քաղաքը հուսալքությունից, քաղքենիությունից, հոգևոր սովից...

Մանուկյանն իր կտավներում մեծ ուշադրություն է դարձնում գեղանկարչական խնդիրների՝ կոմպոզիցիոն կառուցվածքի, դինամիկայի, ռակուրսների վրա: Սակայն դրանք ինքնանպատակ չեն, այլ խորապես պատճառաբանված են և կրում են իմաստային շեշտադրումներ: Գյումրուն նվիրված շարքերում նկարիչը դիմում է գրոտեսկի՝ ընդգծելով կերպարների առանձնահատկությունները: Գրեթե բոլոր գործողությունները ծավալվում են ճոխ սեղանի շուրջը, որն ինչպես հին, այնպես էլ նորօրյա Գյումրու համար խորհրդանշական է: Առանձին կտավներ դրվագման շնորհիվ հիշեցնում են հարսանեկան լուսանկարներ: Նկարիչը տեղի ունեցող դրաման դիտում է մերթ կողքից, մերթ վերևից: Այս յուրօրինակ տեսլականն էլ տարբերում է Մանուկյանի ձեռագիրը: Նա ստեղծում է քաղաքային թեմայով ֆոլկլորային կտավներ, որոնցում բացահայտում է իր փիլիսոփայությունը:

Նկարների բովանդակային հիմքը ժամանակի հենքն է, որտեղ մարդկային ամեն մի ճակատագիր ընդամենը մի հանգույց է քաղաքի պատմության մեջ: Եվ միևնույն ժամանակ առանձին տիպական կերպարների միջոցով նկարիչը բացահայտում է քաղաքի իրական դեմքն ու էությունը: Նա ստեղծում է միջավայր, որտեղ զուգորդվում են իրականությունն ու երևակայությունը: Նայելով Մանուկյանի գործերին՝ ակամայից վերհիշում ես Կուստուրիցայի ֆիլմերը: Այստեղ կան դինամիկա, երաժշտություն, կոլորիտային կերպարներ, հետաքրքիր իրավիճակներ, գունեղ լուծումներ, այլաբանական խորհուրդներ:

Մեկ քաղաք, տարբեր նկարիչներ, տարբեր ստեղծագործություններ... Միգուցե Գյումրու ուժը հենց դրանում է, որ այն հակասական է, հարափոփոխ, ծանոթ ու անծանոթ, բայց միշտ հետաքրքիր ու ինքնատիպ:

Аракс МАРГАРЯН (Армения)

Гюмрийский филиал Ереванской художественной академии

ГЮМРИ КАК КЛЮЧЕВАЯ ТЕМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ГЮМРИЙСКИХ ХУДОЖНИКОВ

Город и художник—это есть своеобразное сосуществование и преобразование.

Город художнику дает пищу, импульсы для создания своих произведений, обогащает его внутренний мир впечатлениями, чувствами, мыслями, а художник создает одухотворенный образ города данной эпохи.

Гюмри—это город, который не только рождает художников, но и питает их и становится источником вдохновения... Здесь сопоставляется и пересекается старое и новое, восток и запад, традиционное и современное, классика и рабис, мораль и вульгарность. Гюмри—город противоречий.... Он имеет свой неповторимый своеобразный колорит и образ, что заставляет несколько поколений художников искать адекватные пути выражения (Акоп Ананикян, Рафаэль Атоян, Амбарцум Гукасян, Гарик Манукян ...).

Амбарцум Гукасян и Гарик Манукян... Два разных мироощущения, разные художественные жанры, разные формы выражения. Источником создания их произведений является Гюмри, но каждый по-своему воспринимает этот город.

У Гукасяна Гюмри напоминает бесконечную мистерию, а жизнь превращается в фарс. Человеческое достоинство заменяют лезть и лицемерие. Действия художник переносит на определенные здания: церкви, парки, мэрии, рассматривает город в целом как большой театр. Люди невольно превращаются в марионеток, актеров, которые становятся выразителями морали своего времени. Таким образом возникла серия картин “Время”, над которым художник работал около двух десятков лет. Ключом серии является маятник часов, который отмечает биение сердца города. С помощью аллегории и цветовой символики Гукасян создает сборное описание города и его жителей. Героями картин являются любители матаха и хаша, артисты и танцовщицы, попрошайки и... рыцари, которые пытаются спасти город от отчаяния, лицемерия, духовного голода...

Манукян в своих полотнах уделяет большое внимание живописи, строению композиции, динамике, ракурсу, но они не являются самоцелью, а имеют сильную мотивацию и одинаковые смысловые акценты.

В полотнах, посвященных городу Гюмри, художник обращается к гротеску, подчеркивая при этом особенности своих персонажей. Почти все действия осуществляются вокруг роскошного стола, который является олицетворением как нового, так и старого города.

Эпизодическое представление некоторых картин напоминает свадебные фотографии. Происходившую драму художник рассматривает то сверху, то сбоку. Этим и отличается почерк Манукяна. Он создает фольклорные картины на городскую тему, в которых раскрывает свою философию.

Время – есть основа содержания картин, где каждая человеческая судьба – одна связка в истории города. В тоже время некоторые типичные образы художника раскрывают истинное лицо и сущность города. Он создает среду, где переплетаются реальность и фантазия. Глядя на полотна Манукяна, невольно вспоминаешь фильмы Кустурицы. Здесь есть динамика, музыка, колоритные персонажи, интересные ситуации, яркие решения, символы.

Один город, разные художники, разные произведения. Может быть сила Гюмри в его противоречивости и изменчивости. Гюмри знаком и не знаком, но всегда интересен и уникален.

Araks MARGARYAN (Armenia)

Yerevan Academy of Fine Arts, Gyumri branch

GYUMRI AS THE MAIN THEME IN THE WORKS OF GYUMRI ARTISTS

Town and artist: this is a peculiar coexistence, transformation, mind observation. The town nourishes the artist, gives impulses for creating works, enriches the artist's inner world with impressions, emotions, ideas, and the artist creates the town's portrait in the given period, in the given era. From these symbioses there appears images, canvases, series...

Gyumri is the town that not only gives birth to artists but also nourishes and becomes an inspiring source.... Here the following things are combined and crossed: the old and the new, the east and the west, the traditional and the modern, the classical and the rabiz/, high idea and vulgar way of living. Gyumri is a town of contrasts. It has its specific description and image; which make some generations of artists search adequate expressive means: Hakob Ananikyan, Rafayel Atoyan, Hambarcum Ghukasyan, Garik Manukyan.

Hambarcum Ghukasyan, Garik Manukyan: Two different world visions, painting styles, expressive means. The axis for both artists is Gyumri, but each one looks at the town in his own way. In case of Ghukasyan Gyumri reminds us an unending mystery, end the life has changed into farce. Servility, hypocrisy stand in for human dignity. The artist puts the actions against the town's churches, parks', town hall's background by viewing the town as a great theatre. People unwillingly change into puppets, actors who express the way of life of their time. The series "Time" has been created in such a way, on which the artist works for about two decades. The clue for the series is the clock's pendulum which seems to notice the town's heart pulsation. By means of allegory and coloursymboliz Ghukasyan creates the collective image of the town and its population. The heroes of the canvases are: the lovers of sacrifice and

khash, actors and dancers, beggars and knights who try to save the town from despair, philistinism, spiritual starvation.

Manukyan in his canvases attaches great importance to pictorial issues: on composition structure, dynamics, foreshortening. But they do not end in themselves, but they are deeply justified and bear some semantic emphasises. In the series devoted to Gyumri the artist turns to by underlining the figures' peculiarities. Nearly all activities are enlarged near a luxurious table, which is the symbol of the old and the new Gyumri. Separate canvases remind us of wedding photos. The artist views the happening drama from above and back side. This specific illusion is Manukyan's handwriting. He creates folkloristic canvases with town subject in which he reveals his philosophy. The conceptual basis of pictures is the time wrap where each human fate is only a knot in the town's history. And at the same time by means of separate images the artist reveals the town's real face and essence. He creates an environment where imagination and reality are combined with each other.

By looking at Manukyan's works you unwillingly remember Kusturica's films. There is dynamics, music, vivid juncture, interesting states, colourful solutions, allegorical symbols. A town, different artists, different works..... Maybe the power of Gyumri is in it that is controversary, not long –lasting, known and unknown, but always interesting and unique.

Արաքս ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

Երևանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի Գյումրու մասնաճյուղ

**«ԻՐԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ» ՆԱԽԱԳԻԾԸ՝ ԻԲՐԵՎ ԳՅՈՒՄՐՈՒ
 ՆԿԱՐՉԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ**

Մշակութային դաշտում գոյություն ունի անջրպետ արվեստագետի ու հանրության միջև: Արվեստի մարզինալացման պատճառներից է ժամանակակից տեղծագործությունների խրթին ու բարդ լեզուն՝ հասցեագրված ինտելեկտուալների նեղ խմբին:

“Real art”// «Իրական արվեստ» նախագիծը հետամուտ է Գյումրու գեղանկարչական դպրոցի ավանդույթների պահպանմանն ու զարգացմանը: Այն հասարակության հետ արվեստի լեզվով երկխոսություն է ծավալում համամարդկային արժեքների դիրքերից: «Իրական արվեստ» նախագիծը իրականացնում է երիտասարդ ստեղծագործողների աշխատանքների պարբերական ցուցահանդեսներ, քննարկումներ, վերլուծություններ, որոնց միջոցով փորձ է արվում հանրայնացնել արվեստը հասանելի ու պարզ արտահայտչամիջոցներով: Ներկայացված աշխատանքներն ընկալելի են առանց կոնցեպցիաների ու մանիֆեստների:

Երիտասարդ արվեստագետներից յուրաքանչյուրը ներկայանում է իրեն բնորոշ նկարչական ոճով ու ձեռագրով. կարևորություն է տրվում կատարողական խնդիրներին, որոնք առաջնային են արվեստագետի համար ցանկացած ժամանակաշրջանում:

«Իրական արվեստը» փորձում է զարգացնել ավանդական մշակութային արժեքները ժամանակակից իրականության մեջ:

«Իրական արվեստ» նախագծի համադրողն է Արաքս Մարգարյանը, մասնակիցներն են երիտասարդ նկարիչներ Վահագն Ղուկասյանը, Աշոտ Մամիկոնյանը, Մամիկոն Միքայելյանը, Ժակլին Մարգարյանը, Արփինե Համբարյանը, Արտյոմ Մարգարյանը, Անի Ռաշոյանը, Պետո Պողոսյանը, Դավիթ Ավետիսյանը, Վազգեն Գևորգյանը, Անի Ավետիսյանը.....

Նախագծի հերթական ցուցահանդեսը նվիրված էր Մեծ եղեռնի 98-ամյա տարելիցին: Այն հարգանքի տուրք է անմեղ զոհերի հիշատակին և կոչ է ապրողաց: Ցուցահանդեսի ուղերձներն են՝ դասեր քաղել անցյալից, վերախմաստավորել ներկան, վերագտնել արմատները, ճշտել ինքնությունը.....

10 մասնակիցներից յուրաքանչյուրը ներկայացել է իր նախընտրած ժանրով ու տեխնիկայով: Անի Ռաշոյանը իր «Անցյալի ստվերները» դեկորատիվ շարքով վերախմաստավորում է ազգի պատմական ուղին: Ժակլին Մարգարյանը «Եղեռն» ու «Տիրամայր» աշխատանքներում գույնի ու սիմվոլիկ պատկերների միջոցով ներկայացնում է անցյալը և որպես ապագայի պատգամ՝ առաջ է քաշում սիրո թեման, որը միավորելու ու փրկելու է ազգը: Դավիթ Ավետիսյանը «Ռեքվիեմ» կտավով երաժշտությունը դիտում է իբրև շարժիչ ուժ, որը կապում է սերունդների հիշողությունը: Ավետիսյան Անիի «Կորուսյալ մանկությունը» դիմանկարների շարքը ներկայացնում է կյանք մտնող անհատին, որը հանգամանքների բերումով դառնում է աղետի առաջին թիրախ: Համբարյան Արփինեի «Գյումրի» բնապատկերների շարքը տվյալ ենթատեքստում համահունչ է «հայրենիքի» գաղափարին: Վազգեն Գևորգյանի «Գյումրեցիներ» դիմանկարները փորձ է՝ վերագտնելու արմատներն ու նախնիների արժանապատիվ դիմագիծը: Աշոտ ու Մամիկոն Միքայելյանների դեկորատիվ-կիրառական տեխնիկայով կատարված «Ուրվական», «Ցեղին սիրտը», «Նունիկը» գործերը միտված են ազգային ճակատագրի վերախմաստավորմանը՝ առանձին մարդկային ճակատագրերի միջոցով: Արտյոմ Մարգարյանը

յանի «Նարեկը» անցյալի ու ներկայի դեգերումներն են՝ արտահայտված գունային լուծումներով: Արտակ Փիլոսյանի «Ինքնությունը» ստեղծագործությունը երիտասարդ սերնդի պատգամն է՝ հոգևոր արժեքները ժողովելու, վերագտնելու....

Аракс МАРКАРЯН (Армения)

Гюмрийский филиал Ереванской художественной академии

ПРОЕКТ «РЕАЛ АРТ» КАК ПРОДОЛЖЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТРАДИЦИЙ ГЮМРИ

В культурном пространстве наметился некий диссонанс между обществом и художником. По нашему мнению, отчуждение произошло из-за сложного и запутанного языка современного искусства, адресованного узкому кругу интеллектуалов. С другой стороны, в основном произведения концептуального искусства финансируются грантами и субсидиями. Традиционная живопись игнорируется, что в конечном счете приведет к его изживанию. Попыткой восстановления нарушенного баланса и популяризации традиционного искусства и является данный проект.

Проект продолжает и развивает традиции традиционного искусства. Используя форматы выставок, обсуждений, дискуссий, он развивает диалог, что поспособствует поднятию общественного интереса к произведениям молодых, но уже сформировавшихся художников. Представленные работы доступны безо всяких концепций и манифестов. Каждый из участников проекта представлен в своем особом стиле и в своей технике. Первоочередной задачей является мастерство исполнения, что является главным для художника. Проект «Реал арт»-это внедрение традиционного искусства в современную действительность.

Проект, куратором которого является Аракс Маркарян, объединяет в основном бывших выпускников художественной академии искусств: Ваага Гукасяна, Ашота и Мамикона Микаэлянов, Жаклин Саркисян, Ани Рашоян, Артема Саркисяна, Артака Пилосяна, Арпине Амбарян, Пето Погосяна, Вазгена Геворгиян, Давида Аветисяна, Ани Аветисян....

Очередная выставка проекта была приурочена к 98-ой годовщине Геноцида армян. Она явилась данью памяти безвинных жертв и обращением к живым. Извлечение уроков из прошлого, переосмысление будущего, поиск корней, идентификация себя-вот основные темы произведений. Ани Рашоян в декоративном цикле «Тени прошлого» осмысливает историческую судьбу нации, Жаклин Саркисян в «Геноциде» и триптихе «Богоматерь» с помощью символов и цвета отображает прошлое, и как напутствие к будущему, призывает ко всеобщей любви, что объединит и спасет нацию, Давид Аветисян в картине «Реквием» музыку восприводит, как движущую силу, которая объединяет память разных поколений. Ани Аветисян в своем портретном цикле «Потерянное детство» пытается показать горечь и боль поколения, лишенного детства. Арпине Амбарян представлена циклом пейзажных работ «Гюмри», что в данном контексте воспринимается как символ родины. А в портретных работах «Гюмрийцы» Вазгена Геворгиян сделана попытка восстановления прерванной связи поколений и воссоздать благородный образ дедов. Работы «Нуник», «Приведение», «Сердце рода» братьев-близнецов Ашота и Мамикона Микаэлянов, выполненные в декоративно-прикладном искусстве-попытка переосмысления судьбы нации через отдельные судьбы людей. «Нарек» Артема Саркисяна-это поиски связующего звена между прошлым и будущим, выраженные в цвете.

«Идентификация» Артака Пилосяна-это призыв к молодому поколению к возвращению к духовным ценностям.

Araks MARGARYAN (Armenia)

Yerevan Academy of Fine Arts, Gyumri branch

“REAL ART” PROJECT AS THE CONTINUATION OF GYUMRI’S ART TRADITIONS

Recently there has been created some definite obstacles between the artist and the public in the cultural field. The modern work’s complex and complicated language is the reason of the art marginalization addressed to the narrow group of the intellectuals. On the other hand, only conceptual work arts are under the protection of financial support, and the granted policy refers only to the artists acting in this field. The traditional painting is somehow ignored and its further development endangered. The project “Real Art” pursues its object for the protection and development of pictorial school traditions. It carries on a dialogue with the public by means of art language from the position of global values. The project “Real Art” realizes the young creators’ periodic exhibitions, discussions, analyses with the help of them an attempt is made to socialize the art with accessible and simple means of expressions. The presented works are perceptible without any conceptions and manifestos.

Each young artist is presented with his/her typical painting style and handwriting, an importance is attached to performance issues which are important for an artist at any time. The “Real Art” is making an attempt to develop the traditional cultural values in modern reality. The supervisor of “Real Art” project is Araks Margaryan, the participants are young artists: Vahagn Ghukasyan, Ashot Mamikonyan, Mamikon Mikayelyan, Zhaklin Sargsyan, Arpine Hambaryan, Artyom Sargsyan, Ani Rashoyan, Peto Poghosyan, Davit Avetisyan, Vazgen Gevorgyan, Ani Avetisyan.....

The next exhibition of “Real Art” project was devoted to Genocide’s 98-year anniversary. The messages of the exhibition are to take lessons from the past, to reinterpret the present, refind the roots, specify essence... Each of the ten participants has been presented with his/her preferable genre and technique. Ani Rashoyan with her decorative series of “Last’s Shadows” gives a new meaning to the nation’s historical way. Zhaklin Sargsyan in the works of “Genocide” and “Our Lady” presents the past by means of colour and symbolic pictures and as a coming percept she provokes love theme which will unite and save our nation. Davit Avetisyan with “Requiem” canvases views music as a motive power which connects the generations’ memory.

The series of “Lost Childhood” by Ani Rashoyan presents the individual’s entering into a new life, who under some circumstances becomes the first target of any disaster. Hambaryan Arpine’s Gyumri landscape series in the given implication is in harmony with the concept of native country. The portraits of Vazgen Gevorgyan’s (Gyumri inhabitants) is an attempt to refind the honourable image of the ancestors and roots. The works of Ashot and Mamikon Mikayelyan’s made with decorative-applied technique “Ghost”, “Tribe’s heart”, “Nunik” tend to give a new meaning to the national fate by means of separate human fates. Artyom Sargsyan’s “Narek” is the wandering of the past and the present expressed with colour solutions. The work of Artak Pilosyan’s “Identity” is the percept of the young generation for collecting spiritual values....

Լևոն ՄՈՒԹԱՅՅԱՆ (Հայաստան)

Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտ

ՌՈՒՄ ՂԱՍԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳՑՈՒՄՐՈՒ ԹԱՏՐՈՆԸ

Օստրովսկի և Դոստոևսկի. փորձ և ավանդույթ

Ռուս դասականների ստեղծագործությունները Գյումրու թատրոնում բեմադրվել են դեռևս 19-րդ դարի վերջերից՝ այսպես ձևավորելով հայ-ռուսական թատերական կապերը, որոնք 20-րդ դարում արդեն նոր զարգացումներ և ուշագրավ ստեղծագործական հայտնություններ արձանագրեցին: Թատրոնում առաջին հերթին մեծ հետաքրքրություն ձևավորվեց Ա.Օստրովսկու ստեղծագործությունների հանդեպ, քանզի ռուսական ռեալիզմի հիմնադիրներից մեկի երկերն ունեն ընդգծված սոցիալական նկարագիր և ուղղվածություն, դրանք համահունչ էին հայ իրականության մեջ ձևավորված սոցիալական պատկերացումներին: Օստրովսկու ստեղծագործությունների բեմադրությունների պատմությունն արձանագրեց նաև Վարդան Աճեմյանի և Ռաֆայել Ջրբաշյանի իրականացրած «Անտառ» պիեսի ինքնատիպ մեկնաբանությունն ու բեմադրական լուծումները, որոնք երևույթ դարձան հայ թատրոնի պատմության մեջ: Վ. Աճեմյանն ու Ռ.Ջրբաշյանը հրաժարվեցին և՛ ավանդական, և՛ մեյերխոլդյան մեկնաբանություններից և ձգտեցին կատակերգության մեջ տեսնել մարդկային արարքների բացատրությունները, «անտառի» կերպարի մեջ ընդգծել կյանքի պարադոքսների արտահայտությունը: Այս նպատակի իրագործման համար բեմադրիչներն ընտրել էին վոդևիլ-ֆարսի ժանրը, որի նպատակն էր պատկերել այն իրականությունը, որը ձևավորել էին Գուրմիժսկայան և մյուսները՝ գաղջ մթնոլորտը, գավառային կյանքի միապաղաղությունը դարձնելով ցայտուն և արտահայտիչ: Վոդևիլ-ֆարսն իր նոր բովանդակությունն էր ձեռք բերել դերակատարների խաղում, ովքեր ճշմարիտ ապրումների և հույզերի աշխարհը հակադրում էին կեղծ, փբուն, ծիծաղելի արժեքների վրա հենվող աշխարհին: «Անտառում» վարագույրի բացակայությունը որոշակի հրապարակախոսական լիցք էր հաղորդել երկին, նրան մերձեցրել մեր իրականությանը, վերացրել բեմի և դահլիճի միջև սահմանը, այսպիսով՝ բեմը, այնտեղ ծավալվող գործողությունները դիտարկելով որպես իրականության շարունակություն կամ սկիզբ, որից այս կողմ արդեն դահլիճն էր...

Գյումրու թատրոնը հայաստանյան թատրոնների մեջ առաջիններից ձեռնամուխ եղավ նաև Դոստոևսկու վիպական գրականության բեմավորմանը՝ ստեղծելով «Ոճիր և պատիժ» վեպի ուշագրավ թատերային մեկնաբանությունը: Այս նախաձեռնության հեղինակը Երվանդ Ղազանյանն էր, որն աշակերտել էր ռուս ականավոր բեմադրիչ և տեսաբան Գ. Տովստոնոգովին, նրա դեկլավարությամբ իրականացրել Ֆ. Մ. Դոստոևսկու «Ապուշը» վեպի բեմականացման բեմադրությունը: Հայ թատրոնում դոստոևսկիական նոր բեմադրությունը դարձյալ կապակցվեց Ե. Ղազանյանի անվանը: «Ոճիր և պատիժ» վեպի բեմականացումն ինքնին հետաքրքիր մեկնակետեր էր առաջարկում, ձգտում պարզել մարդուն, նրա ու միջավայրի կոնֆլիկտը: 20-րդ դարը համաշխարհային թատրոնում ոչ միայն Չեխովի, այլև Դոստոևսկու դարը դարձավ, ստիպեց դոստոևսկիական ստեղծագործությունների բազմաթիվ բեմավորումներով հասկանալ մեծ գրողին, նրա հերոսներին, որոնք հաճախ առաջ էին մղում պարադոքսները, ամեն ինչ տեսնում պարադոքսների ինքնահաստուկ-ինքնատիպ երևակումներում: Գրողի ստեղծած մարդկային տեսակներն են հետաքրքրել թատրոններին, մղել «Դոստոևսկու թատրոն» տեսական-գեղարվեստական շրջանակի ձևավորմանը, որի դեմ ելել են շատերը,

հատկապես Դոստոևսկու ստեղծագործության հետազոտող Մ. Բախտինը, որն անթույլատրելի էր համարում Դոստոևսկու վեպերի բեմավորումները, քանզի, ըստ նրա՝ գրողը ստեղծել էր պոլիֆոնիկ վեպ, որը երբեք չէր կարող համադրվել դրամային: Բախտինն, այսուհանդերձ, ճշմարիտ էր այն հարցում, որ պոլիֆոնիկ-բազմակառույց վեպը չէր կարող ենթարկվել դրամայի պահանջներին: Եվ, չնայած բանավեճի առկայությանը, 1960-ականների վերջերին և 1970-ականների սկզբներին Դոստոևսկու երկերը բեմադրվեցին ոչ միայն ռուսական թատրոններում: Լենինականյան բեմադրության մեջ սևեռուն կերպով ամեն ինչ կենտրոնացվել էր Ռասկոլնիկով-Պորֆիրի-Մարմելադովա «եռանկյունում»՝ բացահայտելով թատերագրական-ռեժիսորական կոնցեպցիան: Ե. Ղազանյանն իր բեմադրության մեջ գնացել էր անհատապաշտության կործանման գաղափարի շեշտավորմանը՝ Ռասկոլնիկովին հակադրելով այն իրականությանը, մարդկային այն ըմբռնումներին, որոնց մեջ ապրում էր: Իր հերոսին չէր արդարացրել բեմադրիչը, չէր պաշտպանել նրա տեսությունը, այլ առանց մերկապարանոց ընդգծումների՝ ցույց էր տվել այդ տեսության կործանարար ազդեցությունը: Ղազանյանն ամեն ինչ արել էր՝ պարզելու այն փիլիսոփայական սիմբիոզը, որը ներկայացնում էր անհատի մեջ գոտեմարտող Աստծուն և Սատանային: Հետևաբար, պոլիֆոնիկ վեպից ընտրելով անհատի և իրականության ինչպես փոխմերձեցման, այնպես էլ հակադարձությունների ձևավորման թեման, բեմադրիչը խորացրել էր անհատների հոգեբանության և աշխարհընկալման բացառիկությունների մեջ:

Левон МУТАФЯН (Армения)

Ереванский государственный институт театра и кино

КЛАССИКИ РУССКОЙ ДРАМАТУРГИИ И ГЮМРИЙСКИЙ ТЕАТР Островский и Достоевский, традиция и опыт

Произведения русских классиков в Гюмрийском театре ставились с конца XIX века - этим было положено начало тесных театральных связей между Россией и Арменией. развития же этих отношений принесли свои плоды в виде новых творческих работ. Особенный интерес к творчеству А. Островского имело свои причины, дело в том, что социальный аспект вопросов затронутых в творчестве вышеуказанного автора были по своей природе очень близки армянскому народу. Под влиянием Островского Вардан Аджемян и Рафаэль Джрбашян поставили пьесу „Лес,, , который удивлял своими неординарными решениями, она из пьесы превратилось в театральное явление, где не было мейерхольдских трюков, а вместо этого господствовало в некотором роде комедия , где парадоксы были ответами. Жанр водевиль-фарс в этом случае был блестяще подобран и выполнен авторами пьесы, именно этот жанр был в силе показывать однообразие сельской жизни, а также ту атмосферу где господствовали Гурмижская и другие. Водевиль-фарс свое новое содержание преобрел в новом сценическом прочтении. В “Лесе” блистательно проявились существенные стороны театра Островского: тяготение к устойчивым типажам, черты каноничности, эпической устойчивости его мира, очень глубоко залегающие пласты культурных (прежде всего театрально-культурных) ассоциаций. Простые житейские истории, лежащие в основе фабулы, можно воспринять, опираясь исключительно на свой житейский опыт, но зритель, способный почувствовать лите-ратурно-театральный пласт пьес Островского, получит многократно большее худо-

жественное наслаждение. Вместе с тем в “Лесе” хорошо видно многообразие смеха Островского. Здесь и уничтожающий, презрительный смех, граничащий с сарказмом, и лукаво-добродушный, и смешанный с состраданием и жалостью. Но главное — ясно, что смешное и высокое в мире Островского не противопоставленные понятия, одно не исключает другого.

В мире Островского герои побеждают словом, и параллельно борьбе интересов, реализуемой в сюжетно-событийном ряду, идет и борьба слов. Всем героям присуще какое-то почти магическое понимание слова. Овладеть словом, назвать—значит овладеть обстоятельствами, одержать победу в жизненной битве. Слово для всех — важнейшее оружие. Но не все равны в отношении к слову: у одних слова — маски, у других — слово честное, такое, за которым стоит правда, которое поддержано и подтверждено поступком, выбором. Как во всей драматургии Островского, в “Лесе” тоже идет сражение слов. Но тут слово особенно сложно и многомерно. Дело в том, что вся эта баталия слов соотнесена, с одной стороны, с социальной реальностью современной России, отразившейся в этом “глухом помещичьем захолустье”, в усадьбе Пеньки. Усадьба эта, однако, стоит на пути из Керчи в Вологду, то есть на географической оси, соединяющей юг и север России. Образ дороги — один из самых важных в комедии, он вообще тяготеет к символу пути, своего рода вечной метафоре русской истории. С другой же стороны, словесная битва соотнесена с миром искусства, самая суть которого в том, чтобы расширить границы опыта одной человеческой жизни, вооружить каждого мудростью и опытом, накопленным поколениями до него, и, следовательно, раздвинуть время. Но Островский не склонен патетически идеализировать даже глубоко любимый им театр, он и на него смотрит трезво и с усмешкой. Вся война идет на почве искусства и, если можно так выразиться, ведется средствами искусства. И путь к высоте и торжеству нелегок, не легче, чем пешее хождение из Керчи в Вологду.

“Лес” в постановке театра — театр в театре, потому что основные участники интриги стремятся достичь своих целей, задумывая и ставя каждый свой спектакль. Но прежде чем развернутся и придут в столкновение эти спектакли, драматург готовит сцену и зрителей. Помимо действующих лиц, “актеров” Гурмыжской и Несчастливцева, Улиты и Счастливцева, Островский вводит в пьесу и “зрителей” — соседей Гурмыжской. Не участвуя в интриге, они абсолютно необходимы не только для характеристики того мира, в котором развернутся события (это обычно в театре Островского), но еще нужны именно как те, для кого разыграны спектакли.

В театре Гюмри также была поставлена инсценировка романа Ф. Достоевского „Преступление и наказание“, в новой трактовке Ерванда Казанчяна. По жанру спектакль Казанчяна - это идеологический, социально-психологический, нравственно-философский роман. Основное в нем — нравственные идеи, которые определяют его композиционные особенности. Роман состоит из шести частей и эпилога, причем условно его можно разделить на две части: первая — до преступления, а вторая — рассказ о нравственном наказании героя после совершения преступления, то есть автор показывает сомнения, мучения и страдания героя. Эпилог подводит к его возрождению. Во многом данное произведение было навеяно действительностью того времени, когда передовая молодежь задумывалась о том, как найти выход из сложившейся ситуации и что нужно сделать для улучшения жизни людей. Главным героем романа является студент Родион Раскольников, живущий в нищете и познавший все ужасы окружающей действитель-

ности на себе. В его мозгу рождается особая теория, по которой все люди делятся на два разряда: «право имеющих» и «тварей дрожащих». Ссылаясь на Наполеона и других исторических деятелей, он доказывает, что личность ради великой цели может даже совершить преступление. Раскольников уверен в правильности этой теории, он сомневается лишь в том, к какому разряду причислить себя. Чтобы проверить свои возможности, он убивает старуху, титулярную советницу, дающую деньги под проценты. Важнейшую роль в романе играет Соня Мармеладова, которая олицетворяет собой правду Достоевского. Деятельная любовь к ближнему, способность отзываться на чужую боль делают образ Сони идеальным. Именно с позиций этого идеала в произведении и произносится приговор. Для Сони все люди имеют одинаковое право на жизнь. Она считает, что никто не имеет права добиваться счастья, своего или чужого, путем преступления. Грех остается грехом, кто бы и во имя чего бы его ни совершил. И Соня, тоже «преступившая», одного разряда с Раскольниковым, осуждает его и его теорию. Достоевский считал, что спасает и воссоединяет павшего человека с Богом только любовь. Сила любви такова, что она может содействовать спасению даже такого нераскаявшегося грешника, как Раскольников. Ведь возрождается Родион только благодаря Соне, так как правда на ее стороне. А правда Сони — сострадание и любовь. Таким образом, религия любви и самопожертвования приобретает исключительное и решающее значение в христианстве Достоевского. Е. Казанчян уделял особое внимание психологическому состоянию главного героя. Психологическое состояние героя становится всеобщей стихией романа, и во всех произведениях Достоевского внутренний мир персонажа показан в периоды максимального напряжения, когда состояние и чувства экстремально обострены. Именно эта ситуация позволяет автору проникнуть в глубинные пласты человеческой психики и обнажить внутреннюю суть и сложность противоречивой природы человека. У Достоевского в структуре всех произведений нет ни одного литературного приема, фразы или детали, которые не служили бы прямому или косвенному воспроизведению эмоционального состояния героев. Автор изображает внутренний мир человека как противоречивое единство добрых и злых начал в его душе. Достоевский показывает не столько эволюцию душевных качеств героя, сколько его колебания от одной крайности к другой.

Levon MUTAFYAN (Armenia)

Yerevan State Institute of Theatre and Cinema

**THE RUSSIAN CLASSICS AND THEATER OF GYUMRI.
Ostrovsky and Dostoevsky. Experience and tradition.**

The works of Russian classical writers were staged at Gyumri theatre since the end of the 19th century forming Armenian-Russian theatrical connections, which were recorded new developments and remarkable revelations in 20th century. In the first instance at the theatre formed a great interest concerning the works of A. N. Ostrovsky, because the works of one of the founders of the Russian realism has an accentuated social characteristics and direction and they were in harmony with the social perceptions formed in Armenian reality of that time. The story of staging the works of Ostrovsky recorded also an original interpretation and staged solutions of the play "The wood" performed by Vardan Achemyan and Rafael Jrbashyan, which were became a phenomenon in the history of Armenian theater. V. Achemyan and R.

Jrbashyan refused both from traditional and Meyerhold's interpretations and had tried to see explanations of human actions in comedy and emphasize in the character of the "wood" the expression of life's paradoxes. For the realization of this goal stage directors chose the vaudeville/farce genre, which aim was to depict the reality formed by Gurmijskaya and others by making lukewarm atmosphere and monotony of provincial life more vivid and expressive. Vaudeville/farce genre got its new content thanks to the actors, who opposed the true world of feelings and emotions with the world based on fake, pompous and ridiculous values. The absence of curtain in "The Wood" gave to the composition some publicistic colouring, made it closer to our reality and eliminated the boundary between the stage and the auditorium, thus the stage and the activities taking place there, considered as a continuation of the reality or the beginning, on the other side of which was already the hall... The theater of Gyumri was the first among Armenian theaters which was also embarked to the staging of an epic novel of Dostoevsky and creating a remarkable theatrical commentary of the novel "Crime and Punishment". The author of this initiative was Yervand Khazanchyan, who was a student of an outstanding Russian stage director and theorist G. Tovstonogov and through his direct guidance he staged the performance of "The Idiot" novel of F. M. Dostoevsky . The new staging of Dostoevsky again was connected with the name of Yervand Khazanchyan. The staging of the novel "Crime and Punishment" itself offered an interesting starting points, tried to reveal the human and the conflict between him and environment. The 20th century in the world theater became an epoch not only of Chekhov, but also Dostoevsky, forced through the numerous staging of his works to understand the great writer, his heroes, who often propel by paradoxes and everything saw in a development of unique and specific paradoxes. The theaters were interested in human types created by writer. It pushed to the formation of the artistic - theoretical circle and to the creation of Dostoevsky Theater, against which rose a lot of people, especially, the famous researcher of Dostoevsky's works M. Bakhtin, who considered unacceptable the staging of Dostoevsky's novels, because according to him the author had created a polyphonic novel, which could not be compared with drama. Bakhtin, however, was right that polyphonic, multi-structured novel could not be subjected to the drama's demands. And, despite the existence of a debate at the end of 1960s and at the beginning of 1970s works of Dostoevsky were staged not only in Russian theaters. In Leninakan staging everything was concentrated around Raskolnikov-Porfiri - Marmeladova triangular for revealing dramaturgic-directorial concept. Yervand Khazanchyan in his staging stressed the concept of personality cult crashing, opposing Raskolnikov to the reality and to those human understandings, where he was living. The stage director hadn't acquitted his hero, hadn't protected his theory, but without vivid emphasis showed the devastating impact of this theory. Khazanchyan did everything to clarify that philosophical symbiosis which was representing the fighting God and Devil in individual. Therefore, choosing from the polyphonic novel both the formation idea of mutual affinity and opposites of an individual and reality, the stage director went deep through the uniqueness of psychology and perception of the world of an individuals.

Սվետլանա ՊԱՊԻԿՅԱՆ (Լեռնային Ղարաբաղ)

Շուշիի շրջանի Պատմական միջավայրի պահպանման վարչություն

ՇՈՒՇԻ ՄՇԱԿՈՒՑԹ.

ՊՍՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Շուշին՝ որպես մշակութային քաղաքակրթության օրրան, վկայված է քաղաքամրցում և նրա մերձակայքում իրականացված հնագիտական պեղումներով: Աշխարհագրական դիրքն ընդգծում է քաղաքի ռազմավարական կարևոր նշանակությունը, իսկ գրավոր աղբյուրները վկայում են նրա պատմական հնագույն անցյալի մասին:

Ներկա հաղորդման մեջ դիտարկված են Շուշիի մշակութային կյանքի երկու ժամանակաշրջաններ.

Շուշիի զարգացման ոսկեդարը: Այս ժամանակաշրջանն սկսվում է 1805 թ-ից, երբ Ղարաբաղն ընդունեց Ռուսաստանի հովանավորչությունը, և տևում է մինչև 1905թ., երբ Շուշին՝ որպես հարուստ մշակութային և հեղափոխական շարժման կենտրոն, հրդեհվեց և թալանվեց մահմեդականների կողմից Ցարական Ռուսաստանի հրահրած հայերի կոտորածի օրերին:

1805-ին Շուշիի ամրացում տեղակայված ռուսական կայազորը ամրացրեց բերդը: Քաղաքը բաժանվեց երկու մասի. վերին՝ քրիստոնեական ռուսական կայազորով և հայկական երեք թաղամասով, և ստորին՝ մահմեդական՝ մեկ պարսկական թաղամասով: Սկսվում է քաղաքի բուռն զարգացումը: Հայկական փայտե եկեղեցիները վերակառուցվում են քարով, իսկ եղեգնյա պարսկական մզկիթը՝ աղյուսով: Կառուցվում են ռուսահունական եկեղեցին, բերդի նոր ամրացնելը: Հողածածկ տներն ու վրանները փոխարինվում են քարե նորակառույցներով:

1847թ. ընդգրկվելով Շամախիի գավառում՝ Շուշին ստացավ քաղաքի կարգավիճակ և թևակոխեց զարգացման նոր փուլ: Ռուսական ռազմական ինժեներների կողմից կազմվեցին քաղաքի երեք գլխավոր հատակագծեր: Չորրորդ՝ գլխավոր հատակագիծը կազմել է շուշեցի հայ ճարտարագետ Արմենակ Կոնդախասանյանը: Հիմնվեցին շուրջ տասը ուսումնական հաստատություններ (այդ թվում՝ Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը՝ իր տեսակի մեջ առաջինը Հարավային Կովկասում), հինգ տպարաններ, որտեղ հրատարակվում էին դասագրքեր, գեղարվեստական գրականություն, պարբերաթերթեր և ամսագրեր, կառուցվեցին Հասարակական հավաքների ակումբն ու Խանդամիրյանի անվան թատրոնի շենքը:

Այդպիսով, քաղաքի վերին՝ հայկական մասը ծաղկում ապրեց, մինչդեռ ստորին՝ պարսկական մասը՝ ամայացավ ու ավերվեց: Շուշին դարձավ Կովկասի մարգարիտը:

Շուշիի զարգացման երկրորդ փուլը մենք դիտարկում ենք որպես Վերածննդի շրջան, որն սկսվում է Ղարաբաղյան շարժման և ռազմական գործողությունների ավարտից /1994թ./ և շարունակվում է մինչև օրս: Ազատագրված Շուշին ամուր քայլերով վերադառնում է իր մշակութային ընդհատված կյանքին: Նորոգվել է Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի շենքը, որտեղ այսօր գործում է ԼՂՀ մշակույթի և երիտասարդության հարցերի նախարարությունը և Գ.Գյուրջյանի անվան արվեստի ինստիտուտը, վերանորոգված պատմական շենքերում բացվել են Շուշիի արվեստի կենտրոնը, Նարեկացի արվեստի միության կենտրոնը, Կերպարվեստի պետական թանգարանը, Ղարաբաղի գորգերի թանգարանը, քաղաքի պատմության թանգարանը, մշակույթի և երիտասարդության կենտրոնի շենքը:

Светлана ПАПИКЯН (Нагорный Карабах)

Служба по охране исторической среды Шушинского района

КУЛЬТУРА ШУШИ. ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Шуши, как очаг культурной цивилизации, был засвидетельствован археологическими раскопками, проведенными в городе-крепости и ее окрестностях. Географическое расположение и письменные источники города свидетельствуют о его стратегическом назначении и исторической древности.

В докладе рассмотрены 2 периода культурной жизни Шуши.

Золотой век развития Шуши.

Этот период начинается с 1805 года, когда Карабах принял покровительство России, - по 1905 год, когда Шуши, будучи богатым культурным центром и центром революционного движения, был сожжен и разгромлен мусульманами во время резни армян, спровоцированной Царской Россией.

В 1805 году русский гарнизон, расположенный в Шуши, укрепляет крепость. Город делится на 2 части: верхнюю христианскую, с российским гарнизоном и тремя армянскими кварталами, и нижнюю мусульманскую, с одним персидским кварталом. Начинается развитие города. Деревянные армянские церкви перестраиваются в каменные, а тростниковая персидская мечеть – в кирпичную. Возводится русско-греческая церковь, строятся новые крепости бастиона. Земляные дома и палатки-чадыры перестраиваются в каменные дома. В 1847 году Шуши, войдя в Шамахинскую губернию, получает статус города и начинается новый этап в его развитии. Русскими военными инженерами были составлены 3 генплана. Четвертый генплан составил армянский архитектор из Шуши Арменак Кондахсян. Были созданы около десяти учебных заведений (в том числе Девичья школа Мариамян – первое в своем роде на Южном Кавказе), пять типографий, где издавались учебники, художественная литература, газеты и журналы, построены клуб Общественных собраний и театр имени Хандамираяна.

Таким образом, верхняя армянская часть города стала развиваться, а нижняя персидская – опустела и распалась. Шуши стал “Жемчужиной Кавказа”.

Второй этап развития Шуши мы рассматриваем как эпоху Возрождения, которая начинается с окончания боевых действий Карабахской войны (1994 год) и длится по сегодняшний день. Освобожденный город Шуши прочными шагами возвращается к своей прерванной культурной жизни. Отреставрировано здание Девичьей школы Мариамян, где в настоящее время действуют министерство по вопросам молодежи и культуры НКР и институт искусства имени Г.Гюрджяна. В восстановленных исторических зданиях открыты Центр искусств Шуши, Государственный музей изобразительных искусств, Музей ковров Карабаха, Музей истории города, Центр культуры и молодежи.

Svetlana PAPIKYAN (Nagorniy Karabakh)

A preserve administration of the historical environment of Shushi

THE CULTURE, HISTORY AND MODERNITY OF SHUSHI

Shushi was discovered as a cultural development center during ancient excavations which was carried out in Shushi and its surroundings. Its global position and historical data reveal its military importance and its long history.

This report examines 2 periods of cultural development of Shushi:

Shushi's development during Golden Age

The Golden age started from 1805 when a treaty was signed for Russia to protect Karabakh, which was recorded in history as “Kurakcha” peace which lasted till 1905 when Shushi was burnt and destroyed by Muslims.

Shushi possessed danger as it was one of the cultural development centers and a site of revolution. After the Empire of Russia took over Karabakh, the Iranian “Khan” rule of Karabakh and the rights of Ibrahim ruler came to an end, but his and his family’s royal inherited property of Karabakh is not taken. The Russian armed forces were present in the Fortress of Shushi which gave power to Fortress. Shushi was divided into two parts – The Upper part consisted of Christian Russian Armed Forces and 3 Armenian towns and the Lower Muslim part with a Persian town. The development starts. The wooden Armenian churches were reconstructed with stones and the oak Persian mosques were reconstructed with bricks. A Russian-Greek church and a number of fortresses were built. Mud houses and tents (“Jadirs”) were reconstructed with stone. In 1847 Shushi got the status of a city in the Shemakhi state and started a new stage in its development. The civil sector started to develop. The three main layouts were developed by the Russian military engineers. The fourth main layout was developed by Armenak Kondakhsanyan who was an Armenian from Shushi. As life developed, the need for educational institutions aroused. 10 educational establishments were built including the Mariamyan girls’ school which was the first in Caucasus. Alongside with the appearance of education institutions five publishing houses were built. Textbooks, literary books, newspapers and magazines were printed in these publishing houses. With the development of music and theatre a need aroused to build a Social Club and the Khandamiryan theatre. The Upper, so called the Armenian part developed while the lower part became deserted and destroyed. Shushi became the pearl of Caucasus. With the development of the city, the industrialism and capitalism developed and the Armenian Capitalists evolved.

The second stage of the cultural development of Shushi will be considered from 1994 till today, when the renaissance period of Shushi began. The Mariamian girl’s school was reconstructed and the Ministry of Culture and Youth Affairs and Guljyan’s Art Institute were relocated here. In the reconstructed monuments of history and culture Art Centre of Shushi, Narekatsi Art Institute, Art Museum, Karabakh Carpet Museum, Shushi Museum, Archaeological Museum, Eduard Jamgayan’s Museum and Culture and Youth Centre were established. In 2011 and 2012 international festivals took place dedicated to the sculptures of artist Hakob Gyurjyan.

Алла ПАВЛЕНКО (Россия)

«МАТИ» - Российский государственный технологический университет (Москва)

ЦАРСКИЙ ЖИВОПИСЕЦ XVII ВЕКА: АРМЯНИН Б.САЛТАНОВ И ЕГО РУССКИЕ УЧЕНИКИ

Выдающийся художник второй половины XVII столетия царский изограф – живописец армянин Богдан (Иван) Иевлев Салтанов внес весомый вклад в развитие русского искусства XVII в., он явился одной из ключевых фигур в живописи и декоративно-прикладном искусстве Нового времени.

В начале XX столетия творческая биография Б.И.Салтанова была реконструирована крупнейшим исследователем русской культуры «переходного» XVII века А.И.Успенским, о мастере неоднократно писал И.Е.Забелин. Во второй половине XX – начале XXI вв. к творчеству армянина, царского изографа обращались не только армянские исследователи (К.Н.Григорян, М.М.Казарян, В.К.Восканян), но и российские – Е.К.Овчинникова, Н.М.Молева, О.П.Постернак, Н.И.Комашко, А.А.Павленко и др..

Б.И.Салтанов в 1666г. прибыл в столицу Российского государства из Новой Джульфы, армянской колонии Персии близ Исфагана, известной своими мастерами, которые имели исчерпывающее представление о западноевропейском художественном процессе того времени, а также довольно тесные художественные контакты с Европой через Львов и другие художественные центры армянской диаспоры. В Москве Б.И.Салтанов пробыл до 1703 г. (год его смерти).

Б.И.Салтанов был принят в Оружейную палату царским изографом-жалованным живописцем с очень высоким окладом, причем ему было вменено в обязанность «выучить своему мастерству из русских людей учеников». Его учениками стали Карп Иванович Золотарев, Марк Остафьев, впоследствии появились и другие. Всего за годы своей работы в Москве у Б.Салтанова в обучении числилось 23 ученика. Немаловажно отметить, что один из этих живописцев - К.И.Золотарев - в период правления царя Федора Алексеевича и регентства царевны Софьи стал фактически первым придворным художником Москвы.

При приеме в Оружейную палату Б.И.Салтанов был высоко оценен за знание новой для российской художественной практики живописной техники - умение «варить олифу самую добрую» (для картин, исполненных в технике масляной живописи, которая только с середины XVIIв. стала активно применяться в Оружейной палате), великолепно «писал по полотнам» (по холсту), «на меди».

В Оружейной палате мастер возглавил живописную мастерскую. Он писал парсуны (портреты), копировал картины с батальными сценами, созданные иностранными художниками, писал «по полотнам» иконописные сюжеты, обращаясь к русским иконам. живописец не раз привлекался к «хоромному стенному и подволочному письму»-для царских дворцов и храмов создавал композиции с историческими сюжетами (из античной истории), с притчами, евангельскими сценами, орнаментами. Б.И.Салтанов украшал знамена, занимался росписью мебели, предметов декоративно-прикладного искусства, иллюстрировал книги, хорошо был знаком с техникой позолоты по дереву, «письма на меди». В конце XVII – начале XVIIIвв. Б.И.Салтанов занимался и архитектурными проектами – строил Триумфальные ворота (1696 г.), Цейхгауз (1702 г.) в Москве.

Однако, при наличии большого количества документальных свидетельств о работе Б.И.Салтанова в Оружейной палате, до сих пор нет точных сведений о сохранившихся достоверных произведениях мастера, неизвестна ни одна его подписная работа. Современные исследователи имеют лишь приблизительное представление о художественном почерке мастера.

Вопрос об авторстве Б.И.Салтанова ряда произведений остается дискуссионным. Так, атрибуция Б.И.Салтанову так называемого Кийского креста и многочисленных реплик с него, восходящая к началу XX в., в последнее время опровергается. Авторство Б.И.Салтанова относительно миниатюр рукописной «Книги о сивиллах» (1675-1676 гг.) также подвергается большому сомнению. Однако, принадлежность кисти Б.И.Салтанова шедевра русского искусства XVIIв.-«Надгробного портрета царя Федора Алексеевича» (1685 г., ГИМ) в последнее время все более поддерживается исследователями.

В свете проведенных в конце XX в. реставрационных работ нуждается в серьезнейшем анализе свидетельства известных исследователей начала XXв. о том, что ряд икон из Кремлевской Распятской церкви были созданы Б.И.Салтановым.

На наш взгляд, иконы в киотах у Распятия молельни, примыкающей к этому храму, «Богоматерь» и «Иоанн Богослов»-могли быть исполнены именно Б.И.Салтановым. Нуждается в исследовании и тот факт, что Б.И.Салтанов был причастен к созданию всего иконостаса, а также стал автором ряда икон Духовской церкви придворного Новодевичьего монастыря (1680-е годы). Ведь иконы церкви Святого Духа впервые были представлены в экспозиции Новодевичьего монастыря только в 2012 г..

В свете последних архивных изысканий (И.Гаюк. Энциклопедия армянской культуры на Украине) весьма вероятным становится предположение, что Б.И.Салтанов уже был дворянином до приезда в Москву. Во Львове в XVIIв. жил род армян Салтановых дворянского происхождения.

Выдающийся мастер XVII века Б.И.Салтанов, сыгравший большую роль в становлении живописного дела в России, был прекрасным учителем, передавшим свои знания русским ученикам, воспитавшим целую плеяду живописцев. Среди этих учеников, безусловно, выделяется Карп Иванович Золотарев. К.И.Золотарев – один из самых ярких, масштабных и разносторонне одаренных русских мастеров переходного времени. В течение 8 лет обучения живописному делу у Б.И.Салтанова в Оружейной палате, К.И. Золотарев впоследствии, на протяжении более, чем тридцати лет (1667-1698 гг.), создавал парсуны, иконы, скульптурные композиции, чертежи иконостасов, храмов, мебели, украшал орнаментом и портретами грамоты, богослужебные и светские книги, экспериментировал с новыми техниками и технологиями, возглавлял Золотописную мастерскую Посольского приказа. Он работал над иконами и целыми иконостасами в Кремлевских храмах, в храмах Новоиерусалимского, Новодевичьего, Донского монастырей, в церкви пустынноика Варлаама и царевича Иоасафа в Измайлове, Покровской церкви в Медведкове, в церкви Покрова в Филях и пр.. Фактически, создание живописных иконостасов было связано с именем ученика Б.И.Салтанова-К.И. Золотарева. Подписные работы К.И.Золотарева сохранились. Интересно, что стиль и технологические особенности икон К.И.Золотарева некоторым образом близки стилю икон, созданных в 1-ой половине XVIIв. для Армянского храма города Львова (Львовский музей истории религий). Автор этих икон остался неизвестным. Эти первоклассные произведения искусства написаны на доске в технике смешанной (масло, темпера, лаки) живописи. Вряд ли такие иконы не

были известны мастерам Новой Джульфы. А по творчеству ученика вполне можно судить о стиле работы его учителя Б.И.Салтанова. Правомерно утверждать, что К.И.Золотарев унаследовал и блестяще развил то, что было им получено от своего учителя. Думается, мастера армянина Б.И.Салтанова можно было бы поставить в ряд создателей живописного стиля в русской иконе.

Alla PAVLENKO (Russia)

Russian State Technological University MATI (Moscow)

ROYAL ARTIST OF ARMENIA B. SALTANOV OF XVII CENTURY AND HIS RUSSIAN PUPILS

Armenian Bogdan Ivlev Saltakov arrived in Moscow in 1667 from New Jugha, a small Armenian town. He was appointed the principal of the icon painting workroom at the Armory Chamber. Saltakov painted portraits, icons, as well as decorated churches with iconostases and ornamented tsar's palaces.

Saltakov had twenty-three disciples in Moscow. One of the most prominent of them was Carp Ivanovich Zolotarev. He was one of the best Moscow court painters. Zolotarev performed the orders from such Russian tsars as Fedor Alexeyevich, Peter the First and Tsarina Sofia.

The contribution of Bogdan Saltakov and Carp Zolotarev into Russian art of 17th century was really significant.

Դավիթ ՊՈՂՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան)

**«ՆՈՐ ԹԱՆԳԱՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ» ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ
 «ԿՈՒՄՅՐԻ» ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ
 ՎԵՐԱԳՈՐԾԱՐԿՄԱՆ ՆԱԽԱՐԹՅԱԼ**

20-րդ դարի երկրորդ կեսից թանգարանների դերը համայնքների սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր-մշակութային զարգացման գործընթացներում գնալով առավել ազդեցիկ դարձավ: Մի հանգամանք, որը ծնունդ տվեց նոր տիպի բացօթյա թանգարանների, և որոնք ընդունված է ընդհանրական անվանել «համայնքային թանգարաններ», սակայն տարբեր երկրներում զանազան անվանումներով (Էկոթանգարան, դրացիական, ինտեգրվող թանգարաններ) են հանդես գալիս: Վերջիններիս կազմակերպման ու գործունեության մեջ համայնքների ակտիվ ներգրավվածությունը դարձավ գլխավոր պայմանը, և դրանք վերածվեցին ամբողջական կենսամիջավայրերի հիման վրա գործող հաղորդակցական համակարգերի: Այս առումով համայնքային թանգարանների տարբեր դրսևորումների (Էկոթանգարաններ, դրացիական, ինտեգրվող թանգարաններ և այլն) արդյունավետ գործունեությունը հիմք տվեց մի շարք միջազգային գիտական հարթակներում խոսելու «նոր» կամ «համայնքային թանգարանագիտության» ի հայտ գալու մասին: Մի շարժում, որը թանգարանագիտական հետազոտությունների կենտրոնը «թանգարան» ինստիտուցիոնալ հաստատություններից և դասական թանգարանային հավաքածուներից տեղափոխում է ամբողջական կենսամիջավայրերի կայուն զարգացումը:

ՀՀ մշակութային, զբոսաշրջային քաղաքականության վերջին տարիների գերակայությունները պատմամշակութային ժառանգության պահպանման և արդյունավետ օգտագործման առումով, ինչպես նաև թանգարանների արդիականացման գործընթացում առկա հանրային պահանջումները մղում են մասնագիտական ոլորտում փնտրելու թանգարանային արդյունավետ մոդելներ: Նոր թանգարանագիտության մոտեցումների հիման վրա թանգարանների ստեղծումը կարելի է համարել նման փնտրտուքների, պատմամշակութային ժառանգության համալիր արժևորման ու մեկնաբանման հանգուցալուծումներից մեկը:

Մասնավորապես դեռ 1980թ. Գյումրու հարուստ պատմամշակութային ժառանգության հիման վրա ստեղծված «Կումայրի» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի վերակենդանացման առումով առանձնացվում են հետևյալ իրողությունները.

- առկա սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների լուծման մեխանիզմների որոնումը,
- հարուստ պատմամշակութային ժառանգության (նյութական և ոչ նյութական) պահպանման և օգտագործման հիմնախնդիրներն ու համայնքի հայեցողական, հաճախ անտարբեր վերաբերմունքը դրանց հանդեպ,
- համայնքային իշխանությունների, ինչպես նաև պետության կողմից առաջադրվող զարգացման ծրագրերում արգելոց-թանգարանի վերակազմակերպման և ներդրումների ներգրավման ուղղությամբ քայլերը,
- արգելոց-թանգարանի տեղակայվածությունը Գյումրու կենտրոնական բնակեցված հատվածներում և տարածքում գործող մի շարք թանգարանների ու կրթամշակութային հաստատությունների առկայությունը,

- պատմամշակութային ժառանգության անարդյունավետ կառավարումը, որի հետևանքով արգելոց-թանգարանը հայտնվել է անորոշ կարգավիճակում,
  - քաղաքում առկա մասնագիտական և գիտահետազոտական ներուժի ոչ բավարար օգտագործումը, ժառանգության օգտագործման հմտությունների փոխանցման համակարգված գործընթացների բացակայությունը և այլն:
- Առաջարկվում է սույն պատմամշակութային միջավայրի թանգարանացման գործընթացը *դասական թանգարանին* բնորոշ «կառույց-հավաքածու-հասարակություն» կառուցվածքից տեղափոխել «տարածություն-ժառանգություն-համայնք» կառուցվածքին: Վերջինս նպատակային է լուծելու իր իսկ բնական միջավայրում և կրողների կողմից ժառանգության արժևորման խնդիրը, որն ինքնին նպաստելու է տեղում զբոսաշրջության զարգացմանը և բարենպաստ ներդրումների գոտու ձևավորմանը: Այդու «Կումայրի» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի մի հատվածում *էկոթանգարանի* կազմակերպումը նախապայման է հանդիսանում:
- պատմամշակութային ժառանգության համագործակցված (համայնք-տեղական կառավարման մարմիններ-մասնագետներ կամ մասնագիտացված կառույցներ) կառավարման համար,
  - սոցիալ-տնտեսական և պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրների լուծմանն ուղղված ներդրումների՝ ոչ թե ներդրողների գործարար նպատակներին պատմամշակութային միջավայրի հարմարեցմանը, այլև վերջինիս առանձնահատկությունների հիման վրա գործարար միջավայրի զարգացմանն ուղղորդելու համար,
  - Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի կատարած միջգիտական հետազոտությունների և մասնագետների անմիջական ներգրավվման, տեղում գործող թանգարանների հենքի վրա գիտատեղեկատվական կենտրոնի վերաստեղծման համար: Վերջինս, հրնթացս տարածքի պատմամշակութային առանձնահատկությունների բացահայտման, պետք է դրանք արժևորի տեղի բնակիչների շրջանում, զարգացնի դրանց փոխանցման եղանակները՝ որպես զբոսաշրջային ռեսուրս,
  - արգելոց-թանգարանի մյուս հատվածներում արդյունավետ փորձառության աստիճանական կիրառման համար և այլն:

Давид ПОГОСЯН (Армения)

Армянский государственный педагогический университет (Ереван)

ПОДХОДЫ „НОВОЙ МУЗЕОЛОГИИ” КАК ПРЕДПОСЫЛКА ДЛЯ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОГО МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА „КУМАЙРИ”

Во второй половине 20-го века роль музеев стала значимой в различных процессах социально-экономической, социально-культурной жизни общин. Новые социальные требования к этому общественному учреждению вынуждали искать эффективные способы для его модернизации. В этой ситуации был рожден новый вид музея, который, как правило, называют "музеенм общин". Активное вовлечение членов общин в организацию и деятельность такого вида музеев стало существенным условием для его существования. Музеи общин преобразовались как коммуникационные системы, действующие на базе целостных биотопов. Успешная деятельность таких музейных видов (экомузей, общинный музей, интегрированный музей и т.п.) дала возможность на международных научных платформах говорить о появлении "новой" или "общественной музеологии". В рамках нового музейного

дискурса центр исследования от коллекций или институциональной структуры классического музея перемещался к разработке динамических способов, с помощью которых общины могут сохранять, интерпретировать и управлять их наследием для устойчивого развития.

Приоритеты последних лет в области культуры, развития туризма политики Республики Армения в связи с эффективным сохранением и использованием историко-культурного наследия, а также новые общественные требования по модернизации музеев мотивируют специалистов для поиска эффективных музейных моделей. Создание музеев на основе подходов "новой музологии" можно рассматривать как один из результатов таких поисков для комплексной оценки и интерпретации историко-культурного наследия. В частности, в случае реабилитации историко-архитектурного музея-заповедника "Кумайри", который был основан в 1980 на базе богатейшего культурного наследия города Гюмри, можно выделить следующие реалии:

- существующие социально-экономические проблемы и поиски механизмов для их решения;
- проблемы охраны и использования богатого культурного наследия (материальные и нематериальные) и пассивное, часто безразличное отношение к этому вопросу со стороны общин, проживающих в нем или вокруг;
- обработанные и текущие государственные и региональные программы для привлечения инвестиций в реорганизацию музея-заповедника;
- расположение музея-заповедника в центральном населенном месте города и действующие музеи, а также различные культурные, образовательные организации на его территории;
- неэффективное управление историко-культурным наследием, которое привело к настоящему неопределенному статусу музея-заповедника;
- недостаточное использование существующего профессионального и научного потенциала в городе Гюмри. Необходимость систематизированных процессов для внедрения навыков по использованию огромного культурного наследия в целях устойчивого развития и т.д. .

Предлагаем новый процесс музеефикации исторической среды путем преобразования в концептуальной структуре "территория-наследие-община", переходя из традиционной музейной структуры "здание-коллекция-общество". Такая музеефикация прежде всего предназначена для решения проблемы оценки наследия со стороны его владельцев и наследников, которые будут способствовать развитию в городе культурно-познавательного туризма и привлечения новых инвестиций. Таким образом, в одной части музея-заповедника путем создания экомuzeя появятся предпосылки:

- Для совместного (община - местные власти - специалисты или специализированные организации) управления историко-культурного наследия;
- Для инвестиций, предназначенных не только адаптировать наследие к бизнес-целям инвесторов, но и направить эти ресурсы для создания бизнес-среды на основе местных культурных особенностей;
- Для организации научно-информационного центра, используя потенциал Ширакского центра арменоведческих исследований, местных музеев и специалистов. Этот центр будет предназначен не только для изучения, документирования и сохранения культурных особенностей и наследия, но и для использования полученной информации и знаний для обучения, развития навыков местного населения;
- Для применения удачного опыта в других частях музея-заповедника и т.д..

David POGHOSYAN (Armenia)

Armenian State Pedagogical University (Yerevan)

THE APPROACHES OF “NEW MUSEOLOGY” AS A PRECONDITION FOR REHABILITATION OF “KUMAYRI” HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MUSEUM-RESERVE

Second half of the 20th century was the time for the growing role of the museums in different processes of social-economical, social-cultural life of the communities. New social requirements to this public institutions forced to find effective ways to respond them. This situation was the reason to give birth to a new kind of museums which are generally called "community museums". The active involvement of the community members into organization and activity of such kind of museums became the essential condition. The community museums transformed into the communication systems operating on the base of "complete bioenvironments". Productive activity of this type of different museum manifestations (ecomuseum, neighborhood museum, integrated museum etc.) made a background for a series of international scientific platforms to speak about emergence of "new" or "community museology". This international movement conveyed the center of its investigation from collections or the institutional structure of classical museum to development of dynamic ways in which communities preserve, interpret and manage their heritage for sustainable development.

The recent years superiorities in cultural and tourism development political field in the sense of protection and effective utilization of historical and cultural heritage in Republic of Armenia motivates the professionals to search for the effective mechanisms to meet new public requirements of museums modernization. Consequently the approaches of new museology is considered as an effective one for productive ways search.

Particularly in case of rehabilitation of "Kumayri" Historical and Architectural Museum-Reserve which was founded in 1980 on the base of rich cultural heritage of Gyumri city, we can mark out the following realities:

- Existing of social- economic issues and seeking for solution mechanisms;
- The issues of the protection and utilization of rich cultural heritage (tangible and intangible) and passive, often indifferent attitude towards these issues of community living in or around;
- Worked up and ongoing programs by the state and municipal authorities for the involvement investments in the reorganization of the Museum-Reserve;
- The location of the Museum-Reserve in the central inhabited area of Gyumri city and the acting museums and different cultural, educational organizations in its territory;
- -The inefficient management of the historical and cultural heritage which resulted the indefinite status of the Museum-Reserve;
- The insufficient usage of the existing professional and scientific potential in the Gyumri city.

The necessity of systematized processes for building capacities in utilization of the vast cultural heritage for sustainable development in the historical city etc..

We inclined to suggest the new musefication process by transforming above mentioned historical environment from "building-collection-public" classical museum structure to "territory-heritage-community" conceptual structure. First of all the last one is intended to solve the problem of valuation the heritage by its owners and inheritors which

will promote in the city cultural tourism and involve new investments. Thus, the creation of an ecomuseum in one part of the Museum-Reserve will be preconditions:

- For collaborative (community-local authority-specialists or specialized organisations) management of the historical and cultural heritage;
- For investments not only to adapt the heritage to the business purposes of the investors but
- To direct this resources for creation business environment on the basis of the local cultural peculiarities;
- For organising scientific-information center by using the potential of Shirak Armenology Research Center, local museums and specialists. This center will be intended for not only exploring, documenting and preserving the cultural peculiarities, heritage, but making gained information and knowledge the main resources for local people to value their heritage, to develop sense of place;
- For practicing the productive experience in the other parts of the Museum-Reserve, etc.

Татевик САРГСЯН (Украина)

Государственный комитет по охране культурного наследия (Крым)

АРМЯНСКОЕ АРХИТЕКТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КРЫМА

Среди армянских переселенческих очагов, сформировавшихся в странах Восточной Европы и Северного Причерноморья, особое место занимал крымский. Он достиг пика своего расцвета в XIV-XV веках—после хлынувшей на полуостров очередной миграционной волны, и, пережив нескончаемые войны и две депортации, перешагнул в новейшие времена. На протяжении своей многовековой истории крымские армяне внесли весомый и во многом определяющий вклад в поликультурную среду региона, который проявился в торгово-экономических отношениях, земледелии, ремеслах, книгописании и, конечно же, строительном искусстве и каменной пластике. И хотя подавляющая часть памятников зодчества крымских армян, упомянутых в различных источниках, ныне безвозвратно утеряна, их редкие сохранившиеся образцы свидетельствуют о высоком мастерстве создавших их строителей, каменотесов и резчиков.

Архитектурное наследие крымских армян ныне представлено датирующимися XIV-XVIII веками свыше 100 хачкарами, несколькими фонтанами, надгробиями, сюжетными и орнаментальными рельефами. Особое место в нем занимают культовые здания, подавляющее большинство которых относится к XIV—XV векам. Исключением являются храмы Св. Рипсима в Ялте и Св. Никогаеса в Евпатории – редкие постройки, относящиеся к периоду российского господства.

Памятники зодчества крымских армян составляют солидный пласт культурного наследия Автономной Республики Крым и Украины в целом. Они распределены следующим образом:

1. Большая часть памятников каменной пластики, а именно хачкаров, сохранилась в стенах храма Св. Саргиса в Феодосии. Их здесь свыше 90 образцов. Подавляющее большинство сюжетных рельефов находим в храмах Св. Спасителя близ села Богатое и Иоанна Предтечи в Феодосии. Роскошная орнаментальная резьба характерна для храма Св. Рипсима в Ялте. Памятники каменной резьбы встречаются также в других армянских храмах Феодосии, как и Бахчисарая, Белогорского района (в селах Тополевка, Грушевка), в монастыре Сурб Хач, в различных музеях и экспозициях Феодосии, Старого Крыма, Симферополя. В общей сложности численность сохранившихся армянских памятников каменной пластики в Крыму достигает 120 экземпляров.
2. Сооружений средневековых армянских фонтанов сохранилось пять. Два из них находятся в Феодосии, два—на территории монастыря Сурб Хач и один в Алуште, на территории санатория “Утес”.
3. Среди армянских культовых зданий Крыма преобладают небольшие однефные залы. Такие сооружения встречаются в Феодосии (церкви Св. Стефана, Св. Пятницы), в селах Тополевка (церкви Св. Пятницы и Св. Саргиса) и Грушевка (церковь Св. Богородицы). К некоторым из однефных залов с запада пристроены гавиты. Таковые встречаются в Старом Крыму, Бахчисарае, Феодосии, Двухъякорной бухте, Щебетовке, на горном массиве Кара-Даг и так далее. Более просторными среди однефных залов являются их трехапсидные варианты – церковь Св. Саргиса в Феодосии и церковь монастыря Св. Стефана близ монастыря Сурб Хач. Уникальным образцом среди однефных залов является церковь Спасителя близ села Богатое, стрельчатое перекрытие которой в центре переходит в крестовый свод на нервюрах.

Однако, особого внимания, конечно же, заслуживают купольные церкви. Таковыми являются церкви Св. Знамения монастыря Сурб Хач, церкви Иоанна Предтечи, Архангелов Габриела и Микаела, а также Св. Георгия в Феодосии, храмы Св. Рипсима в Ялте и Св. Никогаеса в Евпатории.

Среди армянских культовых памятников особое место занимает расположенный близ городка Старый Крым монастырский комплекс Сурб Хач (Святого Креста), сохранившийся в относительно целостном виде. В 2002 году он передан Украинской епархии Армянской Апостольской Церкви в бессрочное пользование. Той же епархии переданы церкви Св. Саргиса, Св. Геворга, Св. Архангелов Габриела и Микаела в Феодосии, храмы Св. Рипсима в Ялте и Св. Никогаяса в Евпатории. Армянские культовые здания, переданные представителям других конфессий следующие: церкви Иоанна Предтечи, Св. Стефана, Св. Пятницы в заповедном участке «Карантин» в Феодосии и церковь Св. Богородицы в селе Грушевка.

Помимо перечисленных объектов, существуют армянские культовые постройки, не имеющие пользователя. Это, в первую очередь, разрушенные церковные здания Св. Пятницы и Св. Саргиса в селе Тополевка, церковь разрушенного монастыря Св. Спасителя на окраине села Богатое, скальная церковь вблизи села Курское, церковь в Старом Крыму и церковь Иоанна Евангелиста на территории феодосийского «Карантина». Известны также остатки армянских культовых сооружений, представляющих собой памятники археологии. Это монастыри Св. Антона в Двухякорной бухте, Св. Степаноса близ монастыря Сурб Хач, Отузский монастырь в селе Щебетовка, церковь Св. Богородицы в Бахчисарае и безымянная церковь в Феодосии и т.д.

Tathevik SARGSYAN (Ukraine)

State Committee of Cultural Heritage (Crimea)

THE ARMENIAN ARCHITECTURAL HERITAGE OF THE CRIMEA

The Crimean colony takes a special place among the Armenian resettlement centers formed in the countries of the Eastern Europe and Northern Black Sea Coast. It reached the peak of its blossoming in the XIV- XV centuries – after the next migratory wave rushed on the peninsula, and, having endured never-ending wars and two deportations, entered the latest times. Throughout their centuries-old history the Crimean Armenians made essential contributions to the multicultural environment of the region which was shown in trade and economic relations, agriculture, crafts, manuscript art and, certainly, architecture and stone plasticity. And though the overwhelming part of the architectural monuments of the Crimean Armenians, mentioned in various sources now is irrevocably lost, their rare remained samples testify to the great skill of the builders, masons and carvers, who had created them.

The architectural heritage of the Crimean Armenians nowadays is presented by over a hundred cross-stones, dated to the XIV-XVIII centuries, several fountains, gravestones, subject and ornamental reliefs. Cult buildings, vast majority of which belong to the XIV-XV centuries, take a special place in it. The temples to St. Hripsime in Yalta and St. Nickolas in Yevpatoria – constructions relating to the period of the Russian domination – are rare exceptions among them.

Crimean Armenian's architectural monuments make a solid layer of the cultural heritage of the Autonomous Republic of the Crimea and Ukraine as a whole. They are distributed as follows:

1 . The main part of the monuments of stone plasticity, namely over 90 cross-stones, is inserted on the walls of St. Sargis church in Theodosia. The vast majority of subject reliefs can be found in the temples of St. Savior near the village Bogatoye and John the Baptist in Theodosia. The magnificent ornamental carving is characteristic for St. Hripsime temple in Yalta. Monuments of stone carving can be found also in other Armenian churches of Theodosia, as well as Bakhchisaray, the area of Belogorsk (in the villages Topolyovka, Grushovka), in the monastery Surb Khach, in various museums and expositions of Theodosia, Old Crimea, Simferopol. The total number of the remained Armenian monuments of stone plasticity in the Crimea reaches to 120 copies.

2 . Medieval Armenian five fountain constructions are remained on the peninsula. Two of them are in Theodosia, two – in the monastery Surb Khach and one in Alushta – in the territory of the sanatorium "Utyos".

3 . Small one-nave halls prevail among the Armenian cult buildings of the Crimea. Such constructions we meet in Theodosia (churches to St. Stephan and St. Friday), in the villages Topolyovka (St. Friday and St. Sargis churches) and Grushovka (Holly Virgin church). In some cases gavits (transepts) are attached to the one-nave halls from the West. Those are met in Old Crimea, Bakhchisaray, Theodosia, "Dvukhyakornaya" bay, Shchebetovka village, on the mountain Kara-Dag and so on. Three-apse variations, such as St. Sargis church in Theodosia and St. Stephan church of the same-named monastery near the monastery Surb Khach, are more spacious among one-nave halls. A unique example of a single-nave hall is the church of St. Savior near the village Bogatoye, lancet vault of which goes in the center into a cross overlap on the ribs.

However, the dome churches deserve a special attention. Those are St. Sign's church in the monastery Surb Khach, John the Baptist's, Gabriel and Michael Archangels' and St. George's churches in Theodosia, St. Hripsime and St. Nickolas temples in Yalta and Yevpatoria.

Among the Armenian cult monuments the special place is taken by the monastic complex, Surb Khach remained in rather complete look and located near the small town Old Crimea. In 2002 it was given in termless using to the Ukrainian diocese of the Armenian Apostolic Church. Churches St. Sargis, St. George, St. Gabriel and Michael Archangels in Theodosia, temples St. Hripsime in Yalta and St. Nickolas in Yevpatoria are transferred to the same diocese as well. The Armenian cult buildings transferred to the representatives of the other faiths are the following: John the Baptist, St. Stephan, St. Friday churches in the place "Quarantine" in Theodosia and Holly Virgin church in the village Grushovka.

Besides the above mentioned churches, there are cult constructions which do not have a user. First of all these are the destroyed church buildings of St. Friday and St. Sargis in the village Topolyovka, ruined church of the destroyed monastery of St. Savior on the suburb of the village Bogatoye, rocky church near the village Kursk, church in the Old Crimea and John the Evangelist church in the territory of the Theodosia "Quarantine". There are known also the remains of the Armenian cult constructions have been preserved as the monuments of archaeology. Those are St. Anton monastery church in the bay "Dvukhyakornaya", St. Stephan monastery church not far from the monastery Surb Khach, Otuz monastery church near the village Shchebetovka, Holly Virgin church in Bakhchisaray and the anonymous church in Theodosia.

Ирина САРУХАНОВА (Грузия)

Кутаисский государственный университет

К ВОПРОСУ ОБ АРМЯНО-ГРУЗИНСКИХ КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМОСВЯЗЯХ (ашуги старого Тбилиси)

Ашугское искусство этнических армян является важной и неотъемлемой частью грузинской городской культуры. Исследование и документальное подтверждение этого тезиса принадлежит народному поэту Грузии и заслуженному деятелю искусств Армении, академику Иосифу Гришашвили. Одно из лучших произведений поэта, которую справедливо называют "Книгой прощания с прошлым" – "Литературная богема старого Тбилиси". Одна из глав книги называется "Ашуги", после чего Гришашвили читателю "преподносит как лакомое блюдо" стихи Азира. Гришашвили повествует и подчёркивает: "Азира стоит особняком. Его жизнь - продолжение повести о Саят-Нова, ибо ни Иетим Гурджи, ни кто другой не был столь достойным преемником знаменитого "Отца ашугов". Гришашвили оставил и описание внешности Азира: "Бодрый старик с отвислыми с проседью усами, в высокой каракулевой шапке, в платье мокалака (горожанина) с просторными разрезанными рукавами, он и внешностью походил на своего знаменитого "предшественника" .

Азира (Зазира) псевдоним армянского ашуга Абрама Абрамова (Абрамишвили), который родился в 1854 году в селе Шулавери Борчалинского уезда Тифлисской губернии (нынешний Марнеульский район). Его дед, родом из Карабаха, был женат на грузинке родом из Кахетии. В свою очередь отец будущего ашуга женился на тбилисской армянке. С 15 лет Азира жил в Тифлисе и работал в трактире. Здесь, в трактире, Азира и научился грамоте. Здесь же проявились его музыкально-поэтические способности. По словам поэта раскрытию творческих интересов способствовал сам быт города: "Каждое воскресенье ашуги обычно устраивали сборища. Я часто приходил к ним. И именно здесь зародилась любовь к песне. А песни вдохнули любовь к ненавистному чтению книг, поскольку надо было у ашугов записывать и изучать песни, писать научился, но мои записи только я мог разобрать. Отсюда началась моя любовь к песням и где только видел ашугов - терял рассудок. Все мои обращения и мольбы к богу состояли в том, чтобы я от ашугов перенял их искусство". После трёх лет, проведённых в трактире, Азира решил целиком посвятить себя ашугству и оставить работу подмастерья. Он подружился с ашугами и начал петь, переходя от одного застолья к другому. Популярности Азира способствовало то обстоятельство что он оказался талантливейшим продолжателем традиций, установленных тбилисскими ашугами. Исследователь и хроникёр старой тбилисской городской культуры академик Гришашвили так определяет место и роль Азира в истории ашугской поэзии и музыки: "Подобно тому, как Давид Гурамишвили в XVIII веке и Акакий Церетели в XIX веке привнесли и утвердили в классической литературе народный язык, творчество Азира утвердило формы и образы народной поэзии". Надо отметить что Азира боготворил Акакия Церетели. Именно он впервые распространил знаменитое "Сулико"(текст Акакия Церетели, музыка Вареньки Церетели) по местечкам и селениям Грузии. В автобиографии Азира пишет: "Акакий и Саят-Нова одинаково любили народ, оба были слугами и рабами народа. Когда появился Акакий Церетели, ашугов уже забывали и старое уступало место новому. Огромный талант поэта кипел и переливался, неиссякаемый, как выбивающийся из недр источник;

но именно Акакий слышал добрые старые голоса и перенял их звучание! Да, он скроил, сшил и выложил на прилавок множество драгоценных вещей - к сожалению, разносчиков нигде не было видно". Но разносчики были и ими были ашуги, в частности Азира. И его отношение к великому грузинскому поэту вызвано тем что Церетели, как и ашуги, народные чаяния и заботы отображал без прикрас и ложной патетики, говорил с ними на близком им языке правды. Сам же Азира собственным песенно-поэтическим творчеством был популярен не только в своей среде, но и в высших, образованных кругах грузинского общества. Свидетельство этому уважительное отношение к нему со стороны Ильи Чавчавадзе. Будучи основателем и редактором "Иверия" Чавчавадзе опубликовал в двух номерах газеты за 1895 год пространные биографические воспоминания и несколько писем Азира, отрывки из которых процитированы в данной статье.

Азира своим творчеством, подобно другим ашугам-современникам, способствовал просветительской деятельности, о чём он сам писал: "Кто из писателей, наставников, какой лекцией, проповедью можно было внушить то, что мы внушали нашей сладкой игрой и пением". А внушал Азира такую вот нравственно-этическую гражданскую позицию:

"Будь, о душа, как вино светла.
Лучшие помыслы сохрани.
Не умножай в этой жизни зла.
Помыслы тёмные –прогони.
Только доброе вносят в дом,
Жизни не пожалей..
Что мне дворец в раю чужом–
Есть могила в родной земле".

Для стихов Азира эротическая тематика, столь популярная для его собратьев, не была характерна. Зато гражданские стремления и любовь к Тбилиси основные темы его творчества. Так образ Великого Моурави (Георгий Саакадзе, полководец и государственный деятель, в начале XVIII века борющийся за превращение Грузии в единое централизованное государство, был вынужден эмигрировать в Турцию, где был убит) в народной поэзии первым оживил Азира. В его поэзии резко контрастируют романтически возвышенная идеализация исторического прошлого и будничность реализм с характерными отрицательными свойствами современной жизни. Противопоставление прошлого и настоящего сквозная тема его многих стихотворений как, например, стихотворение "Остановился конь на дороге Грузии", в котором он горько скорбит о том что в его время в Грузии нет героев равных царице Тамар и Давиду Агмашенебели (Строителю), наносящих сокрушительный удар врагу. Азира сочинял на армянском и на грузинском языках. Его стихи издавались отдельными маленькими сборниками под разными названиями в 1894, 1903, 1904, 1914 годах, что свидетельствует о популярности автора и без коммерческого интереса никто их издательством бы не занялся. Его стихи звучали за пиршественным столом, на похоронах и поминках. Гришашвили, который назвал Азира "новый Саят-Нова старого Тбилиси", отмечает что "устабаш-певец не превратил своё искусство в источник дохода. Он, правда, пел на всяких пиршествах, и это приносило ему некоторые средства для жизни, но Азира всегда держался с достоинством. Бывали случаи, когда в пьяной компании Азира говорил: "я здесь лишний", брал дайру и уходил". Будучи лично знакомый с ним Гришашвили описал его как "чистую, крайне

скромную, обаятельную, жизнерадостную личность". 24 мая 1920 года тбилисские жители с большими почестями отметили 50-летие творчества любимого ашуга. Кроме грузинских общественных деятелей в юбилейном вечере участвовали Ованес Туманян и Геворк Башинджанян. Умер Азира в 1922 году. Похоронен Азира в Тбилиси, на армянском кладбище Ходживанк, которое было ликвидировано в советское время и на его месте разбит парк и пантеон армянских писателей и общественных деятелей.

Irina SARUKHANOVA (Georgia)

Qutaisi State University

ARMENIAN- GEORGIAN CULTURAL RELATIONSHIPS

(Ashugs of old Tbilisi)

Ashugs art of ethnic Armenian is an important and integral part of Georgian culture. The investigation and documentation of the work belong to the popular poet of Georgia and honoured worker of art of Armenia Acad. Joseph Grishashvili, poet of one of the best works, which is fairly called as "The book of farewell from the past" – "Literary Bohemia of Old Tbilisi". One of the chapters of the book is entitled "Ashugs" after which Grishashvili offers to the reader poetry of Azir as "a dainty dish". Azira is an alias of Armenian Ashug Abram Abramova (Abramishvili), who was born in 1854 in the village of Shulaveri Borchalinskogo County, Tiflis province (now Marneuli). His grandfather, a native of Karabakh, was married to a Georgian woman born in Kakheti. In turn, the father of the future Ashug married an Armenian in Tbilisi. 15 years old Azira lived and worked in Tiflis in a tavern. Here, in a tavern, Azira learned to read. Here he showed his musical and poetic ability. According to the poet, creative interests were exposed by life of the city itself: "Every Sunday Ashugs usually arranged gatherings. Often I come to them. And there was born the love to song. And songs inspired love to heated reading books, because it was necessary for Ashugs to record and study songs, they could write, but my writings were made out by me only. So, my love for the song was born and where I saw Ashugs I lost my mind. All my appeals and prays to God was that from Ashugs I adopted their art. Popularity of Azira facilitated by the fact that he was a talented successor of the traditions established by Tbilisi Ashugs. Researcher and chronicler of old Tbilisi Municipal Culture Acad. Grishashvili defines the role and place of Azira in the history of Ashug poetry and music: "Just as David Guramishvili in the XVIII century and Akaki Tsereteli in the XIX century, introduced and approved popular poetry in classical literature, creative work of Azira approved models and examples of popular poetry.

For Azira poetry erotic theme, so popular for his brethren, has not been characterized. But civil commitment and love of Tbilisi is the main theme of his work. In his poetry romantic sublime idealization of historical past and everyday realism with characteristic negative features of modern life is distinctly contracted. Contraposition of past and present is underlined theme of many of his poems. Azira created his works both in Armenian and Georgian. His poems were published into separate small collections under different titles in 1894, 1903, 1904, 1914. Being personally acquainted with him, Grishashvili described it as "a clean, extremely modest, charming, cheerful personality." On May 24, 1920, in Tbilisi, residents with great ceremony celebrated the 50th anniversary of the creative work of favourite Ashug. Azira died in 1922. Azira was buried in Tbilisi, the Armenian cemetery Khojivank, which had been eliminated in the Soviet era and in its place is a park and a pantheon of Armenian writers and public figures

Դավիթ ՔԵՐՏՄԵՆՉՅԱՆ (Հայաստան)
 ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ (Երևան)

**ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾ
 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ**

Որքան էլ հայկական ճարտարապետությունը դավանում է ավանդականության սկզբունքներ, այնուամենայնիվ, այսօրվա իրականությունը թելադրում է վերանայել պատմականորեն ընդունված եկեղեցիների դասակարգումը և ընդարձակել այն նոր կատեգորիաներով: Ըստ էության, ձևի և բովանդակության փոխկապվածության սկզբունքով ճարտարապետությունը հարափոփոխ է, որտեղ բացառություն չէ եկեղեցաշինությունը: Խնդիրն այն է, որ Հայաստանում նոր եկեղեցիների նախագծման բնագավառում պետականորեն հաստատված նորմեր դեռևս չկան: Ինչպես նաև տրամաբանական չէ միջազգային նորմերի ներմուծումը Հայաստան, քանզի յուրաքանչյուր երկիր կամ կրոնական գերատեսչություն ունի իր դավանական հավատամքը: Հայաստանում ժամանակակից եկեղեցու նախագծումը անհրաժեշտաբար պետք է հիմնվի տեղական մշակված նորմերի վրա, որ օրգանապես պետք է միահյուսի ժառանգական դասակարգումներն ու արդի կյանքի տվյալները: Վերջինիս համար հիմք կարող է ծառայել անկախության տարիներին կառուցված 200 եկեղեցիների փաստավավերագրական ուսումնասիրությունը, որ կատարվել է ներկայացվող աշխատությունում՝ հանգելով հետևյալ նախնական արդյունքների:

- 1 Դասակարգումներում ամրագրել աղոթասրահի տարածության նորարարական մեկնաբանության մի քանի օրինակների գոյությունը, «Մեծ եկեղեցիների» ժամանակակից կիրառությունը, որմնանկարչության վերագործնաբար, խաչքարային արվեստի աննախադեպ վերելքը, «Բաց խորան» եկեղեցիների տարածումը և այլն:
- 2 Գոյություն ունեցող հայկական եկեղեցիների դասակարգումներին ավելացնել հետևյալ կատեգորիաները.
  - ա) Սփյուռքի համայնքային եկեղեցիները, որոնք իրենց ընդգրկված մակերեսների ծրագրով և գործառնություններով միանգամայն տարբեր են, քան հայաստանյան օրինակները.
  - բ) պրակտիկայում ի հայտ եկած եկեղեցական աննախադեպ տիպերը, ինչպես օրինակ՝ սեփական և որոշ հաստատությունների պատկանող, քաղաքային և զանազան կարգի բնակավայրերի, արտաբնակավայրային, հատուկ գործառնությունների համար նախատեսված եկեղեցիները և այլն:

Давид КЕРТМЕНДЖЯН (Армения)
 Институт искусств НАН (Ереван)

**О КЛАССИФИКАЦИИ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКОВНОЙ АРХИТЕКТУРЫ
 ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ**

В годы независимости значительных масштабов достигла архитектура церковных зданий. Без изучения характеристики этих сооружений невозможно понять этот период архитектуры. Около двухсот церквей были рассмотрены нами, которые заставляют пересмотреть процесс проектирования категорий церквей, региональные, градостроительные особенности в том числе и региональные связи между старыми и новыми церква-

ми, пространства молитвенного зала, пробуждения большой церкви и возрождения фресок, развития искусства хачкаров, открытый алтарь и т.д. Сегодня нужно добавить новые категории для классификации церквей, например, сообщества церквей диаспоры. В последние десятилетия получили распространение городские, областные и внеобластные церкви и церкви, предназначенные для специальных обрядов.

David KERTMENJYAN (Armenia)
Institute of Art of NAS (Yerevan)

ABOUT THE CLASSIFICATION OF ARMENIAN CHURCH ARCHITECTURE FROM INDEPENDENCE PERIOD

The period of independence witnessed an outstanding church building activity in Armenia. The investigation of almost 200 churches of the period conducted new design tendencies. However, new life conditions dictated new alterations: functional, infrastructural and technological ones, which in turn changed the existing classifications of church architecture. For the new classification are apparent the following aspects: rebirth of “Large scale” church tradition, recall of wall painting iconography, spread of the ‘Open alter” churches, as well as mastership in “Khackar” design of minor forms. The classification should be extended by new categories of churches, such as diaspora community church complexes, combined types churches, private churches, urban churches in different scales, churches for special ceremonies, churches having free layouts of praying hall, etc...

Ջեմմա ԲԱՐՈՆԱՍՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ (Երևան)

ՄԵՐ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԳԱՆՁԸ

Բարբառը համաժողովրդական լեզվի տարածքային տարբերակն է, որը սպասարկում է հասարակության որոշակի հատվածի:

Ազգային լեզուների զարգացումը տանում է դեպի բարբառների աստիճանական վերացում: Անուրանալի փաստ է, որ երբ որևէ ժողովուրդ կորցնում է պետականությունը, մեծանում է մասնատվածությունը, խորանում են բարբառային տարբերությունները: Եվ հակառակը. ժողովրդի գոյապահպանության տեսակետից օգտակար են միասնացման ու կենտրոնացման միտումները, որոնց մի բաղադրիչ մասն էլ միասնական գրական լեզվի զարգացումն է: Մենք ձգտում ենք գրական լեզվի կանոնարկման՝ նվազագույնի հասցնելով շեղումները, լեզվական աղավաղումները, որոնց զգալի մասը բարբառների ազդեցությամբ է բացատրվում:

Կարելի է ասել, որ բարբառների գոյությունը յուրատեսակ խանգարիչ գործոն է պետական լեզվի զարգացման հարցում: Իր պետության շահերը հարգող քաղաքացին իրավունք չունի պաշտոնական հանդիպումների, հավաքների, գիտաժողովների ժամանակ տուրք տալ բարբառին՝ խոսելով իր մայրենի խոսվածքին բնորոշ շեշտադրությամբ: Պաշտոնական խոսքում բարբառաբանությունն աններելի է: Անառարկելի է, որ գրական լեզվին լավ տիրապետելը ավելացնում է խոսողի ազդեցությունը:

Մակայն բարբառներն անսպառ աղբյուր են թարմ, կենսունակ, դիպուկ ու պատկերավոր բառերի, արտահայտությունների, դարձվածքների, թևավոր խոսքերի: Բարբառները կենսատու ավիշ են ներարկում գրական լեզվին:

Շարունակելով հակադրությունը՝ նշենք, որ բարբառն էլ ի՛ր յուրօրինակ հմայքն ունի, երբ միմյանց հետ հաղորդակցվում են միևնույն տարածքից սերող մարդիկ, հայրենակիցներ: Բարբառը մտերմացնում, հարազատացնում է մարդկանց:

Խելամտորեն օգտվելով բարբառների բառազանձից՝ կունենանք հարուստ ու կենսունակ գրական լեզու:

Джемма БАРНАСЯН (Армения)

Институт языка НАН (Ереван)

СОКРОВИЩЕ НАШИХ ДИАЛЕКТОВ

Диалект – это разновидность общенародного языка, которым пользуется определенная часть общества на определенной территории.

Развитие национальных языков приводит к постепенному исчезновению диалектов. Неоспоримый факт, что когда народ теряет государственность, растет разобщенность и усугубляются диалектные различия. И напротив, для жизнестойкости народа важны соединительные и центростремительные тенденции, составляющей частью которых и является развитие единого литературного языка. Мы стремимся к упорядоченности

норм литературного языка, сводя до минимума отклонения и языковые искажения, которые в большей степени обусловлены влиянием диалектов. Можно сказать, что диалекты являются своего рода фактором торможения на пути становления государственного языка. С точки зрения приверженности национальным интересам недопустимо во время официальных, торжественных мероприятий или научных собраний отдавать предпочтение диалекту и говорить на родном наречии. На уровне официального общения использование диалекта – однозначно нонсенс. Вне всякого сомнения, блистательный литературный язык делает речь спикера гораздо убедительной.

Однако несомненно и то, что диалекты – это неиссякаемый источник новых, живых, сочных и ярких слов и выражений, фразеологизмов и крылатых слов. Диалекты – это свежий сок, который является живительным для литературного языка.

Продолжая тему “литературный язык и диалекты” отметим, что диалект особенно очарователен в разговорной речи соотечественников, носителей одного и того же диалекта. Он сближает людей и делает их родными.

При правильном использовании лексической сокровищницы диалектов наш литературный язык будет еще богаче и прекрасней.

Jemma BARNASYAN (Armenia)
Institute of Language NAS (Yerevan)

THE TREASURE OF OUR DIALECTS

Dialect is the territorial version of public language that serves a certain part of the society.

The development of national languages leads to the gradual elimination of dialects. It is an undeniable fact that when a nation loses its statehood, and then raises the disunity, the dialect differences are being deepened. And on the contrary, from the point of view of the coexistence of the nation the unification and centralization tendencies are usable and the constituent part of those is the development of unitary literary language. We strive for the regulation of the literary language minimizing the deflections, language distortions the vast majority of which are explained by the impact of dialects.

One can say that the existence of dialects is considered to be a distinctive preventive factor in state language development. However, the dialects are inexhaustible source of fresh, viable, apt and expressive words, expressions, phrases and catch phrases. The dialects pour life-giving lymph into the literary language.

Proceeding with the contradiction, it is worth to mention that each dialect has its peculiar fascination when people from the same territory, fellow countrymen communicate with each other. A dialect brings the people closer together.

Taking the advantage of wisely using the dialect vocabulary, we shall have rich and viable literary language.

Գայանե ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ (Հայաստան)

Երևանի լեզվաբանական համալսարան

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՆԻՇ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱ և ԱՆՑՑԱԼ ԱՆԿԱՏԱՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԶՆԵՐՈՒՄ

Հայերենի տարածքային տարբերակներին բնորոշ է քերականական համանիշությունը, այսինքն՝ նույն իմաստի դրսևորման համար քերականական տարբեր կառուցատիպերի կիրառումը եղանակաժամանակային համակարգերում: Դրանք եղանակաժամանակային ձևերը կազմելիս գործառում են ձևաբանական այնպիսի միջոցներ, որոնք հատկանշվում են իմաստային համարժեքությամբ և ձևային տարարժեքությամբ: Նյութի դիտարկումից պարզվում է, որ սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերում առկա համանիշության դրսևորումները պայմանավորված են բայական տարբեր կազմությունների՝ մասնիկակազմ և դերբայակազմ (սիրիլ իմ//գրսիրում, չուզիմ//չում ուզի), դերբայակազմ և գրաբարատիպ ձևերի(խօսում ի//խօսի), նույն դերբայի փոփոխակների(մըմըմ//մընում էմ) գործառմամբ: Նկատի ունենալով վերոնշյալը՝ սահմանազատել ենք բարբառային տարածքներ:

Բարբառների զարգացման արդի մակարդակում ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակաձևերում համանիշ ձևերի գործածությունը մեծ մասամբ պայմանավորված է գրական լեզվի ազդեցությամբ: Ներկայումս ներկայի և անցյալ անկատարի՝ ում վերջավորությամբ անկատար դերբայով և օժանդակ բայով հարադրված կազմությունները գործառում են նաև այնպիսի տարածքներում, որոնք երբևէ Ում ճյուղին չեն պատկանել: Այսպես, Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի մեծ մասում միջին և նոր սերնդի մարդիկ իրենց բնիկ ձևերին զուգահեռ և նույնիսկ ավելի հաճախ գործածում են ներկայի և անցյալ անկատարի՝ ում վերջավորությամբ անկատար դերբայով և օժանդակ բայով զուգորդված կազմություններ: Այս երևույթը սկսել է գործել վաղուց՝ 19-րդ դարի վերջերից, և այդ է պատճառը, որ ակնհայտորեն նախապես Լիս և Կու ճյուղերին պատկանող մի շարք խոսվածքներ(Մեհտիշեն, Ղափանի որոշ գյուղեր, որոնք 19-րդ դարի վերջերին գաղթել են Խոյից), մոռացության մատնելով ներկայի և անցյալ անկատարի սեփական կազմությունները, այժմ գործածում են գլխավորապես ում-ով ներկա և անցյալ անկատար: Դա բացատրվում է ոչ այնքան Ում ճյուղի բարբառների, որքան գրական լեզվի ազդեցությամբ:

Гаяне ГЕВОРГЯН (Армения)

Ереванский лингвистический университет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМИЧНЫХ ГРАММАТИЧЕСКИХ СТРУКТУР В АРМЯНСКИХ ДИАЛЕКТАХ В ФОРМАХ, ВЫРАЖАЮЩИХ СМЫСЛ НАСТОЯЩЕГО И ПРОШЕДШЕГО НЕСОВЕРШЕННОГО ВРЕМЕН

Для региональных версий систем наклонения и времен армянского языка характерна грамматическая синонимика, т.е. применение различных грамматических структур для выражения одного смысла. В них применяются такие морфологические средства, для которых характерны семантическая синонимика и разновидность форм. После изучения материала становится ясно, что проявление грамматической синонимики в формах, выражающих смысл настоящего и прошедшего несовершенного времени, обусловлено разными глагольными структурами: с аффиксами и деепричастиями (*siril im//gəsirəm*,

chuzim//*chəm. uzi*), деепричастиями и формами древноармянского (*xosəm i//xosi*), а так же использованием различных форм одного и того же деепричастия (*mənəm//mənum əm*). Учитывая вышеизложенное, мы определили диалектные ареалы.

На современном этапе развития диалектов использование синонимических форм настоящего и прошедшего несовершенного в значительной степени обусловлено влиянием литературного языка.

В настоящее время временные формы Um настоящего и прошедшего несовершенного проник в такие диалектные ареалы, которые никогда не входили в число диалектной ветви Um. Так, в большей части населенных пунктов Армении представители среднего и нового поколений параллельно с традиционными формами настоящего и прошедшего несовершенного и даже значительно чаще употребляют формы с um. Этот процесс начался давно, в конце прошлого столетия и в нем заключена причина того, что ряд говоров, бесспорно принадлежавших ранее ветвям Lisi Ku, ныне предав забвению исконный способ образования настоящего времени, использует исключительно формы сum (Мехтишен, некоторые села Капанского района, население которых в начале прошлого века репатриировались из Хоя). Этот факт объясняется скорее влиянием литературного языка, чем диалектов ветви Um.

Gayane GEVORGYAN (Armenia)

Yerevan Linguistic University

THE USE OF SYNONYMICAL GRAMMATICAL STRUCTURES IN THE PRESENT AND THE PAST IMPERFECT TENSES OF ARMENIAN DIALECTS

Grammatical synonymy - the reflection of the same grammatical meanings through different grammatical forms - is typical to the mood and tense system of the regional variations of the Armenian language. Such morphological means, for which semantic synonymy and a version of forms are characteristic, are applied. The study of the material shows that the expression of synonymy in the present and past imperfect tenses is conditioned by the use of different verbal constructions- constructions with affixes and with verbals (*siril im// gəsirəm*, *chuzim//chəm. uzi*), with verbals and verbal formations of Old Armenian (*xosəm I /xosi*), and constructions including variants of the same participle (*mənəm//mənum əm*). Taking into account the above mentioned things, we have identified the dialectal areas.

At the current level of the development of dialects, the use of synonymous forms in present and past imperfect tenses is mostly conditioned by the influence of the literary language.

Today, the constructions of present and past imperfect, formed by a combination of imperfect participle and tense forms of auxiliary verbs, are also used in areas that do not belong to the *Um* branch in any way. Thus, in most parts of the Republic of Armenia people of new- and mid-generations, together with their native form, use constructions with the *UM* ending show the present and past imperfect tenses. This phenomenon started from the end of the 19th century, and that is the reason that some dialects (spoken in Mahtishen and some villages of Kapan, inhabitants of which migrated from Khoy at the end of the 19th century), which formerly belonged to the branches *KU* and *LIS*, have been forgotten. Thus, for the construction of present and past imperfect tenses, *UM* is primarily used. This is explained more by the influence of the literary language than by the dialect of *UM* branch.

Հրանուշ ԶԱՔՅԱՆ (Հայաստան)

Գյումրու պետական մանկավարժական ինստիտուտ

ԿՐԿՆԱՍԵՏՈՒԹՅԱՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ 17-18-Ը ԴԱՐԵՐԻ ԼԱՏԻՆԱՏԻՊ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Զեկուցման մեջ քննության է ենթարկվում բայերի կրկնասեռության ըմբռնումը 17-18-րդ դարերի լատինատիպ քերականություններում:

Այս շրջանի գործնական-տեխնիկական բնույթ ունեցող քերականական աշխատություններում դասակարգվում են բայի սեռի և իմաստի պահանջով դրվող լրացումները, նկատվում է որոշ բայերի՝ երկու սեռի նշանակությամբ պայմանավորված՝ տարբեր հոլովներով լրացումներ ընդունելու փաստը:

Չնայած այն հանգամանքին, որ քերականներից շատերն անդրադառնում են բառարանային միևնույն բառույթում ներգործական և կրավորական իմաստներ համատեղող (գրաբարում ինչ-որ չափով կրկնասեռություն դրսևորող) «հասարակ» սեռի քննությանը՝ նրանցից և ոչ մեկը (Կդեմես Գալանոս, Հովհաննես Հոլով, Խաչատուր Կարնեցի և այլք) չի նկատում ներգործական և չեզոք սեռերի իմաստների համատեղումը (արդի ըմբռնմամբ՝ կրկնասեռ) բայական միևնույն բառույթի շրջանակներում. գրաբարում կրկնասեռություն ունեցող բազմաթիվ բայեր զետեղվում են միասեռ բայերի շարքերի մեջ:

Հինհայերենյան բնագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայերենը 5-րդ դարում ունի թե՛ հասարակ, թե՛ կրկնասեռ բայեր, բայց երկրորդ տեսակը այս շրջանի քերականություններում չի ճանաչվել, քանի որ հայերենը մշակվել է այն լեզուների օրինակով, որոնք չունեն ներգործական և չեզոք սեռերի համատեղումներ (հունարեն, լատիներեն):

Տվյալներ չունենք, թե երբևիցե հայերենի բայական համակարգում «հայտնվեցին» արդի ըմբռնմամբ կրկնասեռ /նբ,չբ/ բայերը, բայց որ գրաբարի դասական շրջանում դրանք արդեն կան, անվիճելի է:

Հին շրջանի քերականները եթե նկատում էլ են նույն բայի՝ միևնույն ժամանակ հայցական և այլ հոլովներով լրացումներ ընդունելու փաստը, ապա դա կապում են զուտ հոլովառության և ոչ նույն բառույթում երկու սեռային իմաստների համատեղման հետ:

Ներգործական և չեզոք սեռերի իմաստների համատեղումը բայերի մեջ նկատվում է միայն 18-րդ դարի ինքնուրույն քերականություններում: Այս շրջանում ինչ-որ չափով փոխվում են հայերենի ուսումնասիրության սկզբունքները. պահանջ է առաջադրվում գրաբարի քերականության շարադրանքը հիմնել տեքստերի բարեխիղճ ուսումնասիրության վրա:

Քերականներ Մ.Մեբաստացին և Պ.Դպիրը նկատում են որոշ բայերի խնդրանական առանձնահատկությունը, այն է՝ ներգործական և չեզոք սեռերի նշանակություններով պայմանավորված՝ տարբեր հոլովներով լրացումներ ընդունելու փաստը, սակայն ոչ մեկը այդ երևույթը կրկնասեռություն չի անվանում:

ВОСПРИЯТИЕ ДВУЗАЛОГОВОСТИ В ЛАТИНОТИПНЫХ ГРАММАТИКАХ 17-18-ЫХ ВЕКОВ

В докладе рассматривается восприятие двузалоговости глаголов в латинотипных грамматиках 17-18-ых веков.

В грамматических трудах этого периода, имеющих практико-технический характер, классифицируются дополнения, которые требуют употребления глаголов, имеющих залоги. У некоторых глаголов наблюдается факт принятия дополнения, выраженного разными падежами и обусловленного смыслом обоих залогов.

Несмотря на то обстоятельство, что многие из грамматистов в одной и той же словарной лексеме отражают совмещение действительного и страдательного залогов (проявляющее в габаре в некоторой степени двузалоговость) как следствие “простого” залога и никто из них (Кхемес Галанос, Оганес Олов, Хачатур Карнеци и др.) не замечал совмещения смыслов действительных и страдательных залогов (в современном понимании двузалоговость) в рамке одной и той же глагольной лексемы: в габаре многочисленными глаголами, имеющими двузалоговость, помещают в тот ряд глаголов, который имеет один залог.

Изучение оригиналов древнеармянского языка показывает, что армянский язык в 5-ом веке имел как простые так и двузалоговые глаголы, однако второй тип в грамматике этого периода не был признан, так как армянский язык был разработан по образцу таких языков, которые не имеют совмещений действительных и средних залогов (н-р, греческий, латинский).

У нас нет информации, с каких пор в армянской глагольной системе “появилась” в современном понимании двузалоговость глаголов, но факт, что они уже существуют в классическом периоде габара, бесспорен.

Грамматисты древнего периода, если и отмечают факт принятия одним и тем же глаголом дополнения, которое одновременно выражается винительным и другими падежами, то они это связывают лишь с управлением, а не с совмещением двух залоговых смыслов в той же лексеме.

Совмещение смыслов действительных и средних залогов в глаголах наблюдается лишь в независимых грамматиках 18-ого века. В этом периоде в какой-то степени изменяются принципы изучения армянского языка: предлагается требование излагать грамматику габара на основе добросовестного изучения текстов.

Грамматисты М. Себастиаци и П. Дпир замечают особенность управления некоторых глаголов, как обусловленную значениями действительных и средних залогов, и факт принятия дополнения, выраженного разными падежами, но никто не называет это явление двузалоговостью.

Hranush ZAQYAN (Armenia)

Gyumri State Pedagogical Institute

THE UNDERSTANDING OF DOUBLE VOICE IN LATIN-TYPE GRAMMARS OF THE 17TH AND 18TH CENTURIES

The work discusses the understanding of double voice in Latin-type grammars of the 17th and 18th centuries.

In the grammatical works of practical-technical character of this period are classified the objects put by the demands of the voice and the meaning of the verb, it is observed the fact of accepting the objects of different cases due to the meaning of two voices of some verbs.

Despite the fact that many grammarians touch upon the examination of the “common” voice in the same lexeme of the dictionary of combining the meanings of active and passive voices/ expressing some kind of double voice in Ancient Armenian “Grabar”/, none of them / Kghemes Galanos, Hovhannes Holog, Khachatur Karnetsi and others/ notice the compatibility of the meanings of active and neutral voices / by the contemporary perception “double voice”/ within the same verbal lexeme: in Ancient Armenian “Grabar” many verbs having double voice are considered to be monovoice verbs.

The study of the Ancient Armenian originals shows that in the 5th century the Armenian language had both the common and revoiced verbs but the second type wasn't acknowledged in the grammars of this period as the Armenian language has been developed by the example of the languages which do not have the combinations of active and neutral voices / Greek, Latin/.

We have no information from when “appeared” by the contemporary perception the double voice /active, neutral/ verbs in the Armenian verbal system, but the fact that in the classical period of Ancient Armenian “Grabar” they already existed, is indisputable.

Even if the grammarians of the ancient period notice the fact of accepting the objects with accusative (objective) and other the case at the same time of the same verb, then they connect it only with cases and not with the compatibility of two voiced meanings in the same lexeme.

The compatibility of the meanings of active and neutral voices in the verbs is observed only in the independent grammars of the 18th century. In this period the principles of the study of the Armenian language somehow change: a requirement is promoted to establish the grammar narration of “Grabar” on the basis of exact study of the texts.

The grammarians M. Sebastatsi and P. Dpir notice the object-taking peculiarity of some verbs, i.e.: the fact of taking objects with different cases due to the meanings of active and neutral voices, but nobody calls this phenomenon a double voice.

Լայիկ ԽԱՉԱՏՏՅԱՆ (Հայաստան)

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽՈՍՈՒՑԹՐ ԵՎ ՆՐԱ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Խոսույթի հասկացությունը ծագել է նախադասությունից դուրս գալու և վեր-
ֆրազային շարահյուսություն թափանցելու լեզվաբանության հետաքրքրությամբ. Խո-
սույթի տեսությունն օգնում է նոր լույսի ներքո քննելու շարահյուսական մի շարք իրո-
դություններ: Առանձնացնում են խոսույթի երկու հիմնական տեսակ՝

ա) Անհատական, որ բացահայտում է մարդու ներաշխարհը և առավելապես լի-
արժեքորեն դրսևորվում է գեղարվեստական գրականության, ինչպես նաև փիլիսոփա-
յական և հոգեբանական տեքստերում:

բ) Ինստիտուցիոնալ, որի տարածքում մարդ ներկայացնում է հասարակական
տարբեր ինստիտուտներ, ինչպես՝ քաղաքական, դիվանագիտական, բժշկական, ման-
կավարժական, կրոնական, մարզական, գիտական, լրատվական և այլն:

Ինստիտուցիոնալ խոսույթի տարատեսակներից մեկն էլ քաղաքական խո-
սույթն է, որ համարվում է քաղաքական լեզվաբանության ուսումնասիրության առար-
կա: Քաղաքական խոսույթը լեզվական գործիք է քաղաքական իշխանության համար
մղվող պայքարում: Այն քննարկվում է որպես քաղաքական հայտնի գործիչների խոս-
քային պրակտիկաների ամբողջություն և բխեցվում է նրանց հրապարակային ելույթնե-
րից (Ջ.Քենեդի, Ջ.Բուշ, Բ.Ելցին, Բ.Օբամա, Վլ.Պուտին, Ս.Սարգսյան և ուրիշներ):

Քաղաքական խոսույթն ունի երկու չափում՝ իրական և հնարավոր:

Իրական խոսույթի դեպքում հետազոտողը նկատի ունի որոշակի խոսքային
գործունեություն, ինչպես նաև խոսքային այդ գործընթացում առաջացող տեքստեր, ո-
րոնք դիտարկվում են լեզվաբանական, հարալեզվաբանական և էքստրալեզվաբանա-
կան փաստերի փոխազդեցությունների համատեքստում:

Խոսույթի հնարավոր դրսևորումը նշանային տարածությունն է, որ ներառում է
լեզվական և ոչ լեզվական նշանները, որոնց համահավաք դենոտատը համարվում են
քաղաքականության աշխարհը, արտահայտությունների լիակատար ամբողջությունը,
խոսքային գործունեությունը, խոսքի ժանրերը, որոնք հատուկ են ինչպես հաղորդ-
մանը, այնպես էլ տվյալ բնագրին:

Քաղաքական խոսույթը, իբրև լեզվաբանական հասկացություն, դրսևորվում է
լեզվական միջոցներով, որոնք հանդես են գալիս իբրև խոսույթի արտահայտման գոր-
ծիքների ամբողջություն: Այդ գործիքներն են լեզվի բառային, քերականական և ոճական
միջոցները, որոնց համատեքստում կարևորվում են փոխաբերությունը, չափազանցու-
թյունը, հակադրությունը, կրկնությունը, հոետորական հարցումը, կոչականը և այլն:

Քաղաքական խոսույթի ներգործությունն ու արդյունավետությունը պայմանա-
վորված են լեզվական միջոցների համալիր և նպատակային գործածությամբ:

Лалик ХАЧАТРЯН (Армения)

Армянский государственный педагогический университет (Ереван)

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС И ЕГО ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА

Понятие “дискурс” возникло из интереса лингвистики взглянуть в ту сторону предложения и проникнуть в сверхфразовый синтаксис. Теория дискурса позволяет под новым светом рассмотреть некоторые синтаксические явления. Ученые выделяют два основных вида дискурса:

а/индивидуальный, который раскрывает внутренний мир человека и всесторонне проявляется в художественной литературе, а также в философских и психологических текстах;

б/ институциональный, в пространстве которого человек представляет разные социальные институты: политические, дипломатические, медицинские, педагогические, религиозные, спортивные, научные, информационные и т.д.

Разновидностью институционального дискурса является политический дискурс.

Предметом изучения политической лингвистики является политический дискурс. Это один из вариантов дискурса, который рассматривается как языковое орудие в борьбе за политическую власть. Политический дискурс исследуется как целостность языковой практики известных политических деятелей, исходящая из их публичных выступлений (Дж. Кеннеди, Дж. Буш, Б. Ельцин, Б. Обама, Вл. Путин, С.Саркисян и др.).

Политический дискурс имеет две критерии: реальный и возможный.

При реальном дискурсе исследователь имеет в виду определенную речевую деятельность, а также в процессе порождения речи тексты, которые рассматриваются в контексте лингвистических, паралингвистических и экстралингвистических фактов.

Возможное проявление дискурса есть знаковое пространство. Оно включает языковые и не языковые знаки, у которых денотатом является политический мир, завершенная целостность выражений, речевая деятельность, речевые жанры, которые свойственны как сообщению, так и данному тексту.

Политический дискурс, как лингвистическое понятие, проявляется языковыми средствами, которые выступают как целостность орудий проявления дискурса. Такими орудиями являются лексические, грамматические и стилистические средства, в контексте которых важны метафора, гипербола, противопоставление, повтор, риторический вопрос, обращение и т.д.

Действенность и результативность политического дискурса обусловлены комплексным и целенаправленным употреблением языковых средств.

Lalik KHACHATRYAN (Armenia)

Armenian State Pedagogical University

POLITICAL DISCOURSE AND ITS LANGUAGE MEANS

The concept of "discourse" emerged out of linguistic interest to look beyond the sentence and penetrate *super-sentential syntax*. The theory of discourse allows in a new light to consider some syntactic phenomena. Two main types of discourse are identified by the scientists:

a) An individual that reveals the inner world of a man and fully manifested in literature, as well as in psychological and philosophical texts;

b) Institutional, in the domain of which a person represents different social institutions: political, diplomatic, medical, educational, religious, sporting, scientific, information, etc. The political discourse is a type of institutional discourse.

The object of studies of Political Linguistics is the political discourse, i.e. one of the variants of discourse observed as a means of the struggle or campaign conducted for gaining political power. Political discourse is viewed as the integrity of discourse practices of prominent politicians and, consequently, it derives from the public speeches of latter (for instance, John Kennedy, George W. Bush, B. Yeltsin, Barak Obama, Vladimir Putin, S.Sarkisyan etc.).

Political discourse has two criteria: real and possible. In actual discourse, the researcher means a speech activity, as well as texts in the process of generating speech that are considered in the context of linguistic, paralinguistic and extra-linguistic facts. A possible manifestation of discourse is a semiotic domain. It includes language and non-language signs, whose denotation is the political world, completed integrity of expressions, speech activity, speech genres, which are peculiar to a message and the text.

The political discourse, as a linguistic concept, is expressed through linguistic means, which constitute a whole set of tools or means of political discourse. Among the major means we distinguish the lexical, grammatical and stylistic ones. Within the context of major linguistic resources (figures of speech) metaphors, hyperboles, antitheses, repetitions, rhetorical questions, vocatives, etc. are of particular significance.

The influence and efficiency of political discourse is contingent on complex and target-oriented use of appropriate linguistic means.

Մարիետա ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)

Գյումրու պետական մանկավարժական ինստիտուտ

Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ «ՈՒՍՏԱ ԿԱՐՈ» ՎԵՊԻ ԼԵԶՎԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Զեկուցման մեջ քննարկվում են Ավ.Իսահակյանի «Ուստա Կարո» վեպի /տես՝ Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ.4 1975, «Գլուխներ Ուստա Կարո վեպից»/ լեզվա-
 ոճական առանձնահատկությունները:

Ուսումնասիրությունը կատարվում է մի կողմից ժամանակակից գրական արևելահայերենի նորմավորման, մշակման ու կատարելագործման ընդհանուր ընթացքի, այդ գործընթացի մեջ գոյակցող տարբեր ուղղությունների ու մոտեցումների, մյուս կողմից՝ վեպի ժանրով, ապա՝ հեղինակի ասելիքով պայմանավորված առանձնահատկությունների հաշվառումով, նաև Ավ. Իսահակյանի իբրև անհատ ստեղծագործողի՝ միայն իրեն հատուկ ուրույն մասնահատկությունների բացահայտմամբ, որոնց շնորհիվ նա իր մեծ նպաստն է բերել արևելահայ լեզվի կատարելագործման մեջ և մյուս մեծերի՝ Հովհ. Թումանյանի ու Վ. Տերյանի հետ ստեղծել քսաներորդ դարի առաջին տասնամյակների հայ գրականության դասական մակարդակը նաև լեզվական առումով:

Իսահակյանն ինքը վեպը համարել է «հայ ժողովրդի զգացմունքների, ձգտումների, երազանքների, տառապանքների էպոպեան՝ մանավանդ հանուն ազգային անկախության մղվող պայքարի»:

«Էպոպեա» եզրույթի նոր ընկալմամբ, իրոք, «Ուստա Կարոն» էպոպեա է, հատկապես եթե նկատի առնենք դեպքերի ընդգրկուն ժամանակաշրջանը՝ 19-րդ դարի 90-ական թվականներից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը և խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում:

Վեպի լեզվական կարևորագույն արժանիքը բնական խոսքային մթնոլորտն է, ընդ որում հեղինակն ինքն է տալիս վեպի լեզվարվեստը գնահատելու բանալին: Նրա հերոսի՝ Ուստա Կարոյի մասին գյուղացիներն ասում են. «Ուստան նմանը չունեցող խոսքաշեն մարդ է»: Ապա՝ «Ուստան շատ տեղեր թափառելով, բնականաբար, իր լեզվի մեջ թափանցել էին զանազան գավառներից որոշ տարբեր, ձևեր ու ոճեր, որով նրա խոսած լեզուն տարբեր բարբառներից մի տեսակ խառնուրդ էր դարձել»/ էջ 224/:

Վեպի ժանրի պահանջով և հեղինակային նպատակադրման իրականացման ձգտումով Իսահակյանը վարպետորեն կատարել է գրական հայերենի, խոսակցական լեզվի, բարբառային տարբերի, նաև գրաբարյան իրակությունների գուգորդումներ:

Այդ գործածություններն առկա են լեզվական բոլոր մակարդակներում՝ բառապաշար, քերականական իրողություններ, լեզվաարտահայտչական միջոցներ, ժողովրդական մտածողությանը հատուկ դարձվածքներ, օրինանքներ, մաղթանքներ, անեծքներ, թևավոր խոսքեր, սեղմ արտահայտություններ, նաև նոր բառեր, բառերի կարճ ձևեր, գրաբարյան բաղարկություններ:

Այս ամենի վրա զգացվում է Իսահակյանի անհատական լեզվամտածողության ակնառու կնիքը:

Мариетта ХАЧАТРЯН (Армения)

Гюмрийский государственный педагогический институт

СВОЕОБРАЗИЕ РОМАНА АВЕТИКА ИСААКЯНА "УСТА КАРО"

В докладе рассматриваются языково-стилистические особенности романа.

Исследование проводится с одной стороны раскрытием общего процесса нормирования, обработки и усовершенствования современного литературного восточно-армянского языка, а также сосуществующих в этом процессе направлений и подходов, с другой стороны – специфичных языковых особенностей Исаакяна, с помощью которых совместно с другими великими армянскими поэтами армянская классическая литература достигла нового уровня.

Сам Исаакян считал свой роман “эпопеей чувств, стремлений, мечтаний, страданий армянского народа, особенно в борьбе за национальную независимость”.

По восприятию термина “эпопея”, действительно, “Уста Каро” – эпопея, особенно если иметь в виду эпоху охватывающую события с 90-ых годов 19 века до первой мировой войны и утверждения советского строя в Армении.

Важнейшая языковая заслуга романа – естественная речевая атмосфера, причем автор сам дает ключ к оценке языка романа.

Об Уста Каро говорят: “Уста бесподобно речистый человек”. В речи много странствующего Уста естественно пронзались диалекты различных провинций: определенные элементы, формы и стили, и его речь превратилась в оригинальную примесь из разных диалектов.

По требованию жанра романа и стремлением осуществления авторской цели, Исаакян мастерски сочетал литературный армянский язык, разговорную речь, элементы диалекта, а также древнеармянский язык. Эти формы имеются во всех языковых уровнях: лексика, грамматические формы, выразительные средства, присущие народному мышлению фразеологизмы, благословения, пожелания, проклятия, крылатые слова, краткие выражения, а также неологизмы, древнеармянские контаминации.

Во всем этом чувствуется наличие печати индивидуальности высокой языковой культуры великого поэта.

Marietta KHACHATRYAN (Armenia)

Gyumri State Pedagogical Institute

THE CHARACTERISTIC FEATURES OF AV. ISAHAKYAN'S NOVEL "USTA (MASTER) KARO"

The work touches upon the lingo-stylistic peculiarities of Av. Isahakyan's novel "Usta (Master) Karo" /see: Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. Չորրորդ, 1975, «Գլուխներ Ուստա վեպից»/. The research is carried out, on the one hand, on the basis of the development and improvement of modern literary Western- Armenian, including various trends and approaches concerning this process, on the other hand, on the basis of the genre of the novel, taking also into consideration the revelation of the characteristic features peculiar only to Av. Isahakyan as an individual writer, due to which he has made a great contribution to the development and improvement of the Western - Armenian literary language, and together with other famous writers such as H. Tumanyan and V. Teryan-created the classical level of the literature of the first half of the twentieth century.

Isahakyan himself thought that the novel was "the epopee of the feelings, ambitions, dreams, sorrows and moreover the fight for the national independence of the Armenians". According to the modern definition of the term "epopee" the novel "Usta Karo" is really an epopee, especially if we take into consideration the period during which the events took place, from the 90s of the 19th century till the World War I and the establishment of the Soviet regime in Armenia.

The significant value of the novel is the natural speech atmosphere; moreover the author Himself proposes the clue for the assessment of the language - art of the novel. The farmers describe his hero Master Karo as follows: "nuimuih tufuilip ^nvUhgnq Junupu^bU iluiprj. t: Master has wandered over various places, and naturally some elements, morphemes and styles of different dialects have penetrated into his speech and it became a mixture of all these dialects" /p. 224. As requires the genre of the novel Isahakyan made a use of the elements of literary Armenian, colloquial language and dialects, hand in hand with old Armenian units. These elements are present in all linguistic levels, including, vocabulary, grammatical units, expressive means, idioms, blessings, wishes, curses, proverbs and also new words, short forms of the words etc. All these, of course, bear the seal of Isahakyan's individual linguistic thinking.

Գագիկ ԽԱՉԻԿՅԱՆ (Հայաստան)

Գյումրու պետական մանկավարժական ինստիտուտ

ԳՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՐԺԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐ

Ճանաչված գրողների միջև տեղի ունեցած փոխհարաբերությունների, գրչակիցների հանդեպ վերաբերմունքի, նրանց ստեղծագործությունների մասին արտահայտած կարծիքների բացահայտման հետ կապված հարցերը հետաքրքիր ու կարևոր գրականագիտական թեմաներ են: Այս ասպարեզում կատարված որոնումների և ուսումնասիրությունների շնորհիվ պարզվում են գրողների աշխարհայացքի, կենսափիլիսոփայության ու գեղագիտության տարբեր կողմերի, գրական երկերի հանդեպ նախասիրությունների, գեղարվեստական ճաշակի մի շարք առանձնահատկությունները:

Զեկուցման մեր հետաքրքրությունների կենտրոնում են հայտնվել գրական ու կենսական առնչությունների, միմյանց ստեղծագործությունները գնահատելու ու արժևորելու այն դրվագները, որոնք կապված են Ավետիս Ահարոնյանի և իր ժամանակակից նշանավոր հայ գրողներ Ավետիք Իսահակյանի, Դանիել Վարուժանի, Կոստան Ջարյանի հետ:

Ավ.Իսահակյանի «Հայդուկի երգեր» բանաստեղծությունների շարքի, Դ.Վարուժանի «Հովիվը», Կ.Ջարյանի «Տատրագոմի հարսը» պոեմների և Ա.Ահարոնյանի «Ազատության ճանապարհին» ժողովածուի թեմատիկ-գաղափարական արձարձումների միջև կա նկատելի հոգեհարազատություն: Առնչությունները կապված են ֆիդայական պայքարն այդ ստեղծագործություններում պատկերելու հետ: Ազատագրական պայքարի գերխնդիրները գեղարվեստորեն արձարձելիս գրողը հենվում էր թե՛ հայ գրողների /Ռ.Պատկանյան, Բաֆֆի/ ու մտավորականների /Ք.Միքայելյան/ և թե՛ սեփական կենսափիլիսոփայությունից կատարված եզրակացությունների վրա: Իր որոշ ստեղծագործությունները գրելիս Ահարոնյանը խթաններ է ստացել նաև գերմանացի փիլիսոփա և գրող Ֆ.Նիցշեի «Այսպես խոսեց Զրադաշտը» արձակ պոեմում արտահայտված հզոր անհատի ու ճակատագրին ընդդիմանալու մասին գաղափարներից:

Վերոհիշյալ հայ գրողները նաև արժևորել են միմյանց գեղարվեստական ստեղծագործությունները: Դ.Վարուժանն իր պոեմը ընծայագրել է Ա.Ահարոնյանին, նրան հղել «Պատգամավորներս» բանաստեղծությունը: Կ.Ջարյանը ևս իր պոեմը մակագրել է «Ա.Ահարոնյանին»: Ահարոնյանը ծավալուն գրախոսություն է տպագրել նրա պոեմի մասին: Զեկուցման մեջ նորություն են հատկապես Ա.Ահարոնյանի հետ կապված գրական երևույթների մեկնաբանությունները:

Гагик ХАЧИКЯН (Армения)

Гюмрийский государственный педагогический институт

ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ И ОЦЕНКИ

Вопросы, касающиеся выявления взаимоотношений между известными писателями, обращений к собратьям по перу, выраженных мнений об их произведениях являются интересными и важными литературоведческими темами. Благодаря исканиям и исследованиям в этой области выясняется ряд особенностей мировоззрений писателей, разных сторон их философских и эстетических взглядов, предпочтений по отношению к литературным сочинениям, художественного вкуса.

В нашем докладе, в центре внимания оказались те отрывки литературных и биографических связей, взаимные отзывы произведений, связаны с А. Агароном и совре-

менными ему знаменитыми армянскими писателями А. Исаакяном, Д. Варужаном, К. Заряном.

Между тематическим идейным развитием стихотворного ряда А.Исаакяна “Песни гайдука”, поэм Д.Варужана “Пастух”, К.Заряна “Невеста Татрагома” и сборником А.Агароняна “На пути к свободе” есть видимое духовное родство, а, именно, в этих произведениях отображена борьба армянских гайдуков /фидай/. Художественно развивая проблемы освободительной борьбы, писатель опирался на умозаключения, сделанные из философских идей как армянских писателей /Р.Патканян, Раффи/ и интеллигенции /К.Микайелян/, так и своих собственных. В некоторых своих произведениях А.Агаронян воодушевлен идеями немецкого философа и писателя Фридриха Ницше о могущественном индивиде и сопротивлению судьбе, выраженными в его поэме - прозе “Так говорил Заратустра”.

Выше упомянутые армянские писатели высоко ценили также литературные произведения друг друга. Д.Варужан в своей поэме сделал дарственную надпись А.Агароняну, а стихотворение “Мои представители” посвящена ему. К.Зарян так же подписал свою поэму “А,Агароняну”. А.Агаронян напечатал объемную рецензию о его поэме. Новизна нашего сообщения заключается в интерпретации литературных явлений, связанных с А.Агароняном.

Gagik KHACHIKYAN (Armenia)

Gyumri State Pedagogical Institute

LITERARY CONTIGUITIES AND EVALUATIONS

Issues touching upon the exposure of mutual relations between the famous writers, the attitude towards fellow-writers, the explanation of their expressed opinions about their works are of great interest and importance for literary critical themes. Due to the searches and studies fulfilled in this field, a number of peculiarities are turned out concerning the different sides of the writers' world, philosophical and aesthetic looks, their predilection for literary works and artistic taste as well.

In our report the fragments of literary and vital relations are in the focus of attention that evaluate each other's works which refer to the works of Avetis Aharonyan and Armenian contemporary writers Avetik Isahakyan, Daniel Varujan, Kostan Zaryan.

There is a considerable cordiality between the thematic ideological development of poetry series of “Songs of Hayduk” by Av. Isahakyan\, the poems of “Shepherd” by D. Varujan, “Tatragom's bride” by K. Zaryan and the collection of “On the way to freedom” by A. Aharonyan. The relations are related to represent the Fidayi struggle in those works. While touching upon the main issues of liberating struggle aesthetically, the writer made his deductions from the works of both Armenian writers/R. Patkanyan, Raffi/, and intellectuals/Q. Mikayelyan/ and from his own philosophical points. When writing some of his works, Aharonyan has also been inspired by the ideas of the German philosopher and writer F. Nietzsche's work “So told Zaradust” which expressed the ideas of a strong individual and the resistance of fate. The above mentioned Armenian writers have also evaluated each other's literature works: D. Varujan has autographed his poem to A. Aharonyan, has sent him the poem entitled “My delegates”. Aharonyan has printed an extensive review about his poem. The novelty of the report is in the explanation of literary phenomena which especially refer to A. Aharonyan.

Անահիտ ՀԱԿՈՒՅԱՆ (Հայաստան)

Գյումրու պետական մանկավարժական ինստիտուտ

**ՀԱՄԱՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՀԱՅԵՑԱԿԵՏԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ
 ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱՂԱՐՁՆԵՐՈՒՄ**

Քսաներորդ դարի 2-րդ կեսերին աշխարհի մի շարք երկրներում ձևավորվեց նոր գիտաճյուղ՝ ցեղասպանագիտությունը, որի անմիջական հետևանքներից մեկն էլ եղավ այն, որ մեծ հետաքրքրություն առաջ եկավ դեպի Հայոց մեծ եղեռնը նաև արտերկրի գեղարվեստական գրականության մեջ: Կարճ ժամանակ էր հարկավոր, որ համազգային աղետի «ընթերցումը» ստանար ահագնացող արձագանքներ, կապվեր առաջին հերթին համամարդկային խնդիրների՝ տասնամյակների ընթացքում լրացվելով ավելի ու ավելի հրատապ դարձող տեսանկյուններով: Այդ մասին են վկայում Վոնեգուտի, Անգլադայի, Գուարչի, Հիլզենրաթի, Յալչընի, Շաֆակի, Փամուքի, Այլիալիի (վերջինիս վեպը ենթավերնագրում ունի «Վեպ-ռեքվիեմ» ուշագրավ հավելումը) և այլոց երկերը: Դրանցից ամեն մեկը, ուղղակիորեն թե միջնորդավորված, բերում է որոշակի հայեցակարգ՝ դիտված իր ազգային ու ժամանակային հեռավորության դիրքերից, սակայն գնալով ընդհանրական է դառնում մի միտում, որի համաձայն՝ հայերի ցեղասպանությունը առավել քան երբեք աղերսներ է ստանում մարդ էակի աղավաղվող բնության հետ, թույլ է տալիս ճանաչել նաև մեզ՝ արժևորված «դրսից»: Կատարվածը չի կարող անտեսվել, քանի որ շարունակում է մնալ «չսպիացած վերքը», որը «հարստանում է» մարդկային բարոյալքման ու նահանջի նորանոր փաստերով: Անպատիժ ու չդատապարտված ոճիրը շարունակական է... Այստեղից էլ՝ նրա համամարդկային նշանակությունը, որ քաջ գիտակցում են աշխարհի գրողները: Վտանգված է ամեն մի անհատի, հանրության գոյավիճակը, ժամանակն է կանգ առնելու, քանի որ պայթող ականը հենց մեր կողքին է: Իսկ մյուս կողմից մարդուն սպառնում է գոմբի դառնալու աղետը, որն արտահայտվում է նրա այքերի դատարկությամբ, ամեն ինչի հանդեպ կատարյալ անտարբերությամբ: Ժամանակակից վեպը, դիմելով անցյալի վերաիմաստավորմանը, դառնում է էլ ավելի բարդ ու բազմանշանակ, քանի որ ականհայտ է դառնում հումանիստական քաղաքակրթության սպառումը, մարդկային փոխըմբռնման անհնարինությունը նույնիսկ միևնույն էթնիկական սահմաններում: Տասնամյակների հեռավորությունը չի խլացնում կորուստների ցավը, և մեր օրերում գնալով հրատապ է դառնում ամենաեականի մասին հարկավոր լրջությամբ արտահայտվելու ձգտումը: Անցյալը անսպասելիորեն հառնում է մեր այսօրվա մեջ, և մարդկությունը հաճախ հայտնվում է հարցադրումների նույն մոգական շրջանակներում, ինչ որ քսաներորդ դարասկզբին: Մեր խոսքում փորձում ենք ներկայացնել ժամանակակից արտասահմանյան վեպի առավել կարևոր էջեր, որոնք առանձնանում են հարցադրումների լայնությամբ, սկզբունքայնությամբ ու մտահղացման ինքնատիպությամբ:

Анаит АКОПЯН (Армения)

Гюмрийский государственный педагогический институт

ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОТГОЛОСКАХ АРМЯНСКОЙ ТРАГЕДИИ

Во второй половине 20-го века в ряде стран мира формировалась новая отрасль истории - наука о геноциде, и как следствие, все усиливающийся интерес к армянскому народу, к его трагедии начала XX века, которая своеобразно отразилась также в зарубежной литературе. В скором времени отражение общенациональной трагедии приобрело весомые отголоски, связанные в первую очередь с общечеловеческими проблемами, а в течении десятилетий дополнялось все более важными концепциями. Об этом свидетельствуют последние романы Курта Воннегута, Марии Англада, Гонсало Гуарч и Гуриаран, Хильзенрата, Яльчн, Элиф Шафак, Памук, Айлисли/ роман последнего имеет подзаголовок “Роман-реквием”/. Каждый из этих произведений прямо или косвенно вносит определенный аспект, издавлеконстатирующий собственные национальные и современные ракурсы, но всеобщей становится тенденция общечеловеческого осмысления содеянного, главенствует мысль о том, что геноцид армян прежде всего подтверждает факт страшного упадка человеческого сознания. Эти книги являют собой также довольно объективный взгляд извне, помогающий нам как бы лучше познать самих себя.

Совершенное в первых десятилетиях XX века преступление не может быть забытым или проигнорированным, ибо продолжает оставаться “незарубцованной раной”/название романа современного армянского прозаика Ст. Аладжаджяна/, все время “обогащаясь” новыми фактами бесчеловечной жестокости и упадка.

Преступления, неосужденные и ненаказанные, имеют продолжения. Отсюда вытекает значимость проблемы ответственности человека, которую осознают писатели самых разных национальностей. Под угрозой существование всех и каждого: пора остановиться!

Современный роман, обращаясь к переосмыслению прошлого, становится более сложным и многозначным: очевидно неминуемое оскудение гуманистических ценностей, невозможность взаимопонимания даже в одних и тех же этнических границах. Почти столетняя давность не ослабляет горечь потерь, и в наши дни все более злободневным становится разговор о насущном. Прошлое трансформируется в настоящее, и человечество часто оказывается в одном и том же замкнутом кругу. В докладе мы пытаемся рассмотреть некоторые стороны романов вышеуказанных авторов, которых отличают широта видения, принципиальность и самобытность мышления.

Anahit HAKOBYAN (Armenia)

Gyumri State Pedagogical Institute

COMMON TO ALL MANKIND REFLEXION OF THE ARMENIAN TRAGEDY IN THE FICTION

In some countries the second half of the twentieth century gave birth to a new scientific branch called Genocide Studies, which resulted in a huge interest towards the Great Armenian Genocide in the foreign fiction. Not much time was needed for the “reading “ of the national catastrophe to gain more and more powerful repercussions, connecting it with problems common to all mankind, filling it with more and more actual aspects. This is testified with works by Vonnegutt, Angladay, Guarch, Hilgenratt, Yalchin, Shafak, Pamouk, Aylisli (the latter’s novel has an addition subtitled “Novel-Requiem”) and others. Each of them, directly or indirectly brings forward a definite point of view observed from the national or temporal positions, but the farther the more general the tendency for the Armenian genocide to get connected with the perverted human nature also giving chance to recognize us, estimating “from the outside”. This genocide can’t be ignored as it still remains “an uncicatrized wound” which is enriched with more and more facts of human amorality and treachery. The uncondemned and unpunished crime still goes on... And that is the reason for its being common to all the humankind, which is clearly realized by all the writers in the world. The existence of every person and of the whole society is endangered. It’s high time to stop as the exploding bomb is at our hand. On the other hand, the humankind is under the threat of turning into a zombie, that is reflected in the emptiness in people’s eyes and in the complete indifference towards the events happening around them. Reappraising the Past, modern novel becomes more complicated and significant because the exhaustion of the human civilization and the mutual misunderstanding even within one ethnic group is quite obvious. The distance of decades can’t sink the pain of the losses into torpor, and to-day it is becoming more and more necessary to pay a sufficient attention to the most essential problems. The Past unexpectedly revives in our today’s life and the humankind often appear inside the magic circle of the same problems as in the early twentieth century. In our report me make an effort to present the most important pages of the modern novel, which stand apart due to the width, principality and uniqueness of the problems.

Այլիս ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ (Հայաստան)

Հայաստանի գրողների միություն (Երևան)

ՀԵՏԱՆԿԱԽԱՍՏՄԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ԱՐՁԱԿԻ ՈՐՈՇ ՖԵՆՈՄԵՆՆԵՐ

Հետանկախացման շրջանի հայ գրականությունն անկասկած վերելք է ապրել և ունի իր առանձնահատկությունները: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ հազարամյակ, հարյուրամյակ փոխվեց, փոխվեց հայտնագործությունների, բացառիկ արագացումների, հաղորդակցության աննախադեպ հնարավորությունների մեջ: Մարդու և մեքենայի սահմանները վտանգավոր չափերով ջնջվում են:

Քանի որ գրականագետ չեմ, այլ՝ գրող գրականագետների ուշադրությունն եմ ուզում հրավիրել մի քանի երևույթների վրա, որոնցից ինքնուրույն գլուխ հանել չեմ կարողանում, թեև փորձում եմ:

Խնդիրներից մեկը, որին գուցե մասնակիորեն անդրադարձել է մեր գրականագիտությունը, անկախացման ժամանակներում գրողի ավելի ընդգծված ինքնապեղումն է... Իմ գյուտը չէ, որ արվեստում հետաքրքրողը, ընթերցողի ցանկասիրությունը բավարարողը միշտ էլ հասարակության հոռի կամ արատավոր կողմերն ի ցույց հանելն է... Հետո, թե ինչպես է պատժվում այս կամ այն պատվիրանի ոտնահարումը, պատժվում է արդյոք, ինչ պատիժ է սահմանվում տվյալ զանցանքի համար պատմական տվյալ ժամանակահատվածում... Ինքնամաքրման այս եղանակը, որ արյամբ մեզ է փոխանցվել Նարեկացուց, երբ ի հայտ է գալիս, ներկայացնում է մեր հասարակության տվյալ պահի վիճակը՝ *որքանո՞վ է այն պատրաստ ապաշխարության...* Հիմա մեր բոլորի ախտերը, թաքուն հանցանքները, մեղքերը հաճախ առաջին դեմքով՝ հոգնակի կամ եզակի, պեղողներից լավագույնը դա անում է Լևոն Խեչոյանը: Թեև մյուսներս էլ, եթե հաջողության ենք հասնում, ապա միայն այս միջոցով...

Մոտեցա իմ մյուս դիտարկմանը, որը լուրջ ուսումնասիրության կարիք ունի...

Իմ «Ճյուղեր-տերևներ» և Դիանա Համբարձումյանի «Աստծո բնակեցրած երկրում» վեպերը մասնակցեցին նույն մրցանակաբաշխությանը և միաժամանակ մրցանակ ստացան... Չէի հասցրել զարմանալ այս երկու գործերում առկա զուգատիպություններից, երբ ի հայտ եկավ Հովիկ Վարդումյանի «Կանթեղը», իսկ հետո ձեռքս անցավ Էդուարդ Խաչիկյանի «Մուրբ մասունքի առեղծվածը» վեպը: Մրանք գործեր են, որ գրվել են գրեթե նույն ժամանակամիջոցում՝ իրարից անկախ: Այս չորս վեպերից զոնե երեքում կա օրագրային տարրը... Կարծում եմ, իմ գրչընկերներին էլ ժամանակի տարեգիրը լինելու կոչվածությունն է ուղղել այս հնարանքին... Երկրորդը, որ ավելի հետաքրքիր է զուգատիպություններից, դա գրեթե «ժամանակի մեքենա» ֆանտաստիկ ժանրի հասկացությունից օգտվելու ընտրությունն է: Բոլորիս հերոսներն էլ պատմական ամենատարբեր ժամանակների մեջ դեգերելու հատկություն ունեն կամ ձեռք են բերում ըստ հանգամանքների... Սա այնքան էլ հեշտ որոշում չէ, ինչպես և սեփական անձը պեղել, քրքրել, տանջելը:

Զուգատիպություններից մեկն էլ անձի վերամարմնավորմանը (ռեինկարնացիային) դիմելու հնարանքն է, որի հակաքրիստոնեական լինել-չլինելու մասին մտորել և գրեթե եկել ենք նույն եզրակացության, որ արյան հիշողությունը Աստծո պարզն է, և մենք պետք է լսենք Նրա հաղորդագրությունը:

Մյուսը, որ շատ վաղուց արդեն նորություն չէ համաշխարհային գրականության համար, մեզանում հաջողությամբ աշխատող ֆանտաստիկան է, որին սակայն

շատ զգույշ պետք է վերաբերվել, որովհետև հայտնի չէ, թե պայթյունի պահին ինքն հոգեբանական ուր տեղանքում կլինես՝ սթրեսի, ընկճախտի, էջֆորիայի, թե՛ մի այլ նորագյուտ փսիխոպաթիայի:

Մեր ժամանակակից գրականության ընդգծված խնդիրներից է նաև մեր մայրենի լեզվի գործածությունը: Գոնե՛ ինքս իմ խնդիրը տեսնում եմ ոչ թե գրականության լեզուն խոսակցականին մոտեցնելու, այլ հակառակը անելու մեջ:

Алис ОГАНЕСЯН (Армения)
Союз писателей Армении (Ереван)

НЕКОТОРЫЕ ФЕНОМЕНЫ АРМЯНСКОЙ ПРОЗЫ ПОСТСОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

Нет сомнения, что армянская проза постсоветского периода пережила подъем и имеет свои особенности. Иначе и не могло быть, поскольку встал черед нового века да и нового тысячелетия, и это чередование произошло наряду с открытиями и исключительным ускорением, а также – беспрецедентными возможностями коммуникаций. Стирание размежевания человека и машины стало весьма опасно.

Поскольку я не литературовед, а только писатель, то обращаю внимание литературоведов на некоторые феномены, в которых я не могу самостоятельно разобраться, хоть и пытаюсь.

Один из них – это проблема “самораскопки” писателя постсоветского периода, к которой литературоведение быть может частично касалось... Я не открою ничего нового, если скажу, что в писательском искусстве самое интересное для читателя, которое удовлетворяет его вожделения, это раскрытие писателем падких и порочных сторон общества. Далее, читателю интересно, как наказывается нарушение той или иной заповеди, и наказывается ли оно, или какое наказание установлено для данного поступка в данный исторический период? Когда этот путь самоочищения, который был привнесен в нашу кровь от Нарекаци, начинает проявляться, представляя состояние нашего общества в данный момент, указывая, насколько оно готово к раскаянию... Сейчас такие “раскопки” всех наших пороков и тайных преступлений лучше всех осуществляет (часто с первого лица) Левон Хечоян. Все мы, т.е. все остальные, если добиваемся успеха, то посредством только этого пути.

Я подошла к моему второму соображению, которое нуждается в серьезном рассмотрении...

Мой роман “Ветви-листья” и роман Дианы Амбарцумян “В стране, населенной Богом” участвовали в одном и том же конкурсе и одновременно завоевали призы. Я еще не успела удивиться параллелизмами, существующими в этих двух работах, когда появилась “Лампада” Овика Вардумяна, а потом в мои руки попался роман Эдуарда Хачикяна “Мистерия святой мощи”. Эти работы были написаны независимо друг от друга и почти в один и тот же период. По крайней мере в трех романах из всех этих четырех присут-

ствует элемент, присущий дневнику... Полагаю, что одно и то же призвание быть хроником своего времени заставило моих товарищей по перу обращаться к этому приему... Второй параллелизм, который более интересен, это одновременное использование приема, который можно было назвать “машиной времени”, прием, известный в фантастическом жанре. Все наши герои либо обладают свойством блуждания в самых разных исторических периодах, либо приобретают это свойство в силу того или иного обстоятельства. Это не такое легкое решение, как “раскопки”, разворошивание и истерзание собственной сущности.

Другой параллелизм – это обращение к приему реинкарнации, и все мы, после долгих разборов того вопроса, противоречит ли реинкарнация христианству, пришли к выводу, что память крови – награда Бога, и мы должны вникать в Его сообщения.

Четвертый параллелизм не нов в мировой литературе, и это прием фантасмагории, который успешно работает у нас, но к нему нужно обращаться с огромной осторожностью, поскольку неизвестно, в каком психологическом поле будешь ты сам в момент взрыва: в стрессе, депрессии, эйфории, или же в какойнибудь новоявленной психопатии.

Использование нашего родного языка тоже одна из проблем нашей современной литературы. По крайней мере я вижу решение этой проблемы не в приближении литературного языка к разговорному, а в точности до наоборот.

Alis HOVHANNISSYAN (Armenia)

Board of writer union(Yerevan)

SOME PHENOMENA OF THE ARMENIAN PROSE IN THE POST- SOVIET PERIOD

Undoubtedly, the Armenian prose of the post-Soviet period endured upswing and it also has its peculiarities. This upswing was indispensable, because of the turn of the new century, as well as the new millenium, and these turns took place together with discoveries and exceptional acceleration and unprecedented possibilities of communication. Besides, deleting the boundaries between man and machine has become essentially dangerous.

As I am not a literary critique – I am only an author – I would like to draw the attention of literary critiques on some phenomena, which I am not able to perceive by myself only, though I have tried to.

One of them is the problem of the so called "self-excavation" of the author of the post-Soviet period, which might have been touched by the literary critiques. I shall not make a discovery if I say that the most important thing for the reader satisfying his/her longing in written things is the disclosure of the vice and criminal side of the society in writings.

Then, the reader wants to know how the breaking this or that commandment has been punished, or whether it has ever been punished, or whether there has been some

established punishment for the given crime in the given historical period. When this way of self-purgation is manifested – the way that was inherited in our blood from Narekatsi – then it exhibits the state of our society at the given moment, at the same time showing whether it is ready for repentance...Now the ‘excavation’ of all our vices and hidden crimes have been carried out – often in the first person – by Levon Khechoyan. And if all the others – including me – succeed, then in this way only.

Now I have come up to the second consideration, which needs serious discussion...

Both my novel “*Branches-Leaves*” and the novel “*In the Country God Has Inhabited*”, by Diana Hambartsumyan, took part in the same competition and won prizes simultaneously.

Before I could get surprised for the parallel characters in these two works, the novel, entitled *Candle*, by Hovik Vardumyan came out, and then I came along to the novel, *The Mystery of the Holy Relics* by Eduard Khachikyan. These works have been written independently of each other and almost in the same period. There are elements inherent in diaries in the three out of four of these novels at least ...I suppose that the sameness of vocation of a chronicler of one’s own time has made all us, the authors, apply the same literary trick.

The second parallelism, which is more interesting, is the simultaneous use of the trick that could have been called ‘time machine-trick’, a trick that is characteristic to science fiction. The main characters created by all of us, the authors, can travel in time and they wander through various historical periods: these characters either have this ability of time travel, or they get it owing to this or that circumstances. Now, this is not such an easy solution as ‘excavation’ and poking and torturing one’s own essence.

The third parallelism is the application of the ‘reincarnation trick’, and all we, after long discussion whether reincarnation contradicts the Christianity, have come to the conclusion that the blood memory is God’s gift, and we must listen to His message.

The forth parallelism is not new in the world literature and it is the ‘phantasmagoria trick’, which has successfully worked in Armenia, but one must apply it with great cautions, for it cannot be known in what psychological state – stress, depression or in some new-found psychopathic condition – one can turn up at the given moment.

The use of our mother tongue also is one of the problems of Armenian contemporary literature. As it comes to me, I see the solution of this problem in not taking the literary language closer to spoken Armenian; on the contrary, the latter must be taken closer to the first.

Հայկանուշ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ (Երևան)

ՄԱՄՎԵԼ ԱՆԵՑՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս ուսումնասիրության մեջ քննության են առնվել Մամվել Անեցու ժամանակի, ուսման ու կրթության, նրա միջավայրի, «Հաւաքմունքի...» և «Պատմութիւն վարուց Ներսիսի եպիսկոպոսի» գործերի միջև եղած կապի՝ դրանով իսկ դրանց հեղինակների նույնության, գրքի մեկենասի, գրության ժամանակի, գործի ամբողջակայության հարցերը՝ կապված հեղինակի կյանքի ու գրական գործունեության հետ:

Մամվել Անեցին ծնվել է 12-րդ դարի սկզբին, մոտ՝ 1110 թվին: Ուսանել է սկզբում Գևորգ վարդապետի, ապա Հաղպատում Հովհաննես Մարկավազ Փառիսոսցու մոտ: 1124 թվին Վրաց Դավիթ թագավորի կողմից Անիի գրավման ժամանակ եղել է պաշարվածների մեջ, և գուցե իր աչքով է տեսել Այծյամ անունով երիտասարդ կնոջ սխրանքները, որ հետագայում ներառել է իր «Հավաքմունքի» մեջ:

Հաղպատում ուսում ստանալուց հետո իր հոգևոր ծառայությունն է կատարել Անիի Կաթողիկե եկեղեցում՝ որպես քահանա: 1161 թվին, երբ Վրաց Գեորգի թագավորը գրավել է Անին, Մամվելը ականատես ու մասնակիցն է եղել դեպքերին և օգնել է պատերազմական գործողությունների ամփոփագիրը կազմելուն:

Անօրենների հաճախակի հարձակումներից, Անին ձեռքից ձեռք անցնելու, դրանից իսկ ժողովրդի ծայր աղքատության և անհուսության հասնելու պատճառով, նրանց հետ, կամ պաշտոնի բերումով հեռացել է Անիից և հաստատվել Կիլիկյան Հայաստանի Լամբրոն ամրոցի մոտ գտնվող Սկևռում: Արդեն 1181 թվին նրան կարելի է տեսնել Սկևռա միաբանության շարքերում՝ Ներսես Լամբրոնացու պատարագն ունկնդրելիս: Երբ 1176 թվին Լամբրոնի վիճակն ստանձնում է Գրիգոր Ապիրատը՝ ծանոթանալով Մամվելի գիտական պատրաստվածության մակարդակին, հանձնարարում է գրել ժամանակագրություն՝ «սկսեալ յԱդամայ», մինչև իրենց ժամանակները: Մամվելն էլ ստանձնելով հանձնարարականը՝ ուսումնասիրելով իրենից առաջ եղած հսկայածավալ գրականությունը, գործն սկսում և ավարտում է 1186 թվից հետո, 1190 –ից առաջ, թեև հրատարակված գիրքն ավարտվում է 1182 թվագրումով: Դրանից հետո՝ 1190 թվին Ներսես Լամբրոնացին է նրան հանձնարարում ընդօրինակելու Մաղմոսների իր հեղինակած մեկնությունը: Այդ էլ կատարելով, ավարտելով հիշատակարանով, Մամվելը գրում է նաև Ներսես Լամբրոնացու վարքագրությունը: Նա ըստ իր խոսքերի, արել է և ուրիշ «առաքինություններ»՝ գործեր, որոնք ցավոք, դեռևս անհայտ են մնացել և չեն լուսաբանվել:

Կյանքի վախճանի մոտավոր թիվը կարելի է համարել 1196-1197 թվերի միջև ընկած ժամանակը, այն պատճառով, որ նա նշել է Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի մահվան ժամանակը՝ 1196 թիվ, բայց չի նշել հայ իրականության և պատմության համար այնպիսի մի կարևոր իրադարձության, ինչպիսին է Հայոց թագավորության վերականգնման փաստը՝ Լևոն թագավորի օժմամբ, որ ենթադրել է տալիս, թե նա չի հասցրել այդ տեսնել:

Айкануш ОГАННИСЯН (Армения)

Институт языка НАН (Ереван)

ЖИЗНЬ И ЛИТЕРАТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ САМВЕЛА АНЕЦИ

В этом исследовании были изучены вопросы времени, обучения и образования Самвела Анеци, связь между его трудами “Авакмунки” и “Патмуцюн варуц Нерсеси Епископоси”, то есть единство их авторов, мецената книги, времени написания, целостности труда - вопросы связанные с жизнью и литературной деятельностью автора.

Самвел Анеци родился в начале 12-ого века, примерно в 1110 г. Обучался сначала у вардапета Геворка, после в Ахпате у Оганнеса Саркавага Парисосци. В 1124г., во время захвата города Ани со стороны грузинского царя Давида, был среди осажденных и возможно видел собственными глазами подвиги молодой женщины по имени Айцемник, которые в последствии включил в свой труд под названием “Хавакмунк”.

После обучения в Ахпате он осуществлял духовное служение в церкви Катохике в Ани. В 1161 году, когда грузинский царь Георгий завоевал Ани, Самвел был свидетелем и участником событий и помогал в составлении сводки военных действий.

Из за частых нападений, постоянного перехода Ани из рук в руки, из за появившейся как следствие этого крайней нищеты людей и безнадежности, вместе с ними или из за возглавляемого поста он покинул Ани и утвердился в Скевре по близости крепости Ламброни в Киликийской Армении. Уже в 1181г. его можно увидеть в рядах Скеврского братства, среди слушающих мессу Нерсеса Ламбронечи. Когда в 1176г. Ламбронь перешла Григору Апирату, последний, ознакомившись с научным образованием Самвела, поручает ему написать хронику – начиная с Адама до их времен.

Самвел, приняв поручение и изучив огромный объем литературы, созданной до него, принимается за работу, которую оканчивает после 1186г., перед 1190г., несмотря на то, что опубликованную книгу он датирует 1182г.

После этого, в 1190г. Нерсес Ламбронечи поручает ему копировать его авторскую интерпретацию Сахмосов. Окончив это, Самвел так же пишет агиографию Нерсеса Ламбронечи. Нерсес, по его словам, творил и другие “благие дела”, которые, к сожалению, пока неизвестны и не оглашались.

Примерную дату смерти Самвела Анеци можно считать между 1196-1197гг., по причине того, что он в своих трудах отметил дату смерти католикаса Григора Тха (1196г.), но не отметил такое знаковое событие для армянской истории, как восстановление армянского царства, ознаменованное помазанием короля Левона: это позволяет предполагать, что он не успел стать свидетелем этих событий.

Haykanush HOVHANNISYAN (Armenia)

Institute of language NAS(Yerevan)

LIFE AND LITERACY ACTIVITIES OF SAMVEL ANETSI

This study has examined issues of time and education of Samvel Anetsi, the connection between his works "Avakmunki" and "Patmutsyun varuts Nersesi Episkoposi" that is, the unity of the author, patron of the book, the writing timeline, the integrity of the work - issues related to the life and literacy activities of the author.

Samvel Anetsi was born in early 12th century, around 1110. He studied first at Vardapet Gevorg, after in Haghpat at Hovhannes Sarkavag Parisostsi. In 1124, during the capture of Ani by the Georgian King David, Samvel was among the besieged, and perhaps witnessed the exploits of a young woman named Aytseunik, which were later included in his work entitled "Havakmunk."

After studying in Haghpat he exercised spiritual service in the church of Katoghike in Ani. In 1161, when Georgian king George conquered Ani, Samvel was a witness and participant of the events and helped to draft the reports of military operations.

Because of the frequent attacks, constant unstable situation in Ani, extreme poverty which appeared as a result of all that, as well as hopelessness of people, or headed out for a post he left Ani and established in Skevr, near the fortress Lambron in Cilician Armenia. Already in 1181 he could be seen in the ranks of Skevr brotherhood, among the listeners of liturgy by Nerses Lambronetsi. In 1176, when Lambron passed to Gregor Apirat, the latter, getting acquainted with the scientific education of Samvel, instructs him to write a chronicle - from Adam to their times.

Samvel studied the huge amount of literature created before him and started the work which he finished after 1186 and before 1190, despite the fact that he dated his book with 1182.

After that, in 1190, Nerses Lambronetsi assigns him to copy his authorial interpretation of Saghmos. When finished it, Samvel also wrote the hagiography of Nerses Lambronetsi. Nerses, as he says, realized many other "good deeds", which are unfortunately not known yet and have not been covered.

The approximate date of Samvel Anetsi's death can be considered between 1196 and 1197. This is an assumption due to the fact that in his writings he notes the date of death of Catholicos Grigor Tgha (1196) but doesn't mention such an important event for the Armenian history, as the restoration of the Armenian Kingdom, which was marked by anointment of King Levon: it allows assuming that he did not witness these events.

Հասմիկ ՄԱՏԻԿՅԱՆ (Հայաստան)

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

**CHILD/ԵՐԵԽԱ ՀԱՄԿԱՑՈՒՅԹՈՎ ՎԵՐԱԻՄԱՍՏԱՎՈՐՎԱԾ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ
 ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՎԱՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ**

Child/երեխա հասկացությունը արտահայտությունները առկա են տարբեր լեզուների դարձվածքային միավորներում (այսուհետ՝ ԴՄ), փոխաբերական գործածությամբ այլազան կառույցներում:

Զուգադրվող հայերեն և անգլերեն լեզուներում բազմազան և յուրահատուկ են child/երեխա հասկացությունը դարձվածքների և վերաիմաստավորված կառույցների խորհրդանշական իմաստները, որոնք ազգային մտածելակերպի արտացոլանքն են և պայմանավորված են երկու էթնոսների արժեհամակարգերով:

Երկու լեզուների մի շարք դարձվածքային միավորներում առանձնապես շեշտվում է երեխայի ժառանգական կապի սերտությունը ծնողներից մեկի հետ. տղան՝ առավելապես հոր, իսկ աղջիկը՝ մոր:

— *Like father, like son (in his father's footsteps)*

— *Like mother, like daughter (as is the mother, so is her daughter)*

Տղեն հորը կքաշե, իսկ աղջիկը՝ մորը: Աղջիկը մոր պատկերն է, Տղեն հոր պնչից թռած է:

Բայց ի տարբերություն հայերենի, անգլիական լեզվամշակույթում առկա ԴՄ-ներից մեկը մատնանշում է տղա կամ աղջիկ երեխայի գերազանցապես միայն հորը նման լինելը թե՛ բնավորությամբ, թե՛ հայացքներով՝ *A chip off the old block*

Երկու լեզվամշակույթներում էլ առկա են այնպիսի ԴՄ-ներ, որոնք ընդգծում են երեխայի՝ մորից կախված լինելու հանգամանքը (*Mummy's boy, mother's boy, tied to his Momma's apron strings, at your mother's knee, մայրիկի բալա, մամայի տղա(աղջիկ), մոր փեշի տակ մեծացած, մոր պահած*): *Համեմատաբար և՛ հայերենում, և՛ անգլերենում քիչ են այն ԴՄ-ները, որոնք արտահայտում են աղջիկ երեխայի կապվածությունը հոր հետ՝ daddy's girl, հոր աղջիկն է:*

Հայ իրականությունում առանձնահատուկ արժեք ունեն այն ԴՄ-ները, որոնք ընդգծում են երեխաների՝ ծնողներին նմանվելու հատկանիշը.

Իմ մոր աղջիկը չլինեմ, էթե...

Իմ հոր տղան չլինեմ, էթե...

Մինչդեռ անգլերենում նման ԴՄ-ները խիստ սակավ են:

Երկու լեզուներում էլ տարբեր բառային միավորների տեսքով առկա են ԴՄ-ներ, որոնք արտահայտում են երեխաների՝ սերնդեսերունդ փոխանցվելը. Անգլերենում՝ *from father to son*, հայերենում՝ *պորտեպորտ անցնել*

Եվ հայկական և անգլիական իրականություններում ծնողը զավակին միշտ գովերգում է. *Be as good as gold, Ազրավի ճուտը իր մոր համար ազիզ է:*

Դիտարկվող լեզուներում երբեմն կիրառվում է գուգորդման սկզբունք, այսինքն՝ կենդանական աշխարհին բնորոշ տարբեր բառեր կարող են վերագրվել այս կամ այն մարդուն կամ երեխային՝ ստեղծելով դարձվածքային կապակցություն: Այսպես, *a spoilt brat, black sheep, լակոտ-լուկուտ, շան ծնունդ, շան կայթ կերած* դարձվածքները նշանակում են *չար, երես առած, անդաստիարակ երեխաներ:*

Եվ անգլիական և հայկական լեզվական իրականություններում մարդիկ երեխայի հանդեպ գորովալից վերաբերմունք դրսևորելիս օգտագործում են փաղաքշական, դարձվածամերձ պատկերավոր արտահայտություններ. *rug rat, բալան կծեւ* (օրինակ՝ երկնային լուսատուների անուններ՝ *իւ փայլուն աստղ*): Հասկանալի է այն, որ հայերենի լեզվակիրները երեխայի անվան փոխարեն օգտագործել ենք այլ բանային միավորներ և այդ իրողությունը կապել ենք չար ուժերի հետ, որ չարը չտանի երեխային: Այստեղից էլ հայերենում ունենք *երեխային չարքն է կոխել* արտահայտությունը:

Ինչպես անգլերեն, այնպես էլ հայերեն նյութը թույլ է տալիս ընդգծել, որ *երեխա* հասկացությունը վերախմաստավորված կառույցների ընկալումն առնչվում է երկու տարբեր էթնոսների լեզվամտածողական առանձնահատկությունների հետ:

Асмик МАТИКЯН (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН (Гюмри)

ПЕРЕОСМЫСЛЕННЫЕ ПОСТРОЕНИЯ С ПОНЯТИЕМ CHILD/РЕБЕНОК В АНГЛИЙСКОМ И АРМЯНСКОМ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Выражения с понятием *child/ребенок* существуют в фразеологических единицах (ФЕ) разных языков с переносными функциями в разнородных построениях.

В сопоставляемых армянском и английском языках разнообразны и специфичны символические значения фраз и переосмысленных построений с понятием *child/ребенок*, которые являются отражением национального менталитета и обусловлены системой ценностей двух этносов.

В некоторых ФЕ двух языков подчеркивается близость родственной связи ребенка с одним из родителей: мальчика – преимущественно с отцом, а девочки – с матерью.

Но в отличие от армянского языка, в английской языковой культуре в одном из ФЕ указывается схожесть ребенка только на отца - и характером и взглядами;

A chip off the old block.

В двух лингвокультурах существуют такие ФЕ, в которых подчеркивается обстоятельство зависимости ребенка от матери. И там и здесь сравнительно малочисленны те ФЕ, которые выражают привязанность девочки ребенка с отцом.

В армянской действительности особое значение имеют ФЕ, в которых подчеркивается черта схожести детей с родителями. Между тем, в английском языке такие ФЕ очень редки.

В двух языках с разными словесными единицами фигурируют ФЕ, которые выражают передачу детей из поколения в поколение. И там издесь родитель восхваляет своего ребенка.

Иногда используется принцип сопоставления, т.е. используются различные слова, которые характерны животному миру, тем самым создавая фразеологическое сочетание.

И в армянских и в английских языковых реалиях проявляя к ребенку задушевные отношения используются ласкательные выразительные выражения. Симтоматично, что носители армянского языка вместо имени ребенка часто используют другие словесные единицы и это действительность связывается с темными силами, для того, чтобы ребенок не стал жертвой зла.

Как английский, так и армянский материал позволяют подчеркнуть, что восприятие переосмысленных построений с понятием *ребенок* связывается с особенностям языкового мышления двух разных этносов.

Hasmik MATIKYAN (Armenia)

Shirak Center of Armenian Studies

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE CONCEPT CHILD/ԵՐԵՆԱ IN ENGLISH AND ARMENIAN LINGUOCULTURES

The report discusses proverbs and sayings, idioms as a part of phraseological unit with concept *child*. The symbolic meanings of child concept are of special interest as they are the reflection of national mentality and are conditioned by the values of two ethnos. In some phraseological units with the component child, the closeness of hereditary is mentioned. In English, as well as in Armenian there are some idioms which show the attachment of children with their parents. The study of phraseological units shows that the parent in two linguocultures praises his/her child saying that he/she is as good as gold. The report also examines the stylistic means of idiomatic phrases with the component child. As we know, there are different classifications of phraseological units. Some scholars claim that sayings and proverbs do not belong to phraseological units. And some claim another thing. We tend to consider proverbs and sayings as a part of phraseological unit having their idiomatic meaning as a basis. The analysis shows that each concept is of great interest especially when we compare two different languages. Phraseological units as a whole give the description of each nation as they are of ancient origin. The study of the topic shows that the concept child is typical to each nation, and singles out the peculiarities of the two linguocultures.

Թամարա ՄԵԼԻՔՅԱՆ (Հայաստան)

Գյումրու մանկավարժական ինստիտուտ

ԱՆՁԻ և ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ԴԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ .

Լ.ՏՈԼՍՏՈՅ ԵՎ Բ.ՊԱՍՏԵՐՆԱԿ

Լև Տոլստոյը չէր ընդունում «մեծ մարդկանց» պաշտամունքը, պնդելով, որ ուժեղ կառավարիչներն ընդամենը «պիտակ են, որոնք իրադարձություններին անվանումներ են տալիս» (Лурье Я.С. Исторические воззрения Толстого и проблемы XX века – СПб, 1993, с.3.): Հիշեք իր Տուլոնի մասին երագող իշխան Անդրեյին, որը հիապոթիություն է ապրում ցանկացած իրադարձության վրա կուռքի իշխանության ուժի հանդեպ, հենց այնտեղ է նա տեսնում ամենամիտի երկինքը, այսինքն ձեռք է բերում Աստծուն: Լև Տոլստոյը՝ որպես քրիստոնյա, մերժում է ուժեղ անձի դերը պատմությունում, ավելի ճիշտ ժխտում է նրա ստեղծարար, բացառիկ դերը, որովհետև մարդասիրությունը, քրիստոնեական բարեսրտությունը և իշխանությունը, մեծ գրողի կարծիքով, անհամատեղելի են: Տոլստոյը նույն շարքին է դասում այն իրադարձությունները, որոնք որոշում են իշխանության և պետության նկատմամբ իր վերաբերմունքը «Պատերազմ և խաղաղության» գրելը և նարոդովոլցիների մահապատիժը:

Գրողը տազնապահույզ էր վերաբերվում բոլոր հեղափոխություններին, այդ թվում և 1905 թ. հեղափոխությանը:

«Ռուսաստանի հետ տեղի է ունեցել տարօրինակ աղետ: Այն ընկել է մութ անդունդ, և շատերին սկսել է թվալ, որ միասնական և մեծ Ռուսաստանը միայն պատրանք էր, որ նրանում չկար ոչ մի իսկական իրականություն» (Նույն տեղում, էջ 42):

Նախքան հասկանալը, թե ինչպես է Բորիս Պաստերնակը վերաբերվում պատմության մեջ անձի դերին, ընթերցենք Դ.Բիկովի «Բորիս Լեոնիդովիչ Պաստերնակ» վեպի տողերը. «Պաստերնակի յուրաքանչյուր կենսագիր մտահոգվում է այն հարցով, թե ինչու՞ նրան չձերբակալեցին» (Быков Д. Пастернак Б.Л.//Серия Ж.З.Л. – М., 2009, с. 309):

Վարկած կա, որ Ստալինը, ինչպես և «ամեն մի արհեստավարժ տիրակալ», լավ էր հասկանում իր իշխանության սահմանները և ոտնձգություն չէր անում «ամենահին արգելքներին», այսինքն իսկական քնարերգությանը: Իսկ ինքը՝ Պաստերնակը, գտնում է, որ հրաշքով փրկության հավատն անհնար է առանց միասնական Անձի՝ Աստծու հավատի: Որոշ անձիք, Բ. Պաստերնակի կարծիքով, որը բավականին նման է Լ.Տոլստոյի կարծիքին, ֆետիշ են, քանի որ «... կյանքն անցնում է / Զրպարտանքի նշանի տակ, / Երկակի բամբասանքի լույսի տակ / Ամեն մահվան ի պատասխան» (Пастернак Б.Л. – Собр.соч. в 5 томах – М., 1989, Т.2, с.578):

Մեծ Հայրենականի ժամանակ այցելելով ռազմաճակատ, Պաստերնակը համոզվում է, որ ստալինիզմը այնքան չի օգնել, ինչքան խանգարել է պատերազմը շահելուն: Պատերազմի ժամանակ Պաստերնակը տեսնում է ավելի շատ կյանք, քան 30-ական թվականներին՝ Պերեդելկինոյում մեկուսացման ժամանակ: Նա գալիս է եզրակացության, որ ամեն ինչ, ինչ նախկինում նրան թվում էր բռնի և ստոր, բայց պատմականորեն արդարացված, իրականում Ռուսաստանը հեռացնում է նրա իսկական պատմական ուղուց:

Тамара МЕЛИКЯН (Армения)

Гюмрийский государственный педагогический институт

РОЛЬ ЛИЧНОСТИ И ПОЭТА В ИСТОРИИ У Л.Н.ТОЛСТОГО И Б.Л.ПАСТЕРНАКА

Лев Толстой не признавал культ “великих людей”, утверждая, что сильные правители – всего лишь “ярлыки, дающие наименование событию” (Лурье Я.С. Исторические воззрения Толстого и проблемы XX века – СПб, 1993 – с.3). Вспомним князя Андрея, мечтающего о своем Тулоне, который терпит разочарование в силе власти кумира над любым событием, именно там он видит огромное всеохватное небо, то есть обретает Бога. Лев Толстой как христианин отрицает роль сильной личности в истории, вернее, отрицает ее созидающую, исключительную роль, потому что гуманизм, христианское милосердие и власть, по мнению великого писателя, несовместимы. Толстой ставит в один ряд события, определившие его отношение к власти и государству: написание “Войны и мира” и казнь народовольцев.

Писатель настороженно относился ко всем революциям, равно как и к революции 1905 года.

“С Россией произошла странная катастрофа. Она ниспала в темную бездну. И многим начинает казаться, что единая и великая Россия была лишь призраком, что не было в ней подлинной реальности” (Там же, с.42).

Прежде чем понять, как же Борис Пастернак относился к роли личности в истории, вчитаемся в строки романа Д.Быкова “Борис Леонидович Пастернак”: “Каждый биограф Пастернака задается вопросом: почему его все-таки не репрессировали?” (Быков Д. Пастернак Б.Л.//Серия Ж.З.Л. – М., “Молодая гвардия”, 2009 – с.309).

Есть версия, что Сталин, как “всякий профессиональный властитель”, отлично понимал пределы своей власти и не посягал “на самые древние запреты”, то есть на настоящую поэзию. А сам Пастернак считает, что вера чудесного спасения невозможна без веры в единую Личность – Бога. Иные личности, по мнению Б.Л.Пастернака, весьма сходного с мнением Л.Н.Толстого – фетиш, поскольку

“... жизнь проходит над знаком

Клеветы столько лет,

В свете сплетни двоякой

С каждой смерти в ответ” (Пастернак Б.Л., Собр. соч. в 5 томах, М., 1989, Т.2, с. 578).

Во время Великой Отечественной войны, побывав на фронте, Пастернак убеждается, что сталинизм не столько помогал, сколько мешал выигрывать войну. Пастернак в войну видел гораздо больше жизни, чем в 30-ые годы, годы переделкинского затворничества. Он приходит к выводу о том, что все, ранее казавшееся ему насильственным и пошлым, но исторически оправданным, на деле уведило Россию далеко в сторону от ее истинного исторического пути.

Tamara MELIKYAN (Armenia)

Gyumri State Pedagogical Institute

THE ROLE OF A PERSONALITY AND A POET IN HISTORY; LEV TOLSTOY AND BORIS PASTERNAK

Lev Tolstoy did not recognize the cult of "great men", arguing that powerful rulers are only "labels giving the name of the event" (Лурье Я.С. Исторические воззрения Толстого и проблемы XX века – СПб, 1993 – page 3).

Let us remember Prince Andrey, who dreams of his Toulon, who suffers disappointment in force idol power over any event, this is where he sees a huge all-embracing sky, that is the same, as he finds God. As a Christian, Lev Tolstoy denies the role of a strong personality in the history, or rather, denies it creates, a crucial role because humanism, Christian mercy and power, in the opinion of the great writer, are not compatible. Tolstoy aligns events that shaped his attitude toward the government and the state: writing "War and Peace" and the execution of the People. The writer was worried about all revolutions, as well as about the revolution of 1905.

"There was a strange disaster with Russia". It came down into the dark abyss. And most of the people begin to think that the one and only great Russia was a ghost and there was no true reality" (Same place, page 42).

Before understanding how Boris Pasternak applied to the role of personality in history, let us get a grasp of lines of the novel D.Быков "Boris Leonidovich Pasternak": "Every biographer of Pasternak asks himself: Why he was not been not repressed?" (Быков Д. Пастернак Б.Л.//Серия Ж.З.Л. – М., "Молодая гвардия", 2009 – page 309).

There is a theory that Stalin, as one of "any professional rulers", has perfectly understood the limits of his power and has not encroached "on the most ancient taboos", that is to say - the real poetry. Pasternak considers himself that the faith in the miraculous salvation is impossible without the faith in the single personality - in God. Other personalities, according to Boris Pasternak, very similar to the opinion of Lev Tolstoy - are fetish, because

"... Life goes on the sign of
Slander for so many years,
In light of the dual gossip

With each death response. " (Пастернак Б.Л. – Собр.соч. в 5 томах – М., 1989, Т.2 – page 578) (free translation).

During World War II, having been at the front line of war, Pasternak was convinced that Stalinism did not as much help, how hindered to win the War. Pasternak during the War has seen much more of life than he did during the 30th, the years of seclusion at Peredelkino. He comes to the conclusion that all previously seemed to him violent and vulgar, but historically justified, in fact diverted Russia far away from its true historical path.

Արմենուհի ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան)

ՊԱՐԲԵՐՈՒՅԹԸ ՈՐՊԵՍ ՃԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԸ, ԴՐԱ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ՀՈՎՋ. ԾԻՐԱԶԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

Պարբերայթը առաջացել է հնագույն ժամանակներում: Պարբերայթի մասին հիշատակել են դեռ անտիկ հույները, քանի որ դեռևս մ.թ.ա. նրանք ունեին գիր ու հարուստ գրականություն և կարողանում էին տարբերակել գրական և խոսակցական լեզուն՝ ձգտելով գրական խոսքը դարձնել գեղեցիկ, արտահայտիչ և ներագրու: Այդ նպատակին հասնելու համար հին հույներն ուսումնասիրում և բացահայտում էին անտիկ գրողների լեզվաոճական յուրահատկությունները՝ աստիճանաբար մշակելով գեղեցկախոսության կանոններ:

Հին հույն ճարտասանների համար պերճախոսությունը միջոց էր իրենց քարոզած սկզբունքներն ու գաղափարները տարածելու համար: Հաճախ, երբ հին Հունաստանում դատավարության ժամանակ կողմերից մեկը բավարար չափով փաստեր չէր ունենում մեղադրելու կամ արդարանալու համար, դիմում էր ամենագոր խոսքի ուժին և հռետորական արվեստի վեհաշուք խոսքի գործարարը շահում գործը: Նախապես զուտ գործնական նպատակ հետապնդելով և առնչվելով հռետորական արվեստի հետ՝ հետագայում այդպիսի ուսումնասիրությունները ձեռք են բերում նաև գիտական արժեք և դառնում խոսքարվեստի ու քերականության առարկա (Տե՛ս Վ.Առաքելյան, Հայերենի պարբերայթը, Եր., 1968, էջ 5-6):

Արիստոտելն իր «Ճարտասանության» մեջ լեզվաոճական տարբեր հարցերի քննությանը զուգահեռ անդրադառնում է նաև պարբերայթին՝ նշելով առանձնահատկություններն ու հատկանիշները: Ըստ Արիստոտելի՝ *պարբերայթը* բառական շրջանաձև դարձված է, որն ունի սկիզբ և վերջ: Այն կարող է կազմված լինել մասերից, որոնք կոչվում են *կոլրններ* (κωλον):

Հայ հին մեկնություններում պարբերայթ էր համարվում այն խոսքը, որի շուրջը բառերը շարակարգվում էին շրջաբերաբար այնպես, մինչև որ մի ամբողջ ասացվածք ավարտուն է դառնում: Հայ իրականության մեջ պարբերայթ եզրույթն առաջին անգամ գործածել է Մ.Աբեղյանը:

Պարբերայթ (περιод, period, neriodus) եզրույթը թարգմանված է հունարեն περίοδος բառից և նշանակում է շրջանագիծ, շրջան: Ժամանակակից ըմբռնումով պարբերայթը բազմաբարդ նախադասության ոճական մի յուրահատուկ տեսակ է, որն առանձնանում է փոքր-ինչ ծավալուն կառուցվածքով: Պարբերայթը պերճախոսության կարևորագույն միջոցներից մեկն է: Պարբերայթի գործածությունն ավելի շատ զգացական երանգ է հաղորդում խոսքին և ունի ոճական արժեք: Կառուցվածքային տեսակետից, որպես շարահյուսական ուրույն կառույց, անկախ իր բաղադրիչների քանակից, արտաբերության հնչերանգով այն միշտ բաժանվում է երկու մասի: Պարբերայթի մասերից մեկը համատիպ լեզվական միավորների շարք է, որի բաղադրիչները սկսվում են կապակցական նույն բառով, ունեն ստորոգյալի նույն ձևերը, նույն ժամանակը և ներդաշնակ ու համաչափ մի կառույց են կազմում (Տե՛ս Գ.Գարեգինյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1984, էջ 356-357):

Պարբերույթները դասակարգում են տարբեր սկզբունքներով. 1. ըստ եղանակավորման (պատմողական, հարցական, բացականչական, հրամայական և ըղձական), 2. ըստ կառուցվածքի պարզ կամ բարդ):

Հայ իրականության մեջ Հովհ. Շիրազը կարողացել է հմտորեն և տեղին գործածել շարահյուսական այս ուրույն կառույցը՝ պարբերույթը: Դրա օգնությամբ նա կարողացել է իր խոսքին հաղորդել ոճական նուրբ քնարականություն, հուզականություն և հանդիսավորություն:

Арменуи МХИТАРЯН (Армения)

Армянский государственный педогогический университет (Ереван)

ПЕРИОД КАК ЭЛЕМЕНТ РИТОРИКИ, ЕГО ГРЕЧЕСКИЕ ИСТОКИ И ОТРАЖЕНИЕ В ПОЭЗИИ ОВ. ШИРАЗА

Понятие *период* возникло в античные времена. О нем говорили еще древнегреческие мыслители, у которых уже в древности была письменность и богатая литература. Они умели отличать литературную и разговорную речь, стремясь придать литературному слову красоту, выразительность и большую притягательность. Для достижения этой цели древние греки изучали особенности языковых стилей античных писателей, постепенно вырабатывая законы красноречия.

Красноречие для древнегреческих риториков было не только способом проповедования и распространения своих идей, оно служило также средством защиты или обвинения в суде, с его помощью выигрывали всевозможные судебные тяжбы. На раннем этапе зарождения ораторского искусства исследования стилей и особенностей речи носили у греков более практический (прикладной) характер, но в процессе эволюции они приобретали все более научный характер и выделялись в самостоятельные дисциплины: риторика и грамматику.

Аристотель в своей работе “Риторика”, исследуя языковые стили речи, обращается к термину период, отмечая его специфику и особенности. Согласно Аристотелю *период* означает особый вид законченной речи, которая имеет начало и конец. Период может состоять из частей, которые называются колоны (κῶλον).

В древнеармянских исследованиях периодом считалась та синтаксическая единица, вокруг которой слова выстраивались кругом до тех пор, пока фраза не приобретала полную завершенность. В армянском языке термин *период* первым использовал М. Абебян.

Термин *период* (период, period, periodus) в переводе с греческого (περίοδος) означает круг, кольцо. В современном представлении период – это особый стилистический вид сложного предложения, имеющий характерно большой объем. Период – важный инструмент ораторского искусства. Использование периода в речи придает ей чувственность и стилистическую ценность. С точки зрения синтаксиса период всегда делится на две части с помощью интонации, независимо от того из скольких частей он состоит синтаксически. Одна из частей периода – это ряд однородных синтаксических единиц, составляющие части которого начинаются с одного и того же связывающего слова, имеют одинаковые формы сказуемого и составляют гармоничное целое.

Периоды классифицируются по следующим принципам: 1. По цели высказывания (повествовательное, вопросительное, восклицательное, повелительное, желательное), 2. По типу строения предложения (сложное, простое).

В армянской литературе мастерски и к месту использовал периоды Ов.Шираз. С их помощью он смог придать своему поэтическому слову больше лиризма, эмоциональности и пафоса.

Armenuhi MKHITARYAN (Armenia)

Armenian State Pedagogical University

PERIOD AS A RHETORIC ELEMENT, ITS GREEK SOURCES AND REFLECTION IN HOVH. SHIRAZ'S POETRY

The comprehension of period as a syntactic unit appeared in antique times. It was still spoken about by ancient Greek thinkers, who had already written language and their own literature in ancient times. They could distinguish literary and colloquial speech adding beauty, significance and huge attraction to the literary word. For the achievement of this goal ancient Greeks studied the peculiarities of linguistic styles of antique writers, gradually working out the rules of oratory.

The eloquence for ancient Greek orators was not only the means to propagate and spread their ideas, but also it served as a method of protection or accusation in the court, with the help of which they won every possible judicial lawsuit. On the early stage of the rise of oratorical art the researches of styles and peculiarities of speech were more practical in their character in the life of Greeks, but in the process of evaluation they were obtaining more and more scientific nature and excelled themselves in independent disciplines and grammar.

In his "Rhetoric" work Aristotle, having researched linguistic styles of speech turns to term *period*, mentioning its specific character and peculiarities. According to Aristotle *period* means a special type of a complete speech which includes in it the beginning and the end. Period can be consisted of parts, which are called *colonies* (κωλον).

In ancient Armenian researches *period* was thought to be the syntactic unit in which the words were circled till the phrase got its whole completeness. In the Armenian language the term *period* was first used by M. Abeghyan.

The term *period* (период, period, periodus) has Greek origin (περίοδος) meaning circle, ring. In modern conception it is a special stylistic aspect of a compound sentence having a distinctive large extent. Period is an important instrument of declamatory art. The usage of period in speech adds sensitiveness and stylistic value to it. From the syntactical point of view period is always divided into two parts with the help of intonation, not depended on how many parts it syntactically consists of. One of the parts of period is the number of homogeneous syntactical units, the components of which are set in with one and the same linking word, expressed with subjects, which coincide with each other by form and are inseparable.

Period is classified into the following ways: 1. According to the aim of utterance (narrative, interrogative, exclamatory, imperative, desired) 2. According to the type of the sentence (simple and compound).

In Armenian literature Hovh. Shiraz skillfully and to the point used the *period*. Using them he added more lyricism, emotionality and enthusiasm to his poetry.

Մարգիս ՄԻԻԹԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

Երևանի պետական համալսարան

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ՄԱՍԻՆ ԵՂԱԾ ԱՎԱՆԴԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԻՏԱՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐՈՎ

Մերօրյա բանասիրությունը գրավոր սկզբնաղբյուրների բացակայության դեպքում հաճախ է դիմում ավանդազրույցի օգնությանը, որպեսզի պատմական անձանց մասին տեղեկություններ քաղի: Այդ մոտեցումն աշուղ Քուչակի կենսագրության առումով առաջիններից մեկը օգտագործեց Մ. Աբեղյանը Գևորգյան ճեմարանում աշխատելու տարիներին, իսկ հետագայում հրաժարվեց հայրենները նրանը համարել: Դա պատճառ դարձավ երկարատև բանավեճերի: Ն. Քուչակի մասին ավանդազրույցների հավաքման և ամբողջական հրատարակության վրա առաջինը ուշադրություն դարձրին «Նահապետ Քուչակի բանաստեղծական աշխարհը» գրքի համահեղինակները՝ իմի հավաքելով ողջ նյութը՝ բանաստեղծի կյանքի գիտական ուսումնասիրության համար: Ավանդազրույցները մեզ են հասել բացառապես գրավոր ճանապարհով, թեև տեքստերի հեղինակները վկայում են նյութի ժողովրդական բնույթի և բանավոր փոխանցման մասին: Մինչև Արիստակես Տևկանցի 1882թ. «Հայերգ» ժողովածուի լույսընծայումը եղած սիրված ու տարածված նյութը, սակայն, գրավոր աղբյուրներում երևան չի գալիս:

Առկա ավանդազրույցները բաժանվում են երկու խմբի.

Ա) Ժողովրդական /բանահյուսական/.

Բ) Հեղինակային մշակման ճանապարհով ավանդված:

Ա. Մաքուր ժողովրդական - բանահյուսական խմբին է պատկանում Մերինեի պատումը՝ «Քուչակյան ավանդավեպ» վերնագրով՝ գրի առնված 1940 թ. /ասացող՝ Փանոս Չիչազյան/: Այս խմբի ավանդազրույցներից են նաև Գևորգ Ասատուրի 1904 թ. Խրիմյան Հայրիկից գրառածները:

Բ. Երկրորդ խմբի մեջ ներառվում են Հովհ. Թադևոսյանի «Մի ավանդություն»-ը /1902 թ./, և Ն. Զարյանի «Քուչակ Նահապետի ավանդությունը» /1962թ./, որոնք հեղինակային մշակումներ են:

Քուչակի մասին ավանդազրույցի ամբողջական սյուժեն ունենում ենք Մերինեի /ասացող՝ Փանոս Չիչազյան/ և Ն. Զարյանի պատումների զուգադրման արդյունքում՝ իբրև լրացում օգտագործելով Հովհ. Թադևոսյանի պատումը: Մնացածները նպաստում են լրացնելու որոշ պակասող դրվագներ:

Խառակոնիսցի Քուչակն Արճակ գյուղի Մարտոյի տան խաչքավորն է: Տասնչորս տարեկանում գնում է Արճակ «քավրություն անելու»: Կնքաճաշին հայտարարվում է՝ գառավեժ: Նախոն ընկնում է դժվարին դրության մեջ: Նա չի կարողանում խաղ ասել և արժանանում է ծաղրուծանակի: Երագում հայտնվում է մի ձիավոր /Արճակ լճի հրեղեն մարդը/ և ոսկի թասից ջուր տալիս տղային՝ անվանելով նրան աշուղ Չիչազ: Ն. Զարյանի պատումում ջուր տվողը ձիթանի տիրոջ աղջիկ Թանկ/գ/խաթունն է, ում հետ նա ամուսնանում է:

Քուչակը Մարտոյենց տան ավագից մի զույգ չարուխ է վերցնում և գնում Սբ Կարապետի վանք: Իր «երագի ճամբախ»-ը վերջանում է տնից 10-ամյա բացակայությամբ: Հետո արդեն պատկառելի տղամարդ դարձած ջրում է իր արտը, երբ Ստամբուլից գալիս են սուլթանի ենիչեթիները, հայտնում պալատ մեկնելու և թագաժառանգի կյանքը փրկելու մասին /թագուհու կուրծքը քարացել էր, և երեխան սովից մեռնում էր/:

Քուչակը հասնում է Ստամբուլ և իր երգով բուժում հիվանդությունը: Պառավ նաժիշտը ասում է. «Ապրես, դու թագուհու աչքից արցունք հանեցիր, ստինքներից՝ կաթ»: Տարբեր պալատականներ չարախոսում են Քուչակին սուլթանի առաջ, բայց նա սրամտորեն դուրս է պրծնում լարած թակարդներից և ստանում թույլտվություն յոթ եկեղեցի, մզկիթ և կամուրջ շինելու վերադարձի ճամփին: Վերջին եկեղեցին Ս. Թեոդորոս վանքն է Խառակոնիսում, որ Քուչակն իր ձեռքով է կառուցում, բարձրացնում եկեղեցու գմբեթը և խաչը դնելուց հետո ցած է ընկնում ու թաղվում նույն տեղում:

Կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները.

- 1) Քուչակագիտության զարգացման հենց սկզբից սրամիտ ու կենսասեր Նահապետ Քուչակի օրինակը գրավիչ է եղել: Բարեպաշտ քրիստոնյայի կյանքով ապա՞ծ հերոսը, որը ավանդազրույցներում հավատի տներ ու կամուրջներ է կառուցել իր հոգու հանգստության համար, չէր կարող չգրավել կրթության և դաստիարակության խնդիրներով մտահոգ մեր նախնիների ուշադրությունը: 19-րդ դարի վերջին Խր. Հայրիկն առաջինն է քուչակյան նյութն օգտագործում կրթադաստիարակչական նպատակներով:
- 2) Խաղասաց-երգիչներն իրենք էլ իրենց կարելիության չափ ազդել են հասարակ մարդկանց /խալխի/ ճաշակի, մտքի ու գիտակցության վրա, մեջլիսներում իրենց բարի խրատներով, վեհ մտքերով, հերոսական նախնիների օրինակով կրթել են մատաղ սերնդին: Դա արել են վարպետ աշուղները, որոնք ունեին իրենց աշուղական դպրոցները, ուր դաստիարակում էին երիտասարդներին փոխանցելով նրանց իրենց գիտելիքներն ու հմտությունները:
- 3) Հավաստի է թվում Ն. Քուչակի Սբ Կարապետ վանքում սովորելու հիշատակումը, ինչը հաստատում է բանաստեղծի ժամանակի համար համակողմանի կրթություն ու դաստիարակություն ստանալու մասին: Իսկ դա նշանակում է, որ նա իսկապես սովորական թերուս գյուղացի պատանի չէ, այլ ուսյալ անձնավորություն:

Саркис МХИТАРЯН (Армения)

Ереванский государственный университет

ПРЕДАНИИ О НААПЕТЕ КУЧАКЕ И ИХ ИЗУЧЕНИЕ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИМИ ЦЕЛЯМИ

Сегодняшняя фольклористика, при отсутствии письменных источников, часто обращается к легендам, чтобы добыть сведения о конкретном историческом лице. Этот подход одним из первых использовал Манук Абебян в связи с биографией ашуга Наапета Кучака во время работы в семинарии Геворкян. Но до выхода в свет сборника Аристакеса Тевканци «Аерк» в 1882 году, известный и полюбившийся материал не перешел в письменный источник. Но в последствии произведения айрены Кучака, Абебян отказался считать его собственностью. Это стало причиной многих дискуссий... На легенды и на их издания впервые обратили внимание соавторы книги «Поэтический мир Наапета Кучака», собравшие весь материал для научного изучения жизни поэта. Предания дошли до нас исключительно письменным путем, хотя авторы текстов свидетельствуют о том, что они передавались устным путем. Предания делятся на две группы:

а/ чисто народные

б/ дошедшие до нас в авторской обработке.

а) Первой группе принадлежит рассказ Серине “Кучакская легенда”. Этот народный сказ записан в 1940 году /рассказчик Панос Чичагян/. К этой группе относятся также народные легенды от Хримяна Айрика, записанные Геворгом Асатуром в 1904-ом году.

б) Во вторую группу входят “Ми авандутюн” 1902г Оганеса Тадевосяна и “Легенда о Наапете Кучаке” Наири Заряна (1962 г), которые авторски обработаны. Общий сюжет легенд Кучака мы имеем, когда сопоставляем сказы Серине и Наири Заряна, как дополнительный материал используется сказ Оганеса Тадевосяна. Остальные только дополняют отдельные эпизоды. Кучак из Харакониса был крестным дома Марто из села Арчак. В 14 лет он идет в Арчак, чтобы стать крестным отцом. Во время обеда Нахо оказывается в сложной ситуации, потому что не сумел читать стихи и над ним издеваются. Во сне он видит всадника, который из золотой чаши подает ему воду и называет ашуг-Чичаг. /в пересказе Наири Заряна воду ему дает дочь хозяина маслобойни Танг хатун, на которой он и женится/. Кучак берет обувь /чарухи/ у старейшины дома Марто и идет в монастырь Святого Карапета. Дорогу своей мечты он заканчивает 10-летним отсутствием. Потом, когда он уже становится почтенным мужчиной и поливает свое поле, из Стамбула приходят яничары султана и извещают о желанни султана идти во дворец и спасти жизнь новорожденного принца /грудь королевы окаменела, и ребенок оставался голодным/. Кучак приходит в Стамбул и своей песней излечивает болезнь. Старая прислуга говорит: “Молодец, ты смог извлечь из глаз королевы слезу, а из груди-молоко”. Дворцовые клеветают на Кучака перед султаном, но тот остроумно выходит из положения и получает разрешение на строительство семи церквей, мечети и мостов, на обратном пути. Последней церковью была церковь Святого Теодороса в Хараконисе, которую выстраивает Кучак своими руками, возводит купол и, после того, как воздвигает крест, падает и хоронится на том же месте. Можно сделать следующие выводы:

1. С самого начала развития кучаковедения, остроумный и жизнерадостный образ Наапета Кучака был привлекателен. Герой, который жил жизнью добропорядочного христианина, не мог не привлечь внимания современников и последующих поколений. В 19-ом веке Хримян Айрик первым использовал материал о Кучаке в учебно-воспитательных целях.

2. Ашухи влияли на сознание, вкус и мышление простых людей. На меджлисах своими добрыми советами, высокими мыслями, образами героических предков воспитывали молодое поколение. Ашухи имели свои школы, где передавали молодым опыт, знания.

3. Кажется верным упоминание о том, что Кучак учился в монастыре Святого Карапета, - что свидетельствует о том, что он получил всестороннее образование и воспитание по своим временам. А это, в свою очередь, значит, что он и вправду не обычный недоучка-крестьянин, а образованная личность.

Sargis MKHITARYAN (Yerevan)

Yerevan State University

LEGENDS ABOUT NAHAPET KUCHAK AND THEIR STUDY ON SCIENTIFIC-PADAGOGICAL PURPOSES

In case of the absence of written sources nowadays the folklore often applies to the help of legends in order to get some information about historical persons. This method has been used by M. Abeghyan for the first time connected with the study of Nahapet Kuchak's biography in the years of work in Gevorgyan Seminary but later on he denied the fact that N. Ku-

chak was the author of "hayrens". This gave rise to various discussions. The co-authors of "Nahapet Kuchak's Poetic World" book were the first to pay attention to the process of collection and publication of legends about N. Kuchak: they provided the entire material for the study of the great poet's biography. The legends have been exclusively maintained in written form though the authors of the texts witness about the national roots of the material and its oral transmission. The material has been popular and widespread before the publication of Aristakes Tevkants' "Hayyerg" miscellanea in 1882 but it has been excluded from written sources.

These legends are divided into two groups: a) folk / folklore/, b) those which have been worked out by different authors. a) Serine's story, titled as "A Kuchak Legend", have been recorded in written form by Panos Chichagyan in 1940 as well as the legends told by Khrimyan Hayrik and written down by Gevorg Asatur belong to this group. b) Hovhannes Tadevosyan's "A Legend" (1902) and N. Zaryan's "Kuchak Nahapet's Legend" (1962) belong to the second group. The overall plot of the legends about Kuchak has been formed in the result of the juxtaposition of Serine's story /recorded orally by Panos Chichagyan/ in addition with the ones recorded by N. Zaryan and Hovhannes Tadevosyan. Khuchak from Kharakonis was Marto's godfather. He went to Archak to realize his mission at age 14.

During the dinner Nakho got a trouble. He failed to tell poetry by heart and was teased. In his dream a rider / the igneous man living in Archak Lake/ appeared and let the boy to drink from his golden cup and called him by name Chichag. In N. Zaryan's version of the legend it was the daughter of the owner of the oil-extraction, Tank/g, whom he married later.

Once Kuchak took a couple of shoes from Martos', went to St. Karapet and has been absent for ten years. He was watering his field when Sultan's soldiers arrived from Istanbul and informed him about the order to go to the royal palace and save the Prince's life /the Queen's breast had been stagnated, and the Prince could die from hunger/. Kuchak arrived in Istanbul and cured the Queen by his song. The latter's old maid told him; "Good for you! You made the Queen cry and let the milk find its way out from her breast". Many courtiers made attempts to "get rid of him" but failed as he escaped from their traps and got Sultan's permission to construct seven churches, mosques and bridges on his way back home. The last church is St. Theodore, settled in Kharakonis, in the construction of which Kuchak took part personally. He climbed its cupola and after inserting the cross on its top he fell down and was buried in the same place.

So we can conclude that;

1) From the beginning of the study N. Kuchak's witty and worldly image has always been attractive. A bios Christian like N. Kuchak who has constructed many religious buildings and bridges for the sake of his soul just could not be ignored by other great people anxious for problems concerning the education and upbringing. At the end of the 19th century Khrimyan Hayrik used this material on those purposes.

2) Troubadours, in their turn, have affected the taste, mind and consciousness of ordinary people by educating the young generation with help of edifications, great ideas and heroic example of their predecessors. Those who have had their own troubadour schools, used to upbringing the youth by transferring their skills and knowledge.

3) The fact that Nahapet Kuchak has been educated in St. Karapet monastery comes to prove that he has got high education at his time and differed from others by his intelligence.

Леля ТУГОВА (Россия)

Карачаево-Черкесский государственный университет (Карачаевск),

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИСТОКИ ПОЭМЫ В АБХАЗО-АДЫГСКИХ ЛИТЕРАТУРАХ И АРМЯНСКИЕ СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

В жанровой системе абхазо-адыгских литератур поэма занимает одно из ведущих мест. И это не случайно: она опирается на эпические традиции устного народного творчества, на исторические и героические песни, на бытовые и сюжетные стихотворения, на героический народный эпос «Нарты».

Поэма в абхазо-адыгских литературах, как и вся поэзия, прошла сложный и противоречивый путь развития, характерный для всех новописьменных литератур, возникших и долгое время развивавшихся на базе фольклорных традиций, порою в их «чистом виде», а нередко в форме модернизации сюжетов и идей устных произведений, давших жизнь письменным методам. Такой путь развития поэзии исторически закономерен, так как в его основе лежит многовековой опыт народного знания, эстетика фольклорного мышления.

Фольклорную эпическую поэму по праву считают прародительницей литературных поэтических жанров. С. А. Коваленко – один из исследователей жанра поэмы, делающий выводы преимущественно на материале русской литературы утверждает: «Поэма по праву может быть названа прародительницей современных литературных жанров, началом начал письменного художественного слова. Иногда поэму в ее вершинных достижениях называют эпосом, подобно тому, как за большим, обычно многотомным романом, обращенным «к судьбам человеческим, судьбам народным», закрепилось жанровое определение «эпопея». Однако следует иметь в виду, что поэма – жанр литературы, а эпос или эпопея в их изначальном значении представляли собой результат коллективного, дописьменного творчества» [Коваленко, 1982: 3].

Генезис и эволюция жанра поэмы в абхазо-адыгских литературах неотделимы от эпических жанров фольклора. Их эстетика, поэтика, их жанровые особенности послужили ориентиром для молодых поэтов при создании индивидуальных литературных поэм. В северокавказской литературе очень сильны традиции нартского эпоса, исторических и иных песен, легенд, преданий, в которых необычайно силен эпический компонент. Ведь в традиционных эпических жанрах фольклора, подобно современной поэме, повествуется о судьбах народа, его историческом и нравственном бытии. Особо следует отметить исторические песни о Кавказской войне, той войне, которая по своей жестокости не имела, пожалуй, аналогов в предшествующей мировой истории. Эта война стала национальной трагедией для народов Северного Кавказа, а особенно для представителей абхазо-адыгского этноса. Их селения были разорены и дома сожжены, а народ оказался на грани исчезновения с исторической арены, т.к. большая его часть была истреблена, а оставшаяся – изгнана с родной земли. Всё это нашло отражение и в фольклоре этих народов. Махаджирский фольклор отобразил всю гамму нравственных страданий и душевных переживаний народа оказавшегося вдали от своей Родины («Уходим в Стамбул», «Абадзехская песня», «Хаджаретская песня о переселении в Турцию» и другие).

Обращение абхазо-адыгских авторов к нартским сказаниям продиктовано стремлением закрепить героические и нравственные традиции народа, воспеть и опоэтизировать их. Сохраняя сюжеты сказаний, следуя художественным законам эпоса, они достигают своей цели: создают поэтические произведения, отмеченные авторской индивидуальностью и талантом.

Мифология и фольклор абхазо-адыгских народов оказали определяющее влияние на возникновение письменных литературных традиций, на поэтику литературных жанров, хотя нельзя исключать и усвоение опыта развитых иноязычных литератур, в особенности русской.

Безусловно, поэмы, в основе которых – фольклор, в новописьменных литературах, даже этнически близких или родственных, при несомненной типологической близости, значительно отличаются друг от друга и по содержанию, и по национально-образной структуре, и по степени близости и отдаленности от фольклорного «прототипа» и т.д. и т.п. Но неизменным остается одно: все авторы следуют эстетическим законам и нормам устного народного творчества, в котором эпическое преобладает над субъективным, где герой – не отдельный индивид со своим внутренним миром, а персонаж, выражающий общенародные думы и чаяния, мысли и чувства.

Новописьменные абхазо-адыгские литературы начинают вступать в пору зрелости в середине и, особенно, во второй половине 50-х годов, а пора эстетического возмужания приходится на 50-80-е годы. В эти годы появляется значительное количество эпических произведений, в том числе и «фольклорного происхождения», такие как: П. Цекова «Об одном происшествии на берегах Кубани», К. Джегутанова «Батырпа», Ш. Физикова «Кинжал и ножницы», «Близнецы», Д. Лагучева «Хирчача», «Минат, дочь Кыны», М. Чикатуева «Фатимат и Гурбий», М. Дагужиева «Месть», Д. Гулиа «Мой очаг», А. Охтова «Сафролоко», В. Анкваб «Абрыскил», И. Машбаша «Адиюх», Б. Шинкубы «Сказка о соловье и пышнохвостой лисе», «Песнь о скале» и другие, где подход к конкретной интерпретации фольклорных сюжетов, образов, идей – индивидуально-творческий. Но всех объединяет одно: усиление индивидуально – лирического начала, выработка собственного поэтического почерка, опирающегося на многовековые национальные художественные традиции, на органически усвоенный и творчески адаптированный иноязычный опыт, на индивидуальное видение действительности и его воспроизведение личностными языковыми средствами.

Схожесть мифопоэтического мира наблюдается во многих героических эпосах народов мира. Эту схожесть мы можем наблюдать в героическом эпосе абхазо-адыгов «Нарты», и в героическом эпосе армянского народа «Давид Сасунский». В данном случае семантические параллели определяются если не в поэтике и ритмике, то в духовных и нравственных ориентирах, и в своем стремлении победы света над тьмой, добра над злом, щедрости над алчностью.

Выявление и постижение семантических параллелей мифопоэтического мира в богатырских эпосах исконных обитателей Армянского нагорья и Южного Кавказа и в мифологических и эпических традициях коренных племен и народностей Северного Кавказа эпохи древности, средних веков и нового времени, по своей сути, является академической Программой интернационального исследования особо значимых научных проблем, представляющих несомненную ценность для самостоятельной отрасли гуманитарной науки.

Leyla TUGOVA (Russia)

Karachayev-Cherkeski State University (Karachayevsk)

FOLKLORISTIC SOURCES OF THE POEM IN ADYGEI-ABKHAZIAN LITERATURES AND ARMENIAN SEMANTIC PARALLELS

The poem as a genre in the system of Adygei-Abkhazian literature occupies a special place. And it is not quite accidental that it is based on the traditions of folk traditions, historical and heroic songs, everyday prose and especially on a heroic poem called "Narty". The poem in Adygei-Abkhazian literatures as well as in all prose has passed a contradictory and complicated path which are typical to the literatures which have been created on the basis of folkloristic traditions and sometimes contain its pure state. The origin and evolution of the poem's genre is indisputable from folkloristic genres; their poetics, aesthetics have been the main determinants of young poets. These genres in their content sense are mainly based on heroic past, but the songs are worth mentioning which are dedicated to the Caucasian war. The similarities of the mytho-poetic world are noticeable in the myths of different peoples. They are also acceptable in "Narty", in Sasuntsi David as well. In this sense, the semantic parallels are determined by spiritual and moral values trying to separate the light from shadow, the kindness from hatredness. Certainly the poems the basis of which is folklore have some typological similarities and are distinguished by their national structure, content, etc.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՆԱԵՎ Դ. (Թուրքմենստան)	
<i>Թուրքմենստանի և Հայաստանի էնեոլիթյան հուշարձանները.</i>	
<i>Նյութական մշակույթի ընդհանուր գծեր եւ առանձնահատկություններ .....</i>	<i>3</i>
ԱՎԱԳՅԱՆ Ի. (Հայաստան)	
<i>Շիրակում պեղված ուրարտական գոտիների զարդամոտիվների շուրջ.....</i>	
<i>5</i>	
ԲԱԲՍԱՆ Ֆ. (Հայաստան)	
<i>Պտղաբերության գաղափարի դրսևորումները միջնադարյան</i>	
<i>Դվինի կավանդոթների վրա.....</i>	
<i>9</i>	
ԵԳԱՆՅԱՆ Լ. (Հայաստան)	
<i>Վաղբրոնզիդարյան մի ծեսի շուրջ (ըստ Մեծ Սեպասարի նյութերի).....</i>	
<i>12</i>	
ԵԳԱՆՅԱՆ Լ., ԽԱՉԱՏԻՅԱՆ Հ. (Հայաստան)	
ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ Պ., ՄԱՐՏԻՆԵՉ Դ. (Ֆրանսիա)	
<i>Հայ-ֆրանսիական հնագիտական արշավախմբի</i>	
<i>նոր պրպտումները Երեբունյք հնավայրում.....</i>	
<i>15</i>	
ԵՐԻՑՅԱՆ Բ., ԽՈՒԴԱՎԵՐԴՅԱՆ Ա. (Հայաստան)	
<i>Հայաստանի պալեոլիթը. Մարդաբանական գտածոների ակնարկ.....</i>	
<i>19</i>	
ԶՈՀՐԱԲՅԱՆ Ա., ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Հ. (Հայաստան)	
<i>Մահմեդական մակադրոշմներով բյուզանդական դրամների</i>	
<i>շրջանառությունը Հայաստանում XIIIդ.....</i>	
<i>24</i>	
ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ Ա. (Հայաստան)	
<i>Միջնադարյան Դվին քաղաքի պաշտպանական</i>	
<i>համակարգի պատմությունից.....</i>	
<i>27</i>	
ԽՈՒԴԱՎԵՐԴՅԱՆ Ա. (Հայաստան)	
<i>Ծիսական շահարկումների ֆենոմենը գլուխների հետ</i>	
<i>(ըստ Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի նյութերի).....</i>	
<i>30</i>	
ՀԱԿՈԲՅԱՆ Ն. (Հայաստան)	
<i>Արտաշատը միջին դարերում</i>	
<i>(ըստ հնագիտական նոր հայտնագործությունների).....</i>	
<i>35</i>	
ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ Ա. (Հայաստան)	
<i>Նոր վիմագրեր Հովհաննավանքից.....</i>	
<i>39</i>	
ՊԼՈՍԿԻՆ Վ.Ս., ՊԼՈՍԿԻՆ Վ.Վ. (Կիրգիզստան)	
<i>Հայկական միջնադարյան եկեղեցի Մետաքսի մեծ ճանապարհին.</i>	
<i>Որոնումներ Բսիկ-Կուլի ափին և ջրի տակ.....</i>	
<i>41</i>	
ՊՈՂՈՍՅԱՆ Ն. (Հայաստան)	
<i>Անդրադարձ Անիի վիմագիր արձանագրությունների լեզվին.....</i>	
<i>43</i>	

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՅՎԱԶՅԱՆ Գ. (Հայաստան)
«Մշակ»-ի արկաբայան թղթակցությունները 1870-1890-ական թթ..... 45

ԱԼԵԶԱՆՅԱՆ Կ. (Հայաստան)
*Հայ-թուրքական հարաբերությունները Ալեքսանդրապոլի
 գավառի թուրքական ռազմակալման շրջանում 1918-1921թթ..... 48*

ԱԼԼԱԲԵՐԴԻԵՎԱ Ջ. (Թուրքմենստան)
*Թուրքմեն և հայ ժողովուրդների փոխհարաբերությունները XIV-XVդդ.
 (առևտրի օրինակով) 51*

ԱԿՈՂՈՎ Ա. (Հայաստան)
Դավիթ Կյուրապատի արտաքին քաղաքականությունը և Հայաստանը..... 54

ԱՄԱՆԼԻԵՎ Ն. (Թուրքմենստան)
Պարթևական պետության պատմական կապերը Հայաստանի հետ..... 59

ԱՅԹԲԵՐՈՎ Թ. (Ռուսաստան)
*Դադստանի լեռնականների Սարիք պետությունը և նրա տեղը
 Կովկասի միջնադարյան պատմության ու մշակույթի մեջ..... 61*

ԱՆՆԱՌՐԱԶՈՎ Ջ. (Թուրքմենստան)
*Արհեստագործական արտադրության և առևտրի կազմակերպումը
 Թուրքմենստանի միջնադարյան քաղաքներում (IX-XIդդ)..... 64*

ԱՍԱՆՈՎ Ա. (Ռուսաստան)
*Բալկար ժողովրդի վերականգնման հիմնախնդիրը բալկարական
 հասարակական կազմակերպություններում
 20-րդ դարավերջում – 21-րդ դարասկզբում..... 66*

ԱՍԹՅԱՆ Լ. (Հայաստան)
Անի-Կամախի պաշտամունքային ակունքները..... 68

ԲԱՇԻԵՎ Ա. (Ռուսաստան)
*Բալկարիան Ռուսական Կայսրության սոցիալ-տնտեսական
 գործընթացների արդիականացման համակարգում 71*

ԲԵՐԵՃՆԱՅԱ Ն. (Ուկրաինա)
*Ուկրաինայի հայերը ԽՍՀՄ փլուզումից հետո
 (ըստ Կենտրոնական տարածաշրջանի նյութերի)..... 73*

ԲՈՅԱԶՅԱՆ Ա. (Հայաստան)
*Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառի բնակչության սոցիալական կազմի
 փոփոխությունները XXդ. առաջին կեսին..... 76*

ԳԱԼՍՅԱՆ Մ. (Հայաստան)
*Սոցիալական ցանցերի դերը Հայաստանից աշխատանքային
 միգրացիայի հոսքերի ձևավորման հարցում..... 79*

ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ Ա. (Հայաստան)
Ազատագրական առաջին խմբակի գործունեությունը Ալեքսանդրապոլում..... 82

ԴԵՆԻՍՈՎԱ Ն. (Ռուսաստան)
*Մ.Տ. Լորիս-Մելիքովը որպես պատմական անհատ մշակույթների
 երկխոսության հայեցակարգի համատեքստում..... 84*

ԵՍՏԻԼ Ռ. (Ռուսաստան)	
<i>Դատավարության և դատարանակազմության հիմնախնդիրները</i>	
<i>Ս.Խան-Գիրեյի էպիստոլյար ժառանգությունում.....</i>	<i>86</i>
ԻԲՐԱՀԻՄՈՎ Կ. (Ռուսաստան)	
<i>Չեչենների և ինգուշների 1944թ. արտոյի պատճառները. Հայացք XXI դարից.....</i>	<i>89</i>
ԿԱՆԴՈՐ Ռ. (Ռուսաստան)	
<i>Չերքեզ-գայիները (չերքեզահայերը) Չերքեզիայի հասարակական հարաբերությունների համակարգում (1800-1870թթ.) .....</i>	<i>92</i>
ԿԱՐԱԿԱՆՎ Զ. (Ռուսաստան)	
<i>Հյուսիսարևմտյան Կովկասը XVI-XVIIդդ. միջազգային հարաբերությունների համակարգում.....</i>	<i>95</i>
ԿՈՒԵՄԻԿՈՎԱ Մ. (Ռուսաստան)	
<i>Հյուսիսային Կովկասի XIXդ. պատմաբանների ներդրումը տարածաշրջանի պատմամշակութային ժառանգության ուսումնասիրման մեջ.....</i>	<i>98</i>
ԿՈՆԴՐԱՇՈՎԱ Ա. (Ռուսաստան)	
<i>Ռուսական կայսրության պետական-վարչական քաղաքականության հիմնական ուղղությունները Հյուսիսային Կովկասում (XVIIIդ. վերջ-XIX դ. սկիզբ).....</i>	<i>102</i>
ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա. (Հայաստան)	
<i>1853-1856թթ. Ղրիմի (Արևելյան) պատերազմը և Ալեքսանդրապոլի գավառը.....</i>	<i>106</i>
ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ Վ. (Հայաստան)	
<i>«Հավերժ խաղաղության» գաղափարը որպես ժամանակակից հնտեգրացիոն գործընթացների հիմք.....</i>	<i>111</i>
ՉԻՉ Բ. (Ռուսաստան)	
<i>Հյուսիսարևմտյան Կովկասը ըստ միջնադարյան հայկական գրավոր աղբյուրների... </i>	<i>113</i>
ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Ս. (Հայաստան)	
<i>Սեպագրային Սիիրս(ի) երկրի տեղադրության շուրջ.....</i>	<i>116</i>
ՊՈԻՏԿԱՐԱՁԵ Թ., ՊՈԻՏԿԱՐԱՁԵ Ք. (Վրաստան)	
<i>Վրաստանը ժամանակակից համաշխարհային գլոբալ գործընթացների համատեքստում.....</i>	<i>122</i>
ՄԱԲԱՆՉԻՆՎԱ Լ. (Ռուսաստան)	
<i>Գենդերային գործոնը և նրա տեղը հասարակության կայուն զարգացման հայեցակարգում .....</i>	<i>125</i>
ՄԱՐԳՍՅԱՆ Հ. (Հայաստան)	
<i>Լոռուի հայ բնակչության աճի տեմպերը և վերարտադրության բնորոշ առանձնահատկությունները (XIXդ. կես-1914թ.).....</i>	<i>128</i>
ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ Ա. (Հայաստան)	
<i>Արտագաղթը Հայաստանից (հայացք ներսից).....</i>	<i>131</i>
ՍՈՒՈՎՅԱՆՈՎ Ա. (Բելառուս)	
<i>Բելառուսի ԳՍՍ պատմության ինստիտուտի երիտասարդ գիտնականների միջազգային համագործակցությունը հումանիտար գիտությունների ոլորտում.....</i>	<i>134</i>
ՎԻՐԱԲՅԱՆ Ա. (Հայաստան)	
<i>Քաղաքական բռնաճնշումներն Ալեքսանդրապոլի նախկին պետական և հասարակական գործիչների նկատմամբ 1920-1930-ական թթ.....</i>	<i>137</i>

ՏԵՐ-ՍԱՐԳՍՅԱՆՑ Ա. (Ռուսաստան)

*Ղարաբաղյան ազգային-ազատագրական շարժումը 25 տարեկան է.
 Հիմնական արդյունքները.....140*

ՕԶՈՎԱ Ֆ. (Ռուսաստան)

*Ամանաթության ինստիտուտի դերը ռուս-չերկեզական
 հարաբերություններում. 1552-1864թթ.....142*

ՖՈՄԵՆԿՈ Վ. (Ռուսաստան)

Թամբինների գյուղերը Պյատիգորսկի և Կիսլովոդսկի մոտակայքում.....144

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԲԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԷԹՆՈՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Լ. (Հայաստան)

*«Գվարդիականներից» թաղային հեղինակություններ.
 Երևանի հանրային տարածքի կազմակերպման շուրջ.....143*

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Հ. (Հայաստան)

Աստվածահայտնության և Վարդավառի հիանակաց պահքերը.....146

ԱՀԵՐԺԱՆՈՎՈՎԱ Ս. (Ռուսաստան)

Բանահյուսական-ազգագրական մոտիվները Ի. Ցեյի ստեղծագործության մեջ.....150

ԱԹԱԵՎԱ Ա. (Թուրքմենստան)

*Տորևտիկան որպես միջին դարերում ժողովուրդների պատմամշակութային
 ժառանգության ճանաչման աղբյուր (Թուրքմենստանի և Հայաստանի օրինակով).....152*

ԱՄԻՐԻՄԱՆՅԱՆ Անժելա (Հայաստան)

Նոր երևույթ լոռեցիների հավաքչական մշակույթում («Շիշկի մեղր»).....155

ԱՊՈՇՎ Ա. (Ռուսաստան)

Հարազատներին դիմելու ձևերը կարաչանա-բալկարերենում.....157

ԱՍԼԱՆՈՎԱ Լ. (Ռուսաստան)

*Արևի պաշտանմունքը որպես չերքեզների (ադիգեյների) նախազարդման
 կանոնների և վաղ կրոնական պատկերացումների ձևավորման աղբյուր.....159*

ԲԱԶԵՅԱՆ Կ. (Հայաստան)

Շիրակի գեղարվեստական գործվածքը XXդ և XXI դարասկզբին.....162

ԲԳԱԺՆԻՎՈՎ Բ. (Ռուսաստան)

Թասանման նշանների մշակույթի մասին.....164

ԲԵՐԲԵՐՈՎԱ Լ. (Ռուսաստան)

*Բալկարների ազգամշակութային ժառանգության օգտագործումը
 սովորողների պտրուխտական որակների դաստիարակության մեջ.....168*

ԲՈՐԻՍ Լ. (Ռուսաստան)

*Հետահայացք ընդհանուր անցյալին և մշակութային ժառանգության
 բաժանմանը Ռուսաստանի և Ուկրաինայի օրինակով.....170*

ԲՈՒՐԻՎԻՆԱ Լ. (Ռուսաստան)

Հայերը XIXդ. երկրորդ կեսի Հյուսիսարևմտյան Կովկասի էթնոհամալիրում.....173

ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ Վ. (Հայաստան)

Հայկական ավանդական տարագի կիրառումը պարարվեստում.....175

ԴԱԳԵՍՅԱՆ Ա. (Լիբանան)

Շիրակ տեղանունը իբրև Հայության և Հայաստանի խորհրդանիշ.....180

ԶԱՔԱՐՅԱՆ Ա. (Հայաստան)	
<i>Հայ կանայք Բորիս Լազարևսկու բնութագրմամբ.....</i>	<i>183</i>
ԶԱՔԱՐՅԱՆ Թ. (Հայաստան)	
<i>Ծնողների և ամուսնացած զավակների համատեղ բնակվելու ինդիքները հայոց մեջ (XXդ. – XXIդ. սկիզբ).....</i>	<i>185</i>
Ժենյա ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)	
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՊԱՐԻ ՈՐԱԿԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XX – XXI ԴԱՐ ԱՆՑՄԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԾՈՒՄ	
ԿՐՈՏԵՆԿՈ Ի. (Վրաստան)	
<i>Ազգային մշակութային ժառանգության պահպանման հարցի շուրջ.....</i>	<i>187</i>
ԿՈԿԱԵՎԱ Ի. (Ռուսաստան)	
<i>Ազգային ավանդույթները որպես երեխաների դաստիարակության հիմք և բարոյական մշակույթի ձևավորման միջոց.....</i>	<i>190</i>
ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Թ. (Հայաստան)	
<i>Շիրակի ժողովրդական հեքիաթները (ըստ XX դարի սկզբի գրառումների).....</i>	<i>193</i>
ՀԱՐՈՑԱՆ Օ. (Հայաստան)	
<i>Սատաղի արարողակարգը Շիրակում 20-րդ դարի 2-րդ կեսին .....</i>	<i>195</i>
ՀՄՍՅԱԿՅԱՆ Ս., ՄԻՄՈՆՅԱՆ Լ. (Հայաստան)	
<i>Ժողովրդական տոմարը Վանի թագավորությունում.....</i>	<i>202</i>
ՂԱԶԱՐՅԱՆ Շ. (Հայաստան)	
<i>Պրոքսենիկ և տաքեսիկ հաղորդակցությունը հանրային վայրերում (ըստ Կապանում և Գյումրիում 2010 թ. -ին անցկացրած ուսումնասիրությունների).....</i>	<i>206</i>
ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Ե. (Հայաստան)	
<i>Անի՝ արքա-քաղաք: Անուրջ-քաղաք: Քաղաք-առասպել: Քաղաք-ուտոպիա.....</i>	<i>208</i>
ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Ն., ԹՈՐՈՍՅԱՆ Մ. (Հայաստան)	
<i>Հաբիթուսը, մշակութային կապիտալը և մշակույթի ընկալումը.....</i>	<i>214</i>
ՄԱՐԵՄՇԱԵՎԱ Ի. (Ռուսաստան)	
<i>Ազգային արժեքների փոխակերպումները Հյուսիսային Կովկասի ազգամշակութային տարածքում.....</i>	<i>217</i>
ՄԿՐՏՁՅԱՆ Ս. (Հայաստան)	
<i>Հայոց կրոնական վարքագծի դրսևորման սոցիալ-մշակութային առանձնահատկությունները (Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություն).....</i>	<i>219</i>
ՆԵՎՄԿԱՅԱ Տ. (Ռուսաստան)	
<i>Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների մշակութային փոխհարաբերությունները XIXդ.–XXդ. սկզբում.....</i>	<i>221</i>
ՇԱԳՈՑԱՆ Գ. (Հայաստան)	
<i>Երկրորդ քաղաքն իբրև առաջինը. Գյումրու կառուցապատումն ազգաբանական տեսանկյունից.....</i>	<i>224</i>
ՇԱՎԼԱԵՎԱ Թ. (Ռուսաստան)	
<i>Երեկոյան «пхьор» ճաշկերույթը չեչենական ավանդույթում.....</i>	<i>228</i>
ՊԵԼԵՇԿՈ Ա. (Ուկրաինա)	
<i>Հունական մշակույթը Հյուսիսային մերձսևծովյան տարածաշրջանում. առասպելաբանությունից մինչև իրականություն .....</i>	<i>230</i>
ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Ա. (Հայաստան)	
<i>Մի հաշվերգի պատմություն.....</i>	<i>232</i>

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Է. (Հայաստան)
 Միստերիայի տեսարաններ միջնադարյան հայկական մանրանկարներում.....234

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Ա., ՄՈՒՐՄԱՅԱՆ Տ. (Հայաստան)
 Շիրակի կարպետների տիպաբանության մասին.....240

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Ս (Հայաստան)
 Թաղման եվ սզո հանդերձանքը հայոց մեջ.....244

ՍԱՀԱԿՅԱՆ Կ., ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ Ռ. (Հայաստան)
 Հացն ու հատիկային մշակույթի դրսևորումները որպես տոնածիսական
 վարքագծի արտահայտություն.....247

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Ա. (Հայաստան)
 Հայ մանկական բանահյուսություն (ուսումնասիրման փորձ՝
 ըստ 1979-1984թթ. գրառած նյութերի).....250

ՄԻՍՈՆՅԱՆ Լ. (Հայաստան)
 Սուտը և արժեքային շրջվածությունը հայոց ավանդական
 կենցաղում (հարցադրման փորձ).....253

ՄԽԱԼՅԱՆՈՂ Դ. (Ռուսաստան)
 Բանահյուսական մոտիվները որպես միջմշակութային երկխոսության գործոն
 Մ. Լերմոնտովի և Ս. Խան-Գիրեյի ստեղծագործություններում.....258

ՍՈՒՋՅԱՆ Զ. (Հայաստան)
 Մատանայի կերպարը հայկական ժողովրդական
 բուսանունների անվանացանկում.....260

ՏԵԿՈՒԵՎԱ Մ. (Ռուսաստան)
 Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների մշակույթում
 կնոջ տիրույթի ուսումնասիրության պատմությունը.....264

ՏՀԱՄՈԿՈՎԱ Ի. (Ռուսաստան)
 Հյուսիսային Կովկասի կաբարդին, բալկար և արևելասլավոնական
 բնակչությունը. ազգամշակութային կապերը XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին 269

ՔՈՒՉՄԵՋՈՎԱ Մ. (Ռուսաստան)
 Բալկարիան Հյուսիսային Կովկասի սոցիոմշակութային տարածքում.....272

ՔՈՒՉՈՒԿՈՎԱ Զ. (Ռուսաստան)
 Ուղղահայացը որպես բնական և գեղարվեստական ֆենոմեն
 կարաչանա-բալկարական ազգամշակույթում.....274

ՕՉԱՆՋԱՆՅԱՆ Ռ. (Հայաստան)
 Գեղարվեստական մշակութային արժեքների սպառման
 առանձնահատկությունները քաղաքային բնակավայրերում.....276

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՎԵՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ Լ. (Հայաստան)
 Ճանապարհ ջրանկարի միջոցով.....279

ԱՐՄԵՆՅԱՆ Մ. (Ուկրաինա)
 X-XIXդդ. Ուկրաինայի հայկական տաճարների
 ճարտարապետական-պլաստիկ արտահատչամիջոցները 283

ԲԱԼՅԱՆ Կ. (Ռուսաստան)
 Ժամանակակից ճարտարապետություն. Հիշողության գործոնը.....286

ԲԵՍՈՒՆՎ Վ. Ռուսաստան)
 Էթնոսը, տեղանքը և կլիման որպես Հայկական բարձրավանդակի երկրների,
 Կովկասի և Բյուզանդիայի հնագույն կենտրոնատանիք կացարանի և
 կենտրոնագմբեթ տաճարների ճարտարապետության տիպերի և ձևերի ծագման
 եռամիասնական դետերմինացնող գործոն, հնդեվրոպական
 “ORIENT ODER ROM” երկրնտրանքի լույսի ներքո.....288

ԲԵՍՈՒՆՎ Վ., ԲԵՍՈՒՆՎ Ա. (Ռուսաստան)
 Հայկական բարձրավանդակի և Կովկասի վաղքրիստոնեական երկրների
 կենտրոնագմբեթ հորինվածքների ճարտարապետական նախատիպերը,
 որպես հայ միջնադարյան ճարտարապետների ստեղծագործական
 մտածողության բարձրագույն մակարդակի ցուցանիշներ 294

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Լ. (Հայաստան)
 Երկրագիտական թանգարանների դերն ազգային
 ինքնության ձևավորման գործում.....299

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Ա. (Հայաստան)
 Հուշագրելու արվեստը ԱՊՀ երկրներում.....303

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Ա. (Հայաստան)
 Հուշագրությունը Գյումրիում.....309

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Ա.Զ. (Հայաստան)
 Անիի Հովվի եկեղեցու հորինվածքային և խորհրդարանական
 առանձնահատկությունները.....313

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Ա.Զ. (Հայաստան)
 Հայ շինարար վարպետների և ճարտարապետների դերը
 ուս-հայկական մշակութային առնչությունների գործընթացում.....320

ԶԱՔԱՐՅԱՆ Հ., ՀԱԿՈԲՅԱՆ Ռ. (Հայաստան)
 Շիրակի շթաքարային ծածկերը.....324

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Ն. (Հայաստան)
 Արամ Խաչատրյանի անտիպ նամակը և «Գայանե» բալետը.....328

ՀԱՄԲԱԹՅԱՆ Մ. (Հայաստան)
 Տրդատը որպես Անիի Մբ Փրկիչ եկեղեցու ճարտարապետ.....331

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Հ. (Հայաստան)
 Ժողովրդական պարը Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի երաժշտական կյանքում.....334

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Մ. (Հայաստան)
 19-րդ դարի Ալեքսանդրապոլի ճարտարապետական
 ժառանգությունը. Տղյանների տունը.....337

ՂԱԶԱՐՅԱՆ Ա. (Ռուսաստան)
 Արևելյան առանցք. Նոր բացահայտում Անիի քաղաքաշինական
 հայեցակարգում 340

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Ա. (Հայաստան)
 Գյումրին իբրև առանցքային թեմա գյումրեցի
 նկարիչների ստեղծագործություններում.....342

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Ա. (Հայաստան)
 «Իրական արվեստ» նախագիծը՝ իբրև Գյումրու նկարչական
 ավանդույթների շարունակություն.....346

ՄՈՒԹԱՅՑԱՆ Լ. (Հայաստան)
Ռուս դասականները և Գյումրու թատրոնը.
Օստրովսկի և Դոստոևսկի. Փորձ և ավանդույթ.....349

ՊԱՊԻՅԱՆ Ս. (ԼՂՀ)
Շուշիի մշակույթը. պատմություն և արդիականություն.....353

ՊԱՎԼԵՆԿՈ Ա. (Ռուսաստան)
XVIIդ. ցարական գեղանկարիչ հայազգի Բ. Մալթանովը
և նրա ռուս աշակերտները.....357

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Դ. (Հայաստան)
«Նոր թանգարանագիտության» մոտեցումները որպես «Կումայրի»
պատմաճարտարապետական արժեք-թանգարանի
վերագործարկման նախադրյալ.....360

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Տ. (Ուկրաինա)
Դրիմի հայկական ճարտարապետական ժառանգությունը.....365

ՍԱՐՈՒԽԱՆՈՎԱ Ի. (Վրաստան)
Հայ-վրացական մշակութային փոխառնչությունների հարցի շուրջ
(հին Թբիլիսիի աշուղները) 368

ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ Դ. (Հայաստան)
Անկախության ժամանակաշրջանում կառուցված հայկական
եկեղեցիների դասակարգման հարցի շուրջ.....371

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՌԱՍՅԱՆ Ջ. (Հայաստան)
Մեր բարբառների գանձը.....373

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Գ. (Հայաստան)
Քերականական համանիշ կառույցների կիրառումը հայերենի բարբառների
ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերում.....375

ԶԱՔՅԱՆ Հ. (Հայաստան)
Կրկնասեռության ըմբռնումը 17-18-րդ դարերի լատինատիպ
քերականություններում.....377

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Լ. (Հայաստան)
Քաղաքական խոսույթը և նրա լեզվական միջոցները.....380

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Մ. (Հայաստան)
Ավ. Բսահակյանի «Ուստա Կարո» վեպի լեզվի առանձնահատկությունները.....383

ԽԱԶԻԿՅԱՆ Գ. (Հայաստան)
Գրական առնչություններ և արժևորումներ.....386

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Ա. (Հայաստան)
Համամարդկային հայեցակետեր հայկական ողբերգության
գեղարվեստական անդրադարձներում.....388

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ա. (Հայաստան)
Հետանկախացման շրջանի հայ արձակի որոշ ֆենոմեններ.....391

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Հ. (Հայաստան)
Ս. Անեցու կյանքն ու գրական գործունեությունը.....395

ՄԱՏԻԿՅԱՆ Հ. (Հայաստան)

*Child/երեխա հասկացությունը վերախմբավորված կառույցներ
անգլերեն և հայերեն լեզվամշակույթներում.....398*

ՄԵԼԻՔՅԱՆ Թ. (Հայաստան)

Անձի և բանաստեղծի դերը պատմություն մեջ. Լ.Տոլստոյ և Բ.Պաստերնակ.....401

ՄԽԻԹԱԼՅԱՆ Ա. (Հայաստան)

*Պարբերությո՞ր որպես ճարտասանության տարր, դրա հունական
ակունքները և անդրադարձը Հովհ. Շիրազի պոեզիայում.....404*

Սարգիս ՄԽԻԹԱԼՅԱՆ (Հայաստան)

*Նահապետ Քուչակի մասին եղած ավանդազրույցները և դրանց
ուսումնասիրությունը գիտամանկավարժական նկատառումներով.....407*

ՏՈՒԳՈՎԱ Լ. (Ռուսաստան)

*Պոեմի բանահյուսական ակունքները արխագա-ադիգական
գրականություններում և հայկական իմաստարանական գուգահեռները.....411*

СОДЕРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ, ЛИТОГРАФИЯ

АННАЕВ Д. (Туркменистан)

*Энеолитические памятники Туркменистана и Армении:
общие черты и особенности материальной культуры.....*3

АВАГЯН И. (Армения)

*О мотивах урартских поясов раскопанных в Шираке.....*5

БАБАЯН Ф. (Армения)

*Проявления идеи плодородия на средневековой керамике из Двина.....*9

ЕГАНЯН Л. (Армения)

*Об одном ритуале раннебронзового периода
/по материалам святилища Мец Сепасар раннебронзового периода /.....*12

ЕГАНЯН Л., ХАЧАТРЯН А. (Армения),

ДОНАБЕДЯН П., МАРТИНЕЗ Д. (Франция)

Новые поиски армяно-французской археологической экспедиции на месте Ереруйка... 15

ЕРИЦЯН Б.Г., ХУДАВЕРДЯН А.Ю. (Армения)

*Палеолит Армении: ретроспектива антропологических находок.....*19

ЗОГРАБЯН А., ОГАННИСЯН А. (Армения)

*Обращение византийских монет с надчеканками
мусульманских правителей в Армении в XII в.....*21

ЖАМКОЧЯН А. (Армения)

*Из историн оборонительной системы средневекового города Двин.....*27

ХУДАВЕРДЯН А. (Армения)

*Феномен ритуальных манипуляций с головами (по материалам
античных некрополей Ширака).....*30

АКОПЯН Н. (Армения)

*Арташат в средние века.....*35

МАНУЧАРЯН А. (Армения)

*Новые лапидарные надписи из Ованнаванка.....*39

ПЛОСКИХ В., ПЛОСКИХ В. (Кыргызстан)

*Армянский христианский монастырь на трассе великого
шелкового пути (поиски на берегу и под водой Иссык-Куля).....*41

ПОГОСЯН Н. (Армения)

*Взгляд на язык литографических надписей Ани.....*43

ИСТОРИОГРАФИЯ, ДЕМОГРАФИЯ

АЙВАЗЯН Геворг (Армения)

*Алекпольские корреспонденции «Мшаку» в 1870- 1890гг.....*45

АЛЕКСАНИЯН К. (Армения)

*Армяно-турецкие отношения в период турецкой оккупации
Александропольского уезда 1918-1921 гг.....*48

АЛЛАБЕРДЫЕВА Д. (Туркменистан)	
<i>Взаимоотношения туркменского и армянского народов в XIV-XV веках (на примере торговли) .....</i>	<i>51</i>
АКОПОВ А. (Армения)	
<i>Внешняя политика Давида Курапалата и Армения.....</i>	<i>54</i>
АМАНЛЫЕВ Н. (Туркменистан)	
<i>Исторические связи Парфянского государства с Арменией.....</i>	<i>59</i>
АЙТБЕРОВ Т. (Россия)	
<i>Государство дагестанских горцев Сарир и его место в средневековой истории и культуре Кавказа.....</i>	<i>61</i>
АННАОРАЗОВ Д. (Туркменистан)	
<i>Организация ремесленного производства и торговли в средневековых городах Туркменистана (IX-XII вв.).....</i>	<i>64</i>
АСАНОВ А. (Россия)	
<i>Проблема реабилитации балкарского народа в деятельности балкарских общественных организаций в конце 20 – начале 21 века.....</i>	<i>66</i>
АСРЯН Л. (Армения)	
<i>Культовые корни Ани-Камаха.....</i>	<i>68</i>
БАШИЕВ А. (Россия)	
<i>Балкария в системе модернизационных процессов социально-экономического развития российской империи.....</i>	<i>71</i>
БЕРЕЖНАЯ Н. (Украина)	
<i>Армяне Украины после распада СССР (на материалах Центрального региона).....</i>	<i>73</i>
БОЯДЖЯН А. (Армения)	
<i>Изменение социального состава населения Александрополь-Ленинакана в первой половине XIX в.....</i>	<i>76</i>
ГАЛСТЯН М. (Армения)	
<i>Роль социальных сетей в вопросе формирования потоков трудовой миграции из Армении.....</i>	<i>79</i>
ГАСПАРЯН А. (Армения)	
<i>Деятельность 1-го освободительного кружка в Александрополе.....</i>	<i>82</i>
ДЕНИСОВА Н. (Россия)	
<i>М.Т. Лорис-Меликов – историческая личность в контексте концепции диалога культур .....</i>	<i>84</i>
ЕМТЫЛЬ Р. (Россия)	
<i>Проблемы судопроизводства и судоустройства в эпистолярном наследии султана Хан-Гирея.....</i>	<i>86</i>
ИБРАГИМОВ К. (Россия)	
<i>Причины депортации чеченцев и ингушей в 1944 г.: взгляд из XXI века (70-летию депортации чеченцев, ингушей и других малых невинных народов посвящается).....</i>	<i>89</i>
КАНДОР Р.С. (Россия)	
<i>Черкесо-гаи (черкесские армяне) в системе общественных отношений Черкесии (1800-1870-е гг.) .....</i>	<i>92</i>

КАРАКАЕВ З.Х. (Россия)	
<i>Северо-Западный Кавказ в системе международных отношений XVI-XVII вв.</i>	95
КОЛЕСНИКОВА М.Е. (Россия)	
<i>Вклад историков Северного Кавказа XIX в. в изучение историко-культурного наследия региона</i>	98
КОНДРАШЕВА А.С. (Россия)	
<i>Основные направления государственно-административной политики Российской империи на Северном Кавказе (конец XVIII- начало XIX вв.)</i>	102
ԱՅՐԱՍԵՏՅԱՆ Ա. (Արմենիա)	
<i>Крымская (восточная) война 1853-1856 гг. и Александропольская область</i>	106
МАТЕВОСЯН В. (Армения)	
<i>Идея «Вечного мира» как основа современных интеграционных процессов</i>	111
ՉԻՇ Բ. (Րուսիա)	
<i>Северо-Западный Кавказ в свете средневековых армянских письменных источников</i>	113
ՍԵՏՐՕՍՅԱՆ Տ. (Արմենիա)	
<i>О локализации клинописной страны <i>uṣṣu(hi)</i></i>	116
ՍՄԻՏԿԱՐԱԴՅԵ Թ., ՍՄԻՏԿԱՐԱԴՅԵ Կ. (Գրուզիա)	
<i>Грузия в контексте современных мировых глобальных процессов</i>	119
ՏԱԲԱՆՇԻԵՎԱ Լ. (Րուսիա)	
<i>Гендерный фактор и его место в концепции устойчивого развития общества</i>	122
ՏԱՐԿԻՏՅԱՆ Գ. (Արմենիա)	
<i>Темпы роста и особенности воспроизводства армянского населения Лори (1840-1914 гг.)</i>	125
ՏԵՍՊԱՆՅԱՆ Ա. (Արմենիա)	
<i>Эмиграция из Армении (взгляд изнутри)</i>	128
ՏՕԼՈՎՅԱՆՈՎ Ա. (Բելարուս)	
<i>Международное сотрудничество молодых ученых института истории Национальной академии наук Беларуси в сфере гуманитарных наук</i>	131
ՎԻՐԱԲՅԱՆ Ա. (Արմենիա)	
<i>Политические репрессии над бывшими государственными и общественными деятелями Александрополя в 1920-1930 гг.</i>	134
ՏԵՐ-ՏԱՐԿԻՏՅԱՆՇ Ա. (Րուսիա)	
<i>25 лет Карабахскому национально-освободительному движению: Основные итоги</i>	137
ՕՅՕՎԱ Փ. (Րուսիա)	
<i>Роль института аманатства в русско-черкесских отношениях 1552-1864 гг.</i>	140
ՓՕՄԵՆԿՕ Վ. (Րուսիա)	
<i>Селения Тамбиевых близ Пятигорска и Кисловодска</i>	142

ЭТНОГРАФИЯ, ФОЛЬКЛОРИСТИКА, ЭТНОСОЦИОЛОГИЯ

АБРААМЯН Л. (Армения) <i>От “Твардий” к городским авторитетам: об организации социального пространства Еревана</i>	143
АБРААМЯН А. (Армения) <i>Иснакац пост Вардавара и Богоявление</i>	146
АГЕРЖАНОКОВА С. (Россия) <i>Фольклорно - этнографические мотивы в творчестве И. Цея</i>	150
АТАЕВА А. (Туркменистан) <i>“Торевтика - источник познания историко-культурного наследия народов в средние века (на примере Туркменистана и Армении)”</i>	152
АМИРХАНЫН А. (Армения) <i>Новое явление в собирательской культуре лорийцев (“мед из шишек”)</i>	155
АППОЕВ А. (Россия) <i>Формы обращения к родственникам в Карачаево-балкарском языке</i>	157
АСЛАНОВА Л. (Россия) <i>Солнечный культ, как источник формирования ранних религиозных воззрений и орнаментальных канонов у черкесов (адыгов)</i>	159
БАЗЕЯН К. (Армения) <i>Художественное ткачество Ширака в XX- начале XXI вв.</i>	162
БГАЖНОКОВ Б. (Россия) <i>К вопросу о культуре чашевидных знаков</i>	164
БЕРБЕРОВА Л. (Россия) <i>Об использовании этнокультурного наследия балкарцев в воспитании альтруистических качеств у учащихся</i>	168
БОРИС Л. (Россия) <i>Ретроспективный взгляд на общее прошлое и раздел культурного наследия на примере России и Украины</i>	170
БУРЫКИНА Л. (Россия) <i>Армяне в этнопанораме Северо-Западного Кавказа во второй половине XIXв.</i>	173
ГАСПАРЯН В. (Армения) <i>Применение армянского традиционного национального костюма в искусстве танца</i>	175
ДАКЕСЯН А. (Ливан) <i>Топоним Ширак как символ армян и Армении</i>	180
ЗАКАРЯН А. (Армения) <i>Армянские женщины по характеристике Бориса Лазаревского</i>	183
ЗАКАРЯН Т. (Армения) <i>Вопросы совместного проживания родителей и женатых детей среди армян (XX-началоXXIвв)</i>	185
ХАЧАТРЯН Ж. (Армения) <i>Качественные изменения армянского народного танца на пересечении границ XX-XXI вв.</i>	187

КРОТЕНКО И. (Грузия)	
<i>К вопросу сохранения культурного национального наследия.....</i>	<i>190</i>
КОКАЕВА И. (Россия)	
<i>Национальные традиции как основа воспитания и средство формирования нравственной культуры детей .....</i>	<i>193</i>
ԱԻՐԱՔԵՅԱՆ Կ. (Արմենիա)	
<i>Народные сказки Ширака (по записям начала XX века).....</i>	<i>195</i>
ԱՐՕՅԱՆ Օ. (Արմենիա)	
<i>Обряд жертвоприношения в Шираке во 2-ой половине XX-ого века.....</i>	<i>197</i>
ԱՄԱԿՅԱՆ Ս., Լ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ (Արմենիա)	
<i>Народный календарь в Ванском царстве.....</i>	<i>202</i>
ԿԱԶԱՐՅԱՆ Ս. (Արմենիա)	
<i>Такесические и проксемические коммуникационные модели в социальных местах (согласно исследованиям в Капане и Гюмри в 2010 году).....</i>	<i>206</i>
ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Ե. (Արմենիա)	
<i>Ани – царь-город. Ани – город мечты. Город-миф. Город-утопия.....</i>	<i>208</i>
ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Ն., ԹՐՕՏՅԱՆ Մ. (Արմենիա)	
<i>Габитус, культурный капитал и восприятие культуры.....</i>	<i>214</i>
ՄԱՐԵՄՏՊՈՎԱ Ի.Ի. (Րուսիա)	
<i>Трансформация национальных ценностей в этнокультурном пространстве Северного Кавказа.....</i>	<i>217</i>
ՄԿՐՏՉՅԱՆ Տ. (Արմենիա)	
<i>Социокультурные особенности проявлений религиозного поведения у армян.....</i>	<i>219</i>
ՆԵՎՏԿԱՅԱ Կ. (Րուսիա)	
<i>Культурные взаимосвязи народов Северного Кавказа в XIX–начале XXвв.....</i>	<i>221</i>
ՍՊԱԳՅԱՆ Գ. (Արմենիա)	
<i>Второй город как первый: Застройка Гюмри с антропологической точки зрения.....</i>	<i>224</i>
ՍՊԱՎԼԱԵՎԱ Կ. (Րուսիա)	
<i>Вечерняя трапеза «пхьор» в чеченской традиции.....</i>	<i>228</i>
ՍԵԼԵՏՏԿՈ Ա. (Սկոտլանդիա)	
<i>Греческая культура в северном причерноморье: от мифологии к реальности .....</i>	<i>230</i>
ՍԵՏՐՕՅԱՆ Ա. (Արմենիա)	
<i>История одной детской считалки.....</i>	<i>232</i>
ՍԵՏՐՕՅԱՆ Է. (Արմենիա)	
<i>Сцены из мистерий в средневековых армянских миниатюрах.....</i>	<i>234</i>
ՍՕԳՕՅԱՆ Ա., ՄՐԱԴՅԱՆ Կ. (Արմենիա)	
<i>О типологии безворсовых ковров Ширака.....</i>	<i>240</i>
ՍՕԳՕՅԱՆ Տ. (Արմենիա)	
<i>Похоронные и траурные одеяния у армян.....</i>	<i>244</i>
ՏԱԿՅԱՆ Կ., ՕԳԱՆԵՏՅԱՆ Ր. (Արմենիա)	
<i>Проявления культуры хлеба и зерновых как выражение празднично-обрядового поведения.....</i>	<i>247</i>
ՏԱՐԿԻՏՅԱՆ Ա. (Արմենիա)	
<i>Армянский детский фольклор /на основе материалов, собранных нами в 1979–1984 годах/.....</i>	<i>250</i>

СИМОНЯН Л. (Армения)	
<i>Ложь и ценностная перевернутость в традиционном быте армян (постановка вопроса).....</i>	<i>253</i>
СХАЛЯХО Д. (Россия)	
<i>Фольклорные мотивы как фактор межкультурного диалога в произведениях М.Ю. Лермонтова и С. Хан-Гирея.....</i>	<i>258</i>
СУДЖЯН З. (Армения)	
<i>Образ Сатаны в номинации народных армянских названиях растений.....</i>	<i>260</i>
ТЕКУЕВА (Россия)	
<i>История изучения женского пространства в культуре народов Северного Кавказа.....</i>	<i>264</i>
ТХАМОКОВА И. (Россия)	
<i>Кабардинское, балкарское и восточнославянское население Северного Кавказа: этнокультурные контакты в конце XIX – начале XX в.....</i>	<i>269</i>
КУЧМЕЗОВА М. (Россия)	
<i>Балкарцы в социокультурном пространстве Северного Кавказа.....</i>	<i>272</i>
КУЧУКОВА З. (Россия)	
<i>Вертикаль как природный и художественный феномен в карачаево-балкарской этнокультуре.....</i>	<i>274</i>
ОГАНДЖАНИЯН Р. (Армения)	
<i>Особенности потребления культурных ценностей в городских поселениях.....</i>	<i>276</i>

АРХИТЕКТУРА, ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

АТАНЕСЯН Л. (Армения)	
<i>Дорога через акварель.....</i>	<i>279</i>
АРСЕНИЯН М. (Украина)	
<i>Средства архитектурно-пластической выразительности армянских храмов Украины X – XIX веков.....</i>	<i>283</i>
БАЛБЯН К. (Россия)	
<i>Современная архитектура: фактор памяти.....</i>	<i>286</i>
БЕСОЛОВ В. (Россия)	
<i>Этнос, ландшафт и климат как триединый детерминирующий фактор типологической морфогенеза древнейшего центрального жилища и храмов центрально-купольной архитектуры стран Армянского Нагорья, Кавказа и Византии в свете индоевропейской дилеммы “orient oder rom”.....</i>	<i>288</i>
БЕСОЛОВ В., БЕСОЛОВ А. (Россия)	
<i>Архитектурные морфотипы храмов центрально-купольной композиции и структуры раннехристианских стран Армянского Нагорья и Кавказа как показатели недостижимого уровня творческого мышления средневековых армянских зодчих.....</i>	<i>294</i>
ГЕВОРГЯН Л. (Армения)	
<i>Роль краеведческих музеев в формировании национальной идентичности.....</i>	<i>299</i>
ГРИГОРЯН А. (Армения)	
<i>Искусство мемориальных и памятных досок в странах СНГ.....</i>	<i>303</i>

ГРИГОРЯН А. (Армения)	
<i>Искусство мемориальных и памятных досок в Гюмри.....</i>	<i>309</i>
ГРИГОРЯН А. (Армения)	
<i>Роль армянских мастеров-строителей и архитекторов в процессе развития русско-армянских культурных отношений.....</i>	<i>313</i>
ГРИГОРЯН А. (Армения)	
<i>Особенности композиции и символики Пастушьей церкви в Ани.....</i>	<i>320</i>
ЗАКАРЯН О., АКОПЯН Р. (Армения)	
<i>Сталактитовые своды Ширака.....</i>	<i>324</i>
ХАЧАТРЯН Н. (Армения)	
<i>Неизданное письмо Арама Ильича Хачатуряна и балет «Гаянэ».....</i>	<i>328</i>
АСРАТЯН М. (Армения)	
<i>Трдат как архитектор храма св. Спасителя Ани.....</i>	<i>331</i>
АРУТЮНЯН А. (Армения)	
<i>Народный танец в музыкальной жизни Александрополь-Ленинакана.....</i>	<i>334</i>
ОГАННИСЯН М. (Армения)	
<i>Архитектурное наследие Александрополя XIX века. Дом Тглянов.....</i>	<i>337</i>
КАЗАРЯН А. (Россия)	
<i>Восточная ось: новое открытие в градостроительной концепции Ани.....</i>	<i>340</i>
МАРГАРЯН А. (Армения)	
<i>Гюмри как ключевая тема в произведениях гюмрийских художников.....</i>	<i>342</i>
МАРКАРЯН А. (Армения)	
<i>Проект «Реал арт» как продолжение художественных традиций Гюмри.....</i>	<i>346</i>
МУТАФЯН Л. (Армения)	
<i>Русские классики и театр Гюмри Островский и Достоевский. Опыт и традиция.....</i>	<i>349</i>
ПАПИКЯН С. (Нагорный Карабах)	
<i>Тезисы доклада на тему „Культура Шуши - история и современность„.....</i>	<i>353</i>
ПАВЛЕНКО А. (Россия)	
<i>Царский живописец XVII века армянин Б.Салтанов и его русские ученики.....</i>	<i>357</i>
ПОГОСЯН Д. (Армения)	
<i>Подходы „Новой музеологии” как предпосылка для восстановления историко-архитектурного музея-заповедника „Кумайри”.....</i>	<i>360</i>
САРГСЯН Т. (Украина)	
<i>Армянское архитектурное наследие Крыма.....</i>	<i>365</i>
САРУХАНОВА И. (Грузия)	
<i>К вопросу об армяно-грузинских культурных взаимосвязях (ашуги старого Тбилиси)....</i>	<i>368</i>
КЕРТМЕНДЖЯН Д. (Армения)	
<i>О классификации армянской церковной архитектуры периода независимости.....</i>	<i>371</i>

ФИЛОЛОГИЯ

БАРНАСЯН Д. (Армения) <i>Сокровище наших диалектов</i>	373
ГЕВОРГЯН Г. (Армения) <i>Использование синонимичных грамматических структур в армянских диалектах в формах, выражающих смысл настоящего и прошедшего несовершенного времен.....</i>	375
ЗАКЯН Г. (Армения) <i>Восприятие двузалоговости в латинотипных грамматиках 17-18-ых веков</i>	377
ХАЧАТРЯН Л. (Армения) <i>Политический дискурс и его языковые средства.....</i>	380
ХАЧАТРЯН М. (Армения) <i>Своеобразие романа Аветика Исаакяна "Уста Каро".....</i>	383
ХАЧИКЯН Г. (Армения) <i>Литературные связи и оценки.....</i>	386
АКОПЯН А. (Армения) <i>Общечеловеческие концепции в художественных отголосках армянской трагедии.....</i>	388
ОВАНЕСЯН А. (Армения) <i>Некоторые феномены армянской прозы постсоветского периода.....</i>	391
ОГАНИСЯН Г.А. (Армения) <i>Жизнь и литературная деятельность Самвела Анеци.....</i>	395
МАТИКЯН А. (Армения) <i>Переосмысленные построения с понятием child/ребенок в английском и армянском лингвокультурах.....</i>	398
МЕЛИКЯН Т. (Армения) <i>Роль личности и поэта в истории у Л.Н.Толстого и Б.Л.Пастернака.....</i>	401
МХИТАРЯН А. (Армения) <i>Период как элемент риторики, его греческие истоки и отражение в поэзии Ов. Шираза.....</i>	404
МХИТАРЯН С. (Армения) <i>Предания о Наапете Кучаке и их изучение научно-педагогическими целями.....</i>	407
ТУГОВА Л. (Россия) <i>Фольклорные истоки поэмы в абхазо-адыгских литературах и армянские семантические параллели .....</i>	411

«Ուսումնառականության ժառանգություն և արդիականություն»
Միջազգային գիտաժողով
Գյումրի, 4-6 հոկտեմբերի, 2013թ.

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՊԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
Միջազգային գիտաժողով
4-6 հոկտեմբերի, 2013, Գյումրի

“ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ”
Международная научная конференция
4-6 октября, 2013, Гюмри

“HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE AND CONTEMPORANEITY”
International conference
October 4-6, 2013, Gyumri

Սրբագրիչներ՝

Ռ. Հովհաննիսյան
Հ. Հարությունյան
Յու. Հարությունյան
Ա. Սառաջյան
Լ. Կոստանյան

Գեղ. և տեխ. խմբագիր՝